

صدر الدين عينى

بخارا انقلابى نڭ تارىخى

نشرگە طيارلا وچيلر:

شيمادا شيزوئۇ

شريفه تاشيو

توكىي

۲۰۱۰

مندرجه

برنچی بولاك

11.....	برايکى سوز
13.....	۱. مقدمه.
14.....	۲. علمانڭ بوزولشى و بولەردهن خانلارنىڭ استفادە قىلىشى
17.....	۳. خانلارنىڭ ملاalar بلهن شرکتى و مدرسه حجرەلارنىڭ ملک خصوصىغا ئەيلەنشى
19.....	۴. كتبخانەلارداگى كتابلارنى تارقاتش
21.....	۵. قاضى و رئيسەرنىڭ امير و خلق بلهن معاملەلارى
24.....	۶. بخارا حكومتىنىڭ مداخل و مخارجى
26.....	۷. علمى و اجتماعى انقلابى حاضرلانتش
29.....	احمد مخدوم حقىنە اوز خاطرهلىم
32.....	۸. ۱۹۰۵ نچى يىدەگى روسييە انقلابىنىڭ بخاراغا تأثيرى

ايكينچى بولاك

37.....	۱. مكتب مسئلهسى
40.....	۲. بخارادە برنچى يائىكى اصول (اصول جديده) مكتبي
44.....	۳. روسييە مسلمانلىرى آرالىنде جدييد - قديم نزاوى
47.....	۴. فتنەنڭ باشى
50.....	۵. مكتبنىڭ استقبالينى تأمين ايتش فكرلىرى
52.....	۶. بخارا علماسى و حكومت اربابىغە بىر باقش
57.....	۷. مكتبى باغلاتماققە حاضرلانتش و امتحان
61.....	۸. مكتبنىڭ برنجى دفعە باغلاشنى

٦٤	٩. مكتب توغرىسىنده گى فتوى و مناظرەل.....
٦٨	١٠. تاتار مكتىسى و روس ايلچىخانەسى.....
٧٠	١١. مكتب مسئلهسى و مطبوعات.....
٧١	١٢. سنى - شىعە نزاعى.....
٨٢	روس گىنزايلىڭ اوшибۇ فتته دن استفادە قىلماقچى بولشى.....
٨٤	١٣. جدید ياكە ياش بخارالىلر فرقەسىنڭ توزولشى و يازلماغان پروغراام.....
٨٧	١٤. «وقت» غزىتەسى و بخارالى مقالەلرى.....
٩٧	١٥. روس حکومت مستبدەسىنڭ بخارا اصلاحاتى و مكتب مسئلهسىغە نظر و مناسبىتى.....
١٠٠	١٦. ١٩١٠ نىچى يىلde ياشلىنىڭ حالى.....
١٠١	عبد الرؤف فطرت.....
١٠٣	١٧. امير عبد الاحدنىڭ وفاتى، مير عالمنىڭ جلوسى.....
١٠٤	برنچى فرمان همايون.....
١٠٥	حکومت اربابىنىڭ فرمانغە قاراشلىرى.....
١٠٨	كوهستان احوالىنىن بر مثال.....
١١٠	١٨. امير عالمنىڭ احوال خصوصىيە و عمومىيەسى، ادارەسى، مشهور مأمورلىرى.....
١١٤	نصر الله قوشىيىكى.....
١١٧	١٩. ياشورون جمعىت.....
١١٨	جمعىتىغە اعضا قبول قىلماق يوللىرى.....
١١٩	جمعىتىنڭ اجتماع روши.....
١٢٠	جمعىتىنڭ اجتماعى احوالىغە نظرى.....
١٢٠	جمعىتىنڭ اشلاڭان اشلىرى.....
١٢١	جمعىتىنڭ معارف توغرىسىنده اشلاڭان اشلىرى.....
١٢٢	جمعىتىنڭ استانبولىدە كى شاگىردىلر ايلە مناسبىتى.....
١٢٣	٢٠. عبد الرؤف فطرت افندى و آننىڭ اثرلىرى.....
١٢٥	٢١. اصلاح مدارس مسئلهسى.....

127.....	۲۲. داملا اکرامنی بىرنچى قاتلا سوركۈن (بىرگە)
128.....	۲۳. «بخاراى شريف» و «توران» غزيتەلرى.
130.....	غزيتەلرنىڭ توختالشى
133.....	غزيتە نشرىغە خدمت قىلغانلر.
134.....	غزيتەلرنىڭ تائىرى
135.....	۲۴. ۱۹۱۳ نچى يىلde بخارادە معارف اشلىرى
137.....	۲۵. ۱۹۱۴ نچى يىلde حاللر و مكتبلر.
140.....	۲۶. ۱۹۱۳ نچى و ۱۴ نچى يىللرده حكومت احوالى و تكرار برهان الدين دورى
142.....	۲۷. مكتبلرنىڭ ايكنچى قاتلا باغانلىشى
148.....	مكتبلر باغانغانندىن كىيىن
149.....	۲۸. اصلاحات مسئلهسى
151.....	۲۹. جهان اوروشى و روس ايلچى خانەسى
155.....	۳۰. روس مأمورلىرى و ياشلر
159.....	۳۱. ياشورون جمعىتىنى تعقىب
160.....	۳۲. اوروش چاقلىرنىدە ياشلىرنىڭ اشلىرى
162.....	۳۳. ياشورون جمعىتىڭ حالى
163.....	جمعىت اعضالىندن وفات و شهيد بولغانلر
164.....	۳۴. اوروش چاغندە بخارانىڭ حكومت ايرلىرى اىچىنده

اوچنچى بولاك

1. ۱۹۱۷ نچى يىل فيورال انقلابى.....
2. بخارا ارباب حكومتى و اصلاحات.....
3. كوچە سوزلىرى و برهان الدين
4. اصلاحات يولنده نصر الله قوشىيگى.....
5. امير و قوشىيگىنىڭ اصلاحات يولىدىن قايتىشلىرى — ارتجاج

180	حس قبل الوقوع ياكه قريق بى تصادف.
182	٦. اصلاحات يولنده ياشلىنىڭ حركتى.
183	٧. خلق اصلاحاتغە طالب و حاضر ايديمى؟
185	٨. اصلاحات فرمانىنى اعلان.....
186	فرمانىنىڭ اصل نسخهسى.....
189	فرمان مناسبىي ايله يېغىنلر.....
190	٩. نمایش مسئلهسى.....
192	نمایش.....
194	١٠. عكس الحركت.....
196	عكس الحركتىڭ باشلانغىچى.....
197	ياش لر و كىيلرىنىڭ حاللىرى.....
198	امير و قوشىيىكىنىڭ بالواغە قاراشلىرى.....
200	رئيس عبد الصمد خواجهنىڭ حالى.....
201	١١. يكىشىبە كونى بىرنىچى رجب ٩ نىچى آپريل (اوز باشىدىن اوتكان فاجعەل).....
203	توقيف.....
205	ارك دە.....
207	١٢. آبخانە.....
209	ياڭى بندىلر.....
210	١٣. ٧٥ تاياق (اوز سرگىدشتم).....
213	بندىلرىنىڭ شفقتلىرى.....
215	١٤. يكىشىبە كونىدە عكس الحركتچىلىرىنىڭ باشقە اشلىرى.....
217	١٥. ياشلىرىنىڭ كاگاندە.....
220	١٦. قوتولوش (اوز باشىدىن اوتكان واقعەل).....
224	١٧. مجرۇھلىرىنىڭ كاگاندە و ميرزا نذر اللهنىڭ شھادتى.....
226	جنائزه مراسىمى.....

226.....	عجب بر تصادف یا که انتقام الهی.....
227.....	۱۸. عکس الحركت يولنده بخارا حکومتی نڭ اویونلرى.....
229.....	۱۹. توزاق (بخارا حکومتی نڭ يەنە بر اویونى).....
233.....	کاگاندە حركت.....
234.....	۲۰. نصر الله قوشىكى، مىلىير و شولكەنى بىكار قىلش.....
235.....	۲۱. ولايتىرde اصلاحات فرمانى.....
237.....	۲۲. بخارا حکومتىڭ اصلاحاتغە قارشى جدى تدبىرلىرى.....
238.....	فتوا و تجدید اسلام.....
239.....	۲۳. ياشلرنڭ اشلىرى و شوراي اسلام جمعىتى.....
240.....	۲۴. بخارا حکومتىڭ حركتلرى.....
241.....	۲۵. وکيلرگە و قاضى كلانگە قارشى حركت.....
244.....	۲۶. اوكتابر انقلابى و بخارا حکومتى.....
247.....	۲۷. اوكتابر انقلابى و بخارا ياشلىرى.....
249.....	۲۸. بعض ملاحظات.....

تورتچى بولاك

253.....	باشلانمەدە بر ايکى سوز.....
254.....	۱. قالسوف واقعەسىيڭ سېيلرى.....
256.....	۲. قالسوف واقعەسى.....
259.....	اوروش تلفاتى.....
259.....	قىزىل تىپە واقعەلرى و متاركە.....
260.....	خطرچى و كرمىنە واقعەلرى.....
261.....	قاراکول و چارجوى واقعەلرى.....
263.....	قالسوف واقعەستىدن توراگان ضرر و فاجعەلر.....
263.....	۳. قالسوف واقعەسى مناسبىي ايلە بخارا حکومتىڭ وحشانىتى.....

267	ولايەت و تومانلرده احوال
268	شهيد و قاچقىنلىرنئك عايلەلرى
269	احوال تنجلانگاندن كىيىن
270	٤. قالسوف واقعە سىدن صوغۇن ياشلرنئك حالى
271	٥. امير تامانىدىن ياشلرنى تعقىب
272	٦. افغان كۆڭلى لرى و شىربەھلر
274	٧. ياشلرنئك سىاسى حركەتلىرى
275	٨. بخارا حکومتى نئك خارجى و داخلى سىاستى
278	عىسکرى سىاست
279	آلق، سالق سىاستى
280	٩. ياشلرنئك صوڭ حركەتلرى (١٩٢٠ نېھى يىلde)
281	ياشلرنئك نشرىياتى
281	ياشورون نمايندەلر و جمعىيەتلر
282	١٠. ياش بخارالى لرغە صنفيت و مليت جەھتنىن بر قاراش
285	خاتمه
287	كورساتكچىلر

ص. عینی

بخارا انقلابی نڭ تاریخى

برنچى بولەك¹

(۱۰۰ هـ. دن ۱۳۲۶ هجرىگەچه)

---

¹: بولەك

برایکی سوز

بخاراده ۱۹۱۷ نجی يل آپريل آينده قوزغالىب ۱۹۲۰ نجی يل، ۲۹ نجی آوغوستده
قاتنخ بر دهشت بلەن ئەلهەن ئەلهەن ئەلەن، ۲ نجی سىنته بىردى اميرنى تخت و بختى بلەن يوق قىلىپ
بوپۈك بر ئۆزگەرشىگە سبب بولغان «انقلاب اوتى»نىڭ سېبىلەرىنى آرقادا ئوتىكەن ايسكى
زمانلاردا آختارىپ كىلەمە كەز لازم بولادور.

بخارانڭ مستبد حكومتى قدىم زمانلاردا ھم شونداققا وحشى و ظالم ايدىمى،
يوقسا بارا، بارا بوزولدىمى؟

بخارا علماسى بوروندەن دىن فروش، جاهپرست، جاھل ايدىمى، ياكە سوڭرەدەن بو
رزالتلارغە¹ ئۇچىرىدىمى؟

اگر بخارا حكومتى و بخارا علماسى اولىدەن وحشى، ظالم، دىن فروش، جاهپرست
و جاھل ايسەلەر سبب نىمە دوركم: بخارا بىر زمانلار منبع علم و معارف و مرکز مدنىت
بولا آلدى؟ حال بوكىم: مدنىت، علم و معارف، وحشت، ظلم و جھل بلەن بىر دە [2]
سغىشمایدور.

اگر بخارا حكومتى و بخارا علماسى سوڭرەدەن عدل و رافت، علم و معرفت و
اخلاق حسنه دان آيرلغان بولسالار، مونگە² سبب كم و نمە بولدى؟ حال بوكىم: دنيادەگى³
ملئىلەر و مملکەتكەنلەر كون تىزلى ئيمەس، ترقى قىلىپ كىلگەنلەر.

بخارانڭ مستبد حكومتى و جاهپرست علماسى ھر بىر رزالت و دنائىدان يوز
اوگورمەگەنلەرى حالدە سبب نمە دوركم: اوшибو كونگە داۋور اوز شرف و شهرتلىرىنى
توركستاننىڭ قارا خلقى آراسىدا ساخلاى آلدىلار؟

نهايت سبب نمە دوركم: بخارانڭ قارانغو بورچە كله رىدەن بىر فرقە قەھرامانلار
چغىب، اميرنىڭ داريدان، مناريدان، آبخانەسندان و زندانىدان قورقماسدان علمانڭ

¹ مىتىدە همە جايىلدە شو شىكلەدە بىتلەن. اصل عرب املاسىدە «رذالت» بولشى كىرىپ.

² : مونگە

³ ، ب: دوئىيادەگى

تكفيرىنى، تحقيرىنى، قتل و اعدام فتوالرينى كوزگە ايلمه سدهن اوزلەرينى ميدانغا آتىلار، استبداد ديوى، تعصب و جهل آلباستىسى بلهن پنجەلەشدىلەر و عاقبت يىڭىدilەر و اوز مدعالارiga يىتشىدilەر؟؟ [3] يوقارىداغى سواللارغا جواب تاپىب بىرمەك و اوقوچىلارنى قاندرماق كوب قىيندور.

خصوصاً بو توغرىلاردا بىنڭ قولمۇدە مفصل بر معلومات، مرتب بر تارىخ كتابى يوقدور.

حال بوكىم: يوقارىداغى مسئلەلەرنى حل قىلماساق بىنڭ تارىخ كتابمىز كوب ناقص و اوچ - تورت يىللىك واقعه لارنى حكایت قىلىپ اوتمە كدهن عبارت بولوب قالادور.

شونڭ اوچون بىز مجبور بولامزكىم: اوتكەن زمانلارنى و واقعه لارنى ايشتەنگە نمزچە و مختلف كتابلارده تصادفى و اتفاقى بر صورتىدە كورگە نمزچە ايسىمزگە كىلىتۈرالىلوك، مونڭ اچىدەن يوقارىداغى سواللارغا جواب بولغۇچى مادە و مطلبىلارنى آيرىب مونڭ اوستىيگە اوز محاكمە مىزنى قوشوب اوقوچىلارنىڭ آلدигا بىر نەرسە ياساب قويالىلوك.

طېيعى مونداقتا كتاب بر درجه اوزون و ترتىبىز بولادور. لىكىن مسئلەنى ياخشى حل [4] قىلماق اوچون بىز بو ترتىبىزلىكەرگە قاراماي و اوزون راق يازماققا مجبورىز. بو خصوصىدە اوقوچىلارنىڭ عفولەرينى اوتهمىز.

بو تارىخمنىڭ برنچى قىمىنى اشغال قىلادور. اما تارىخمنىڭ ايكىنچى و اوچنچى قىىملارى كم: ۱۹۰۷ و ۸ نجى يىللەردىن باشلانادور، اوز كوزمىزدىن اوتكەن و اوز منز قوشولغان واقعه لاردان عبارتىدۇر، بولەرنى بولغانىيچا و كورگە نمزچە يازىب اوتهمىز.

بو توغرىلاردا اگر بىزدىن خطا صادر بولسا، معاصىلارمىز بولغان آرقاداشلارمىز و اورتاقلارمىز توزەتۈرلەر.

هر حالدە واقعه لارنى اونوتىمە سدهن بورون مفصل بر صورتىدە يازىب قويماقنى مناسب كوردىك. توفيق تاڭرىيىندور.

ص. عىينى

21 دىكەبر ۱۹۲۰ يىل

ربيع الثانى ۱۳۳۹ هجرى

[5]

بسم الله الرحمن الرحيم

- ۱ -

مقدمه

بخارا انقلابىنىڭ برنچى دفعه قوزغالشىغا سبب مکاتب و مدارس اصلاحى مسئلەسى بولغانى اوچون، بخارانڭ بورونغى و كىينگى علمى احوالىدان، علمانڭ حکومت دائىرەلارىدagi تأثيرىدەن و مناسبتىدان بر قدر معلومات بىرىپ اوتماق لازم كورونە دور.

معلوم كە: بخارا موندەن ۳-۴ عصر بورونلەرگە داور اسلام عالىيىڭ علمى مرکزىلەريدەن سانالا ايدى.

او زمانلاردا بوكونگى ياورۇپا عالملارىدىك كاشف و مخترع عالملار بخارادا يىتششكەن بولماسا ھم، او زمانلارiga كورە مەتفنن عالملار، معلوم فنلەرگە اختصاص كىسب قىلغان ذاتلار آز ايمەس ايدىلەر.

حتى حساب، هندسه و طب كەبى فنلەرگە يائىڭى مېحثارلار علاوه قىلاتورغان، يائىڭى قاعدهلار وضع قىلاتورغان كاشف و مخترعلار ھم آرا - سيرەدە چىغىب قالار ايدى. [6] او زمانلاردا بخارا مدرسه لەرنىدە علوم دينىه بلەن برابر، حساب، هندسه، تارىخ، طب، حكمت طبىعىيە، منطق، شعر و ادبيات كەبى فنلەرگە ھم اهمىت بىرلىپ او قوللا ايدى. دينى قىمىدە قرآن، حدىث، تفسير و اصول فقه كەبى شرىعتىڭ اساسى قاعدهلارى، تارىخ قىمنىدە سير نبى، تراجم احوال سلف و طبقات كەبى عبرتلى نەرسەلەر او قولغانى سېبلى، اول وقتلاردايى بخارا ملاوارى دين اسلامنىڭ اصلىدەن خىردار بولوب، شريعىت اسمىدەن ھر بىر فنتى حرام، ھر بىر كىشىنى تکفیر قىلماش ايدىلەر.

بخارانڭ حکومت دائىرەلارى اوشبو علمانڭ نفوذى آستىدا بولغانلىقى سېبلى، مىتىدە خانلار، جور و ظلم درجه لە رىينى كىينگى بخارا حکومتىنىڭ جور و ظلمى درجه سىگە يىتشىدرە آلماس ايدىلەر.

متقى و حقانى ملاalar، خانلار و بىكلەرگە خوش آمد [7] ئېيتىمەك، رىا و تملق قىلىماقنىڭ شريعت يوزەسىدەن حراملغىنى بلگەنلەرى سېبلى اميرلەر و وزىرلەرگە يانداشمايلار و فرصت چقدىقچا فقير فقرالارنى حمايە و مدافعه قىلالارايىدى. او زماننىڭ مشھور ملاalarى خانلارنىڭ التفاتلارىغا كوز تكمەك نارى تورسون، خيرات ايگەلەرى تاماندان علماغا تخصيص قىلغان وقف آقچالارينى ھم شبهەلى دىب يىمەس ايدىلەر. اوز معىشتىلارينى اوز قول كوچلەرى بلهن تأمين قىلىپ، خلققا اجرەسز خدمت قىلا ايدىلەر.

مثلاً: «شيخ ابو منصور ماتريدى» عمرىنى دەقانچىلىق بلهن اوتکەزدى، «باباى پارەدۇز» و «مير كلال» مشھور شيخ و علمادان بولغانلارى حالدە كەنەدۈزلىك¹ و كلالگەرچىلىك بلهن معىشت قىلىدிலار.

خاندان، بىكىدەن مەنفعت كۆزلەمەگەن [8] علماء طبىعى خان و بىكلەرنىڭ آرتۇق ظليمىغا يول قويىماس، خان و فقرا آراسىدا ھر وقت شريعت قانونلارينى جارى قىلىپ، آلوغ - سالوغلاردا قولىدان كىلگۈنچە مظلوملارنى مدافعه قىلار. قارا كوچگە سويمىنەب حكومت قورغان ھر بىر خان اوز حكومتىنى ساخلاماق و دوام قىلدىرماق اوچون علمانىڭ خاطرىنى رعایە قىلىماققا و فقراغا يومشاقاراق معاملە قىلىماق يولنده علماء توصىيەسىنى تڭلەمەككە مجبور ايدى.

- ۲ -

علمانىڭ بوزۇشى و بولەردەن خانلارنىڭ استفادە قىلىشى

خانلار علماغا خوش كورونمەك اوچون كەتتە - كەتتە مدرسهلەر، خانقاھلار، كتبخانەلار، آشخانەلار سالدىلار؛ مناسبت چقدىقچا ۲ نچى و ۳ نچى درجهدەگى ملاalarغا و طلبەلارغا انعاملار بىردىلەر، زكەت اسمندەن آقچالار اولەشدىلەر. [9] خانلارنىڭ بو اشلەرىيگە تقلید قىلىپ بويىك بىكلەر و كەتتە بايلار ھم مدرسهلەر، خانقاھلار سالىپ و قىفلار تخصيص ايتدىلەر.

¹، ب: كەنەدۈزلىك

بو سايهدادا بخارادا مدرسه و اوواقف كويه ييب بخارا تيوهره گندهن و توركستانىڭ باشقا شەھرلەرنىدەن ھەر يىل مىڭلەرچە طلبە بخارادا يغىلاتورغان بولدى. اوшибو طلبە علومنىڭ بىر قىمى حقيقى علم عاشقلارى بولسالار ھم، كوييراغى تىكىن¹ نان يىمەك، وقىدان اولوش آلماق، مدرسەنى بتكەزگەن دەن كىين اوز نوبتلەرنىدە مدرس بولوب آخر عمرلا رىغاچا معيشىتلىرىنى وقىدان تأمين ايتىمەك كەبى محض مادى منفعتلارنى كوزلەگەن ذاتلار ايدى. بو واسطە بلەن طلبەنىڭ كۆپنچىسى حکومت دائەرەلارىغا و مدرسە سالغۇچى بىكەلەرنىڭ ايشىكىلەرىيگە باغانلىدى. [10]

مونىڭ اوستىيگە خانلار كەتتە مدرسەلەرددە مدرس تعىين قىلماقچى بولغان وقتلارندادا سىكىن - سىكىن اولوغ ملاalar آرارلارندادا بر نوع رقابت كىرگۈزىپ، اوزلەرينىڭ نفوذلەرىنى ملاalarغا يوروتىمەك يوللارىنى تاپدىلار.

چنانچە: اوزىبەك خانلارندان «عبد الله خان» ٩٩٦ هجرىدە بخارادا ئۆز اسمى بلەن اسملەنگەن مدرسەنى بنا قىلدى. مدرسەنىڭ رسم كشادىدا مذكور مدرسەنىڭ درسخانەسىدا بر مناظرە مجلسى قوردى. بو مجلسىدە شەھرنىڭ مشھور ملاalarىنى يغىب اوزى ھم بالذات² حاضر بولدى.

خاننىڭ اوزى مجلسىنى آچىپ ئەيتىدىكم: «بخارانىڭ يېرىلى ملاalarينىڭ بويوگى كاسەگرالى مفسر مولوى صدر الدين بلەن شىرازدان مسافر بولوب كىلگەن مولوى ميرزا جان مناظرە قىلىشىسونلار. نتىجەدە بو اىكى ذاتدان بىرەولەرىنى اوшибو مدرسەدە مدرس تعىين قىلورمۇ.» [11]

مناظرەنىڭ نتىجەسىدە بخارادا مسافر بولوب يالغۇز خان و آنڭ دربار اهلنەن حمايت كوزلەگەن و بولەرنىڭ مرحمتىلارىغا سەنغان مولوى ميرزا جان مدرس تعىين قىلىندى.

خاننىڭ مرحمتىغا نائىل بولوب، خاننىڭ مدرسەسىدە مدرس تعىين قىلنغان مولوى ميرزا جان بخارانىڭ باشقا ملاalarندان اوستۇن چغىب درس جدولىنىڭ اختيارىنى اوز قولىغا آلىپ اوزى تأليف قىلغان شرح و حاشىەلارنى جدولگە كىرگۈزى و رفيقى تخصص تاپغان حدىث و تفسىر درسلەرىيگە اونچە اهمىت بىرمەدى.

¹ ا، ب: تىكىن

²: بالذات

مولوى ميرزا جان وفات قىلغاندان سوغون هم آنڭ شاگىدلارى و مخلصلارى تاماندان اوشبو روشكە¹ رواج بىرلىپ، يىلده ياكى بىر حاشىيە درس جدولىيگە آرتدىرىپ بارا - بارا حدىت و تفسيركەبى درسلەر² رسمي جدولىدەن تمام چقىدى. [12]

عاقبت شرح و حاشىيەلار شونچە كويپەيدىكىم: هىچ بىر علم و فنتڭ مسائل مقصودەسىغا نوبت يىتمەسدن طلبەنڭ ۲۰-۱۸ يىللىك مدرسه حياتى «شرح ملا»، «حاشىيە قطبى»، «شرح عقايد نسفى»، «تهذىب»، «حڪمت العين» و «ملا جلال» كەبى بىش - آلتى كتابنىڭ دىياباجە و خطبەلارىغا و آلاتنىڭ حاشىيەلارىغا و حاشىيەلارىنىڭ حاشىيەلارىغا صرف بولاتورغان بولدى.

حساب، هندسه، تأريخ، طب و بولەرگە اوخشاش فنلەر اسمى بىلەن يوقالىپ كىتدى.

نتىجە:

- ١ - وقفلار و مدرسه لەركوپەيىپ طلبەنڭ كۆپنچىسى وقفغا باغانلىنى.
  - ٢ - مدرسلەك منصبى اوچون جاه و منصب طالبى بولغان ملاalar خانلارنىڭ مرحىتلارىغا سغىدىيلار.
  - ٣ - شهرتپىست ملاalar اوزلەرینىڭ و استاذلارىنىڭ [13] آتلارىنى چغارماق اوچون درس جدولىيگە اوزلەرى و استاذلارى تأليف قىلغان شرح و حاشىيەلارنى كرگۈزدىلەر. بو سايىدە رسمي درسلەر آراسندا علوم دينىيە و فنون حقيقىيەدان اثر قالىمادى.
  - ٤ - غير رسمي صورتىدە علوم دينىيە و فنون حقيقىيەغا تخصص پىدا قىلغان ذاتلار تاپسالار ھم، بولەرنىڭ اعتبارلارى خلق آراسندا كەمەيىپ اورونلەر يىگە جاه و منصب ايگەسى بولغان خانپىست ملاalar اوتوردىلەر.
  - ٥ - بورونغى حقانى ملاalarنىڭ وظيفەلارى خانلارنىڭ ظلملارىنى تحديد^{*} قىلىپ شريعت يوزهسىدەن فقرانى حمايە ايتىمەك اىكەن؛ كىينىڭى جاهپىست ملاalarنىڭ اشلهرى فقير خلقنى تalamاق اوچون مستبد خانلارغا شريعت اسمندەن يول تاپىپ بىرمەك بولدى.
- [14]
- ٦ - دين توغرىسىندا طهارت و نماز مسئلەلەرنىدەن، فن توغرىسىندا كتاب

¹، ب: روشكە

²: دەرسلىر

* چىكىدە ساخلاپ

ديبا же لا رندان باشقا نه رسنهنى بلمه يتورغان علماء اوزى بلمه يتورغان هر بر نه رسه گە دين اسمندهن قارشى كيلدى. عوام و قارا خلق طبىعى رسمي علماء هر نمە ديسە شونى قبول قىلدى.

٧ - عاقبت بخارانڭ موقع علميه و دينيه سى توركستان قارا خلقى آلدندادا اوز شهرتىنى يوقاتماغانلىغى بلهن برگە، قوروق بر شهرتىدەن گنە عبارت بولوب قالدى.

[15]

- ۳ -

خانلارنىڭ ملاalar بلهن شركتى و مدرسه حجرەلارىنىڭ ملک خصوصىغا ئەيلەنشى

مستبد خانلار رسمي ملاalarغا نفوذ پىدا قىلىپ آلغاندان كىين ملاalar بلهن اوز آرالارندا گويا كە بر شركت توزدىلەر. خانلار ملاalar حمايمەسىغا سغىنېب فقraigا استە گەنلەرنچە شريعىت اسمندهن حكم يورو تىدەلەر، آرا - سيرە ظلمغا قارشى قوزغالغانلارنى «باغى - عاصى» دىب قىدىلار، اولدوردىلەر. مثلاً: مانغىت اميرلەرنەن امير نصر الله (باتورخان) فرغانە طرفالارىغا علماء فتواسى بلهن سفر قىلدى. محمد على خانى اولدوردى، خوقىدىنى تالادى.

ظمىغا قارشى عصيان قىلغان شهرسىز اوستىيگە ٢٠ يىل ظرفىنە ٣٢ سفر قىلىپ بير حمانە قىدى، تالادى، نتىجەدە كىنه گەس ايلينى بوتون پايىمال قىلىپ شهرسىزنى تسخىر ايتدى. شهرسىز بىيگىنىڭ قزى «كىنه گەس خانم»نى زور بلهن اوزييگە خاتون قىلىپ بخاراغا كيلتۈرىدى. [16] (بو خاتون باتورخاندان اوز ايلينىڭ انتقامىنى آلماقچى بولوب خاننىڭ قولاغىغا سىمام توكوب اولدوردى. امما باتورخان اوزى اولمەسىدەن بورۇن مذكور خاتوننى اولدوروب «چىل دختران» قودوغىغا تاشلاتدى.)

خانلار بو اشلەرنى رسمي علمانىڭ نفوذ و فتوالارىغا سويەنib قىلىدىلار، رسمي علماء هم اوز نوبتلەرنە خانلارنىڭ حمايمەسىغا سغىنېب، خانلار يارلىغى بلهن دين باشلغى بولوب فقraigا نفوذ يورو تىدەلەر. علماء قارشى سوپەلە گەن هر بر كشى شريعىغا قارشى كىلگەن سانالىپ قاتىغ جزالارغا اوچىرىدى، اولدورلىدى، سىنگىسار قىلنىدى.

چنانچه: امیر عبد الاحد دورنده ۱۳۱۳ نچى سئه هجرييەدە بىراپاھى^۱ كرا پولى اوستنده بىر - ايکى ملا بلەن اوروشگەنى سېلى علماء فتواسى بلەن توپىھە مندرلىپ تاش و كيسەكلەر بلەن اورولوب اولدورلدى. (راپاھى^۲ واقعەسىغا باشلىق بولوب يورغان عىماد مخدوم جونبول بخارا عكس الحركتچىلارنىڭ باشلقلارندان بىرسى ايدى؛ بخارا انقلابچىلارى تاماندان [17] ۱۹۲۰ يىل سىنتە بىر آيندا اعدام قىلىندى).

خانلار حمايەسى بلەن مدرسه له روتون رسمى علماغا تاپشۇرلدى. رسمى علماء مدرسه حجرەلارىنى اوز ياقىنلارىغا، شاگىدلارىغا ابى مىللىق بىردىله ر. حجرەغا ابى ايگە بولوب قالغان طلبە مدرسه دەن چىقاچى بولغان پللەدە باشقىا بىر طلبەدان بىر آز آقچا آلىپ حجرەسىنى ساتا ايدى. بو سايىدە آز بىر فرستەدە بىتون مدرسه حجرەلارى مىل خصوصىغا ئىيلەندى. امیر حيدر زماندا ۱۲۱۶ نچى هجرىدەن كىين باشلانغان بو عادت رذىلە^۳ امیر نصر الله عەندە عادى ساتدى، آلدىلار قاتارىغا اوتنوب كىتدى.

امير مظفر و عبد الاحد دورلەرنده هىچ بىر فقير طلبە مشهور مدرسه له رەدن استقامت اوچون اورون تاپا آلمايىرغان بولدى. شونداق كم: كەتتە ملاalar و آلارنىڭ اوغۇل و ياقىنلارى، حتى ملاalar بلەن دوستلىك پىدا قىلغان سودخور بايلار خوش حصول مدرسه له رەنڭ حجرەلارىنى بىشەلەب، اوئته لەب حتى قرق، ايللىكىلەب [18] اوز قوللارىغا كىرگۈزب آلالار، بو حجرەلارنىڭ طلبە اوچون تخصىص قىلغان وقفلىرى حجرەغا مالك بولغانلارنىڭ حال حقلارى سانالىپ بولەرنىڭ كيسەلەريگە كەتەرغان بولدى.

فقير طلبەلار حجرەنىڭ قوروق بىر استقامتىغا راضى بولغانلارى حالدە، ظالم حجرە ايگەلەرى تاماندان مۇفت و مجانى بىرلمەيدور. كىچك مدرسه له رەنڭ حجرەلارى بىر آز خدمت و شاگىدلق واسطەلارى بلەن طلبەغا عارىت بىرلسە هم، كەتتە و مشهور مدرسه له رەنڭ حجرەلارى استقامت قىلغۇچى طلبەغا مطلقاً بىر مىڭ، ايکى مىڭ صوم^۳ بىلندە «استقامت گرو» قىلنا دور. «استقامت گرو»نىڭ معناسى شولدوركم: آقچا بىلندە حجرەنىڭ استقامتى طلبەغا تاپشۇرولوب، وقف آقچاسى يەنە حجرەنىڭ حقىقى ايگەسىنىڭ كيسەسىگە كەرە دور.

¹ ا، ب: آراپاھى

² ا، ب: رزىلە

³ ا: سوم

اگر طلبه‌نىڭ يوزدهن بىرى اوزى حجره‌غا مالك بولوب اوزى استقامت قىلاتورغان بولسا هم، طلبه‌لىق سېينىدەن محتاجىلىققا توشوب، [19] بىر آز آقچا بىلنىدە اوزى استقامت قىلاتورغان حجره‌نىڭ وقىينى مذكور سودخور ملا و بايلارغۇ تاپشورماققا مجبور بولادور ايدى.

مەنە شول ترتىب بىلەن بخارا مدرسه‌لەرىنىڭ حجره‌لارى وقف آقچالارى بىلەن بىرگە كەتتە ملارار، سودخور بايلارنىڭ قوللارىغا كىريب قالغاندور. فقير طلبه نە مدرسه حجره‌لارىنىڭ استقامتىدان و نە وقف آقچالارنىدان استفادە قىلا آلمайдور.

نتىجە:

- ١ - رسمي ملارار مستبد خانلارغا قوللارنىدان كىلگۈنچە ياردام بىرگەنلەرى دىك مستبد خانلار هم رسمي علمانى ياخشىغىنا حمايە قىلىدilar.
- ٢ - بو سايىدە رسمي علما اھالى اوستىگە معنوى و روحانى نفوذدهن باشقى مادى و قارا نفوذ هم پىدا قىلىdilar.
- ٣ - علما و آلارنىڭ ياقىنلارى مدرسه حجره‌لارىنى ملکىت بىلەن قوللارىغا كىرگىزب، مىليونلەرچە [20] واردات كىلتوراتورغان اوقاىغا مالك بولدىلار.
- ٤ - قرآن و شريعت حكمى بىلەن ساتماق آلماغى قطعى صورتىدە منع ايتلگەن وقف اورونلەرى كەتتە ملارارنىڭ منفعتلارى اوچون شرعى و حلال سانالدى.
- ٥ - طلبه‌نىڭ مادى و معنوى جهتىلەرى مذكور اخلاقى بوزولغان ملارارغا تاپشورلغانى سېلى، بخارانىڭ حىات علمىيەسى استقبالى بىلەن بىرگە محو بولوب كىتىدى.

[21]

- ٤ -

كتبخانەلاراغى كتابلارنى تارقاتش

بخارا ايسكىيدەن علمى بىر مرکز بولغانى سېلى اسلام عالمندا مشهور بولغان كتابلارنىڭ بارچاسىدان بو يىرده تاپپلا ايدى. اول چاقلاردا مطبعەلار يوقلغىندان طبىعى

بارى كتابلار قول يازوسى بلهن علم عاشقلارى تامانندان يازلغان، ياكه آقچا برابرندە يازدرلغان ايدي. قول يازما كتاب قيمت توشغانندان هر بر مطالعه هوسكاري خصوصاً شاگرددلار هر بركتابغا ايگە بولا آلماس ايديلەر. شونئ اوچون بوكون آوروپادە مشهور بولغان معناسى بلهن مشهور مدرسه له رئىشەر ئىزدەن بىر سىنە عمومى كتبخانەلار تأسىس قىلىنىپ، كىرە كلى كتابلار او ييرده قويولغان ايدي. كتبخانەدان استفادە قىلماق هر بر طلبەغا و استەگەن آدمىلارغا مجانى بولوب، يرتق كتابلارنى توپلاماق، [22] يائى كتابلار آلماق اوچون يىتىشەرلەك وقف تخصيص قىلغان وكتبخانەنئك ناظرى اوچون هم مخصوص وقف قويولغان ايدي. بوكتبخانەلارغا قانچا اهمىت بىرلەكىنى شوندەن بلنه دوركم: گاوكشان مدرسهسى كتبخانەسىنىڭ يالغۇز يىرتلغان كتابلارينى توپلاماق اوچون تخصيص قىلغان وقىندان هر يىل 15 مىڭ صوم¹ (جهان محاربەسندان بورونقى نىز بلهن) واردات كىلە ايدي.

بخارا مدرسه له رئىشەر يىگە يەقىن كتبخانە بولوب، بولەردەن دار الشفاء كتبخانەسى مخصوص طب كتابلارى بلهن تولوغ ايدي.

يوقارىداغى بندىلەردىن تفصىلاً يازغانمىزدىك درس جدوللەرى بوزولوب، رسمي درسلەر خرافاتدان عبارت بولغان، بر قسم شرح و حاشىيەلارغا حصىر قىلغاندان [23] كىين بعضى مستعد شاگرددلارنىڭ استفادە اورونلەرى اوшибو كتبخانەلار ايدي. كتبخانەلار سايەسەندا آرا - سىرە فاضل و جامع عالملار يىتىشىپ، رسمي علمانئك كىفىيى معاملەلارiga، حكومت اىرلەرىنىڭ خودسaranە حرکتىلارiga قارشى كىلەلەر، هىچ بولماغاندا آلارنىڭ حرکتىلارندان رضا سىزلىكەرىنى بىلدىرىپ مستبد گروھلەرئىڭ كىفەلەرىنى اوچوروب تورەلەر ايدي.

چنانچە: امير حيدر دورىنە بخارانئك رسمي علماسىنىنى تىقىيد قىلغانى سېلى تاتار علماسىندان «قورصاوى» حضرتىلارى تكfir ايتىلدى. اعدامغا حكم قىلغان بولسا هم، بخارادان زورغا قاچىب قوتولدى.

امير نصر الله عەهدىنە تىقىيدچىلىگى سېينىدەن خوجىندى داملا حاجى باى درس ئەيتىمە كىدەن [24] منع ايتىلدى.

سمرقندلى قاضى ابو سعيد مال و ملکى مصادره قىلىنىپ اوزى سمرقنددان بخاراغا

¹: سوم

كوجورولدى.

غجدوانلى داملا فضل، وابكتىلى مۇمن خواجە، بايسونلى ملا خدايىيردى، قازانلى داملا مرجانى بخارانڭ رسمى علماسىدان و درس جدولىنده راضى بولماسالار ھم، قاتىغ استبداد آستىندا بىر اش كوره آلمادىلار. لىكىن مرجانى حضرت قازانغا قايتغانىدەن كىين بخارا اصولىنى آچقىدان آچق تىقىد قىلىپ تاتارستانغا بخارانڭ حقيقى احوالىنى آڭلاتماققا موفق بولدى.

مهنە شونڭ اوچۇن استبداد اھلى بىو كتبخانەلارنى يوقاش فكىيگە توشدىلەر. اوزلەرنچە بىر وجه ياساب امير نصر الله عەهدىنە «رحمان بىردى مخدوم رئيس» واسطەسى بىلەن بوتۇن كتابلارنى تارقاتىدىلار. رحمان بىردى [25] كتابلارдан بىر قىسمىنى پادشاھلىق خزىنەسىغا سالىب قىفلاب قويىدى. بىر قىسمىنى كەتتە - كەتتە رسمى ملا لارغا بولوب بىردى، شو بىلەن علم عاشقلارى و مستعد شاگىدлار مطالعىدا محروم ايتىدىلەر. بىو تىبىر سايەسىنە خصوصى صورتىدە آدم بولماق يولى ھم باغانلىدى.

كتبخانەدارلىك وقفلارى كتبخانەلار عمارتى بىلەن بىرگە فاسق مخدوملارغا تخصىص قىلندى. انقلاب كونىيگە داۋور مذكور كتبخانەلار عمارتىنە قاضى كىلان، رئيس، اعلم، آخوند و باشقۇا كەتتە مفتىلەرنىڭ اوغوللارى وقف آقچاسى بىلەن بېچە بازىلەر. مىخورلۇق مجلسەرى قورماقدا ايدىلەر.

بخارادە ياوروبالىلارنىڭ يوللارى آچلغاندان [26] كىين علماء اوپىيە قامالغان نفيس كتابلارنىڭ بىر قىمى آلارنىڭ مىسرۇ و شەھو تېپسىت اوغوللارى تامانندان ياوروبالى كتاب سىيۆگۈچىلەرگە ساتلىدى. خزىنەغا سالىغان كتابلار رەطبىتلار اچنده چوروب تىتلىپ كىتىدى. شو بىلەن بخاراداڭى نفيس كتابلارنىڭ مەمم بىر قىمى اسىمى بىلەن يوقالدى.

- ٥ -

قاضى و رئيسەرنىڭ امير و خلق بىلەن معاملەلارى

يوقارىداغى بىنلەردە «مستبد خانلار علماء بىلەن عادتاً بىر شركت توزوب ھر قايسىلارى اوز حسابلارنى خلقنى تالاماقدا كىرشىدىلەر» دىب ايدىك.

اوшибو دورده قاضى و رئيسله رگه خوشامد گویلک قىلىپ و آلارنڭ ناشايىسته اشله رىندهن كوز يوموب اوز حسابلارىغا خلقنى تالايدىلار، [27] لىكىن بالذات¹ اميرگە آقچا تاپىپ بيرمه سله رايدى. اوшибو حال امير نصر الله دورينڭ آخرىغا چا دوام قىلىدى. اما امير مظفر دورىندهن باشلاپ اشله ربوتون باشقالاشدى. بخارا و توابيعغا تعين قىلنا تورغان قاضى و رئيسله راميرىنڭ اوزىگە و هم دربار اھلىگە هر يىل بر مقدار اشيا تارتوق و هديه قىلماققا مجبور ايتلىدileر. مثلاً بىر ملا بىر شەھر ياكە تومنغا قاضى يا رئيس تعين ايتله دور. اميرىنڭ يارلىغىنى باشىغا سوقوب مأمورىتىگە بارىب بىرنچى نوبىتىدە نىچە بوغچە تون و باشقاق كىيمىلەر، آت و آنڭ ئەبزالى و شولەرگە اوخشاش نەرسەنلى «شەركانە» اسمى بىلەن اميرگە تارتوق قىلادور. مونىدەن باشقاق مأمورىتى اثناسىتىدە كىلە تورغان عيد و بايراملەرگە هم [28] شونداققا تارتوق قىلماققا مجبور دور. اميرگە قىلغان تارتوق بىلەن بىرگە سرى اھلىنىڭ هر بىرىگە هم درجه له رىگە قاراب بىر نەرسە هديه يوبارادور. معزول بولغاندان كىين هم بىر قاتلا تارتوق قىلادور.

امير عبد الاحد دورىنده قاضىلىق و رئيسلىك منصبلارى بىتون بىر اجارە توسينى آلدى، بى منصبلار عادتاً مزايدە بىلەن ساتلىدى. يىلدهن يىل بىهاسى آرتىدلدى. هر بىر قاضى، هر بىر رئيس بىرە تورغان آقچاسىغا قاراب خدمىتغا دوام قىلدىلدى.

قاضى و رئيسله بىر آقچالارنى قايرىدان تاپا ايدىلەر؟

شريعىت يوزەسندەن بى خدمتىلارنى ادا قىلاتورغانلارنىڭ معىشتىلارى بىت المالدان يعنى خزىنەدان تأمين ايتلمەگى لازم اىكەن، بولەرنڭ مصارفلارى رعىيە بويىنگە يوكلەتلىدى، يەنە ئوستىگە ئوستەك رعىيەدان آقچا آلىب اميرگە بيرمه كىكە هم مجبور [29] ايتلىدileر. قاضىلار هر بىر جنجال² و دعواندان آلاغانلارنىچە آقچا آلالار، آنڭ بىر مقدارىنى امير و دربار اھلىگە بىرەلەر. قاضىنىڭ ملازم و نوكىلەرى هم اوز حسابلارىغا رعىيەنى تالايلر و بىر مقدارىنى قاضىنىڭ اوى اچىدەگى خادىملارىغا بىرەلر.

اما رئيسلىر دعوا و جنجال² سورايتورغان بولماغانلارندان و آلرنڭ وظيفەلىرى يالغۇز احتساب شرعى بولدىغاندان آقچا تاپىپ بىشلىرى و اميرگە بيرشلىرى نهايت درجه دە مسخرەلەق بىر يۈل بىلەن ايدى. شونداق كم: رئيس بامداد نمازى اوچون توغرى كىلگەن بىر

¹: بالذات

²: ب: جانجال

مسجدگه باریب گرەدور. ملازملارى قىدىريپ شورى قسغان بىر - ايکى كاھل نمازنى توتوب كىلەلەر. رئيس بعضى بر دينى نەرسەلەرنى سوراب (طبيعى [30] اول جواب بىرە آلمايدور) تعزير قىلىپ حبسغا سالادور. سوڭرە اونغا نىچە آقچاسىنى آلىپ مكتبگە تاپشورادور. مكتبدار ھم اوز نصىبەسىنى آلغاندان كىين بىچارە مظلوم آزاد ايتەدور.

رئيس قمارباز، بىدانەباز، تاۋوقبازلارنى توتوب آقچە آلىپ قويا بىرەدور. حقىقى قمارباز و بىدانەبازلار تاپلماسا خراجاتىنى تاپماق اوچون ھر كون بىش - اون نفر بىچارەنى تهمت بلهن حبسغە آلادور.

رئيس نانواي، قصاب، بقال و باشقا بازار اوغريilarى بلهن شريك بولادور، خلاصە ھر قانداق رزالىت بلهن بولسا بولسۇن، اوز خراجاتىنى تاپىپ آلادور و اميرگە ھم بىرەدور ايدى. [31]

شوندا قىقە موردلەرده آقچە بىرمەى بر آز بويىنى يوغانلىق قىلغان كىمسەلەر شريعىت و امير حكمىگە قارشى كىلىگەن حسابلانىب قاتىغ جزا لارغە اوچرىدەرلەر ايدى. كىنت و محلەنڭ ارباب و آقساقلالارى ھم قاضى و رئيسەر بلهن شريك بولوب اوز معىشتىلارىنى تأمين قىلارارايدى.

مناسبت چيققانى اوچون مونى ھم شول بىرددە آيتىپ اوتمەكىز لازم دور كم: بخارانڭ هىچ بىر مأمورىگە خزىنەدان آقچە بىرلەمەيدور، شونڭ اوچون ھر بىر مأمور استەگەن نىچە ياخىنچە خلقدان آقچە آلادور.

مثلاً بخارانڭ مىرىشى خزىنەدان آيلق آلماسدان شەرنى محافظە قىلادور. [32] ايکى يوزگە ياقىن مىرىشب قول آستنده گى كىچك مأمورلەر ھم آيلق آلمايدورلار. مىرىشىلە خدمەندان شونچە آدمىنڭ قارنى تويدىغە اوستىگە ھر يىل بىر مقدار آقچە اميرگە ھم تاپىپ بىرەدور ايدى.

مىرىشىنڭ رسمي درآمدى تولىلەرگە بارىب اوينايىتۇرغان امردجوانلار (بچەلەر) دەندور. بو جوانلار بزم مجلسەرىگە مىرىشىنڭ خطى بلهن بارالار و درآمدلارىنىڭ بىشىدەن بىر حصەسىنى مىرىشىگە بىرەلەر. مىرىشىنڭ غىر رسمي درآمدى فاحشە خاتونلارдан و اوغريilarدان ايدى.

[33]

- ٦ -

بخارا حکومتىنىڭ مداخل و مخارجى

بر مملكتىڭ مداخل اورونلەرى و مخارج يېرلەرى او مملكتىڭ سیاسى و اقتصادى احوالىغە كوب تأثير بىردىگىندهن و هر مملكتىڭ سیاسى و اقتصادى احوالى او مملكتىدە قوزغالاتورغان اجتماعى و سیاسى انقلابغە بويوك عامللاردان سانالدىيغىندان بخارا انقلابىنىڭ تارىخى يازىلۇر اىكەن، اميرلەر حکومتىنىڭ مداخل و مصارف يېرلەرىنى ھم قىسقەچە كورسەتىپ اوتماك لازم كورۇنەدور.

بخارا حکومتىنىڭ مداخلى رسمماً باشلىچە خراج و زكاتىداندور. خراج زراعت يېرلەرنىدەن آلىپ، زكات ايسە داخلى و خارجى تجارت ماللارندان و چوللارده تربىيە قىلنا تورغان حيوان سورولەرنىدەن آلنادور.

امير مظفر عهندىنە قاضى صدر الدين نىڭ [34] يول كورسەتشى بلەن بازارلارغە «امينانە» اسىلى ھم بر سالوق وضع ايتىدى.

خراج بورونغى زمانلارده معين و يىكىل بىر مقدارده بولسا ھم، كىينىگى چاقلارده دەقانىڭ حاصلاتىنى بوتۇن آلناتورغان درجه گە يىتىدى.

زكات شرعاً يىلده بىر قاتلا و معين بىر نصابدان آلتا اىكەن، سوڭ و قاتلارده يىلده اوئن قاتلا ھم آلندى، آقچەسى يوز تىنگە گە يىتمەيتورغان مردكارلارдан ھم زكات آلندى.

چنانچە ۱۹۱۴ نىچى يل اىيول آينىدە چارجويدە مسافر بولوب، بىر آخشمادىوانە با Gundagى زكاتخانەدە مهمان ايدم. يارم كىچە عشقاباد تامانندان كىلگەن پويزىددەن¹ توشىگەن يىگرمە نفرگە ياقىن چارجويلى مردكار توركمەنلەرنى زكاتچىنىڭ آدمىلارى زكاتخانەغا هايداب كىلىتىردىلەر. بو بىچارەلارنىڭ [35] اشتان و اشتانباغلارىغەچە آچىپ كوروب، بعضىلارندان ۱۰ روپىه، بعضىلارندان ۲۰ روپىه آقچە تاپدىلار. سوڭره بو فلاكتىزدەلارنىڭ آتلارىنى رويخطغە آلىپ: «سز زكاتدان آقچەلارڭىنى ياشورون ساخلاغانڭىز سىبلى بارچەڭىنى زندانغە يوبارەمز» دىب قورقوتدىلار. سوڭره زكاتچى آدمىلارندان بىر آراغە آقساقاللىق قىلىپ: «بىك بابا! بى دفعە بولەرنىڭ گناھلارىنى

¹ поезд

باغشلاڭ، موندەن كىين مونداققە گناھ قىلماسلار» دىدى. زكانتچى بىك: «خوب، بو دفعە اوتون قىلدىم. موندەن سوڭرە قولغا توشىسىلەر جنابعالىغا عرض قىلىپ ٧٥ تەدەن اوردوروب زىدانغە سالامن» دىب هر بىرىنىڭ قولىغا اوز پولىدەن اىكى روپىيەدەن بىرىپ «بارىڭ! جنابعالىنى دعا^۱ قىلىڭ!» دىب مردكارلارنى رخصت قىلدى. قالغان آقچالارنى [36] قابچوغىغا سالدى. تحقىقىمغە كورە بولەر اىكى آيدان يېرى مروودە مردكارلەن قىلىپ بالا - چاقالا رىنى كورمەك اوچون چارجويغا كىلىپ اىكەنلەر.

بودور زكات يغماق يولى!

مملكتىڭ اىكىنچى درجه منع وارداتى قاضىلار، رئيسلىر، ميرشبلىر و شولەرگە اوخشاش مأمورلەرنىڭ تارتۇقلارنداندور.

١٩١٣ نچى يىلگى تخمينىغە كورە بخارا حکومتىڭ وارداتى ٣٠ مىليون صوم² تخمىن ايتلۈر ايدى. بو حساب يالغۇز امير خزىنەسىغا كىرەتۈرغان آقچانىڭ حسابى بولوب، مۇڭا مأمورلەر و آلارنىڭ آدمىلارىنىڭ خلقىدان اوزلەرى اوچون آلاتورغان آقچالارى داخل ايمەسدۈر.

بخارا حکومتىڭ باشلىچە مصارفى سرباز و ايل نوكىرگە بىرەتۈرغان آقچەسىدۈر.

[37]

١٩١٧ نچى يىل انقلابىدان بورۇن اميرنىڭ سربازى آلتى مىڭ بولوب بولەرنىڭ آيلق و باشقۇ خراجاتلارى بىر مىليون صوم² تخمىن ايتلۈردى. ايل نوكىر مىڭ نفر بولوب بولەرنىڭ خراجاتلارى تخمىن³ يوز مىڭ صوم² ايدى. تقاعىدغە³ چققان سرکىردىلەرگە و ملا لا رغا بىرلەتۈرغان خلعت و آقچالار ھم يىلده بىر مىليون صوم² تخمىن قىلىنوردى.

بو حساب ايلە اميرنىڭ عمومى مصارفى اىكى مىليون اىكى يوز مىڭ صوم² بولوب، باشقۇ خراجاتلارى سرای زىنتلەرى، كىچە عشرتىلارى كېيىملىكىن مخصوص بر خىل رىزالتىلار ايدى.

ملکى ادارە آدمىلارىغە، سرای خەدمەتكارلارىغە، قاضى، رئيس، بىك و بولەرنىڭ

¹، ب: دوعا

²: سوم

³، ب: نفاعة، م: تقاعىدغا، د: تەقاعىدغا،

آدملارىغە هىچ بىر آيلق بىرلمەسدهن بولەرنئك بوتون [38] معىشتىلارى غىر محدود بىر صورتىدە خلق بويىنىگە يوكلەتلەگەن ايدى.

اما مملكتىنئك اصل ايگەسى بولوب حكومت خزىنەسىنى تولدۇرغان و بوتون مأمورلەرنى توپغۇزغان خلق اوچۇن بىران پول ھم صرف قىلىناسى ايدى.

خلق معارفى، خلق حفظ الصحتى، عمومى يوللەرنى توزاتىماق، سولەرنى تقسيم قىلماق، كمبىغلارنى تربىيە ايتىمەك، دەقانلارغا ياردام بىرمەك كېنى نەرسەلەرگە آقچە صرف قىلماق نارى تورسون مۇنداققە ادارەلار اسمى بىلەن يوق ايدى.

خلاصە يىلده يغىلاتورغان اوتوز مىليون صوم¹ آقچادان بىر قىسى يالغۇز اميرنئك اوز كىفى و عىش و عشرتىغا صرف بولوب، قالغانلىق فقرانئك محتمل قوزغالىشىدان تختنى مەحافظه قىلماق [39] اوچۇن ذخىرىه قىلنا ايدى.

بخارا حكومتىنەدە هىچ بىر منتظم ادارە بولماغانى دىك منتظم مداخل و مخارج دفترى ھم يوقدور. شونئك اوچۇن يوقارىيدا كورسەتلەگەن رقملارنئك بارىسى تخمىنى و قىاسىدور.

مونى ھم ايسىدەن چقارماسلق لازمدور كم: يوقارىيداغى حساب ۱۹۱۷ نچى يىل مارت انقلابىدان بورونغە كورە بولوب، آندان كىين مداخل كۆپەيگەنى دىك انقلابغا قارشى مخارج ھم كۆپەيدى.

[40]

- ٧ -

علمى و اجتماعى انقلابىغە حاضرلاش

بىز بى بابىدە علمى و اجتماعى انقلابىغە حاضرلاشىغە سبب بولغان ذاتلارنىك بعضىلارينى ايسىگە توشوروب اوته مز.

يوقارىيدە اشارە قىلىپ اوتكەنمز دىك بخارا مدرسه‌لەرينئك فصادىنى، درس جدوللەرينئك بوزوقلغىنى، اجتماعى حاللارداڭى حىلسەلقلارنى، ادارە و حكومت

¹: سوم

ایشیکله رنده گی ظلم و غدر لارنى اویله گەن و تو شونگەن ذاتلار بخاراده آرا سىرەدە چققان بولسا لار ھم، كۈڭل يېرلەن رضا سازلىك دان، ياكە خلق دان و حڪومت دەن يوز اوگوروب گوشە نشين بولماقدان باشقا بىران اش قىلماغان ياكە قىلا آلماغان ايدىلەر.

امير مظفر دور سلطنتىنىڭ آخر لار يغەچە حال شونداق ايدى. [41]

مهنە شول چاقلا ردا قارانغۇ كىچە لەرنىڭ آخر لار ندە يال تىللاب توقغان تاڭ يولدوزى دىك بخارانىڭ قارانغۇ افقلا رندان بىر يولدوز چىدى.

اوшибو يولدوز: «احمد كەلە» دىب مشھور بولغان «احمد مخدوم مھندىس دانش» ايدي.

احمد مخدوم بخارا مدرسه لەرنىدە تحصىل قىلغان بولسا ھم، علمغە بولغان عشقىيڭ خواھىسى بىلەن بخارا مدرسه لەرنىدە گى رسمى درسلەرگە قناعت قىلماي، نجوم، هىئت، هندسە و حساب كىبى علملا رنى او زىيىنلەن اوزىيىنلەن شخصى تشبى بىلەن متخصصلارىنى تاپىب او قوغان، ھم فوق العادە زكا¹ و استعداد اىيگەسى بولغانى سىبلى مذكور علملا رنڭ ھر بىرگە تخصص پىدا قىلغان ايدي.

بولەر دەن باشقا علوم دينىيە گە، قرآن و [42] حديثگە، شعر و ادبىاتغە، تارىخ و تراجم احوالىغە و باشقا جزئيات علومغە مهارت كىسب قىلغان ايدي.

دنيادە بر كىيمىسى بىر ياكە ايكى فنگە تخصص پىدا قىلسا باشقا فنلەرنىڭ يالغۇز مقدمات و موضوع علارىنى بىلە دور.

اما احمد مخدوم بخارا كىبى قارانغۇ بىر محىطىدە و سايىط و يائىكى ادبىات دەن خبر سىز بىر زمان دەن بىر نىچە فنلەرگە تخصص پىدا قىلغان بىر داھى ايدي.

احمد مخدوم ١٢٤٢² هجرى يللەرنىدە دنياغا كىلىپ امير مظفر نىڭ دور سلطنتىنى دە ياخشىغۇ علم و فضل اىيگەسى بولوب كمالغە ايرشىگەن ايدي. (وفاتى عبد الاحد دور نىدە — ١٣١٤ نىچى هجريدە دور.)

بو ذات بىر نىچە فننى ياخشى بىلسە ھم يالغۇز منجمىلەن صفتى بىلەن خىالاتغە گرفتار بولغان امير آلدигا شهرت تاپدى، امير ھم اوшибو ذاتى منجمىلەن صفتى اوچۇن احترام قىلا، ھر وقت اوز طالعىنى كورسە تىب تورا ئىدى. [43]

¹ متنىدە ھمە جايىلدە شو شىكلە بتلىگان. اصل عرب املاسىدە «ذكاء» بولشى كىرەك.

² ا، ب: ١٢٣٢ [صدر الدين عينى، نمونة ادبىات تاجيك، مسکو، ١٩٢٦، ص. ٠٢٨٧]

اماً احمد مخدوم هیج بر وقت امیرگه کوڭل بلهن خدمت قىلمادى، خوش آمد گوپىك و تملق يوللارينى توتمادى. بلکە مناسب چىقدقچە بخارا اصول اداره سىنىڭ بوزوقلىغىنى، دربار اھلىنىڭ غدر و خيانىتىنى، ملا لا رنىڭ ساخته كارلكلارينى گاه اشارت بلهن، گاه صراحتاً امیرگە معلوم قىلىپ توردى.

احمد مخدوم بو بلهن قناعتلانمادى؛ او ز تىوهەرگىنده همىشە بر نىچە استعدادلى علماء و طلبەلەرنى يغىب زمانە فسادلارندان صحبت قىلشا، كولگۇ و اوپۇن يولى بلهن مصاحبلارىنىڭ فىكرلەرینى آچىشغە چالشا ايدى.

احمد مخدوم زمانە سىنىڭ بىرچى فاضلى بولا توروب درس گوپىك قىلمادى، رسمي درسلەرگە شاگىرد قبول ايتىمەدى. بو توغرىيە اعتراض قىلغانلارغا رسمي درس و مدرسه فسادلارىنى سوپىلاب توردى. [44]

احمد مخدوم ساده فارسى تىلde نظم و نثر يازىشغە نهايت درجه ده اوستا ايدى. شول سايىدە كۆكلىيگە كىيلگەن بعضى بر فىكرلەرنى تىل بلهن گنه آيتىشكە اكتفا قىلماساندان پريشان صورتىنده دفترچەلەر ايچىنده نظم و نثر بلهن يازدى.

احمد مخدوم اثرلەرینىڭ ايڭ مەمى، ھم بيرحمانە تنقidiيسى رومان طرىقىنچە يازلغان «نوادرالواقع» نام كتابىدور.

اوшибو كتاب اورته قولىدە يىتى يوز ايللىك صحيفە بولوب، مندرجاتى پريشان حكایتلارдан، عادى سرگىزشتىلەردهن، بعضى علمى مقالەلارдан عبارتىدور.

اوшибو كتابىدە بخارانىڭ بوزوق تامانلارىنى آچىب بىرمەك، اصلاح يوللارينى كورسەتمەك اساسى مقصىد قىلىنib آلغان، ھم بو مقصىدغە [45] تام موفقيت بلهن يىتشىشكەندور.

علماء احوالى، درس جدوللەرى، امیرنىڭ ادارەسى، قاضى و رئيسەرنىڭ حاللارندان آلىب، عائىلە اشلەرى، كىليلن و قاين آنا اوروشلەرىيگەچە اوшибوكتابىدە يازغان ھم قەرمانانە بر صورتىدە تنقىد قىلغان.

بخارادە روسىيە و استانبول مطبوعاتى كىلە باشلاغاندان بورون، بعضى بر كىمسەلەرنىڭ فىكرلەرینىڭ آچلىشىغە اوшибوكتاب سبب بولغان ايدى. (اوшибوكتاب ۱۳۰۰ سنه هجرىدە يازلغان)

ليكن بوكتاب طبع قىلماغانلغىدان، ھم آزادانە تارقالشىغە امیرلەر استبدادى مانع

بولغانلغندان، استفاده محدود بر دائره ایچنده قالدى.

[46]

احمد مخدوم حقنده اوز خاطره‌لرم

١٣١٠ نچى هجري يللەرنە ئىدى، من ياش بر طبىه بخاراده مير عرب مدرسه سىنه استقامت قىلا ايدم. احمد مخدومنىڭ مير عرب مدرسه سىنه بر حجرەسى بار ايدى. بعضى وقت اويدەن حجرەغا كىلە ايدى، بعضى آقشاملار مدرسه ده قۇنوب كىچەلەرde مدرسه تامىغا چغىب يولدوزلەرنى ترصىد قىلا ايدى. بعضى وقت آى توتولاتورغان كىچەلەرنى ساعتى بلهن بوروندەن خېرى بىرىپ اوزى مدرسه تامىغا چغىب آى توتولاتورغان چاقنى كوزلەب تورا ايدى.

احمد مخدوم اوزون بولىك و باشى غايت كەتتە ايدى. (شونڭ اوچون احمد كله دىيە ايدىلەر.) بويىنى بر آز اينگچەكەراق و اوزون ايدى. شونڭ اوچون هر وقت باشى بر ياققا آغىب راق تورا ايدى. سوزلەگەنە بىر آز تىلى توتولا و غايت عصىت بلهن سوپەلەر ايدى.

يول يورغاندا قولىغا قىسقا بر تاياق (پەلك¹) توتا ايدى.

ھىيتى زور و صلابتى كوچلى ايدى، شوندا قىكم: قارشى كىلگەنە دوست و دشمنى غايت احترام بلهن تعظيم قىلا ايدىلەر. اوزى هيچ بىركشىگە درست التفات قىلماس، هر بىر تعظيم و احترام قىلغۇچىلاردان تغافل قىلىپ اوتا ايدى.

بركۈن ياز فصلى و توت پىشىگەن چاقلاردا ايدىكىم: مدرسه دەگى بعضى مدرسلەر و پىشىقىم ملاalar احمد مخدومنىڭ باشىغە توت [47] يىمەك اوچون بارماقچى بولدىلار. من ھم شولەر بلهن قوشلوب باردم. احمد مخدومنىڭ خدمتكارى چاقريلماغان مەمانلارنى خوش قبول قىلدى. توت قاقىپ بىردى، شىر بىرئەن آشى پىشىپ ضيافت قىلدى. لىكىن احمد مخدومنىڭ اوزى خستەلقىنى بەھانە قىلىپ مەمانلار آلدiga چقىمىدى. بىزكىرگەن اوينىڭ بىر ياغىدا دوتار، طببور كىمى موسىقە آلتلارى بىر ياغىدا بىر اىكى دانە كىره تورا ايدى.

ملاalar طعام يىب تورغان پللەدە كەرەلەرگە تعجب قىلىپ قارايىلار و احمد مخدومنىڭ كافرلەرنى بىر بەھەلەر ئىچىرى - پەچىر قىلىپ سوپەلەلار ايدى.

¹ م: پالكە

من هم بран نرسه‌نی بلمه گه نلگمدهن و پیشقدم ملا لار داغی اخلاص و اعتقاد مدان آلار نئک سوزله ریگه اینانیب «احمد مخدوم کافر ایکان» دیه گمان قیلا ایدم.

آیلار اوتدی، يللہ رکیچدی، ۱۳۱۴ نچی هجریده احمد مخدوم دنیادان^۱ اوتدی. اگر ایسمدهن چقان بولماسا، ۱۳۱۶ یاکه ۱۷ هجریده ایدی، احمد مخدوم نئک مخلصلارندان و بخارانئک حاضرگی ترقی پور علماسندان بولغان قاضی میرزا محمد شریف صدر «نواذر الواقع» کتابینی [48] کتابت قیلدرب، آنئک احمد مخدوم نئک اوز دستخطی بلهن تصحیح و مقابله سینی من بلهن شریکم عبد الواحد منظم گه بویوردی. تصحیح مناسبتی بلهن من بو کتابنی باشدان آیاغیغه چه او قوب چقدم. اوшибو کتابنئک مطالعه‌سی مکا کوب لدت بیردی، تکرار مطالعه قيلدم. آندان کین آڭلادم که ملا لار احمد مخدومنی نمه اوچون کافر دیه ایکەنلەر. احمد مخدوم اوшибو کتابدە رسمی ملا لار نی بيرحمانه تنقید قىلغان، علما و امرا آراسنده بولغان بوزوققلارنی آچىب بيرگەن، درس اصوللارینئک نقسانلارینی و بخارا مدرسه‌لەرنده اوقولاتورغان نه رسه‌لەرنئک بر نمه گه ياراما غانلۇغىنى هېچ كمدهن قورقىمىسان يازىب ایکان. منه شونئک اوچون کافر دیه ایکانلار!

موندەن سوڭره احمد مخدوم نئک کم ایكانلۇغىنى تانيدم. ملا لارغا و او قوب يورغان درسگە هم نظرم باشقا بولدى.

خلاصە: اوшибو کتابنئک مطالعه‌سی سايە سندە محاكمەم قوز غالدى، فکرمگە اوزگەرش پىدا بولدى. [49]

* * *

احمد مخدوم نئک معاصر و مصاحب‌لارندان بخارا احوالىغە تنقىدى کوز بلهن قاراغانلار نئک مشھورلەری شریف مخدوم معتصم، عىسى مخدوم، عنایت مخدوم، يحيى خواجه، قارى عبد المجید ذوفنون، ملا شریف ساعت و میرزا عظیم سامى کبى صاحب کماللار ايدىلەر.

شریف مخدوم امير مظفر دور سلطنتىnde بخارادان قاچىپ استانبولده توطن قىلماققە مجبور بولدى.

¹: دونيادان

عیسی مخدوم و عنایت مخدوملار ھم امیر مظفر عهندنه بخارادان قاچیب عبد الاحد عهندنه يەنە بخاراغا کیلیب اولتورغان بولساalar ھم، کوبراق عمرلاری امینئک غضیغە گرفتارلک بلەن اوتدى.

یحیی خواجە و قارى عبد المجيد ذوفونون اوزلەرینى دیوانە کورسەتىب، دیوانەلک لباسىدە استە گەنلەرنچە تنقىد قىلىپ دنيادان¹ او توب كىتدىلەر. داملا شريف ساعت هىچ بر رواج تاپماين ساعت سازلک بلەن عمر كىچرىپ اوتدى.

میرزا عظيم سامى امیر مظفر و روسيه اوروشى وقتىدە اوروش صفلەرنده وقايىع نگارلک صفتى بلەن حاضر بولدى. آندان كىين ھم مظفر و عبد الاحد عهەلارندە درباردە [50] بر نىچە يەل منشىلەك قىلىدى. عاقبەتنقىدچىلگى سېبىنەن قاررىلىق وقتىدە درباردان قوولوب آچ، يالانغاچ و بر پارچە نانغە مەحتاجلەك حالتىدە اولوب كىتدى.

میرزا عظيم انسا و تحريرغا متخصص بولوب، تارىخى حاللارдан كوب خبردار ايدى، آخر عمرىغەچە تارىخ مطالعەسندان آيرىلمادى. اوزى ھم پارچە، پارچە خىلى تارىخى اثرلەر ميدانغە كىلتۈردى، بو جملەدەن «مانغىت سلالەسى» نىڭ تارىخىنى يازدى. ايسكى دربار تارىخ نويسىلەرینىڭ خلافنچە تارىخى آچچىغۇ و آچىق حقىقتلارنى هىچ كەمدەن قورقماسان يازدى.

مهنە شونداق ذاتلارنىڭ تائىرلەرى بلەن امیر عبد الاحد عهەدىنىڭ باشلارنده محدود بىر داۋىرەدە بولسا ھم علمى و اجتماعى انقلابىيە حاضرلانتىش علاماتلارى كورونە باشلادى. ۱۳۱۲ نىچى هجرىيە بخارا علماسىدان داملا اکرام و داملا عوض حجازغا بارىپ قايتىلار. بو ذاتلار حج سفريگە كوزى باغلۇ بارىپ كىلەمىسىدەن خىلى عېرت آلىپ كىلدىلەر.

داملا عوض آيتاتورغان درسلەرینى بر درجه اصلاح قىلىپ ايم و جىم آيتا بىردى. معنى سز شرح و حاشىيەلارنى، قوروق خطبه و دىياجەلارنى اوز درس جدولىنەن چغارىپ تاشلادى. [51]

داملا اکرام ايسە آچىقدان آچىق اميرىنى، وزىرىنى، مفتى و قاضىلارنى، علماء و درس جدوللەرینى تنقىد قىلا باشلادى. ملا و مفتىلەرنىڭ بوزوق اشلەرینى مجلسلەرde يوزلەرىگە

¹: دونيادان

اوره بيردى.

شونداق قىلىپ طلبه و علماء آراسىنده آزده بولسا بر هيچان قوزغاتدى.

[52]

- ٨ -

١٩٠٥ نچى يلدەگى روسييە انقلابىنىڭ بخاراغا تأثيرى

بخارادە احوال يوقارىدە بىان قىلغانى دىك اوتاياتقان پللەرددە روس - ياپون محاربەسى باشلاندى. بو محاربە سىبىنەن، ذاتاً آرا سىرەدە كىلىپ تورغان «ترجمان» غزيتەسى كوپراق كىلىپ بخارادە كوپراق تارقالا باشلادى. هندوستاندان «جبل المتن»، مصربەن «چەھەنما» و «پوروش» كېبى فارسى غزيتەلار كىلىپ، محاربە خبىلارى اوچون غزيتە اوقوماچى بولغان كىمسەلەرگە باشقۇ فىكىلەر ھم بىردى.

محاربە نىتىجه سىنە روسييەدە ١٩٠٥ نچى يىل انقلابى باشلانىب قاچانلاردان بىرى حاضرلanguan روسييە مسلمانلارىنى بىردىن قوزغاتدى. روسييەنىڭ ھەر بورچە گىنەن مختلف اسملەر بلەن تورك - تاتار غزيتەلارى چقا باشلادى. طبىعى بو غزيتەلار بخاراغە ھم كىلىدى، بخارا اھالىسىنىڭ بىر قىسىمە بىر آز فىكى بىردى، دنيا احوالىغا كۆز سالاتورغان ذاتلار عادى آدمىلار آراسىنده ھم كورونە باشلادى. [53]

ليكن بو فىكىلەر، بو قاراشلار ھمان محدود و غزيتە اوقوغۇچىلارنىڭ آرا لارندا قامالغان ايدى.

كوبچىلەك ايسە غزيتە اوقوغۇچىلارنى بابى و غزيتەلارنى باييلارنىڭ كتابى دىيە ايدىلەر.

ليكن احوال مونداق تورمادى. ١٩٠٥ نچى يلدەن ١٩٠٨ يىلگە دا وور حاللار كوبىگەنە اوزگەردى. اوшибو ايکى يىل مەتنىدە تورك - تاتار، استانبول، مصر و هندوستان مطبوعاتى بخارادە ياخشىغىنا اشلهدى. خصوصاً بو آرادە فارسى تىلندە «سياحتنامە ابراهيم بىك» بخارادە شىوع تاپدى، بوكتاب ایران احوالىغە دائىر يازلغان بولسا ھم، تنقىد قىلغان بىرلەرى عىنًا بخارادە بار ايدى. شونك اوچون اوшибوكتابنىڭ مطالعەسى ھم بخارادە بعضى

فکرلەرنىڭ اوزگەرشىيگە سبب بولدى.

«ترقىپرور» و «اصلاح خواه» نامى بلهن بىش - آلتى نفر ذات يىتىشىب قالدى.

بو فرقەنڭ مشھورلەرى: بورى باى افندى، ميرخان پارسا اوغلى، قارى برهان، ميرزا
محى الدین منصور اوغلى ايدىلەر.

مهنە اش بو حالغە كىلگەن پللەدە بخارادە مكتب مسئلەسى، جدید - قدىم نزاعى
چقىب قالدى.

بخارا انقلابىنىڭ تارىخى

ايكىنچى بولەك

(م. ۱۹۰۸-۱۹۱۷ هـ. ۱۳۲۶-۱۳۳۵)

مكتب مسئله‌سى

بخارا انقلابىنىڭ قزىپ كىتىشى مكتب مسئله‌سىدەن باشلانادار، مكتب مسئله‌سىگە قاتشغان ذاتلار بخارا انقلابچىلارينىڭ رهبرلەرنىدەن بولغانلاريدىك يائىچى اصول و ترتىبلى مكتبگە قارشى چققان كىمسەلەر ھم بخارا عكس انقلابچىلارينىڭ باشقلارنداندورلار، شونىڭ اوچون بخارا انقلابىنىڭ تارىخىنى تعقىب قىلاتورغان كىمسەلەرگە لازم دور كم مكتب مسئله‌سى، جديد و قديم نزااعلارىغا ياخشىغىنا قولاق سالسونلار:

روسيه مسلمانلارى آراالارنده ۱۸۸۳ نچى يىل «ترجمان» غريتەسى نشر قىلنا باشلاغان كوندەن بىرى مكتب مسئله‌سى قوزغالىب ۱۹۰۸ نچى يىلگە داودور روسيەنئىڭ ھر بورچەگىنده ترقى پرور مسلمانلار تامانندان اصول جديده مكتبلەرى آچلغان بولسا ھم، مذكور سنه گە داودور بخارادە مكتب مسئله‌سى و اصلاح مکاتب دىگەن سوز يوق ايدى.

۱۹۰۰ نچى يىل باشلاراندە پيرمستلک (بخارا تومانى) [56] ملا جوره باى اسملى بر كىمسە روسيەدە يائىچى مكتبلەرنى كوروب كىلىپ بخارانىڭ پوستىن دوزان گىدرنە خصوصى بىر مكتب آچىپ «۵-۴ آيدە هر كىمنىڭ سوادىنى چغارامن» دىب دعوا قىلا ايدى. او پللەدە ملا جوره باينىڭ مكتبىگە و سوزىگە هىچ كم اهمىت بيرمهدى. «تجارتىدان ضرر كوروب سرناسى بولغان بركشى» دىب آندان كولە ايدىلەر. بورى باى افندى، ملا ميرخان و قارى برهان كبى ترجمان اوچۇن بىرمهدى. شونىڭ اوچون ملا جوره باى مكتبى اوز اوزىنەن ياپلىپ يوقالىپ كىتىدى.

۱۹۰۷ نچى يىلده تاتار ملا نظام ثابتوف تشبىي بلهن اوزىنئىڭ اوينىدە تاتار بالالرى اوچون بىر مكتب آچىدى. بو مكتبىدا قازاننىڭ فعال معلمىرنىدەن بوالى¹ عبد الرحمن سعيدى معلم تعين قىلنىدى. (كرىم سعيدىنىڭ بويوك براذرى) اوشبو يىل بو مكتبىدا يالغۇز ۱۲ نفر [57] تاتار بالالرى اوقدى.

۱۹۰۸ نچى يىل ياز فصلنده مغفور اسماعيل بىك غاسپىرىنسكى بخاراغە كىلىدى. طبىعى اسماعيل بىك ھر يېرده قىلاتورغان دىك بخارادە ھم مكتب مسئله‌سىنى قوزغاتىدى.

---

¹ بۇغا تاتارستان دەگى جاي ئامى.

بو مسئلهنى مذاكره گە قوييماق اوچون بخارا ترقى پرورلرندەن ميرزا محي الدين منصور اوغلى، ميرخان پارسا اوغلى و باشقا بر نىچە ذاتنى آييم سرايندە چاقىرىدى، تاتارلردان ھم ملا نظام ثابتى و باشقا بر نىچە ذات بار ايديلر. مذاكره نئك نتيجه سىدە:

ملا نظام اويندە گى مكتب اوچون پادشاھلقدان براي مناسب اورون سوراب آليپ مكتبى تاتار و بخاراليلر اوچون عمومى قيلماق ھم رسميە شدرمهك قرارغە آلندى. مجلسىدە حاضر بولغانلر مكتبىڭ آتىنى «اسماعيلىه» قوييماقچى بولدىلىر. لىكىن اسماعيل بىك اوшибو اسمى قبول قيلمادى، «مرحوم اميرنئك [58] اسمىگە نسبتاً «مظفرىه» اسم قويوش مناسبراقدور» دىدى.

اسماعيل بىك غاسپىرىنسكى كىتەر چاغندە بخارا اميرى عبد الاحد و آنڭ كاتته مأمورلىيگە بو توغرىدە توصىيەدە بولندى. لىكىن اسماعيل بىكىن ئاشۇشۇندا هىچ نتيجه چقىمادى. يالغوز ملا نظام اويندە گى مكتب خليل بورناشوف اوېيگە كوچورلدى. و بىن ئىچە بخارا بالالرى ھم اوшибو مكتبىگە قبول قىلندىلىر. بخارا بالالندان اوшибو مكتبىگە كىرگەنلر بولر ايديلر:

(۱) ميرزا خير الله ميرزا محي الدين اوغلى، (۲) ميرزا سليم ميرزا مقيم اوغلى، (۳) قليج خواجه عثمانخواجة اوغلى، (۴) ميرزا برات قارى حيات اوغلى، (۵) ميرزا محمود ميرزا نبات اوغلى.

لىكىن هنوز مكتب مسئلهسى محدود و بىن ئىچە ذاتنى آراسىنده ايدى. تاكە بخاراليلر تامانىدان بخاراليلرغە مخصوص مكتب آچىلدى و مسئله عمومىلاشىپ كىتىدى. بو واقعە نئك تفصىلى اوшибو دور: [59]

١٣٢٦ ھجرىدە، ١٩٠٨ يىل ياز فصلنده اوшибو سطرلرنى يازغۇچى درس شىرىكلرمەدەن بخارالى حامى خواجه مھرى بلهن سمرقندىغە سياحت قىلدق.

اوшибوكۇنلردا درس شىرىكلرمەدەن ميرزا عبد الواحد منظم سمرقندىدە ديموروف¹ مطبعە سىنە قرآن كريم طبى بلهن مشغول ايدى. سمرقندىغە بىنچى دفعە كىلىشمىز بولدىيغىندان و معلوم براي تانشىز بولماغانى اوچون بىز ھم مطبعە دە قوندق. ميرزا عبد الواحدنىڭ رەھىلگى بلهن سمرقندىن ئاڭى و ايسكى شهرلىرىنى تاماشا قىلدق. بىرکۈن امير تىمور مرقدىنى زىارت قىلىپ يورغانمىزدە سمرقندى ملا ابراهيم سيد

¹ Демирров

کمال اوغلی بلەن اوچره شدك. بو آدمىڭ تكلىفي بلەن اوبييگە مەھمان بولدق. ملا ابراهيم سيدكمال اوغلى طعامدن كىين شمس الدين اسملى اوغلى (1918 يىلده سمرقند عكس الحركتچىلىرى تامانندان شهيد قىلىنى)، تاج الدين اسملى جيانىنى بىزنىڭ [60] آلدىمzugە چىقارىب امتحان قىلدى. اوشبو ياش بالالر حسابدان، جغرافىادان، خط و املادان، تجويىدەن و دينى نەرسەلردهن بىزگە معلومات بىردىلر. بىز 25 يىل مدرسه دە ياتىپ بىران قاتلا ايستەمەگەن نەرسەلرمىنى 12-10 ياشار بالالردان ايشيتىپ غايىت تعجبە قالدىق. طبىعى بولۇر اوقويتورغان مكتېنى بارىپ كورمەكچى بولدق، هم ايرته بلەن بارىپ كوردىك. اوشبو مكتب سمرقندە 1321 نىچى هجرىدە معلم ملا عبد القادر شكورى تىشى بلەن آچلغان «شكورى» مكتې ايدى.

شكورى مكتې اوکونىلرده قوش حوض گۈزىنەدە محمد رحيم باى حولىسىنەدە ايدى. شكورى افندى بىزنى خوش قبول قىلىپ مكتب شاگىرىلىنى بىر كورسەتدى و مكتب محسناتندان سوپىلەدى.

بىز بوكونگە داۋور يائى مكتېنى كورگەن نىز يوق، اصول جىديدە مكتې بار ايمش، تىز خط و سواد چىغارتورا [61] ايمش دىپ ايشيتىگەن بولساك ھم، اونچە اهمىت بىرگەن نىز يوق ايدى. يوقارىدە گى فصللىدە بىان قىلتىغانى دىك «نوادر الواقع» و «سياحتىمائە ابراهيم بىك» كېنى كتابلىرنىڭ مطالعەسى بلەن علمى و اجتماعى انقلاب لزومىنى توشۇنگەن بولساك ھم، آنڭ يوللىرىنى هىچ اوپلاماغان ايدك.

خلاصە شكورى مكتىيگە مغۇرۇرىپ متىھىر چىقدق، او زماندان باشلاپ اصلاح مکاتب فكىرى بوتۇن مىيەمىزنى اشغال قىلىدى.

اوکونىلرده من بلەن حامىد خواجە بخاراغە قايتىدق، آرادان آز بىر فرصت اوتكەنندەن كىين منظم افندى ھم بخاراغە قايتىدى.

بوكونلۇر رمضان آىي و بخارانىڭ باشقا اهالىسى كېنى بىزنىڭ ھم ھر كون پىشىنەن كىين يغىلاتورغان يېرمىز لب حوض ديوان بىيگى و سرتراشخانەلرنىڭ تامى ايدى. بىز بىزدە ايسكىيەن قالغان بر عادت ايدى. يالغۇز بىز بىزنىڭ باشقا يللەردهن بىر فرقى بار ايدى: او دە [62] مجلسمىزدە ايسكىيە گى دىك شکوه، شكايت، فحش، لغو، منصب و وقف سوزلىرى بولماي، «اصلاح مکاتب» سوزى بولشى ايدى.

بىز اوزمىزگە شريلك درسلرمىزدەن «احمد جان مخدوم حمىدى»نى ھمفىك قىلىق،

رمضان عيدينى اوقوغاندان كىين مكتبى ميرزا عبد الواحد اوبيده آچماقچى بولدق. حالبو كه بىزنىڭ هىچ بريمىز ياشى مكتبىڭ اصول تعليمىدان خبرمۇز يوق و رهبر بولورلۇ قولمىزدە بىران دانە كتاب ھم يوق ايدى. يالغۇز تورتاومىزنىڭ كوكىلىمىزدە بىر نەرسە بار ايدى: اوده شوق، محبت و اصلاحات عشقى ايدى.

خلاصە بىر آيلق مذاكرە نتىجە سىنە مكتبىڭ آچشىنى مقرر قىلدق.

اوшибو فصلنى بتىكەزمەسدن بورون، شۇنى ھم ايسىكە توشوروب اوتىماق لازمدور كە بويىل تۈركىيەدە سىياسى انقلاب واقع بولوب سلطان عبد الحميد ملتگە حقوق و اختيار بىرگەن و اصول مشروطىت بلهن مملکەت ادارە قىلىشنى اعلان قىلغان ايدى. بۇ سايىدە روسىيەدە گى مسلمان غزيتەلرى تۈركىيە [63] انقلابىدان اوزون اوزادى يازماقدا و مرکز خلافىدان حرافىكار دىنى، سىياسى، اجتماعى و ادبى غزيتە و ژورناللار¹ نشر بولوب اسلام عالىمۇغۇ ئارقالماقدا ايدى.

طىبىعى اوшибو غزيتە و ژورناللار بخاراغە ھم كىلدى، بخارا افكار عمومىيەسىگە ھم بىر درجه قوزغالش ياسادى. لىكىن بۇ قوزغالش قاتىخ اويخودان، توب مىلتق تاۋوشى بلهن سىسەكەن ئىپ تورغان بىر آدمىنىڭ قوزغالشىدان هىچ بىر فرقى يوق ايدى، ھر كىيم دىنيادە بىر نەرسە بولغانلغىنى و بولاياتغانلغىنى آڭلاغان، بىزنىڭ يورتمىزدە ھم بىر كون شونداققە واقعەلر بولشى لزومىنى، ياكە استەر استەممەس بىر نەرسەلر بولارىنى توشونكەن. لىكىن او نەرسە نىمەدەن عبارت و بىزنىڭ يورتمىزدە قاچان و كىيملىر واسطەسى ايلە بولور، بۇ يېرلىنى هىچ كىيم آنىقلاب آيتا آلماس ياكە بىلمەس ايدى.

ھر حالدە بىر تورلى اوزگەرش اوچون زمين و زمان حاضرلانيب [64] كىلەياتىپ ايدى.

- ۲ -

بخارادە بىنچى ياشى اصول (اصول جدیدە) مكتبى

ملا جورە باي مكتبىنىڭ اوزىنى كورسەتە آلماسدان ياپلىپ كىيتشىنى، تاتارلار

¹ журнал

مکتبینی، تاتارلر قوتى و تلى بلەن آچىلىشىنى نظرغە آلىپ بخارانڭ بىرنچى مكتبى دىپ ايمدى بىان قىلاتورغانمىز ميرزا عبد الواحد مكتبىنى آتايىز.

يوقارىدە گى فصلدە بىان قىلغانمىز دىك بىز تورت براذر رمضان آينىن كىين مكتب آچىشنى مقرر قىلىپ ايدك. بىز اوشبو مكتبىنى ميرزا عبد الواحدنىڭ اوپىدە آچىپ معلمىقە ھم ميرزا عبد الواحدنى تعىين قىلدق.

معلمىق اوچون ميرزا عبد الواحدنى انتخاب ايتىشمىزگە سبب بو ايدى:

اول وقت ايشىتىگە نمىزگە كوره يائىڭى اصولنىڭ اساسى اوقوش و يازشنى برابر آلىپ بارماق ايمش. موندەن بر نىچە يىل بورون (يائىڭى اصولدەن بوتون خېرسىزلىك و قىتلەدە) [65] ميرزا عبد الواحد اوز اوزىنەن اوشبو فكىرىگە كىلىپ، خدىرىپ اسىمىلى بىر تۈركمان بالانى، خط و سوادىينى بىردىن چغارامن دىپ يازدوروب اوقوتوب، ماتاشىپ يورا ايدى.

او وقتىدە گى ميرزا عبد الواحد تىليمى بىران قاعدهغا بنا قىلىنماidiغى اوچون ياخشى نتىجە بىرمە گەن ايدى. اما ايمدى ايسە دىني يائىڭى اصول آوازەسى بلەن تولغانلىغىدا، غزيتە و كتابلىر واسطەسى بلەن تىليم قاعدهملەرنىدان بى درجه خىردار بولوب موفق بولۇشى مأمول ايدى. منه شونڭ اوچون معلمىقە بىز ميرزا عبد الواحدنى اختىار ايتىك. لىكىن قولمىزدان كىلىگۈنچە ھەر قايىسىمىز ياردام ايتىمە كىچى بولدق.

شونداق قىلىپ ۱۳۲۶ نىچى ھەجريدە شوّال آئىنڭ اوئىنده (۱۹۰۸ يىل اوكتابرلەدە) بخارا شەھرىيڭ اىچىنە دروازە سلاخ خانە گەزىرنىدە ميرزا عبد الواحد اوينىدە فارسى تىلندە بسم الله دىپ بخارا لىرغە مخصوص بىرنچى اصول جىديدە مكتبىنى آچىدق.

بو مكتبىدە بىرنچى نوبىتىدە قىد بولغان شاگىردىلر اوشبولىر ايدى: [66] عبد الرحمن بىك عبد الله بىك اوغلى، عبد الغنى آنڭ خەزمەتچىسى، افضل و اكرم احمد جان مخدومىنىڭ اوغوللىرى، عبد الرحيم حاجى عبد الستار اوغلى، ئەزىز جان قاضى شريف جان اوغلى، محمد امين سيد جان مخدوم اوغلى، عبد القىيوم عبد الشكور اوغلى بولوب قربان بايرامىغە داور اىكى آى مەتنىدە شاگىردىرنىڭ عددى ۱۲ گە يىتىشدى.

لىكىن تىليم ترتىبى نهايت درجه دە بوزوق و بىزنىڭ بارچەمىز اصول و قوا عددان خېرسىز ايدك. اچمىز تىليم و اصلاح اوتى بلەن يانماقدا، لىكىن هىچ بىر نەرسەنى بلە دىگەنلىكىن جانمىز سقلىماقدا ايدى.

لىكىن بىزگە شونچەسى معلوم ايدىكە يائىڭى اصولنىڭ منبى تاتارستاندۇر. شونڭ

اوچون بركون بخاراده گى تاتارلر آراسىنده خير و صلاح بلهن شهرت تاپغان ملا نظام ثابتى آلدигە باردم، اوز مقصىد و مرادمنى آڭلاتىپ رهبر بولورلىق براڭكتاب تاپىپ بيرشىنى التماس قىلدىم. [67]

ملا نظام مىنڭ بو نىت و مقصىدمى تېرىك قىلغاندان كىين آيتىدىكە:

«عطار مدرسه سى قارشىسىنده خليل بورناشوف اوينىدە ياكى اصول تاتار مكتبى بار، شوندە بارڭز، رهبر بولورلىق كتابىدە آلورسز و معلمدان استفادە هم قىلورسز.»
بز مكتبچىلر اوшибو كوننگە داوروور بخاراده گى تاتار مكتبىندەن خبرسز ايدك، بو خبرنى ملا نظامدان ايشىتىدگم زمان دنيالى خزىنەسىنى تاپغان مفلس دىك قواندم. فرصنت اوتكەزمه سىدەن توب توغرى مذكور مكتبگە باردم.

معلم عبد الرحمن سعيدى بلهن كورشوب مقصىدمى آڭلاتىدم. معلم منى غايىت ممنونىت بلهن قبول قىلىپ هر خصوصىدە ياردەم اىتشنى وعدە قىلدى. صنفلرگە كىزدوروب درسلرنى كورسەتدى، تعليم قواعدىندەن بر آز معلومات بيردى، ابتدائى مكتب درس كتابلىرىندەن نمونە بولورلىق بىر دانەدن و هم تربىيە و تعليم غە دائئر بىركتاب بيردى. [68]
اوшибو احوالنى بارىپ براذرلرم عبد الواحد، حامد خواجه و احمد جان مخدوم افندىلىرىگە حكایت قىلدىم، ايرته سى بولرنى هم تاتار مكتبىگە ايلتىپ معلم عبد الرحمن بلهن كوروشىدردەم.

مهنه اوшибو مصاحبه و زيارتلەرنى كىين بىنڭ مكتبىمىزگە انتظام كرە باشلادى، بز اوز آرامىزدە تقسيم اعمال قاعده سى بلهن اشگە كىرشىك:

ميرزا عبد الواحد مدیر و باش معلم، احمد جان و حامد خواجه معاونت قىلغۇچى بولدىلىر. من هر كون تاتار مكتبىگە بارامن، او بىرده كوندەلك درس تعليملىرىنى كورەمن، آلغان معلوماتىمى اوز مكتبىمىزگە كىلىتۈرۈپ براذرلرنىڭ مشورى بلهن تطبق قىلدار ايدم.
آز بر فرستىدە معلم عبد الرحمن بلهن ياقىن قارنداش كېيى بولدق، آخشارلار مذكور معلم مىنڭ حجرەمغە [69] كىلە، علمى، ادبى مصاحبه لەر هم غزيتە و ژورناللىرىنى مطالعەسى بلهن بىنڭ توسيع معلوماتىزغە و فكرمىزنىڭ آچلىشىغە چالشا ايدى.
عبد الرحمن واسطەسى بلهن «شورا» مجلەسى و «وقت» غزيتەسىغە مشترى بولدق و يەنە مذكور معلم واسطەسى بلهن تورك - تاتار تلى و غزيتە اصطلاحلىرىنى اورگەندەك.

يوقارىدەگى فصلدە: تاتار مكتبىنده بخارا بالالرندن بر نىچە نفرنىڭ اوقوشى يازلغان ايدى. لكن معلم تاتار، كتابىلدە تاتارچە، شونڭ اوچۇن بخارانڭ تاجىك بالالرى بو مكتبىن توزوک استفادە قىلا آلماسلىرىدە.

معلم عبد الرحمن اوشبوحالنى اعتبارغە آلىپ منى اوز مكتبىگە معاون كېلىدى، من معلم بلهن بخارا بالالرى آراسىنده ترجمانلىق وظيفەسىنى ادا قىلا، [70] هر بر درسنى تاتارچەدن فارسچەغە ترجمە قىلىپ بخارا بالالرىغە اوقتۇا ايدم. اوشبو ترجمە قىلغان نرسەلرنى اوز مكتبىمۇگە ايلتىپ تطبيق قىلدرىا ايدم. (سوغوندن نشر قىلغان «ترتيل القرآن»، «تهذىب الصبيان»¹ و «ضوريات دينيه» نىڭ بر قىسى اوكونلاردا ترجمە و تطبيق تاپغان نرسەلر دور).

عبد الرحمن سعىدى واسطەسى بلهن توركىيە انقلابىندا كىين نشر قىلنا باشلاغان «صراط مستقيم» مجموعەسىنى مطالعە قىلىشغا موفق بولدق. اوشبو مجموعە دينى، علمى، اجتماعى، سياسى و ادبى بر مجموعە بولوب مرکز خلافتىڭ اىڭ بويوك فاضللىرىنىڭ اشتراكى بلهن چىقا ايدى. بو مجموعە ده سياسى و اجتماعى انقلابىلر آيت و حديثىرغە تطبيق قىلىپ [71] يازلىدىغىندا بىزنىڭ فكرىمىزدە اساسلىك بر اوزگەرش ياسادى.

تعجب بو يىرددە ايدىكە عبد الرحمن اوشبو مجموعەنى بخارالى ميرزا محى الدينىڭ ايكىنچى اوغلى ميرزا عبد القادردىن امانت كىلتۈرۈپ ايدى، حالبۇكە ميرزا عبد القادر 15-16 ياشار مدرسه كورمەگەن بىر بالا ايدى. (حاضر بخارا مرکز انقلاب قومىتەسىنىڭ صدرىيدىر). مدرسه كورمەگەن ياش بىر بالانىڭ تمام آيت و حديث بلهن يازلغان بىر مجموعەنى استانبول كېي اوذاق بىر اولكەدىن كىلتۈرۈپ اوقوشى بىزدىك بخارا مدرسه لرى شاڭىرىغە جداً موجب حىرت و تعجب ايدى. بو مناسبت بلهن بىز وطنداشلىرىمىزغا باشقا بىر كوز بلهن و اميدلىك بىر كوكىڭل بلهن قاراي باشلادق، هم مدرسه ملالرندن كوپراق اميدمىزنى سفسطە و خرافەلر بلهن مىيەسى [72] بوزولماغان و عوام خانەدانىن چىققان ياشلىرغە باغلادق.

عبد الرحمن سعىدىنىڭ اينىسى كريم سعىدى خيوهدىن قايتىشىدە بخاراغە توشوب بىر اىكى آى توردى، عبد الرحمن واسطەسى ايله بىز بلهن تانشىب بىر قدر معنوى ياردىم ايتدى.

¹: الصبيان

اوшибو يل تونتارلى مشهور متعصب ايشمحمد ملانىڭ اوغلى محمد نقىب افندى تحصيل علم اوچجون بخاراغە كىلىپ كوكىداش مدرسه سىنە منڭ قوشۇمده استقامت قىلىدى. نقىب افندى مستعد، معلوماتلى و آتاسىنىڭ خلافتىدە فکرى آچىق بىر يىگىت ايدى. بو ايلە تانش بولوب ياخشىغىنا معلومات آلدق و روسييەدە گى جىدىد - قدىم نزاعلىرى و آنڭ اسباب و باعثلىرىغە وقوف پىدا قىلدق.

محمد نقىب افندى روسييەدە گى جىدىد - قدىم نزاعلىرىنى [73] بىزگە حكايىت قىلىپ «بخارادە نهايت درجه دە احتياط بلهن حرڪت قىيش لزومىنى» توصىيە قىلا ايدى.

- ۳ -

روسييە مسلمانلىرى آرالرنىدە جىدىد - قدىم نزاعى

بخارادە گى جىدىد - قدىم نزاعلىرىنى يازماسدن بورون بىزگە روسييە مسلمانلىرى آرالرنىدە گى نزاعلىرىنى و آنڭ سېبىلىرىنى يازماق لازىمەر. لكن اصل مقصىدمىز بخارا واقعەلرى بولغانى اوچجون روسييە واقعەلرىنى قىسقا غۇنا يالغۇز مقصىدمۇغە مقدمە قىيلىدىن يازىپ اوته من:

روسييە مسلمانلىرى آرالرنىدە اصلاحات علمىيە و يائىڭى مكتب سوزلىرى چىققاندىن بىرى جىدىد - قدىم جنجاللىرى¹ چىقا باشلادى. يائىڭى مكتبلىرى كۆپە يىپ بوتون روسييەدە تارقالغان چاقىلدە اوшибو جنجال² ھم بوتون روسييەنى اشغال قىلدى.

1908 نچى يىللەدە روسييەنئك ھر بىر بورچە گىنەدە يائىڭى مكتبلىرى [74] آچلىپ ايدى. بىر قدر مدرسه لەر ھم اصلاح قىلىنىب آرالرنىدىن حسiniيە، محمدىيە، بوبى، عالىء دىنييە كىبى كوب شهرت چىقارغانلىرى دە بار ايدى.

اوшибو يائىڭى مؤسسىەلرگە قارشى متعصب و منفعت پىرسەت علمالر و آلرنىڭ بىرولرى بولغان بىر قسم قارا خلق كوندە بىر غوغۇغا چىقارا ايدىلر.

اوшибو جنجال² و غوغالرنىڭ قىسقا چا سبب و باعثلىرى بو ايدى:

¹ ا، ب: جانجاللىرى

² ا، ب: جانجال

یاڭى مكتب و مدرسه‌لر رواج تاپا باشلاغان ساين، خلقنىڭ اخلاقى ايسكى مكتب و مدرسه‌لردن آزايا باشладى. زكات و صدقاتلىنى هم ياكى مكتبلرگە، جمعيت خيرىيەلرغا بىردىلر. بو توغرىيە اصلاحچىلرنىڭ، ترقىپورلرنىڭ خواه غزيتەلر واسطەسى ايله بولسون، خواه مجلسلرده تىل بلەن بولسون تشويقاتلىرى ياخشىغۇنا تأثير قىلا يىدى. چونكە ياكى مكتبلرنىڭ [75] منفعتى كم: آز فرصتە كوب فايىدە آلماقدر هر كىمسە كوزى بلەن كورەتۈرگان معلوم بر نرسە يىدى.

اما بىر قسم متعصب و منفعتپرست علماء، قوللرندن كىتە باشلاغان زكات و صدقات كېيىمىتى مادى نرسەلرگە، خلق آراسىدان آزايا باشلاغان شرف و اعتباركىيى معنوى فايىدەلرغا ايجىلرى كويوب هر بىر يول بلەن قارشى كىلە يىدىلر.

اوшибو علماء يللردن بىرى عوامنى شريعت اسمندن نوخحالاب آلغان، مال و اشىالرىنى عائىلە افرادلىيغە باغشلاپ اوزلرىنى ظاهر شريعتىدە مسكىن و فقير كورسەتىب زكات و صدقاتنى اوزلرىنىڭ حلال حقلرى ساناب كىلگەن يىدىلر. بىر ايكى ساققالى قرقىغانلىرنىڭ تشويقاتلىرى بلەن مونچە نرسەلرنىڭ قوللۇن كىتىشىگە اوزلرى تىرك بولا توروب هىچ راضى بولا آلماس يىدىلر. لەن حقىقى مقصىدلرىنى هم آچىق آيتا آلماس يىدىلر. زира اگر حقىقى مقصىدلرى [76] بىنسە هىچ كم قولاق سالماس يىدى.

شونىڭ اوچون مادى و اقتصادى دعوالىيغە دينى توس بىرېب شريعت و دين اسمندن قارشى چىقىدىلر. ياشلرغە و ياكى مكتبلرگە قىلماغان بەھتان و افتارالى قالمادى. ياكى مكتبلرنىڭ حراملىغىغە عربچە عبارتلر توقوب فتوالر يازىب چىقارالى، اخبار كتابلرندەگى «دجال» و امثالى كېيى نرسەلرنىڭ مصداقلىرى شول ياشلدىرلر دىب عوامغە كورسەتەلر يىدى.

ملالىرنىڭ أغوالرى بلەن محاكمەدن محروم عوام مكتبلرگە هجوم ايتە، لوحە و كرسىلەرنى سىدرە، معلمىرنى اورە و قووا يىدى.

منفعتپرست علماء يالغۇز دين اسمندن قارشى كىلگەن بلەن قالمادىلر. بلکە ايسكى مستبد حكومىتىڭ يامان نىتىرنىن فايىدەلانيپ سىاست جەتنىن هم ياشلرنى قسا باشلادىلر.

[77]

ياپون محاربەسى نتىجه سىنە قوزغالغان انقلاب ۱۹۰۸ نېچى يللرده حكومىتىڭ قىشى آستىنە سونە باشلاغان استبداد اربابى انقلابچىلرنى، خصوصاً غير روس ملتىرنى

ایزش اوچون هر بر چاره و يول حاضرلاغان ایدی.

منفعت پرسنل علماء شول حالدىن فایدەلائیب سعایتىغە كىرشىدىلر: جمعىت خىرىيەلرنى سىاسى جمعىت، ترقىپورلرنى سىاسى متهملىر دىب حكومتىغە يازدىلىر «بولر توركىيە غربىتەلرىنى اوقۇيدىلر، توركىيەنڭ سىاست اىيرلىرى بلهن ياشۇرون مناسبتلىرى بار» دىب هر وقت عرىضە بىرىپ توردىلىر.

ذاتاً مسلمانلرنىڭ انتباھ و اویغانش حرکتلرىنى يوقاتماق اوچون بەھانە آختارىب يورغان مستبد حكومت ملالرنىڭ قوزغاڭىشلارى ايلە ترقىپورلرنى تفتىش قىلا، حبسغە آلا، مكتېلرنى، جمعىت خىرىيەلرنى ياپا، معلم و محىرىنى قاماڭقا آلا [78] ياكە سورە ایدى. (بوبى مخدوملىرى و بوبى مدرسەسى باشىغە كىلگەن فلاكتىر شو فتنەلرنىڭ برسىدر.) منه روسييە مسلمانلرىنىڭ حالى شونداقة بولغان بىر زمانىدە بخارادە ھم مكتب مسئلەسى كىلىپ چىقىدى.

بىز بخارانىڭ اصلاحچىلارى اوز خلوص نىتمىزگە كورە مكتېلر اصلاحى و يائىكى اصول اجراسىنده مسلمانلر طرفىن قارشىلىق كورمەسىز دىب خىال قىلا ايدىك و آيتا ايدىك كە:

«نىتمىز خىر و صلاحىدور، مكتېلر اصلاحى مسلمانلرنىڭ منفعتىدىن باشقا بىران نەرسە گە سبب بولمايدىر، شونىڭ اوچون هر بىر مسلمان، خصوصاً علماء صنفى خالصالله آچغان اوشۇ نۇونە مكتېمىزنى تقدىر و تحسىن قىلىر و مونىڭ كوبېيىشىگە ياردە بىرەر...» «حكومتىز بولسا مسلمان حكومتى و اوز حكومتىمىزدە، [79] شونىڭ اوچون اوز رعىيەسى بولغان مسلمانلرنىڭ نفعى اوچون موافق شريعت اشلەنگەن بىر اشگە قارشى كىلمەس» دىر ايدىك.

ليكن حىفا كە: تارىخ تكرر وقوعاتىدىن عبارتىدر. اوشهل شخصى غرضلىر و منفعت پرسىتكىلىرىم: روسييەدە جىدىد - قدىم نزاينى چىقاردى، بخارادە ھم زىيادەسىلە بار ايدى. مونىڭ اوستىگە عمومىت اعتبارى ايلە بخارا اھالىسى، روسييە مسلمانلرنىدىن قاراراق و غافلراق ايدىلىر. حكومت ايسە قرون وسطى اصولىندا قورولغان، بىر جماعە نادان و وحشىنىڭ ياتاقخانەسى ايدى. بولىدىن قطع نظر هر بىر يائىكى اشگە قارشى كىلىش، انسانلرغە طبىعى بولوب كىتكەن بىر نەرسە در.

شو ملاحظەلر بلهن عقل و منطق حكم قىلا ايدىكە بىز بىر يولدە كوب مانلرغە

اوچره رمز، قاتنگ مجادله و مبارزه لرغه مجبور بولا رمز...

شونڭ اوچۇن بىزنىڭ بويىنمىزگە آغر و زور و ئىظيھەلر [80] يوكلەنگەن ايدى:

بىزگە لازم ايدىكە مكتىبى سىكىن - سىكىن خلققا كورسەتىپ تدرىيجى بر صورتىدە طلبە يىغايلوڭ، حكومت اربابى بلهن بارش - كىلىش قىلىپ ممكىن قدر آلرىڭ محبىتلىرىنى مكتىب ياغىغە جلب قىلايلوڭ، علما مجلسلىريغە دوامت قىلىپ، مكتىبىدە اوقولا تورغان دينى و دنياوي نەرسەلردىن معلومات بىرىپ توروب تورلو اغوا و سوء تفھىملرگە يول قويمايلوڭ، عناد و اعتراض بلهن قارشى چىققانلىرنى حسن سلوك و يومشاقلق بلهن ساكت قىلايلوڭ... حقىقتاً بو و ئىظيھەلر بىزنىڭ قوتمىزدىن آرتق، بىز تورت نفر ايمەس، (محىطىغە كوره) يوزلرچە فعال اشچىرلىڭ قولىدىن كىلمايتورغان براش ايدى. شونداناق هم بولسا «ياتىپ قالغانچا، آتىپ قال!» مىلنچە متوكلاً على الله اشنى باشلادق. زира غفلتىدە [81] اوتكەن عمرمىزىدە اوزمىزى معذور بىسىك هم، مادامكە فى الجمله اويغانندق «مېڭا نىمە؟» دىپ ياتماقنى وجдан قبول قىلىماس ايدى. خلاصە كلام اقتدارمىز داخلنده اشلهى بىردىك، مكتىب هم خلق آراسىدە سىكىن - سىكىن شهرت چىقارا باشلادى. بىنېچە يىلىكى مكتىبلردىن يوروب خط و سواد چىقارا آلماغانلىنىڭ، ياكە يىلىكى مكتىبلرگە بويون سونمه گەنلىنىڭ آتالرى بىزنىڭ مكتىب شاگىرىدىنىڭ ايكى آيلق معلوماتلىرىنى كوروب كمال اخلاقى و اشتياق بلهن بالالرىنى كىلىتىرۇپ تاپشۇرا بىردىلر.

[82]

- ٤ -

فتنهنىڭ باشى

بەھار فصلىنده تاتار مكتىبىنده عمومى امتحان بولدى. امتحان مجلسىنده تاتار و بخارا بالالرىنىڭ آتالرى حاضر بولدىلر، بىز هم اوز مكتىبمىزنىڭ برايىكى شاگىرىدىنى ايرگەش توروب باردق.

امتحان مجلس آسودەللىق و تنجىلك بلهن اوتدى. بىو مناسبت بلهن بىز شەھرمىزنىڭ يائىڭى مكتىب طرفدارلىرى ايلە تانشىدق. آلر هم بخارادە اوز بخارالىلىرى تامانىندن يائىڭى مكتىب

آچلغانینى آڭلاپ زيادەسىلە قوواندىلار. اوشبو كوندن باشلاپ بىزنىڭ مكتبىمۇ شەھرت چىقاردى، كوندە يائىڭى طلبەر كىلە باشلادى.

مكتبىنۇ شەھرىتىنى و خلقنىڭ رغبەتىنى كوروب عكس الحركت هم كورونە باشلادى. ملالىردىن بىرنىچى دفعەدە بىزنىڭ مكتبگە قارشى [83] چىققان ذات قازانلى ملا قمر مدرس ايدى. ملا قمر طبعاً فسادپىشە، مفتەن، جاھپېست، منصب دوست بر آدم ايدى. مونىڭ اوستىيگە روسيه مستبد حكومتىنىڭ بخارادە گى سىاسى نماينىدەسىنۇڭ ياشورۇن شعبەسىنە اشله گوچىلەرنى دىرىپ.

ملا قمر رىياكار، متىلىق، عوام و علماء مجلسلىرىنىڭ ھر بىرسىنە آسانلىق بىلەن يول تاپعوچى بر آدم بولدىيغىندىن عوام مجلسىنە بولسۇن، علماء مجلسىنە بولسۇن مكتب سوزىنى چىقارىب تەھمت و افترالرغە كىرشه ايدى.

اوzi غزىتە و مطبوعاتىن خىردار بولغانى سىبلى روسييەدە گى جىدىد - قىدىم نزاولىيغە ياخشىغىنا وقوفى بار ايدى. مونىڭ اوستىيگە مشھور متعصب تونتارلى ايشمحمد ملا بىلەن آشنا، يائىڭى مكتبگە قارشى اشله مەك اوچۇن بخارادە گوياكە آنڭ وکىلى ايدى. ايشمحمد ملا دىستە - دىستە اوز كتابلىرىندىن ملا قمرغە يوبارا، ملا قمر ايسە اوشبو كتابلىرىنى [84] قولتوغىغە سالىب ايشىكىدەن ايشىكىكە يوگۇرۇب اوقوب ھم ترجمە قىلىپ بىرە ايدى.

بىز بى واقعەلردىن نهایىت درجه دە قورقا و ملا قمرنىڭ شىرىندىن خىداغە سىغنا ايدىك. ھر بى ملانى ملا قمر بوزسە بىزدە يولىنى تاپىپ او بىلەن سوپىلەشەمۇز و ممكىن قدر سوء تفھىمگە يول قالدرماس ايدىك.

بعضى ياشراق و مستعدراك ملالىرنى بى مناسبت ايلە مكتبگە كىلتۈرە، بالالرنى، كتابنى، درس جدوللىرىنى كورسەتىپ مكتبىنۇ محسناتىندىن معلومات بىرىپ، ملا قمرنىڭ يامان شهرتلىيگە قارشى بى قوت حاضر قىلا ايدىك.

اختلاف و نزاع ھنوز اونچە كاتته بولمادىغى سىبلى بىزنىڭ مونداق جزئى تشبىلرمىز آزماز فتنەنى ياتقۇزا ايدى. [85]

بركۈن استاذمىز داماڭ حاجى اكرامنىڭ اويلرىيگە بارىپ ايدم. داماڭ: «من ايشيتىم كە ميرزا عبد الواحد مكتبىدارلىق قىلىميش، بى سوز توغرى بولسا مونىڭ سىبى نىمە؟ ميرزا عبد الواحد فاضل بىر آدم ايدى، آڭا مكتبىدارلىق ياراشماس» دىدىلىر. (بخارادە مكتبىنى شول

درجه اهمیت‌سز بر نرسه بلله‌رکه فاضل آدم‌لغه بو اشنى مناسب کورمه‌يدورله‌ر. سوادسز، احمق آدم بولسا مكتبدار بولادر، اما برا آز فضلی بار آدم زوار ياكه صلواه خوان بولشى لازم‌در.)

من: «میرزا عبد الواحد مكتبدار بولدی، لكن آنڭ مكتبي مشهور مكتبلرىكىي اييمەس بلکە...» دىب ياكى مكتبىنىڭ محسناتىندن بىر قدر سوپىلەدەم، داملا منصف و حقانى بىر ملا بولغانلىرى سېلى آيتدىلرکە:

«مئڭ اوغلۇم عبد الرحمن ايسىكىي مكتبىنى بتکۈزۈپ درسگە كىرشدى. لكن خطىن، حسابىن و قرآن [86] اوقوشىدىن محروم‌در. اونداق بولسا عبد الرحمنانى اوشهل مكتبىگە آلىپ بار! ياز كۈنلەرده، بىكارلۇك چاقلىنە شوندە اوقوسۇن.»

عبد الرحمن داملانڭ بو تكلىفلىرىگە كۈنمەدى، ليكن من تدبىر و آلداو بىلەن مكتبىگە ايلتىم. مكتبىنى و طلبەرنى كورگەن همان استعدادلى عبد الرحمن بىردن مكتبىگە محبت قويىدى. آز وقتده درس جدولىنەگى بىر يىللىك نرسەلرنى تحصىل قىيلدى. (عبد الرحمن بارا - بارا مفترط ترقى پىرو، اونتکور قىلىمى محرر بولدى. «مفتى زادە» امضاسى بىلەن «آىينە» دە اصلاحىدە آتشىن مقالەلرى نشر قىلنا ايدى. حىفاكە بىچارە ۱۹۱۸ نچى يىلده خزاردە امير طرفىن شەھىد قىيلدى.)

عبد الرحمنانڭ استفادەسىنى كورگەن داملا حبيب الله اسلامى كاتته اوغوللىرىنى كە ۳۲ گە كىرگەن ۱۸ يىل اوقوب خط و سواد چىقارا آلمائى صحافىق [87] كىسىگە كرىب كىتكەن ايدى آنى هم مكتبىگە يوباردىلر.

حبيب الله هم ۴۰ كون مدتىنە اوقوماقي و يازماقى اورگەندى. مونى كورگەن داملا اكرام ياكى مكتبىنىڭ صىميمى مخلصلەرنىن و مداھىلەرنىن بولدىلر. (تارىخىمۇزدە داملا اكرامنىڭ واقعەلرى كوب اوچرىه ياچەگىنەن بو كشىنىڭ مكتبىگە قانداق مناسب تاپغانلىقلرى مخصوصاً ذكر قىلندى.)

مكتبنڭ استقبالىنى تأمین ايتىش فكرلىرى

مكتبىدە اوتوز نفر طلبه يلغاندىن كىين طلبه قىد قىلىشنى توختاتدىك. شاگىردىرنىڭ كۆپىسى بھار فصلندە يغلىقلرىندن يازىدە تعطىل قىلماسدەن بىش آلى آى اوقوتوب خلققا كورسەتشنى مناسب كوردىك.

ليكن معلم جهتندىن بولسون، كتاب جهتندىن بولسون مكتبىز جدا ناقص ايدى. شونىڭ اوچون كتاب [88] حاضرلاماق نىتى بلەن اوز آرامىزدە بىر شركت توزدك. شركت نئك اسمى:

«شركىت بخاراي شريف» ايدى.

شركىتكە اعضا بولغانلىز:

(١) احمد جان مخدوم، (٢) امين جان مخدوم، (٣) عثمانخواجه، (٤) حامد خواجه، (٥) ملا نظام ثابتى، (٦) عبد الرحمن سعىدى، (٧) ميرزا عبد القادر، (٨) ميرزا عبد الواحد، (٩) صدر الدين عينى بولوب سرمایه كىشى باشى ٧ صومدن^١ ميرزا عبد الواحد و عينى ١٤ صومدەن^٢ بارىسى ٧٧ صوم^٣ ايدى.

شركىتمز ١٣٢٧ هجرى ربيع الاول آيىنىڭ غره سىنە تأسىيس قىلىنib برنچى نوبتىدە تىمناً تجويىد قاعده لرىنى «ترتيل القرآن» اسمندە نشر قىلىش مقرر قىلىنىدى.

عبد الرحمن سعىدى باستورماق خدمتىنى اوز بويىنگە آلىب تعطىل وقتىدە روسىيەگە [89] باراياتغانىدە اورۇنborغىدە^٤ «وقت» مطبعە سىنە سپارش بىرىپ اوتدى. «ترتيل القرآن» ايکى مڭ دانە باستورلىپ طبع و كرا مصارفىغە ٧٩ صوم^٣ ٦٧ تىن خرج بولوب بخاراغە كىلتۈرۈلدى.

اوшибو كونلارده بخارانىڭ مستعد مدرسه شاگىردىرنى بىزنىڭ مكتبىنڭ تىوهەرە گىنە يلغان و مكتب ئوچون هر بىر خدمتىغە حاضر بولغان ايدىلر.

بو جملەدن برسى عثمانخواجه پولات خواجه اوغلى ايدى. مكتبىنى حقيقى بى

¹: سومدن

²: سومدەن

³: سوم

Оренбۇرگ⁴

انتظامغه سالماق، بخارالیلدن تربیه و تعلیم اشیگه خبردار ذاتلر بیتشرماق اوچون ایسکى رفیقلرمىزدىن حامد خواجه مهرىنى ياكى فكرداشمىز عثمانخواجە پولات خواجه اوغلى بلەن باغچەسراي و استانبولغە يوبارماقچى بولدىق.

بولر باغچەسرايدە بىران آى توروب اسماعيل [90] بىك غصپرانسىكى بلەن مكتب توغرىسىنده سوپىلەشەلر، باغچەسراي اصول صوتىه مكتبلرىنى زيارت قىلىپ بر نىچە هفتە تعلیم توغرىسىنده تطبيقات كورەلر، سوڭرە استانبولغە بارىب منتظم مكتبلرىنى زيارت قىلالر، اصول تعلیم و تربیيەگە و باشقا فنلەرگە دائىر كتابلر آلالر، آندە بىران اوچ آى توروب معلوماتلىرىنى كىيڭەيتوروب بخاراغە قايتالر و بخارادە مكتب اوچون خدمت قىلالر ايدى. عثمانخواجە و حامد خواجه اوشبو نىت بلەن ماى آيلرنىدە بخارادەن باغچەسراي و استانبولغە قاراب جونادىلر.

ماى آينىدە سمرقندە شىكورى مكتبىنده عمومى امتحان بولشىنى ايشىتىپ من بلەن احمد جان مخدوم سمرقندىغە باردق، آندە اون كون توروب اقتدارمىزچە معلومات يغشتوروب بخاراغە قايدىق. سمرقندىن آلغان معلوماتمىزنى اوز مكتبمىزگە تطبيق قىلىق. [91]

ياز آيلرىنىڭ اىڭ ايىسىغۇ كونلرنىدە تعلیم اشلىرىنىڭ بوتون آغىرلقلرى مىرزا عبد الواحد بويىنېغە يوكلاتلىدى. من رشته كىسلىگە، احمد جان مخدوم بىل آغروقۇغە گرفتار بولوب ياتدىك.

مىرزا عبد الواحد هم هوانڭ اىسىسغىلى و تعلیم اشىنىڭ زورلۇكىنەن هفتەدە اىكى اوچ كون خستە بولا، شونداق هم بولسا باشلانغان اشنى يارىم يولىنى قويىماماقدا اوچون چالشا ايدى.

مونىڭ اوستىيگە آستانە قل¹ قوشىيگى، نصر الله بى و قاضى بقا خاننىڭ ياقىن آدملىرى بلەن كوروشه و مكتبگە قارشى حاضرلاناياتغان سوء قىصدىنىڭ بر درجه يولىنى باغلاماچى بولا ايدى.

مىرزا عبد الواحد بولىردىن باشقا يەنە بر قىين خدمتنى بويىنېگە آلدى: كاتتهلر اوچون كىچىكى قورص² آچىپ ياشى يىگرمە، اوتوزگە بىتىشگەن ذاتلرىنى يغىب هر كون اىكى

¹ ا، ب: آستانە قول

² kypc

ساعت تعلیم قىلا باشلادى. [92] بو كىمسەلرنىڭ هر قايىسلرى شهر خلقى بولدىقلرنندن ياشلىقلرنندە ۱۰-۸ يىل مكتىلگە دوام قىلغان، عاقبت (تعلیم ترتىيېنىڭ بوزۇقلۇغۇندن) الف¹ تا بانى آيرىد قىلا آلمائى «خط و سواددىن نصىيەمۇ يوق اىكەن» دىب مكتىدن چقىب كىتىگەن ذاتلار ايدىلر. بولى سواددىن نصىيەسزلىرنىڭ سردارى بولغان، داملا حاجى اكرامنىڭ كاتته اوغوللىرى حبيب الله مخدومنىڭ خط و سواد چىقارشىنى كوروب، قايتادىن اوقوشغە كوكىل قويوب، ميرزا عبد الواحد اطرافىغە يغلدىلر.

ميرزا عبد الواحد هم اوزىننىڭ خستەلغى و فرستىيەنىڭ آزلۇغىغا قاراماسىدە بولرنىڭ اميدىينى سوندورمهدى. قرق ايللىك كون ظرفىنده بولرنى اوقوش يازشغە اورگەتتى.

بو واقعەدىن كىين بخارا اهالىسى يائىڭى مكتىگە نهايت درجه‌دە اخلاص قويدىلر، حتى بو مكتىگە [93] سحر يا اعجازكىي صفتلىنى بىرە ايدىلر.

(كاتتهلرنىڭ سواد چىقارشى بوكۇنلاردا عادى بر اش كورونەدر. اما او زماندەگى بخارا اهالىسيغە نهايت درجه‌دە عجيب ايدى.)

- ٦ -

بخارا علماسى و حکومت اربابىغە بىر باقش

تارىخىمنىڭ بىرنىچى بولەگىنده بخارا علماسى و درس جدولى، علمانىڭ اميرلر بىلەن مناسبتى توغرىلىرنىدە بىر قدر سوزلر يازلىپ ايدى. ايمدى ۱۹۰۸ نىچى يىلde علماء قايىسى حالدە، حکومتىنىڭ باش كشىلرى كملر ايدىكىنندە بىر قدر يازىپ اوتشمىز لازىدر. شونداق بولمادىغى تقدىرده بىز او كوننلاردا گى فتنە و فسادلرنىڭ حقىقى باعث و سېبلىنى توزۇك آڭلاى آلمايىز.

امير مظفر دور سلطنتتىنده رسمي درسلىر شرح و حاشىەلرغا حصىر قىلىنىب عمومى فنلاردىن، تفسير و [94] حدىث دن نىشانه قالماغان ايدى. خصوصى صورتىدە فنلارگە و علوم حقىقىيەگە تخصص تاپغان آدمىر تاپسالار هم بولى مسلكلىرى اقتضاسى ايلە اىيگە بولدىقلرى علو ھمت سايەسەدە حکومت ايشىكلرنىدە بارش - كىلىش قىلمايدىرلر، اميرلر و وزىرلرگە رىا

¹: اليف

و تملق ایتمه سلر ایدی. شونڭ اوچون بالطبع شهرت هم چيقار ما سلر متزويانه بىر صورتىدە دنیادن او توب كىتەلر ایدى.

امير عبد الاحد دورنده بارا - بارا اش شول درجه گە كىلىدىكم: رسمي شرحلىرى هم آرادن بوتون يوقالىب، كتابلىرنىڭ دىياجە و حاشىيەلرنىن بىر قدر، بىر قدر جملاپ مجموعە اسمندە طبع قىيلدىرىب او قويىدىرلر. طلبەنڭ ۲۰-۱۸ سنه لىك مدرسه حياتى رسمي كتابلىرنىڭ تمام او قوماگى نارى تورسۇن، مذكور كتابلىرنى كورما سىدەن او توب كىتە تورغان بولدى.

حتى اش شول درجه گە كىلىدىكم: عبادات و [95] عملياتىغە دائىر فقه اسلامنىڭ هم او قوماڭ و او قوتىما غىندىن عارلانىب، فقهى اشتغال قىلغۇچىلر كورونسە «مسئله چى» دىب آندىن كولە تورغان و استهزاء قىلاتورغان بولدىلر.

تعجب بىر يىرده دركم: بوكىمىسىلر اشتغال قىلىشنى عار بلدكلىرى مسئلەلر اسمندەن هر بىراشىگە قاتشىپ فتوالىر بىرەلر ایدى.

علمادن بىر قدر متقى راغى بخارادە مفتى يا بىران ولايت و توماندە رئيس بولغاندىن سوڭىرە فارسى تىلندە جملا نغان¹ «جنگ»² و «محضرات» لىنى تاپىپ كوزدىن كىچىرەلر. (قاضىلر موڭا هم لزوم كورما سلر ایدى). اما كۆپنچى مفتى و رئيسلىر، محررلر (فتوا كاتبلىرى) هر نىمە يازىپ كىلسەلر شوڭا مهر باسىب بىرەلر ایدى والسلام.

سوڭ زمانلارده موڭا هم لزوم كورلمەدى. مفتىلىر يوز - ايکى يوز ورق آق كاغذلارده مهر باسىب بىرەلر، [96] محررلر اوشبو كاغذلىنى كوتارىپ قاضى خانەلرده يورالىر، فتوا طلب قىلغان مرافعە چىلرغە مدعالىرىنى يازىپ بىرەلر ایدى.

انصاف قىلىنسۇن! بىر شهردە كم: درس جدولى بىر حالدە ايسە، علمانىڭ اخلاقى شول درجه دە بوزولغان بولسا، طلبه اوشبو علمانىڭ قولىنده ترتىب تاپسا، دين درسلىرىگە اشتغالنى عار بلسىلر، يەنە شول عارلاندىقلرى دين قانونى اسمندەن هر اشىگە قاتشالىر، عوام اوشبو كىمىسىلرنى شريعت ايگەسى و دين حامىسى دىب اعتقاد قىلسا، حکومت بىر كىمىسىلرگە حامى بلکە تابع بولسا، اوشبو شهرنىڭ احوال اجتماعى، اخلاقى و سىاسيىسى نىمەلر بولماسى؟!

شريعت اسمندەن نىمە او يىنلر او يىنالماس و شريعت اسلامىغە قانداق استھزا لر و افترالىر

¹: جملا نغان

²: جونگ

قیلناس؟! (نعوذ بالله من ذالک)

عالم تاریخندن، دنیا سیاستندن، منزل [97] تدبیرندن، اولاد تربیه‌سندن، اسلام و آوروبا مدنیتندن... اوшибو کیمسه‌لرنئٹ خبرسزلکلرینی آیتیب او تورماق هم حاجت ایمه‌س: شول خبرسزلکلر نتیجه‌سی ایدیکه امیر مظفر عهدنده تورکستانغه روسیه عسکری هجوم قیلديغى چاقلرده كوب فاجعه‌لرنی اوшибو کیمسه‌لر توراتدیلر، خوقند واقعه‌لریغه، سمرقند سقوطیغه بولر سبب بولدیلر...

امیر مظفر روسیه دولتی بلنهن صلح با غلاغاندن کین اوшибو کیمسه‌لرنئٹ شر و فتنه‌لرندن قوتولماق اوچون «صلوة خوانلق»، «صحيح خوانلق» ینه بلمه‌یمن «نیمه خوانلق» اسمنده ایکی یوزگه یاقین مأخذ ایجاد قیلیب بولرنی وقفه محکم با غلادی. هر کیمسه‌دن کم: فتنه اثری کوروندی، منصبینی آلیب و قعدن محروم قیلیب تنیبه قیلاتورغان بولدی. امیر مظفر اوшибو تدبیرلرگه اوزی بالذات نظارت قیلا ایدی. بو سایه‌ده هم مملکت تنجله‌ندی، [98] هم امیر ملالر اسمندن اوزکیفینی سورا بیردی.

لیکن مأخذ و وقفت کوپه‌یشی ایله هر نااهل مفت خورلقة کریب مدرسه انتظامی بورونگیدين هم یاما نراق بوزولدی.

امیر عبد الاحد دورنده بوتون اشلر قاضی بدر الدین گه تاپشورلدى. قاضی بدر الدین امیرگه مزاج‌دان، استبدادده بیهمتا و تدبیرده بیمانند ایدی. قاضی بدر الدین علمانی بوتون سریست قیلدى. اش شول درجه‌گه کیلديکم: علما خواه حق، خواه ناحق هیچ بر اشده قاضی بدر الدین نئٹ رأی و صواب‌دیدنندن تاشقاری چیقا آلماس ایدی.

قاضی بدر الدین بر قدر مطبوعات و یائى ادبیاتغه آشنا، اسماعیل بیك و رشید قاضی کبی ذاتلر بلنه تانش و دنیا سیاستندن بر درجه خبردار بولغان بر آدم ایدی. او زینئٹ استبدادی و امیرنئٹ ظلمینی کما کان (بولدقچه) محافظه قیلديغى [99] حالده مطبوعات و غزیته‌لر تامانینی رعایه قیلیب تورماقه هم بر درجه مجبوریت کوره ایدی.

شونئک اوچون ملا جوره بای و تاتار مکتبیگه اجازت بیردی. برادرزاده‌سی امین جان مخدومنی ملا جوره بایغه شاگرد قیلدى، هم آنئک فورقوشنندن علماده حرکت قیلا آلمادی.

(قاضی بدر الدین نئٹ یائى ادبیات مطالعه قیلیشیغه، اسلام متفکرلری ایله مصاحبه‌سیغه، امیر عبد الاحدنئٹ راضی ایمه‌سلگیگه دائئر قولمزغه بر سند تو شدی: امیر

عبد الاحد قاضى بدر الدين نڭ «الفت» غزىتهسى اوقوب رشيد قاضى بلهن آشتالق قىلدىيغى اوچون اوز دستخطى بلهن عتاب قىلا در.

قاضى بدر الدين ۱۳۲۶ نچى هجرى ربيع الاول آيندە وفات قىلدى. علماء آنڭ استبداد و قورقوسندن قوتولوب خودسرانه حركتلرنى باشلا دىلر. [100]

قاضى بدر الدين اورنىدە قاضى بقا خواجە بخارادە قاضى كلان بولدى. قاضى بقا خواجە اوшибو منصبىغە يائىرى يىتشىدگىنەن ھم تدبیر و سياستىن خېرسىزلىكىنەن علمانى اوزىگە اطاعت قىلدارا آلمادى.

بو چاقىلدە قاضى بدر الدين نڭ كاتته اوغلى برهان الدين بخارادە رئيس ايدى. بو كىيمىسى علم نارى تورسون عادى عقل و ادراكىن ھم قوروق قالغان ايدى. شونداق ھم بولسا آتاسىنىڭ حمايتى سايەستىنە اوшибو منصبىغە يائىگە بولغان ايدى.

برهان الدين مفتىلىك و منافقلىك بىرنىچى درجه سىنە ايدى. آتاسى بر قدر يائىرى ادبىياتدىن خېردار بولدىيغى حالدە اوшибو كىيمىسى نە ايىسکى و نە يائىرى ادبىيات نەمەدر بلەمس ايدى. كوركۈرانە تعصىبە شۇل درجه دە ايدىكىم: «تعصىب جاھلية نڭ مصادق مجسمى» ايدى دىسەك يالغان بولماس. [101]

دنيا نرسەلرندن پول يغماق، «مەنتو» يىمەك و خاتونلر بلهن اولتۇرماقدىن باشقان نەرسەنى بلەمس ايدى. جاھ و منصبىغە شۇل درجه دە حریص ايدىكىم: بو يولىدە ھر بىر نرسەنى حتى ناموس و شرف انسانىيەسىنى (اڭر بولسا) فدا قىلماقا حاضر ايدى.

برهان الدين آتاسى اولگەندىن كىين قاضى كلانلىك منصبىنى قولغە كىرگۈزۈمەك اوچون وسیلە آخтарماقدە ايدى. بو توغرىدە قولنىدە اسباب ھم بار ايدى:

(۱) آتاسىندن قالغان مىليونلرچە ثروت و سامان.

(۲) بارچا علماء و دربار اھلىيەن آتاسىيغە قىدردان و نمك خورده لەكى.

برهان الدين مال صرفى و قىدردانلر واسطەسى بلهن دربار اھلىيەن اوز طرفىغە جلب قىلا ايدى.

ملالىر بولسالر قاضى بقا خواجەدن راضى ايمەس ايدىلر. (بخارا ملالىرى بالطبع والرغبت ھىچ كىيمىسى دن راضى بولماس ايدىلر. ھر بىر كىيمىسى گە اطاعت [102] قىلسالر منصب كىيتشىنەن قورقوسندن ايدى. شۇل سېپىدىن قاضى بدر الدينى مجبوراً اطاعت قىلالر، اما قاضى بقا خواجەدن قورقمادقلىرى سېپىلى اطاعت قىلماسلر ايدى.)

شونڭ اوچون برهان الدين ملا لرنى تملق و خوش آمدگوپىك ايله اوز تيووره گىنده يغىب آسانلىق بلەن قاضى بقا خواجە خلافنەدە حرکت قوزغا ئاتا آلا ايدى.

برهان الدين نئك مقصدىغە يىگانە بر مانع بولسا اول ھم:
وزير «آستانە قل¹ قوشىيگى» ايدى.

آستانە قل¹ قوشىيگى قاضى بدر الدين عهندىن حكومت اشلىيگە نفوذ و اعتبار جهتنىن اىكىنچى درجه دە تورا ايدى. اما قاضى بدر الدين اولگەندىن كىين حكومت اشلىيڭىز كاتته و كچكلرى آستانە قلغە² تاپشورلدى.

آستانە قل¹ قاضى بقا خواجەغە حامى و برهان الدينىغا مخالف ايدى. موڭا اىكى سبب بار ايدى: [103]

برنچىسى: قاضى بدر الدين عهندىن قالغان بو اىكى خانەدان آراسىندا گى رقابت!
ايكنچىسى: آستانە قل¹ برهان الدين دىك مفسد و نادانغە كاتته اشلىنىڭ حوالە قىيشىنى حكومتىغا موافق بلمەس ايدى.

آستانە قل¹ زور مانعىردن بولىديغى سېلى برهان الدين بوتۇن قوتى ايله اوшибو مانعنى كوتەرشىگە چالشا ايدى.

قاضى بدر الدين عهندىن امير ھر وقت روسىيە اولكەسييگە سياحت قىيسا، ارك دروازەسىنە قوشىيگى يانىندا اولتۇرۇب عرض سوراماق اوچون مذكور قاضىنى تعىين قىلا ايدى. قاضى بدر الدين اولگەندىن كىين اوшибو اوروندە او وقىتلەدە گى شهرسىز حاكمى ميرزا نصر اللهنى تعىين قىلاتورغان بولدى.

ميرزا نصر الله تدبیر جهتنىن قوشىيگى گە مخالفت اظهار قىلماسا ھم «بركۈن قوشىيگى لىك منصبىنى آلماق اميدى ايلە» قىبا آستانە قلنە³ [104] مخالفلىرى بلەن فكرداش ايدى.

خلاصە: شونداق بىر زمانىدە كەم:

علماء قاضى بدر الدين استبدادىننى قوتولوب خودسرانە حرکتلىرنە آزاد، قاضى كلان علماغە تملق و مداھنە ايلە باشى شىشىگەن، آستانە قل¹ اوز منصب و مرتبەسىنڭ

¹ ا، ب: آستانە قول

² ا، ب: آستانە قولۇغە

³ ا، ب: آستانە قولنىڭ

حفظی اوچون تیتراماقدە، میرزا نصر الله قوشیبیگی لىك منصبىغە يىشماقنى آرزو قىلماقدە، برهان الدين قوشیبیگی و قاضى كلان خلافنده اغوالر و فتنهلىر توراتمه كدە، امير عبد الاحد ايسە مملکت و دولتنى اوشبو بىراوى ايلە مخالف برگروھنڭ قولىغە تاپشوروب روسييەدە يالطە¹ شهرنەدە كىف و صفا سورمە كدە ايديكە:

«بخارادە مكتب مسئلهسى و جدىد - قديم نزاعى قوز غالدى.»

[105]

- ٧ -

مكتبنى باغلاتماققە حاضرلاش و امتحان

يوقارىدەگى فصللىرنىڭ برنىدە آيتىب اوتدىگىزدىك تاتارلىر مكتبى تعطىل قىلنىدىغىندىن سوڭرە هم ميرزا عبد الواحد مكتبى دوام قىلماقدە، ملا قمر مكتب خلافنده اسباب حاضرلا ماقدە ايدى.

ملا قمرنىڭ اوشبو فكر مفسدانەسىيغە برنچى نوبىتىدە بخارا رئيس برهان الدين قوشولدى. زира برهان الدين محاكىمەدن عاري، تعصب جاهلانە ايلەن هر بىر يائىڭى چىققان نرسەگە قارشى كىلە تورغان بىركىمسە ايدى. مونىڭ اوستىكە مكتب مسئلهسى مناسىتى ايلە باشقۇا بىر منفعت هم ملاحظە قىلا ايدى. بو منفعت افكار عمومىيەنى، خصوصاً علماء صنفيينى آستانە قىل² قوشىبىگى گە قارشى قوز غالماق دن عبارت ايدى.

آستانە قىل² قوشىبىگى روسييەدە سياحت قىلغان، اسلام متفكىرلەرنىڭ مكتب و مدنىيت توغرىسىنە بىر نىچە [106] توصىيەلر اىشىتىگەن بىر ذات ايدى. شونداق هم بولسا محييطنىڭ مساعده سىزلىغىندىن اوزى بالذات بىران ياخشى اشگە اقدام قىلا آلمادى. لىكىن خلقنىڭ اوز طرفىندىن، اوز خرجى بىلەن تأسىيس قىلغان بىر مكتبگە قارشى سوزلاماققە وجданى راضى بولماس ايدى. بالعكس مكتب سوزى آراغە كىلگەن چاقىلدە حسن رضا سىينى معلوم قىلىپ سوپىلار ايدى.

¹ Ялта

² ا، ب: آستانە قول

شونڭ اوچون اوشبو فرصت برهان الدين كېي آستانه قىنڭ¹ خلاف کارلىغە ياخشى بر فرصت ايدى.

برهان الدين نئك ايسكى آشنا و شريكلرندن ملا عبد الرسول زاكون و ملا عبد الرؤوف² اسملى ينه بىسواط مدرس ملا قمرغە معاون بولوب چىقىدىلر. بو اوچ ذات اهالىدн سوزلىغە قولاق سالاتورغانلىرنى و علمانڭ كۆپىسىنى مكتبگە قارشى قوزغاتىدىلر. بولرنڭ فتنە گاھلى علمادن ملا عبد الرزاق مفتى و غيات مخدوم اعلم، اهالىدн عبد الرؤوف² كاروانباشىنڭ اويلرى ايدى. [107]

بر كىچە، كوندوزدە بو توغرىدە قانچا خدمت قىلغان بولسالر آخشاملىرى برهان الدين نئك آلدигە بارىب معلومات بىرەل، عادتاً معروضە تاپشۇرالا ايدى.

اوکونىلدە بخارادە بولغان ميرزا نصر الله ايسه، مكتب مسئله سىگە سلباً، ايجاباً براڭ نرسە سوپلاماس ايدى. اول بالطبع مكتبگە قارشى ايمەس ايدى، آستانه قل³ مكتب محسناتىندن قانچا خبىدار ايسه اول ھم اوشه نچە خبىدار ايدى. شونداق ھم بولسا آچىقىدىن آچىق مسئله گە قاتشماس، گوياكە: «قانى كورهيلوك نمە بولور؟» دىب تورا ايدى.

علمادن داملا اكرام اوغوللىرى اوقوب يوردىغى مناسبى ايلە مكتبىنى محسناتىغە بىر درجه وقوف پىدا قىلغان، شونڭ اوچون هر بىر مجلسىدە مكتبىنى مدافعە قىلماقدە ايدىلر. داملا اكرامنىڭ مدافعە لرى عوامغە بىر قدر ياخشى تأثير قىلسا ھم، علماغە هىچ براڭ كورسەته آلماس ايدى. بالعكس داملا اكرامنىڭ مكتبگە طرفدارلىقلرى باشقا علمانڭ قارشى قوزغالشىغە سبب بولار ايدى. [108] چونكە بخارانڭ كاتته ملالرى ايلە داملا اكرامنىڭ آرالرى همىشە بوزوق ايدى. مونڭ سېيلرىنى اوشبو مادەلرده خلاصە قىلماق ممكىندر:

(1) بخارا علماسى آراسىنده رسمي و غير رسمي مجلسىرددە معناسىز مناظره لر كوب واقع بولادر. داملا اكرام نطاق و حاضر جواب بولدىقلرى سېيلى قارشى چىقانلىرنى ساكت قىلالار.

خصىملرى ايسه الزام عارىنى كوتەرە آلمايىن، تحقىر و تشىنيلر ايلە مقابله قىلا ايدى.

¹، ب: آستانه قولنىڭ

²: عبد الرؤوف

³، ب: آستانه قول

طبعی بو احوالنڭ تکرر و دوامى منافىتىن باشقا بر نرسه گە سبب بولماسى يىدى.

(۲) داملا اکرام سېبابه اشارىتىغە عامل و مونڭ سىتلگىگە قايل ايدىلر، باشقا ملالر ايسه سېبابه اشارىتىنى بىدۇت بلېپ داملا اکراماگە مخالف ايدىلر. خصوصاً تاشكىندىك ملا خالمراد بو مسئله اوستىنده داملا اکرام بلهن ياقالاشماققاچا بارغان ايدى.

(۳) داملا اکرام يىر ياغىنى مسجىدلەرde ياندرماقنى تجويز قىلغان و باشقا علماء حرام بله ايدىلر.

(۴) مفتىلىرنڭ كۈپراغى آق مهر قىلalar، يعنى فتوى صورتى يازلىماسدن بورون آق كاغذىلەرde مهر باسىپ فتوى [109] كاتىلىرىغە ساتالىر. داملا اکرام بواشنى مطلق حرام بلېپ شونداق قىلغان مفتىلىرنى قاتقۇن تىقىد قىلalar ايدى.

(۵) داملا اکرام مدرسه حجرەلرini وقف بولغانى سېبلى ساتش آلسنى حرام بلهلر، باشقا ملالر ايسه اوزلىرى بالذات شول اشگە مبتلا ايدىلر.

شول سېبلەرنى عومىت اعتبارى ايلە داملا اکراماگە مخالف ايدىلر.

داملا اکرامنىڭ بىنچى درجه مخالفلىرىنى بولغان داملا عبد الرزاق^۱ و ملا خالمراد مكتبگە قارشى چىققانلىرنڭ ايڭى بىنچى قەرمانلىرىنى ايدىلر.

احوال بو درجه گە كىلىگەنن كىين مكتب طلبەلرini تىزراق امتحان قىلماق ضرور كوروندى. زира احوالنىڭ بارشىدىن معلوم ايدىكە بوكون يا ايرته علماء مكتبىنى باغلاتالىر. او حالىدە مكتبىنىڭ نەمە ايکەنلىگى اهالىيە معلوم بولماسىن قالور. اگر عومى برا امتحان مجلسى ياسالسا، مكتب باغلاندىيغى تقدىرده هم بىر قسم خلققە ياخشىغىنا تأثر قالشى [110] آنيق ايدى.

شو ملاحظەلر ايلە ۱۳۲۷ نىچى ھجريدە، ۲۰ نىچى شعبان دوشنبە كونندە ميرزا عبد الواحد مكتبىنده عمومى برا امتحان مجلسى ياسالدى.

امتحان مجلسىنده بالارنىڭ آتالرى، غزيتەلر واسطەسى ايلە فكرى آچلغان ذاتلار محض تماشا اوچون يغلغان اهالى، بىر قسم مدرسلر، آستانە قىل² قوشىيگىنىڭ بىنچە نفر آدمى، ميرزا نصر اللهنىڭ شاگىرىپىشەلرى، قاضى كلان و رئيسنىڭ ملازملەرنىن بىنچە نفر حاضر ايدىلر. مفتىلىرىن يالغوز داملا اکرام بالارنىڭ آتاسى قاتارنده كىلىدىلر. سمرقىندىن

¹ ا، ب: عبد الرزاق، م: عبدورەزاق، ت: عبد الرزاق، د: عبد الرزاق، Абдураззок

² ا، ب: آستانە قول

معلم ملا عبد القادر شکوری هم اوشبو مجلسده حاضر ایدی.
امتحان مجلسی ایرتهن آخشماغه چه دوام قیلدي. بخارانئک واقعه طلب آدمlein نئک
کوپیسی بر درجه کیلیب کوروب کیتیدی.

مجلسده حاضر بولغانلرئنک اکثری ممنون کبی کورونه ایدیلر. بر قسم خلق بالالرئنک
قرآن اوقوشلرندن و حاضر جوابلکلرندن [111] متأثر بولوب يغلايلار ایدی.
بعضی حمیت ایگەلری آرالرندە مصلحت قیلیب مکتبگە مناسبراق براں اورون
تاپماق اوچون فکر يوروتهلر و بو اشنى رمضان عیدىغە چە باجارماقچى بولالر ایدی.
مفتى داملا اکرام مجلسده گى مدرس و ملالرغە قاراب آيتدیلر:

«برادرلر! ياش بالالرئنک آز بر فرصتىدە شونچە كىرە كىلك نرسەلرنى اورگەندىكلرىنى
اوز كوزمز ايله كوردىك. من بو مكتبى شريعتىغە موافق و مسلمانلرغە نافع بر نرسە دىب
بلدم. اگر سزنىڭ نظرىڭزدە بوزوق و خلاف شرع يېرلىرى بولسا ابا قىلماسدن سوileه ڭىز! تاكە
مصلحت ايله اصلاحىغە كوشش قىلايلوك...»

حاضر بولغان ملالر اتفاق ايله داملانئك فكىلىيگە قوشولدىلر.
خلاصە امتحان مجلسی نهايت ممنونىت ايله اوتدى. مكتب مؤسسلىرىنئك سعى و
كوششلىرى، بالخاصە [112] ميرزا عبد الواحدنىڭ بر نىچە آيلق غېرتى، بخارا بالالرینئك
استعدادى شونداق تأثير قىلدىكە او كوندن باشلاپ بخارا اهالىسى آراسىدە علمى انقلاب
فكىرى كردى.

بخارادە اىڭ اوّل غىزىتە اوقوغان ٨٠ ياشار بورى باى افندى مجلسى كوروب
يغلادى و آيتدىكە:

«من اميد قىلامن كە اون يلگە چە بخارادە انقلاب واقع بولۇر، وطن اولادى
بوکونىڭى رزالت و سفالتلردن قوتولور. ايسزكە او كوننى من كوره آلمائىمن، سز ياشلار
كورورسز، مىڭ قاتلا شىركەم: اشئڭ باشلاندىيغىنى كوردم...»

(بو پىر روشن ضميرىنئك قىاس و گمانى¹ توغرى كىلدى. او كوندن تام اون يل
اوتكەندەن كىين بخارادە انقلاب كىير واقع بولدى. لىكىن اوشبو انقلابنىڭ بر قربانى مذكور
بورى باى افندىنئك اوغلۇ حاجى ميرزا مصطفى قلى² بولدى.)

¹: گمانى

²: ب: مصطفى قولى

[113]

- ۸ -

مكتبنڭ بىرنچى دفعە باغانلىشى

يوقارىدەگى فصلده بىان قىلندىغى دىك مكتبىنى و امتحان مجلسىنى كورگەنلر ھر يىرده مكتبگە رواج بىرمەك لزومىندن سوپىلاماقدە بولدىقلرىدىك، باشقا بىر طرفده مكتبىنى باغانلماق لزومىندن اساسلى مجلسر بولاياتىپ ايدى. اوшибو مجلسلىڭ كۈپراغى برهان الدين رئيس، مفتى ملا عبد الرزاق¹ و غياڭى مخدوم اعلمىڭ اويلرنەدە ايدى. بو مجلسىردا فىكر بىرگۈچى و يول كورسەتكۈچى ملا قمر بولوب آنڭ سوزىنى تقوىيە قىلغۇچىر ملا عبد الرسول زاكون و ملا عبد الرؤوف² مدرس ايدىلر.

تاشكىدىك ملا خالىراد بولسا، مست بولغان تويه دىك آغىزىندن كۆپوكلر اوچوروب هر ياققە يوگۇرمە كە مكتبچىلەرگە اشارت قىلىپ «اينها كافر، اينها كافر!» (بولر كافر، بولر كافر!) دىيمە كەدە ايدى.

اعلم غياڭى مخدوم تامانىندن محررى نعمان مخدوم، [114] رئيس برهان الدين تامانىندن ملازمى ملا ميرزا هر آخشام ميرزا نصر اللهڭ اوئىيگە بارىپ مكتبىنى باغانلماق لزومىنى و بو توغرىدە علمانڭ فكرينى سوپىلايلار و مكتبىڭ حراملغىنى علماء قولچە اثبات قىلماققا چالشالىر ايدى.

بو چاقىردى بىر جمعە كونى عادت بويىنچە برهان الدين آستانە قىل³ قوشىيگى آلدигە باردى. بخارا امراسىنڭ فاضلىرىندن ايسكى و يائىڭى ادبىيات محبى، بخارانڭ ميرشىبى ميرزا صەھابى ھم مجلسىدە حاضر ايدى.

رئيس مكتب مسئلهسىنى آرادە سالىپ قوشىيگى گە آيتدىكە:

«اوшибو مكتب بدعت و حرامدر. من محتسب شرعى بولدىغىم اوچون بو مكتبىنى باغانلماق منڭ بويىنمگە لازىدر. ليكن پادشاھنڭ نايىي بولدىغىڭز اوچون سزنىڭ امر و اجازاتىڭزكىرە كىدەر. شونىڭ اوچون خواهش قىلامنكم: سز مڭا رسمًا برکاغذ يوبارڭر، [115]

¹ ا، ب: عبد الرزاق

² ا: عبد الرئوف

³ ا، ب: آستانە قول

من اول كاغذغه سويانىب اوшибو مكتبني باغلامىن!»
قوشىيگى جواب قايتار ماسدن بورون ميرزا صهبا سوزگە قاتشىب رئيسگە قاراب آيتىدىكم:

«اوшибو مكتب مسلمان بالالرى اوچون لازم و نافعدر. مونى باغلاماق اسلامغا خيانىت و مسلمان بالالرى حقنده جنايىتدر. من اميد قىلامنىكم: سز بو اشگە جسارت قىلماساڭز!»

رئيس ميرزا صهبا غە قاراب: «سز بلمه يىز، قاتشماڭز!» دىدى.
ميرزا صهبا: «من بله تورغان نرسەلرنى سزنڭ آتاڭز هم بلمه س ايدى. سز علما صنفندن و من سپاهىدين بولسام هم بو توغرىدە من سزدهن داناراق من» دىدى.
اوшибو مجادله نئك تأثيرى بلهن برهان الدين رئيس ساچىنڭ هر بى توکىدىن بى عناد و تعصب قىلچى ياساب مجلسنى تاشلاپ چقىب كىتدى. اوبييگە كىلىپ ملالر آلدىغە نمايندەلر يوبارىب مكتبني باغلاماق اوچون مدد تلهدى و علماغە آيتىدىكە: [116]
«قوشىيگى توتاش بى مكتبگە ياردىم بىرەدى. مكتب بدعت و قوشىيگى شىعە در، شونڭ اوچون موڭا رواج يېرمە كىدە در. اگر قوشىيگى بى اشىيگە عناد و اصرار قىلسا، بى سنت حامىلر يې قوشىيگى نئك ضىدېغە حرکت قىلماق لازىدەر...»
ذاتاً علما مكتبني باغلاتماققە حاضرلانىب ايدىلر. رئيس نئك اوшибو اغواسى ايلە يەنە تعصب قانلىرى قايناب جىدراق حرکتىگە كىرشىدىلر.

ملا قمر، ملا خالىراد، ملا عبد الرسول زاكون و ملا عبد الرؤوف¹ مدرس علما تامانىدىن و كىيل بولوب قوشىيگى آلدىغە بارىب مكتب نئك باغلاتماسىنى قطعى صورتىدە طلب قىلدىلر.

اش بى درجه گە يىتكەندەن سوڭرە هم قوشىيگى مكتبني باغلاماق اوچون امر بىرمە سدهن علما فتواسىغە حوالە قىلىپ اوز طرفندن مفتىلىر آلدىغە مخصوص آدم يوباردى. ملا قمر اوز رفيقلرى ايلە علماغە مراجعت قىلىپ مكتب نئك حراملىغىھ بوروندىن حاضرلاپ قويدقلرى فتوى صورتىنى مهرلەتدى.

مفتىلىرى داملا اكرام مكتب نئك حلاللىغىھ فتوى يازىپ مهرلەدىلر. مفتىلىرى دانىال خواجه صدور هم [117] داملا اكرام روایتلرىغە امضا قىلدى، ايکى مفتى بىطرف قالدى.

¹: عبد الرؤوف

قوشیبیگی اوшибو ایکی روایتى آلغاندىن کىين «بولرنىڭ برسىنى ترجىح قىلڭ!» دىب قاضى بقا خواجەغە يوباردى.

قاضى بقا خواجە روايتىردىن برسىنى ترجىح قىلماق اوچۇن واقعەنىڭ اصلىغە واقف بولماق لزومىنى ملاحظە قىلىپ مكتب كتابلىرىنى سوراب آلدى. معلم ميرزا عبد الواحدنى بىر ایکى نفر شاگىردى بلهن آلدигە چاقرېب امتحان قىلدردى. امتحان نتىجەسىندە آيتدىكە:

«ياڭى مكتبنىڭ شاگىردى جنت باغيئىڭ بىلبى كېيى بولا ايمىشلر. بو اشده من بىران خلاف شىع نرسە كورمەدم، بالعكس مسلمانلار مكتىبىنى اوшибو ترتىيە تنظيم قىلماقنى لازم بله من.»

قاضى كلاننىڭ اوшибو حكمى رئيس و باشقى علماغە معلوم بولدىغى همان و حشانىت ايلە فتنە قوزغاتماققە كىشدىلر. قوشىبىگى و قاضى كلاننىڭ خلافىغە مجلسلى ياسادىلر، علناً آيتا ايدىلر: «اگر اوшибو مكتب باغانلماسا فتنە قوزغاتامز، قوشىبىگى و قاضى كلانغە هجوم قىلامز، مفتى اكرامنى آرادىن يوقاتامز، مكتبنىڭ معلمىنى اولدورامز، بالالرنىڭ آتالرىنىڭ اويلرىنى تاراج قىلامز، [118] آلرنى مسلمانچىلىكىن چىقارامز...» اش بى درجه گە كىلگەندن كىين قوشىبىگى ايلە قاضى كلان مكتىبى باغانلماق امرىنى مهرلەدىلر. ۱۰ رمضان ۱۳۲۷ نچى يىدە قوشىبىگى، قاضى كلان و رئيس تامانىندن مأمورلىرىكىلىپ مكتىبىڭ باغانلندىغىنى رسمماً ميرزا عبد الواحدغە اعلام قىلدىلر.

بىزنىڭ اميد باغانلا دىغىمىز نرسە اهالىنىڭ او وقتە گى احوالى ايدى:

امتحانىندن كىين مكتب تعطىل قىلنغان، علماء تكفیر و تلعىن بازارىنى قىدرغان بىر زمانىدە، اهالى بالالرىنى مكتىبگە كىلتۈرۈپ قىد قىلا ايدىلر. معلم: «موندىن سوڭرە مكتىبىڭ آچلىشى معلوم ايمەس» دىب رسمماً قبول قىلمادىغى حالدە علماء تكفىريگە اهمىت بىرمەسىدىن ايللىك نفر ياڭى شاگىردى مكتىبگە يازىلدى.

بىزنى متاثر و مأيوس قىلغان نرسە بى ايدى:

بخارا مدرسه لرنىدە استقامت قىلدق مدرسه طلبەلىرى و علماء احوالىغە واقف بولدىق، ۲۵ يىل عمرمىز بولرنىڭ آراسىندە اوتكەنلىق تائىرى ايلە قباختىرمازنى آڭلامادق، هدايت ربانى ايلە تصادفى بىر سبب بلهن كۆزمىز [119] بىر آز آچلىدى، اوتكەن عمرمىزغە جىرى نقصان بولورمىكەن دىب بىر مكتب آچدىق. اوшибو مكتىبى اسلام آدaiيغە

موافق قىلماق اوچون كوب چالشدق، لطف حق ايله بىر درجه موفق ھم بولدى، بالالرىنىڭ تربىتى اوچون تترەب تورغان آتالر اوز رضالرى ايله جىڭپارەلرىنى اوشبو مكتبگە تاپشوردىلر.

فرزند كورمهگەن، ياكە فرزند تربىيەسىنىڭ قىدېيغە قالماغان بىر نىچە ذات قارشى چىقدىلر، معلملىنى، بالالرىنىڭ آتالرىنى تکفیر و تلعىن قىلدىلر، بالالرىنى «كافر بچەلر» دىب سوکىدىلر، سوزلىرى تأثير قىلماغاندىن كىين قتل و غارت ايله قورقوتىدىلر، بو اشلىنىڭ باريسىنى شريعت اسمندن قىلدىلر. حالبۇكم اوشبو شريعت قەرمانلىرى (?) اوز خصوص حاللىرغە و مدرسه حياتىغە شريعت اسمندن بىران قاتلا قارامايدىلر.

اوشبو شريعت مدارلر (?) (حتى ٧٠ ياشار پىر مفلوكلىرى ھم) خلق بالالرىنىڭ اخلاقىنى بوزماق بلەن مشغۇل ايدىلر.

اوزلىنىڭ بو احواللىندن اوياالماين «تربىت تاپامن» دىب مكتبگە كىگەن بالالرىنى گويَا كە قوتقارماق چارەسىغە كىرشىدىلر.

حالبۇكم اوشبو كىمسەلر خلق بالالرى نارى تورسون اوز بالالرىنىڭ اخلاقىزلغىندن و رزالتلرغە گرفتار بولشىندن ذرهچە غم يىمەيدىلر. [120]

تعجب بىر يىرده دوركە بىر داتلىنىڭ كويپىسى باشقا شەھىلدەن سفىل بىر صورتىدە كىلىپ يېرىلىرنىڭ نان و آشلىرى ايله تربىت تاپغان كىمسەلردىر. (نعمت بىلىگە ياخشى مكافات?) بو قدر حقسزلىقنى قىلغان اوشبو گروھ متغلبەغە قارشى بلند آواز ايله اوز حقىنى مدافعه قىلاتورغان ياكە مدافعه قىلا آلاتورغان اهالى تاپلمادى!
بر ملتىدە مونىن آرتق خوارلىق و زيونلىق بولۇرمى؟!

[121]

- ٩ -

مكتب توغرىسىنەگى فتوى و مناظرەلر

بخارا علماسى اصول جىديدە مكتبىنىڭ حراملغىغە دائىر فتوى يازىب او فتوىنىڭ قوتىغە سويانىب مكتبىنى باغلاتماققە موفق بولدىلر. لكن نمە سېيدىندر فتوىنىڭ صورتىنى

نهایت درجه‌ده مخفی ساخلا دیلر؟ مكتب طرفدارلری قانچا چالشسالر هم فتوینڭ صورتىنى قولغە كركۈزمە كىكە موفق بولا آلمادىلر.

موثوق منبىلدەن ايشيتىگە نمىزگە كوره فتوى كاغذىندە:

«بر تقدیر آنکە...» دىب مكتبىدە بولماغان كوب بهتان و افترالرنى يازىب، جواب يىرنىدە «حرام و بدعت باشد» دىب مهر باسغان. كاغذىڭ حاشىيەسىنە دليل مقامىندە تونتارلى اىشمەممەد ملا تأليفاتىندن «قال صاحب التوشيح الشیخ ابو النقیب التونتاری» عنوانى آستىنە عربى العبارە بر نىچە سطر سفسطەلرنى يازغان ايمىشلەر. (محمد نقىب اىشمەممەد نىڭ اوغلى و بىزىڭ احبابلرمۇزدىندر. ابو النقیب دىدكىلىرى اىشمەممەد نىڭ اوزى بولا دور.)

بخارا علماسى قانچا وحشانىت قىلىپ مكتب طرفدارلرینى تکفیر و تلعين و قتل بلەن تهدىد قىلىپ يورغان [122] بولسالر هم، نە خصوصى و نە عمومى بىران مجلسىدە قاراما قارشى¹ كىلىپ مناظرە قىلغان ايمەسىلر. يالغۇز داملا اكراام ايلە ايکى مناظرە، اوزم ايلە بر مصاحبه و ملا نظام ثابتى ايلە بر مجادىلە واقع بولدىكىم بولەرنى خلاصە قىلىپ يازماق فايىدەن خالى ايمەسىدور:

بركۈن مفتى داملا اكراام غىاث مخدوم اعلم نىڭ اوئىگە بارىب مكتب مسئلەسىنە سوز آچىپ آيتدىكىم:

«من يائىڭى مكتبىگە بر درجه وقوف بىدا قىلدىم، اوشۇ مكتبىنى اسلام آدابىغە موافق تاپىدم. جنابىڭىز بول مكتبىنى كورگەن ايمەسىز. فتنەگىرلر يالغان سوزلەرنى سزگە كىلىپ آيتىشلەر، سز آلرنىڭ سوزلەرىگە اينانىپسىز. لىكىن سز علمى درجه نىڭ ايڭى عالى موقعىيەدە اولتۇرۇپسىز، بالذات اوزىڭىز تحقىق قىلماسدىن براونىڭ سوزىيگە اينانىب بر نرسەنڭ حراملغىيە فتوى بىرمەك سزنىڭ شأن و موقعۇڭىزگە مناسب ايمەسىدور.»

اعلم جوابىغە: «حاضر موافق شرع بولسا هم، بارا - بارا خلاف شرعىغە منجر بولۇر» دىدى.

داملا: « فعلغە كىلەمەگەن بىرگىناه اوچون البتە جزا بىرلەمەس، بىنابىرىن خلاف شرعىغە منجر بولدىيغى زمان حرام دىب فتوى بىرمەك مناسب كورونەدور» دىدى. [123]

¹ ا، ب: قارا قارشى، م: قاراما - قارشى

اعلم: «حاضر هم اوшибو مكتبه^۱ نيچه قباحت و يامانلىق باردور كم سزگه معلوم ايمهس.»

داملا: «سز مرحمت قيليب حاضرغى يامانقلقلرينى آڭلاتڭىز! تا اينكە من هم متنبه بولوب اوزمنى بو اشدن كيin تارتايin.»

اعلم: «اوшибو مكتبنىڭ حاضرغى فسادرلنندن برسى شول دوركم: اگر براي مجلسىدە مذكور مكتبنىڭ شاڭىرىدىن برسى قرآن اوقوسا، سوڭره اوшибو مجلسىدە مثلاً ملا فيضى مفتى هم قرآن اوقوسا، خلق و مكتب شاڭىرىلى آلدندە مسخره بولوب قالماسى؟! (ملا فيضى او زماندەگى مفتىلىنىڭ بى سوادى ايدى). شونداق مجلسىلرده قرآن و تجويدگە ياكە حساب، خط و املاغە اهمىت بيرمه گەن ملالرغە كم اعتبار كوزى بلهن قرار و قاندai آبروى و شرف قالور؟!» (منه دلail حقيقى؟؟؟)

ايىنچى مجلس:

بركون ديوان بىگى خانقاھىنىڭ ايشىگى آلدندە بى جنازه مراسمى اوچون قاضى كلان، رئيس، اعلم، آخوند و بوتون مفتىلىر اولتورا ايديلر. مجلسىدە سوز مكتبدىن چىقىب علما ايله داملا اكرام آرالىنى مناظره واقع بولدى. علما عقلى و نقلى دليللر بلهن مكتبنىڭ حراملغىنى اثباتىن عاجز كىلگەندىن كيin [124] بىرەمى آيتدى:

«اوшибو مكتب فته گە سېبدور. هر نەرسە كە فته گە سبب بولسا حرامدور.»

داملا: «مكتب قاندai فته گە سبب بولور ايكەن؟»

اعلم: « منه بىز و سزنىڭ اوшибو مناظرەمىز مكتب فته سيدور.»

داملا: «اوшибو فتهنى بىز و سز قوزغاتايابىمز، نە مكتب.»

داملانىڭ اوшибو مسكت جوابلىغە سوز تاپا آلمائىن (چنانچە بخارا علماسىنىڭ عادتىدر) تحقىر و تشنىع ايله مجلسىنى قطع قىلدىلر.

ملا نظام ثابتىنىڭ مجادلهسى:

بيچارە ملا نظام سادە لوح بىركىمسە ايدى. آنڭ گماننچە بخارا علماسى مكتبنىڭ نەمە ايکەنلىگىنى آڭلاماعان، اگر براي آدم بارىب توشۇنتورسە مىڭ قاتلا مكتبگە اجازت بىرەرلەر.

ملا نظام اوшибو اعتقاد ايله بىركون بخارانىڭ كەتتە مفتىلىنىندن بولغان ملا عبد

¹: مكتبىدە، ب: مكتبگە

الرزاقي¹ اوبيگه باردى. مكتبدن سوز آچىب آنده اوقولاتورغان دينى نهرسەلرنى تفصيل قىلا باشلادى. [125]

ملا نظام سوزىنى بتكەزمه سدهن بورون ملا عبد الرزاقي¹ او ييرده گى شاگىرىلېغە قاراب: «اوروب چىقارىڭز بو ملعوننى!» دىب امر بىردى. وحشى شاگىدلر بىچارە ملا نظامى اورە - اورە چىقارىپ قودىلر.

اوز مصاحبەم:

بخارانڭ برنچى نفوذلى ملاسى غياث مخدوم اعلم ايدى. بوكشى اعلم بولغانى اوچون رسمماً هم بارچا مفتىلىرىن كەتتە حساب قىلنا ايدى.

من مكتب آچىغان كوندن باشلاپ، هفته‌دە بر يا اىكى قاتلا بوكشىنىڭ اوبيگه بارىپ مناسبت چىقىدىغى زمان ياشىڭى مكتېنىڭ محسناتىندن سوپىلەر ايدم. بوكشى هم سوزلەمنى قبول قىلغاندىك بولۇپ مكتبدن مەممۇن كېيى كورونە ايدى.

مكتب مسئله‌سى قزغان چاقىلدە يەنە بىرگۈن بوكشىنىڭ اوبيگه باردم و مكتېنىڭ لزۇمندىن سوز آچىب اوشبو واقعىدە ياردام² قىلىشلىرىنى هىچ بولماسا بىطرف تورشلىرىنى مناسب بىرتىل ايلە عرض قىلدىم.

اعلم: «سز قانداق راضى بولاسزكە وطن اولادى تاتارلر قولنده تىپىپ روس كېيى بولسوتلەر؟»

من: «تقصىر! حاضر جنجال³ بولاياتغان مكتب [126] تاتار مكتىي ايمەس، بلکە بخارالىرنىڭ مكتىيدىر. اوشبو مكتېنىڭ معلملىرى من و ميرزا عبد الواحد كېيى اوزڭىزگە معلوم كىمىسەلر در.»

اعلم: «سيڭى نەمە باش آغرۇق؟ سوادڭ بار، فضلڭ بار، قاضى بول، رئيس بول! توپراق مكتب باشىغا!»

من: «سزنىڭ اوشبو مرحىمڭىز منڭ شخص اوچون كوب خىرخواهانە در! لكن كوكلۇم استەيدىر كە نىچە كون اوشبو مسلكىدە بولايىن. بو سايىدە اولاد وطن و مسلمان بالالرىنىڭ دينى و دنياوى نهرسەلرىنى اورگەتەيىن. سزگە معلومدر كە ايسكى مكتبدن

¹ ا، ب: عبد الرزاقي

² ياردام

³ جانجال

چىقاتورغانلرنىڭ نه دىندىن خېلىرى بار و نه دنيادىن، حتى كلمە شھادتى ھم توزۇك اورگەنە آلمايىدلر. حالبو كە خلقنىڭ كوبىچىلىكى مدرسه‌گە كرە آلمائى مكتىبدىن ھر نمە اورگەنگەن بولسا شو بلەن دنيا اشىگە آوارە بولوب كىيەدەر.»
اعلم: «اي سادە مسلمان! بىر نىچە ..... بالالرى كلمە شھادتى اورگەنسە نمە بولۇر، اورگەنەسە نمە بولۇر؟»

بو جملەدە اھالىنى بىر سوز ايلە تعىير قىىدىكىم آنڭ يازماغاندىن قلم اويا لا دور. مصاحبه‌نىڭ آخرندىن ياخشىغىنا معلوم بولادور كە [127] مجلسىنىڭ باشندە «وطن اولادى» دىب قىلغان خىرخواھلىقلر بوتون رىيا و آلداؤ اىكەن. منه اوшибو ايدى، مكتىب توغرىسىدە بخارا علماسىنىڭ فتوى و نقطە ئىزلىرى!!!

- ۱۰ -

تاتار مكتىبى و روس ايلچىخانەسى

اوшибو يىل يعنى ۱۳۲۷ هجرىدە بخارادرادىڭى تاتارلر بعضى حميلى بخارالىلر بلەن برلەشىپ، گاوكشان مدرسه‌سىنىڭ غربىنده گى سابق دواخانەنى آستانە قىل¹ قوشىيگىدىن تاتار مكتىبى اوچون آلىب مرمت و شكسىت و رىخت قىلىپ مكتىبى خليل بورناشوف اويدىن اوшибو يىرگە كوچوروب ايدىلر.

بخارالىلرنىڭ مكتىبى حکومت تامانندىن باغانلۇغاندىن كىين علمانىڭ تکفیر و تهدىيدىغە قاراماسدن ايللىك نفردن آرتۇرقا بخارالى شاگىدلر اوшибو مكتىبگە كردىلر. علماء اوшибو حالغە چىدە آلمايىن تاتار مكتىبىنى ھم باغانلۇتماق چارەسىغە كىرىشىپ بو خصوصىدە بخارا حکومتىغە مراجعت قىىدىلر. «تاتارلر روس [128] رعىيەسى و روسىيە ايلچىسىنىڭ حمايەسىدە بولدىقلەندىن بىز بىر اشگە جسارت قىلا آلمايىز» دىب بخارا حکومتى جواب بىردى.

سوڭرە علماء ملا قمر واسطەسى ايلە بالذات روس ايلچىخانەسىغە مراجعت قىىدىلر. ايلچىخانە تاتار مكتىبىنى باغانلۇتماققا راضى ايدىكىنى شفاهى بىر صورتىدە بخارا حکومتىغە

¹ ب: آستانە قول

آڭلاتدى. بخارا حکومتى ھم تاتارلرغە «مكتېڭىنى باغلاڭى!» دىب امر يوباردى.
تاتارلىز: «بىز روسيه رعىيەسى» دىب بخارا حکومتىنىڭ اوشبو امرىنى رد و
ايچىخانەغە مراجعت قىلىدிலر.

ايچى بخارالى بالالرنى قوماڭ شرطى بلهن تاتار مكتېنىنى حمايمە قىلماقچى بولدى.
هم بى توغرىدىن بخارا حکومتىغە مراجعت قىلىدى.

بخارا حکومتى بوتون گذر و محلەلرغە مخصوص مأمور يوبارىب «بالالرڭىنى تاتار
مكتېگە يوبارماڭىز!» دىب اهالىيغە قطعى املىرى بىردى. بى سايىدە اوشبو يىل بخارا بالالرى
تاتار مكتېنىندىن ھم محروم قالدىلر.

اوشبو مناسبت ايلە او وقته گى روس مأمورلىرىنىڭ بخارا اهالىيسيغە و بخارانڭ
مكتب مسئلهلىرىگە قارشى توغان سياستلىرنىن بر قدر معلومات بىرمەك [129] فايدهسز
ايىمه سدور.

ايپراتور وکيللىرى اوزلرىنى مدنى و مدنىت رهبرلىرى دىب اسملەر ايدىلر. واقعاً
بخارا حکومتىغە¹ نسبتاً بعضى مظلوملىرغە قارشى بر قدر مدنىلىك ھم كورسەتە ايدىلر.
چنانچە بخارا رعىيەسندىن بىران كىمسە امير و آنڭ مأمورلىرى ظلمىندىن روس
ايچىخانەسигە شىكايىت قىلسا، آنى حمايمە قىلالر و بخارا حکومتىغە مدنىت و انسانىت
اسمندىن شىتلى مكتوبلى يازالرى ايدى.

لكن حقىقتاً بىش بى مظلومنى حمايمە اوچون بولماي، امير رعىيەسنى اوزلرىگە
جلب قىلماق و بخارانڭ الحاقىنى حاضرلاماڭ اوچون ايدى.

اماً حقىقتاً مدنىتىگە سبب بولاتورغان اشلر توغرىسىنده هىچ بى وقت بخارالىلر
منفعىتىنى رعايە قىلماسلر ايدى. چنانچە مكتب مسئلهسى كېيىسى اساس مدنىت بولغان بى
نرسە توغرىسىنده حمايت قىلماق نارى تورسون، يوز تورلى سياسى اوپۇنلر چىقارىب، ايتىك
آستىندىن مانعەلر توراتالر ايدى.

خصوصاً تاتارلر بلهن توركستانلىرىنىڭ بى يىرده قوشلۇب اوقوشلىغە اصلاً رضا
كورسەتمەس ايدىلر. بىش يالغۇز بخارادەغىنە ايىمەس، بالذات روس ادارەسигە كىرگەن
توركستاننىڭ باشقا شەھرلىرىدە ھم حال [130] شونداق ايدى. مرکزى حکومت تامانىندىن²

¹: حکومتىغە

²: تامانىدان

مخصوص بىر قانون وضع قىلىنىپ تاتارلرنىڭ توركستانلىرىغە معلمق قىلىشلىرى او قانون قوتى ايله ممنوع ايدى.

روس ايلچىخانەسى بخارالىلر مكتىبىنى حمايمىسىم، حقيقىتاً روى رضا كورسەتسە ايدى، مكتب باغانىماس و بخارالىلر اوقوش و اوقوتشدىن محروم ايتلمەسلر ايدى.

اوшибو مدنىت مدعىلىرىغە بخارا رعىيەلرندن برسى بىران جنایت قىلىپ سىغىسا، مدنىت و انسانىت نامىندن حمايمىسىم قىلالر. اماً مكتب مسئلهسى كېنى نرسەلرده بخارا استقلالىنى كما كان تانىب بىطروف تورغان بولالر ايدى. شو قدر كە كوز بوياماق و مطبوعاتنى آلداتماق اوچون بو اشىرده بىتون مسئولىتىنى بخارا حکومتىغە تاشلار ايدىلر.

- 11 -

مكتب مسئلهسى و مطبوعات

بخارالىلر مكتىبى باغانىغاندىن و بخارالىلر تاتار مكتىبىدىن قوولغاندىن كىين روسىيەدە گى مسلمان غزيتە و مجلەلردى اوزون - اوزون مقالەلر يازىپ بخارا حکومتى و [131] علماسىنى محقانە تنقىدلر قىلا باشладىلر.

بالخاصە مىضىكەنۇپىس «ملا نصر الدین» مجموعەسى بىو واقعە مناسىتى ايله معنيدار رسلەر چىكىپ بخارا علماسى حقىنە بىر صحىفەدە بىر كتاب معنинى افادە قىلاتورغان نرسەلرنى بىتون سوادلى و سوادسزلىنىڭ كوز آلدلىرىغە قويدى.

بخارانىڭ مغۇرۇر علماسى اوшибو تنقىدلرۇغە چىدە ئالماين يەنە فتنە و فسادلرۇغە كىشدىلر. ملا قمر اوшибو حالدىن استفادە قىلماقچى بولوب فتنە اوتيگە ئىتەك اورا ايدى. ملا قمر غزيتە و مجلە اصطلاحلىرىنىڭ بحق واقف بولسا ھم غزيتەلرۇغە يازلغان مقالە و تنقىداتلىنى و چىكىلگەن رسملىرنى ميرزا عبد الواحدىغە نسبت بىرە ايدى. حالبۆكە هر بىر مقالە و رسمىدە معلوم امىصالى بار ايدى. بىو مناسىت ايله ھىجانغە كىلگەن علماء آراسىندن تاشكىدى ملا خالىمداد میدانغە آتلىدى، اوزىنىڭ ايکى جىانى و بىر نىچە فدائىي شاگىرىدىنى يغىب ميرزا عبد الواحدىنى اوروب اولدورمه كچى بولدى.

ميرزا عبد الواحد اوшибو خېرنى ايشىتىپ ياشوروندى. لەن ملا خالىمداد هەركۈن

کوچه‌لرده نمایشکارانه بر صورتده يورووب میرزا عبد الواحدنى آختارا و مقصدينى [132] آڭلاتىپ حاكمىرغە مراجعت ايتە ايدى.

برهان الدين رئيس اوшибو اشنىڭ عاقبىت وخيمەستىن قورقىدىغىندىن ھم بۇ مناسبت ايلە نازكانە بر صورتده میرزا عبد الواحدنى بخارادن قوماچى بولدىغىندىن منى اوز آلدىغە چاقرىپ آيتىدىكە:

«ملا خالمراد شونداققە حرڪتلىرى قىلىپ يورووبىدور. من قانچا منع قىلىسام ھم ممنوع بولمادى (?). شونڭ اوچۇن میرزا عبد الواحدغا آڭلات، بىر نىچە وقت شهر اىچىنде تورماسون.» (اوшибو صحبتىدە احمد جان مخدوم ھم حاضر ايدى.)
من كېلىپ اوшибو حالنى میرزا عبد الواحدغا آڭلاتىم. او ھم بخارادن چىقىب قارشىغە بارىب بىران آى چاماسى توروب كىلىدى.

- ۱۲ -

سنى - شىعە نزاعى

سنى - شىعە فتنەسى مكتب جنجالىئىڭ¹ آراسىنده چىقىدىغىندىن، ھم مكتب مسئله‌سىنە فتنە قوزغاتغان ذاتلار اوшибو فتنەغە دا سبب و باعث بولدىقلرنىن، بۇ يېرده بۇ فاجعە توغرىسىنە ھم [133] بىر آز يازىپ اوتمەك مناسب كوروندى:
امير مظفر عهندىنە بر ايکى قاتلا اوшибو ايکى فرقە آراسىنە آڭلاشلماوچىق لر چىقان بولسا ھم مذكور اميرىنىڭ تدبىرى ايلە تىز باسىرلوب اھالى و رعىيە آراسىنەن كدورتلر كوتارلىپ بىر توققان قارنداشدىك يەشەمە كدە ايدىلر.

اما حکومت مأمورلىرى آراسىنە توتاش نفاق و كدورت بار ايدى. حقىقتىدە مونڭ سببى مذهب اختلافى بولماى، سىياسى رقابت و جاه تالاشق ايدى.

بخارا اميرلىرى يېرىلى و اىلدارىيكلرىنىڭ فتنەلرندىن قورقىدىقلرى سېبلى وزارت و قوشىيگىلىك دىك كاتته منصبلىنى، زكاتچىلىك و خزىنەچىلىك كېيى واردات منبعلىرىنى كۈپىنچى بخارادە آزچىلىق تشکىيل قىلغان ايرانلى طايىفەسىغە تاپشۇرا ايدىلر. شونڭ اوچۇن

¹، ب: جانجالىئىڭ

ایلداریکلر و بیرلی سپاهیلر بالطبع بو فرقه‌غه قارشی کوڭلۇرنده کینه ساخلار ایدیلر.
مونڭ اوستىگە مكتب مسئله‌سینڭ باشلانغىچىدە آيتىگە نمزدىك برهان الدين رئيس
ایرانلى طايىفە سىنەن بولغان آستانە قل^۱ قوشىيگىنى آرادن كوتارمەك اوچون بىر يىلەن بىرى
فرصت آختارماقدە [134] و فتنە قوزغاتماق چارھەربىنى حاضرلاماقدە ايدى.

شىعە - سنى فتنەسى اوچون ھم برهان الدينڭ اوڭ قولى و متفق طبىعىسى ملا قمر
ايدى. بو اشلرده ملا قمنڭ آلداى توشوب يوروشى برهان الدينڭ نفعى اوچون ايمەس،
بلکە آنڭ مقصىدى كاتتهراق براڭ جنجال² قوزغاتماق، بو سايىدە روس عسکرى اوچون
بخاراغە يول آچماق ايدى. (ملا قمر روس ايلچى خانە سىنە ياشورون شعبەدە خدمتچى
ايدى دىيگە نمز خاطىلەرن چىقماسون.)

**ملا قمر شىعە - سنى فتنەسى موندن بىر يىل بورون ۱۳۲۷ هجرى محرميده
قوزغاتماقچى ايدى:**

چنانچە مذكور يىل محرم باشلىرنده غيات مخدوم اعلم اوينىدە مفتى ملا عبد
الرازق³، مفتى ملا فيضى تاشكىندىك، مختار خواجه، ملا خالىمداد و ملا قمر تصادفى بر
صورتىدە يغىلېپ ایدىلر. (بو سطرلىنى يازوچى ھم شول مجلسىدە حاضر ايدى.)

ملا قمر شىعە - سنى مسئله سىنەن سوز آچىپ آيتىكە:

«اوшибو طايىفە قاضى بدر الدين عهندىدە اوز رسم و آينىرىنى اونچە آشكارا قىلماس
ايدىلر. اما مذكور قاضى كلان او لگەندىن كىين بوتون شهرگە ايگە⁴ بولغانلىرى اوچون بىر يىل
محرم آينىدە هر بىرده آشكارا عزادارلىق قىلماقدە درلى. [135] بو اشلرنىڭ بارىسى بىدعتىدە.
علماء حضرتلىرىغا لازىدر كە بو خصوصىدە فتوى يازىب اوшибو بىدعتى آرادن بىر طرف
قىلىسوتلر.»

**مجلسىدە گىلىر ملا قمنڭ سوزىنى تقويه قىلغاندىن كىين آيتىلەرنى: «سز روایتىنى
تحrir قىلدرىڭ، بىز مەھر و امضا قىلارمۇ.»**

**ملا قمر آيتىدە: «مفتى داملا اکرام جامع و حوصلەللىك بىر آدمىدە. شوڭ مراجعت
قىلىپ روایتىنى تحرير قىلدرارمۇ.» (او پللەدە هنۇز مكتب مسئله سى قوزغالما دىغىندىن ملا**

¹ ا، ب: آستانە قول

² ا، ب: جانجال

³ ا، ب: عبد الرافع

⁴ ا، ب: ايگە

قمر ایله داملا اکرام آرالری بوزولغان ایمهس ایدی).

خلاصه ملا قمر داملا اکرامنڭ اویىگە بارىب مذكور مجلسىدە اوتكەن سوزلۇنى
نقل و روایت تحریرىنى طلب قىلدى.

داملا اکرام ملا قمرنڭ جوابىغە آيتدى:

«سزنىڭ اوشبو حرکتىڭ محض تعصب اقتضاسىندىدر. زира اگر سزنىڭ مقصدىڭ¹
خالصالله بىدعت رفعى ايسە، كوب حرام و خلاف شرع نرسەلر اوز جماعەمىز آراسىندە
شايدىر كم اوّل بولىنى بىرھم بىرمەك لازمدور. چنانچە هر بىر آينىڭ اون بىرندىن اوّن
بىشىگە چە خانقاھىلدە، مزارلىدە و خصوصى اوپىلدە ختم يازدەم مجلسى بىرپا قىلىنور. اگر
دقىت نظرى ايلە قاراساڭ كورەرسىز كم اوشبو مجلسىلدە عبادت اسمىندە قانچا حرام اشلر
واقع [136] بولور. شونىڭ دىك گل سرخ زيارتى، خلق بهاء الدينى زيارت قىلامز دىب او
يىرده يغىلىپ قىلىمايتورغان حرام اشلىرى قالمايدىر، يا توى و معركەلردىن قىلتاتورغان بىزملر،
حتى اميرنڭ دربارىندە قاضى و مفتىلىرنىڭ كوزلرى آكىندىن بېچەلرلىنى رقص قىلدرالار...
خلاصه اوز آرامىزدەگى شونداقهە حرام و بىدعتلىنى برطرف قىلىماسىدىن تعزىزە رسمىنىڭ
يوقاتشىغە كوشش قىنسا خالصالله بولماينى تعصبىنىڭ اثرىندىن بولور. هر بىر اش كم خالص
ديندارلىق ايلە ايمەس، بلکە تعصب بلەن باشلانسا عاقبى خىرىلى بولماس. احتمال اوشبو
حرکت قارشى طرفنىڭ تعصبىنى قوزغاتىپ كوب فتنەلرگە سبب بولور.

شونىڭ اوچون يابو اشىدە تمام سكوت قىلىڭز، ياكە اوّل اوز آرامىزدەگى فتنەلرلىنى
دفع قىلىڭز!»

ملا قمر اوشبو مصاحبەدن كىين داملا اکرامغە دشمن بولدى. شونىڭ اوچون مكتب
مسئلەسى اشناسىندا داملا ايلە باشقۇا ملا لىرنىڭ آرالرىنى ياخشىغىنا بوزدى.

خلاصه مذكور يىلده ملا قمر شىعە - سنى فتنەسىنى قوزغاتا آلماغان بولسا ھم طبە
و علمانى ايرانلىر و تعزىزە مراسمىغە قارشى ياخشىغىنا حاضرلادى. [137] بىر يىل مەتنىدە
ھمىشە علمانى، طبە علومنى و عوامنى تعزىزەغە قارشى تشویق و تحریص قىلا ايدى.
ذاتاً بخارا طبەسى اسلام تارىخىندن و دنيا احوالىندن خبرسز بولغانلىرى اوچون
افكار تعصب پرورانەنى تيز قبول قىلا ايدىلر. ملا قمرنڭ آزىغا غىرتى ايلە تعصب ئاظھارى
اوچون بوتون حاضرلەندىلر.

¹: «ق» حرفىدە نقطەسى يوق.

١٣٢٨ يىل ١٠ نچى محرم

(فتنه نئك قوز غالشى)

١٣٢٨ نچى يىل ١٠ نچى محرم شنبه كونى بخاراده سمرقند دروازه سينڭ تاشقاريسىنده گى ميداننىڭ قوشۇسندە گى حياط ايچىنده بىر جماعە يېرىلى و مسافر ايرانلىر يغىلىپ عزادارلىق قىلماقدە ايدىلر.

بعضى تاشكىندىلى و فرغانەلى مدرسه طلبەلرندن و بىر قسم بخارانىڭ تاجىك اهالىسىندەن ھم تماشا اوچۇن اوشبو مجلسىدە حاضر بولغان ايدىلر. بىر فرغانەلى طلبە عزادارلىردىن بخارا و توركستان عاداتىغە مخالف بعضى حركتلەرنى كوروب كولدى.

عزادارلىق و يغى مجلسىنده اوشبو طلبەنئك كولگەنинى اوز رسم و آينلىرىغە استھزا آڭلاپ بعضى اسىيغ قانلى ايرانلىر مذكور طلبەغە هجوم قىلىپ مجروح قىلىدىلر. [138] بعضى متفكر و كىكسەراق ايرانلىر بو اشنىڭ عاقبىتى يامان بولوشىنى ملاحظە قىلىپ مجروح طلبەنى آوباشرلۇر قولىندن آيىریپ آلىپ براویدە ياشورونتۇردىلر. تماشاچىلر بو اشنىڭ حقىقىتىنى تفتىش قىلماسدن بىردىن شهر ايچىگە قاچىپ كريپ «ايرانلىر بىر ملاپچەنى اوروپا اولدوردىلر» دىب شهردە غلغله سالدىلر. عزادارلىق مجلسىندەن قاچغان ملاپچەلر شهرگە كريپ مدرسه دن مدرسه گە جار سالىپ «ايرانلىر ملاپچەلنى اولدورە ياتىدورلر، حفظ جان و ناموس اوچۇن يغىلىڭ!» دىب فرياد قىلماقدە ايدىلر.

اوشبو سطرلەرنى يازغۇچى ميرزا عبد الواحد منظم، اکرام مخدوم قاضى بدر الدين اوغلۇ، احمد جان مخدوم حمدى و امين جان مخدوم مير ضياء الدين اوغلى اوشهل كون شاه اخسى گذرىنە نقشبند خان سلطان خان اوينىدە توى مجلسىنده حاضر ايدىك. برهان الدين رئيس نئك ملازملىرندن بىرەسى مذكور مجلسىگە كىلىپ:

«من اوز كۆزم بىلەن كوردم، ايرانلىر بىر نىچە ملاپچەنى خنجىر و پچاق بىلەن اوروپا اولدوردىلر. بىر واقعەنى مدرسه لرگە خبر بىرمەك لازم» دىب مجلسىن چىقىپ كىتدى.

[139]

بىز ھم بى خېرىنى ايشيتىپ مجلسىدەن تارقالىپ اوز متنزىللەرمىزگە كىتدىك. خلاصە كلام يارىم ساعتلىك فرستىدە شهرنىڭ بوتون كوچە و بازارلىنى فتنە و بلوغا

اوراب آلدی. دوکانلر، سرایلر و تجارتخانه‌لر تمام با غلاندی. فته و جنجالدن^۱ قورقاتورغانلر اوز اویلرنده یا شوروندیلر. واقعه‌طلبلر بلوچی ملا بچه‌لر ایله قوشلوب غوغاسالماقده ایدیلر.

بلوچی طبله‌لر اوّل عطارلق رسته‌سنده کم اکثریت اعتباری ایله اوشبو رسته‌نڭ اهالیسى ایرانلیدر هجوم قىلدىلر. دوکانلر باغلق و بران کیمسه يوقلغىندن بر - ایکى دوکاننى سندريپ تاراج قىلدىلر. قارشى سرايى ايشكىنده بر آدمى پرسيان قيافه‌سنده كوروب اورووب اولدوردىلر. همان فته آرتماقده و بلوچىلرنڭ سانى كۆپەيمە كدە ايدى. بلوچىلر نمايش قىلىپ رىگستانغه قاراب جونادىلر. رىگستانغه بارغونچا بلوچىلرنڭ سانى اون مىڭگە ياقينلاشدى.

اوشبو جماعت ایرانلىردن دادخواهلق قىلىپ آستانه قل^۲ قوشبىيگىنڭ آلدىغە، پادشاھلۇق اركىگە كرمە كچى بولدىلر.

قوشبىيگى اوشبو واقعه‌دن خبىدار بولوب ارك [140] دروازه‌سيئىڭ قاراولىنى آرتدرغان ايدى. خلقنىڭ هجومىنى كوروب تىليفون^۳ واسطەسى ایله يەنە بر دسته سرباز حاضرلاپ دروازه‌نڭ قوتىنى آرتدروب بلوچىلر آلدىغە نمايندە يوبارىپ مطلبلىرىنى سورادى.

بلوچىلر: «بز عرضمىزنى قوشبىيگىنڭ اوزيگە آيتەمزا» دىب زور ایله اركىكە كرمە كچى بولدىلر.

قوشبىيگى قتل و غارتىن قورقوب سربازنى ممانعتىغە بويوردى. بلوچىلر هجوم وضعىتىنى آليپ باسىب كرمە كچى بولدىلر. سربازلر قول و آغز بلهن بلوچىلرنى قايشارا آلماغانلرندن، سركردە آسمانغه قاراب ملتق آتماققە بويوردى. ملتق آوازى ایله هجومچىلر رىگستاندۇن چەككەراققە چىقىدىلر. بر قىسىلرى قاچىپ شهرگە تارقالىپ «قوشبىيگى عرضغە بارغان آدملىرى ملتق ایله آتىرىدى» دىب غلغله سالدىلر.

قوشبىيگى فته اوتىنى سوندرماق اوچون علمانڭ اولوغلىرىنى اركىكە چاقىرىدى. قاضى كلان بقا خواجه، رئيس برهان الدين، اعلم غياث مخدوم و باشقىا مفتىلر و

¹ ا، ب: جانجالدىن

² ا، ب: آستانه قول

³ телефон

جاھ پرست مدرسلر حاضر بولوب تىل اوچى ايله بلواچىلرنى نصىحت قىلغاندىك بولوب قوشىيگىگە قاراب «نمه اوچون ملتق آتىرىدۇڭ؟» دىب براز سرزىنىش قىلىدிலر. [141] هر حالدە بوكون غروب وقتى بلواچىلر رىيگستاندىن تارقالدىلر. لكن او كىمسەلر كم شونداق فتنەنى خدادن تله مەكىدە ايدىلر اوшибو فرصتى هىج قولدىن بىرەرلەرمى؟!

فتنه چىلر بى آخشام تاڭ وقتىغاچا ياتماسىدۇن ياتماقچى بولغان فتنەنى اويغاتماق نىتىنده ايدىلر. بى آخشام قوشىيگى و قاضى كلان دشمنلىرىنىڭ اويلرنىدە مجلسلىر ياسالماقدە ايدى.

من اوшибو كونلارده كۆكلاش مدرسه سىنە استقامت قىلماقدە ايدىم. مدرسه طلبەرلىنىڭ بىر قىسىمى فتنە گە قوشۇلماغان، بالعکس اقتدار داخلتىدە بلواچىلرنى نصىحت قىلا ايدىلر. اما اكثىريت بىلەن طلبە فتنە طرفدارى حتى نصىحەتچىلرغە هم هجوم قىلماقدە ايدىلر. يارىم آخشام مدرسه دە بى آواز چىقىدى. قوشۇم قارى داودى ايله «بۇ نمه آواز بولسا؟» دىب حجرە مىزدن چىقىدى كم: ايكى نامعلوم آدم: «بىز ايشان رئيسىنىڭ امرى بىلەن سزگە آڭلا تامزىك سلاح و ياراق تاييارلاپ غزاغە حاضر بولڭىز! ايرانلىر ملاپچەلرنى اولدورمەك اوچون حاضر بولمىشلر. البتە مasaھلە قىلماڭز! ايرته، ايرته بىلەن مىر عرب مدرسه سىنەن صحنىنده يغىلگەر!» [142] دىمە كىدە ايدى.

11 نېھىيە محرم يېكىشنبە كونى

يېكىشنبە كونى ايرته بىلەن بلواچىلر مىر عرب مدرسه سىنە يغىلدىلر. قوشىيگىن ئىكەنلىك طلبى ايله علمانىڭ اولوغلىرى اركىگە باردىلر. قوشىيگى اوшибو قرارنى علماغە آڭلا تىدى: «عزادارلىق مجلسىنده طلبەغە هجوم قىلغانلار جزا قىلىنورلر. اگر طلبەن ئىكەنلىك ثابت بولسا قاتللىر قصاص قىلىنورلر.»

علماء اوшибو مصالحەغە راضى بولغاندىك بولوب، بلواچىلرنى بى درجه تارقاتىب درسخانەلرنى آچىپ درسگە مشغۇل بولدىلر. لكن طلبە و باشقا فتنە چىلر شورشىگە حاضر لانغان، همان فتنە علامتلىرى يوزلەرنىن كورنە كىدە ايدى. باشقا طرفدىن تاتار محلە، افشار محلە، وزىرآباد ايرانلىرى شەھرگە كىرىپ تكىيەلرددە، تعزىيەخانەلرددە و ايل باشقلقلىرىنىڭ اويلرنىنە منزل قىلىپ مىلسەنە ايرانلى محلەلرینى مدافعە قىلماققە حاضر لانماقدە ايدىلر.

بوکون کوندوز ساعت ایکیلرده شهرده فته انگیز بر خبر تارقالدى: گویا ایرانلیلر مسلح خروج قیلیب خیابان، جوبیار، ایشان املا و نقیب مدرسه لرنده گی ملا بچه لرنی اولدوره یاتغان ایمشلر! او بشو خبر تارقالغان همان گویا که شهر باروتدن تولغان بر انبار [143] ایکەن، آڭا اوستۇشىدى.

بارچا اهالى بىردىن شورشىگە كىلىپ فتنە كمال قوت ايلە قوز غالدى. طلبە و باشقىا بلواچىلر بعضى پچاق، بعضى قلىچ، بعضى تىشە و بالتا، بعضى چوب و كەلتەك كوتارىپ خيابانغە قاراب جونادىلر. آز آدمىڭ قولىدە ملتق و تپانچە بار ايدى. بلواچىلرنىڭ بر فرقەسى سلاح دوكانلىرىنى سىدىرىپ تالاغان بولسالر ھم اشگە يارايتورغان بىران ياراق قوللىرىغە تووشىمەدى.

خلاصە بلواچىلر خيابان رستەسىگە يىتشىگەن پللەدە بر دستە سرباز كىلىپ يوللىرىنى باغلادى. شونداق ھم بولسا بلواچىلارنىڭ بر قسم مهمى هجوم و زور بىلەن سرباز صفيينى يارىپ اوتوپ اىكى بولاك بولوب بر فرقە جوى زر گىدرى تامانىغا، باشقىا بر فرقەلىرى ايشان املاغە قاراب كىتدىلر.

جوى زر تامانىغە كىتكەنلەر بر تاركوجە گە توشوب آلدai باسماقدا ايدىلر كە بىردىن آرقا، آلدai و اوستىرنىن ملتق و تاپانچە اوقلرى ياغىلا باشلادى. اوى و تامىرنىدە ممحصور بىر حالدە توررغان ایرانلىلر هجومچىلرگە اوق بىلەن جواب بىرمە كىدە ايدىلر.

ايشان املا تامانىغە كىتكەن فرقە مزار اوستىدە [144] بر نىچە ایرانلىنى كوروب آلرغە قاراب يوگوردىلر. ساغانالرىنى سېر قىلىپ توررغان ایرانلىلر هجومچىلر ياقلاشغاندىن كىين اوق آستىغە آلىپ آلرنى مذكور مزاردە گى اولوكلرگە يولداش قىلىپ يوباردىلر. قاضى كلان بقا خواجه ايلە رئيس برهان الدين ھم آسايش بىپا قىلماق نىتى ايلە خيابان مدرسه سىگە كىلىپ يېرلەشكەن ايدىلر. خيابان رستەسىنى بىتون فتنە اوراب آلغان ايدى. اويلر و دوكانلىرنىڭ تامىندىن اوقلرى كىلىپ اجلى يىتكەنلرنى يقتماقدا ايدى.

جوى زر و ايشان املا تامانلىرىغە كىتكەن طلبە و باشقىا بلواچىلرنىڭ بر قىمى مجرى و مقتول بولوب يىلدى، قالغانلىرى بىر يولىنى تاپىپ قاچىب قوتولدىلر.

خيابان معركە سىگە بارغان بلواچىلر هجومچى و كۆپسى ياراقسىز و ایرانلىلر مدافعەچى و همه لرى ياراقلى بولدىقلرنىن هر بىر خسارت و تلفاتنى طلبە طرفى بىردى. اما ایرانلىلردىن بىران كشى ھم مقتول بولىمادى، حتى مجروح بولغانىنى ھم ايشىتىگە نمز يوق.

بلوچیلر خیاباندن مغلوب بولوب قایتغانلرندن کیین، هر کمنی ایرانلی قیافه سنده کوردیلر اولدوردیلر. [145] بو بهانه بلهن بران آدم بران کیمسه گه دشمن بولسا هم اولدوردی. بر نیعجه نامعلوم گدا و سرسریلرنی هم اولدوردیلر.

خلاصه کلام تفصیلی کوکل قارالقدان باشقا شمره بیرمه یتورغان کوب فاجعه لر بولدی. خیابان تاماننده ایرانلیلر طرفندن هم یامان فاجعه لر وقوع بولدی. لکن بو اشنلنگ هر بربینی خواه ایرانلیلردن بولسون، خواه تاجیکلردن بولسون بر قسم باشی بوزوق مسافر او باشلر قیلدیلر.

اما هر ایکی طرفنگ معتمد و متفکر کیمسه لری خصوصاً ییرلی تاجیکلر و ایرانلیلر ممکن قدر قان توکوشگه مانع بولدیلر:

چنانچه تاجیکلر اوز همسایه لری بولغان ایرانلیلرنی اویلنده یاشوروب حمایت قیلدیلر. پناه تله گهن مسافر پرسیانلارنی تبدیل لباس قیدوروب شهردن چیقاردیلر.

شونگ دیک ایرانلیلر هم همسایه لری بولغان تاجیکلرنی حمایت قیلدیلر. جو بیار و نقیب مدرسه لرنده گی طلبه لرغه آزوقه ییتکوروب بلو تمام بولغونچا بوزوقباشلردن حمایت قیلدیلر. (سوکره دهن معلوم بولدیکه یکشنبه کونی تارقالغان فتنه انگیز خبر تمام يالغان و فتنه چیلنگ یاساب [146] چیقارغان خبرلری ایکه ن).

بو آخشم یعنی یکشنبه کونینگ کیچی شهرنگ هر طرفنه پیاده سربازلر قاراولو تورا و سواره سربازلر کیزیب یورا ایدی.

بو آخشم هر بر مدرسه نگ ایشیگی با غلانیب ملا بچه لردن قاراولو قویولدی. کوکلداش مدرسه سنده گی تورکمن ملا بچه لر فتنه گه قوشولمادیلر. لکن مسلح بولوب مدرسه نی قوروب توردیلر.

بو آخشم تنجلک بلهن اوتدی. آراسیره ایشیتلگه ن ملتق تاووشیدن باشقا بران حاده بولمادی.

دوشنبه کونی ۱۲ نچی محرم

بو فاجعه لر اثنا سنده امیر عبد الاحد کرمینه ده ایدی. بلو و اختلال خبرینی مختلف واسطه لردن ایشیته ایدی. بو خبرلرنی طبیعی قوشیگی اوز نفعیغه، قاضی اوز نفعیغه، رئیس و باشقا علما اولوغلری اوز نفعلریغه یاساب امیرگه یازا ایدیلر.

امير اوز تجربه‌سيگه کوره فته‌نڭ سبب حقيقىسى برهان الدين رئيس و بعضى مفتّن علماء ايدكىنى بله ايدى. شونداق هم بولسا حقيقى [147] مقصىلرنى تىيھىنى باشقا بر وقتغا قويوب تىزلىك ايله فته‌نى دفع قىلماق چاره‌سيگه¹ كىرشدى. مونڭ اوچون شهرسىز حاكمى ميرزا نصر الله ايله چارجوى حاكمى ميرزا نظام الدين اورگەنجىنى كاتته اختيارلر بىرىب بخاراغه يوباردى. بولر دوشنبه كونى بخاراغه كىرىدىلر.

مذكور بىكلەر بخاراغه كىلگەنلىرى همان سياسى رقابتىرغە كريشىپ كىتىپ فته‌نى تسكين چاره‌سندان عاجز قالدىلر.

بوکون بلواچىلر ياخشىغىنا قوتلانغان، يارارلىق ملتق و تاپانچە هم قولغە كىرگۈزگەن ايدىلر. شونداق هم بولسا بوکون خىابان تامانىغە هجوم قىلمادىلر، يالغوز برايىكى آدمىڭ اوبيىنى تالاب اوزىنى اولدوردىلر.

بوکون بخارانڭ تمام قشلاق و تومان اهالىسى قارا كەلتەك بولوب شهرگە كىلگەن ايدى. لكن حكومت آدملىرى عمومى قتل و غارتىن قورقوب شهر دروازەلنەنە قاراولو قويوب قشلاقلىرنى شهرگە كىرگۈزىمىدىلر. [148] يالغوز كلاييان و عربان قشلاقلىرىنىڭ اهالىسى بخاراغه كرە آلدى. (بولرنىڭ توبتۇغرى برهان الدين رئيس آلدىغە كىلىپ فاتحه آليپ بلواچىلرغە قوشولوشلىنىن بو توغرىدە مذكور رئيسىڭ واسطەچىلغى باردر دىب اوپىلەنلەدر.)

بوکون چىت ولايتىردىن هم اوغرى و شىھەللىك آدملىر بخاراغه كوب كىلىدىلر. بولر بلواچىلر آرقاسىندن يوروپ فته‌نى آلاولاندرالر. فته‌چىلەرنى هر برا جايىدە «ئەنە بو ايرانى اوبي يا دوکانى در» دىب هجوم قىلدرالر، سوڭرە اوزلرى يرتقچ حيوانلر آرقاسىندن توشكەن اولوكسەخورلاردىك تالا ماقا كىرشه ايدىلر.

خلاصە دوشنبه كونى شهر عمومى برا تالان و تاراج منظرەسىنى كورسەتمەكده ايدى.

بخارا يهودىلرى قتل و غارت قورقوشىندن روس ايلچىخانەسىغە مراجعت قىلىپ اوزلرىنىڭ محافظتلرى اوچون عسکر طلب قىلىدىلر. ميرزا نصر الله بى ايله آستانە قل² قوشىيگى هم بلوانڭ تسكينىندن عاجز قالىپ روس عسکرىنىڭ بخاراغه كريشىگە راضى

¹ ا، ب: چاراسىگە

² ا، ب: آستانە قول

بولدىلر.

اوшибو حاللرنى ايشيتىپ تورغان عبد الاحد خان سركرده و ييكلرنئك عاجزلقلرىنى كوروب اوز ولى عهدى كرمىنە حاكمى مير عالمى بخاراغە يوباردى. [149] مير عالم كاگانگە كىلىپ قورقوشدن شهرگە كرمە توردى. بو اثنادە بر دسته پيادە و بر دسته سوارە روس عسکرى بىر گينزال¹ قول آستنداه پوليميتلر² بلهن مسلح بولوب سمرقنددن كاگانگە كىلىدە.

سەشنبە كونى ۱۳ محرم

بوكون روس عسکرى ايلە اميرنئك ولى عهدى مير عالم بخاراغە كردىلر. روس عسکرى پوليميتلرنى بخارا اركىنىڭ دروازەسى اوستنداه يېرلەشدەردى. پيادە سالداتلر ھەر يېرده قاراوول توروب، سوارەلر شەرنى كىزىپ جمعىتلرنى تارقاتىپ توردىلر. بىر قسم روس عسکرى، بخارا حكومتدارلىرى، روس گينزالى روس ايلچىخانەسى مأمورلىرى بلهن شەردىن تاشقارى چىقىپ قشلاقلىقلرنى تارقاتىدىلر.

چارشنبە كونى ۱۴ محرم

بوكون روس گينزالى تحقىق و تفتىش اوچون شەرنى كىزىدى. روس گينزالىنىڭ آلدايىندا برهان الدين رئيس آدملىرى يوروب خلققا «داد قوشىيگى نئك قولىدىن، بىزنىڭ مقصىدمىز يالغۇز قوشىيگى نئك عزلىدر» دىكىلەر دىب تلقىن قىلا ايدىلر. طبىعى خلق ھەم گرامافون³ دىك روس گينزالىغە يوقارىداغى سوزلرنى سوپىلەرى ايدىلر. [150]

اوшибو تفتىشىدىن كىين روس گينزالى ولى عهد ايلە بىرلەشىپ آستانە قىل⁴ قوشىيگى نئك عزلىغە قرار بىرىپ اميرگە عرض قىلىدى. امير قوشىيگىنى معزول قىلىپ كرمىنە گە ايلتىپ يېرلەشدەردى. قوشىيگى نئك ياقىن و مقرب آدملىرىنى ھەم شەردىن چىقارىپ ھە طرفغە تارقاتىدى.

¹ генерал

² пулемёт

³ граммофон

⁴ ا، ب: آستانە قول

میرزا نصر الله بى نى قوشبىگىلەك اورنىيگە قويوب، ميرزا نظام اورگەنجىنى اىكىنچى درجه لىك بىر مأمورىت بىلەن بىر قسم زكات و مالىيە اشلىيگە قويىدى.

قوشبىگى معزول قىلندىقدىن سوڭرى دشمنلىرى آنڭ حىنەدە هىچ بىر عقل سليم قبول قىلىمايتورغان گناه و خيانىتلەرنى نسبت بىرە ايدىلر:

گويا كە قوشبىگى بخارا تختىغە اىگە بولماق اوچون بولانى قوزغاتغان ايمش، شونڭ اوچون ايرانلىلەرنى ياراقلانىتۇرۇب بخارا حکومت مشروعەسىنىڭ حامىسى بولغان ملاپچەلر اوستىگە هجوم قىلدرغان ايمش، اگر قوشبىگى ملالىنى آرادىن يوقاتا آلسا اىكەن امير تختىن محروم بولوب قوشبىگى پادشاھ بولغان بولا ايمش. پادشاھلىق اوچون قوشبىگى بوتۇن حاضرلانيپ حتى اوزىگە تاج ياساتىب قويغان ايمش... [151]

بخارانى قانغە باتوروب روس عسکرينىڭ كىرىشىگە سبب بولغان رئيس برهان الدين هم بعضى بىر مجلسىلدە مذكور سوزلىنى سوپىلەب امير حکومتى اوچون جانسپارانە خدمتلەر قىلغانى سېبلى اوزىدىن اوزى افتخار قىلا ايدى.

البته اوشبو قىيل سوزلىنى قوشبىگىنىڭ دشمنلىرى و اوزگەناھلىنى ياشورماق اوچون فتنەگە سبب بولغانلار ياساب چىقارا ايدىلر. بىچارە بخارانىڭ سادە دل فقراسى هم اوشبو سفسطەلرغا اشانە ايدى.

اما بخارا حکومتىنىڭ حالىدىن و او وقتداگى روس حکومتىنىڭ سياستىدىن خىردار كىمسەلرنىڭ آلدندە بول سوزلىنىڭ ذرەچە اعتبارى يوق ايدى. زира بولىگە معلوم اىدىكە بخارا پادشاھلىقى نارى تورسون، بخارانىڭ قاضى كلانلغى و كاتته بىكىلكلەرى روس حکومتىنىڭ رخصتىنى آلماسدىن بىركشىگە بىرلەمەس ايدى. بول حالدە آستانە قل¹ قوشبىگى ديوانە ايمەس اىدىكە بولماس خىاللرغا توشىسون.

هر حالدە اوشبو جنجالدە² آستانە قل¹ قوشبىگىنىڭ اوزىندە بىران گناه صادر بولغانى معلوم ايمەس. لكن بىر قسم آدملىرى و مقرىبلىرى جنجالنىڭ³ كاتته بولشىغا سبب بولدىلر و پادشاھلىق ياراقلىرنىن ايرانلىلەر قوللىرىغە بىردىلر [152] دىگەن سوز مشهور بولغان ايدى.

¹ ا، ب: آستانە قول

² ا، ب: جانجالدە

³ ا، ب: جانجالنىڭ

روس گىزالىنىڭ اوشبو فتنەدىن استفادە قىلماقچى بولشى

يوقارىدە تفصىل قىلغان تىپىرلىرى سايىھىسىنە فتنە ياتقۇزىلدى. لەن روس گىزالى شو كىلىشى ايلە بخارانى اشغال عسکرى آستىنە آلماقچى و بخارانىڭ روسىيەگە الحاقىنى حاضرلا ماقچى ايدى. شونڭ اوچون فتنە و اختلال باسلغاندىن كىين بخارادن چىقىغا راضى بولمادى، موڭا اىكىچى قاتلا اختلال قوزغالماق احتمالى بارلغىنى دليل مقامىغە كورسەتدى. بخارا حكومتى قانچا چالشىسا هم گىنرالغا سوزىنى تىڭلەتە آلمادى. گىزال بخارانىڭ بارى اشلىيگە نظارت قىلىپ ارك اىچىنە اولتۇرە بىردى.

عاقبت روس اركان حكومتىنىڭ احوال روھىسىدىن خىردار بعضى حىيتىمندلىنىڭ غېرىتى سايىھىسىنە روس خارجىه نظارتى گىزالنىڭ بخارادن چىقىغا راضى بولدى و گىنرالغا بو توغرىدىن امر قطعى كىلدى. گىزال بخارادن چىقسا هم اىكى آيغاچا عسکرينى بخارا دروازەسى آستىنە آلمادى. همان فتنە قوزغالماق احتمالىنى دليل كورسەتە ايدى.

[153]

او وقتىدە تاشكىند گىزال گوپىرناتورىنىڭ¹ امرى ايلە بخارانىڭ دروازەسى آستىنە ادارە آچىب ياشورون اشلەر بلهن مشغۇل بولوب تورغان بر پريستوف² كىچە كوندوز اشلەمە كەدە ايدى. هر كون بخارا ايرانلىرى ايلە ياشورون مصاحبه قىلىپ، تاجىكىلەن احتياط بولوب توروشلىرىنى توصىيە قىلا و شونڭ دىك تاجىكلىرى بلهن هم مصاحبه قىلىپ ايرانلىرنىڭ سزگە قارشى حاضرلقلرى بار دىب خېر بىرە ايدى.

لەن ايرانلى بولسون تاجىك بولسون هر بىر بخارالى بىر اوپىنلرنىڭ نەمە اىكەنلىكىنى آڭلاغان، احمق برهان الدين بلهن مىيەسز حكومت اربابى ملا قمر دىك غرض فاسد اىكەلرىنىڭ سوزىگە كرىپ اوز غرض شخصى و منصب تالاشلىقلرى يولىگە شونچە بىچارەلرنىڭ قربان بولشىغا سبب بولغانلىرىنى توشونگەن ايدى. شونڭ اوچون سنى - شىعە نزاوى قوزغانماق ايمەس، بى ايكى فرقە بى بولوب متعصب ملالر، نادان سپاھلىنى [154] آرادىن كوتەرمەك، بوزوق حكومت داۋەلەرى ايلە تعصب اویەسى بولغان مدرسه لرنىڭ اصلاحى لزومىنى آڭلاغان ايدى.

خلاصە روس ياشورون مأمورلىرى قانچا چالشىسالر هم اىكىنچى قاتلا فتنە قوزغاندا

¹ генерал-губернатор² пристав

آلما دیلر، روس گیزمالی ده مائیوس بولوب عسکرینی بخارا تیوهره گندنه کوتوردی.
اوшибو فاجعه توغریسنده اوز تأثرا تمنی فارسی تلنده نظم قیلغان ایدم. مذکور
منظومه نئک بر نیچه بیتینی نمونه اوچون یازماق مناسب کورولدی.

انقلاب دهر و دور چرخ و کار روزگار،
درس عبرت میدهد بر هر که باشد هوشیار.
گر بنعمت، گر بمحنت، گر بعزت، گر بذل،
امتحان گاه است ما را صحنه لیل و نهار.
گر بکف شد دولت گیتی نمیاید غرور،
گر بسر شد محنت عالم بباید^۱ اصطبار.
ناسپاسی سر زند استغفالله العظیم،
انتقام ایزدیرا برد باید انتظار.
وانگه از آن شعله در یکدم^۲ نه تر ماند، نه خشک، [155]
وانگه از آن باد در عالم نه گل ماند، نه خار.
چون وزید امروز باد بی نیازی خدا،
در بخارا برد از پیر و جوان صبر و قرار.
فتنه افتاد زایل گشت از تنها شکیب،
وقعه سر زدکه بیرون کرد از جانها دمار.
فتنه شیعی و سنی که ازین رو تا بحال،
عالی اسلام چندین بارگشته تار و مار.
خان و مانها زین سبب^۳ این دفعه هم تاراج یافت،
گلعداران زین جهت این بار هم غلطیده خوار.
رفت جان یکجهان بیچاره بر چنگ اجل،
ماند جسم یک گروه افتاده بر خنجر دوچار.

¹ ا، ب: بوباید

² ا، ب: یگدم

³ ت: الم

تا بکی باشیم در کنج جهالت مستقیم؟
 تا بکی باشیم در فکر ضلالت استوار؟
 تا بچندین ریختن خون برادر جای آب؟
 تا کجاها کوفتن بر فرق مادر جای مار؟
 خودکشی بهر چه؟ از بیگانه گان آریم شرم،
 دوست آزاری چرا؟ از دشمنان داریم عار.
 خون مؤمن ریختن بر مؤمنین کی شد روا؟!
 مال مسلم تاختن بر مسلمین کی شد شعار؟!
 «مسلم از مسلم سلامت باشد» این قول رسول،
 گفته است «المؤمنون إخْوَةٌ» پروردگار.

[156]

- ۱۳ -

جدید یاکه یاش بخارالیلر فرقه سینئک توزولشی و یازلماغان پروغرام

تاریخمنئک برنجی بوله گیده آپتیب ایدککم: «سوک زمانلرده غزیته لر تأثیری روسيه و تورکیه انقلابلرینئک نتیجه سی ايله بخارانئک احوال علمی و اجتماعیسيغه، هم حکومت دائمه لرینئک ظلم و رزالتلریغه تنقیدکوزی ايله قارایتورغانلر کوپه يه باشلادي...» بخاراده مكتب آچیلیب شهرت تاپغاندن کین اوшибو بر آز اویغانغان کیمسه لر مكتب اطرافیغه يغلغانلریدیك ياكیدين ياكی براز یاش فکرلیلر هم بیتشه باشلا دیلر. علماء مكتب و مكتب خواهله رغه قارشی قوزغالیب قیامتلر قوبتوروب بولرنئک اوستلریگه هیج بر انسان کوتاه ره آلمایتورغان، هیج بر عقل سلیم قبول قیلمايتورغان تهمتلر، افترالر، تکفیرلر و تلعینلر یاغدردقلىر نتیجه سنده ایسکیدن فکری آچلغانلر بلنه ياكی بیتشگهن یاش فکرلیلر طبیعی اولا راق بر براولریگه یاقینلا شدیلر. [157] و بر براولریگه یانداشیب فکرله شیب و دردله شیب گویا که مخصوص بر جمعیت توسينى آلدیلر.

بولر بر آراده توپلانیب اوز مسلکلریگه دائئر بر پروغرام^۱ یازغان بولماسالر هم مقصد و مراملری هر برله ریگه حتی باشقالرغه هم بر درجه معلوم ایدی.

یازلماغان پروغرام و مرامنامه‌نڭ خلاصه‌سى تقریباً شوندن عبارت ایدی:

(۱) اهالى آراسندن علمسزلك و فکرسزلكنى يوقاتماق، مونڭ اوچون ابتدائى مكتب يولىغە سعى قىلماق، ادبیات جدیده و مطبوعات يومىھنى خلق آراسندە تارقاتماق.

(۲) علماء سوء بلەن كورەشمەك، مونڭ اوچون علماء و مدرسه رزاللىرىنى خلق كوزىگە آچىب كورسەتمەك، مدرسه طلبەلىيڭ بالخاصه علماء او لا دلرىنڭ فكىينى آچىب مدرسه اصلاحاتىنى آلداي سورماق.

(۳) حکومت اربابىيڭ ظلم و فسادىنى خلققا آچىب كورسەتمەك، مونڭ اوچون خلق ايلە بالخاصه قشلاق دەقان و فقيرلىرى ايلە حاكم و قاضى لرنڭ معاملەلىرىنى خلققە آچىب كورسەتمەك، ممکن قدر [158] فقير دەقانلرنىڭ و حکومىتن ظلم كورگەنلرنىڭ حقوقلىرىنى مدافعه قىلماق.

(۴) امير و دربار اھلىيڭ اسرافات و رزاللىرىنى خلققە آچىب كورسەتمەك، خزىنه آچالارى امير يا قوشىيکىنکى ايمەس، بلکە بوتون فقرانكى ايدىكىنى امير و آنڭ آدملىرى بيت المالي اوز كىفلەرنچە صرف قىلماققە حقلرى يوقلغىنى فقرااغە توشۇنۇرمەك.

(۵) اهالى آراسندن اسراف و بدعتلىنى يوقاتماق، توى و عزا كېيى عادتلراغە ممکن قدر مشروع بىر بولنى توتماك.

(۶) اهالى آراسندن جاھلانە تعصىلرنى، مذهب نزاعلىرىنى، رقابتلىنى، بىر براوگە افتخار و كاتته لكلرنى يوقاتىب، يوقارىداغى فكىلرنى فعلگە كىلتۈرمەك اوچون بىر افكار عمومىيە حاضرلاماق...

ياشلر و ياش فكىلىر گويما كە اوز آرالىنده عهد و پىمان قىلغاندىك يوقارىدە گى پروغرام و مرامنامەغە كورە اش قىلا و خلق آراسىيغە فكى تارقاتا ايدىلر.

شىعى - سنى فتنەسى نتىجەسندە يوقارىدە گى فكىلرنىڭ اربابى كۆپەيدى. ياشلرنىڭ فكى تارقاتىشى [159] غريته و مجلە لرنىڭ رهبرلىگى سايەسندە كوب كىمسەلرگە معلوم بولدىكىم، شونچە فساد و فاجعەلر، تالان و تاراجلر، قتل و غارتلىرنىڭ سبىي امرانىڭ رقابتى، علمانىڭ تعصب و جهالتى، حکومىتىڭ ظلم و فسادى و سوء ادارەسى اىكەن. اگر حال

¹ programma

شونداق دوام قیلا بیرسە، اگر حکومت دائئەسى اصلاح و تنظیم قىلناسا، اگر ابتدائى مكتب كويپەيىب خلق آراسىنده بلم و علم تارقالماسە، اگر مدرسه لر اصلاح قىلناسا، بخارانئى علمى، اجتماعى، اقتصادى و سیاسى حياتى تهلكەدەدر.

اوшибو فکر آچلىش سايەسندە آز وقتە سنى¹ و شىعى بر براوى ايلە قارنداش كېي ياشاماقدقا باشلادى. شىعى بولسون، سنى بولسون، ايرانلى بولسون، تاجىك² بولسون هر بىر ارباب فکر بر براوى ايلە ياقينلاشىب ظلم، فساد، فتنە، جھالت و تعصىبىغە قارشى گويا كە جهاد اعلان قىلدىلر. (شونئى اوچون روس ياشورون شعبەلرینئى فتنە و اغواسى ايڭىچى قاتلا شىعى - سنى نزاعنى قوزغاتا آلمادى).

اوшибو فکر ايگەلرینئى بىر براولرىگە ياقينلاشماقلىغە [160] بىرنچى داوقۇنده اصول جىديدە مكتىبى سبب بولدىيىنەن علما و حکومت اربابى بو فرقەنى «جىيد» و «جىيدىلر» دىر ايدىلر.

بو فرقەنئى مسلكى ترقى و تعالى بولوب، رهبرلىرى ياشلر و ياش فکرلىلر بولدىقلرى سىبلى اوزلىرىگە «ترقى پرورلىر»، «ياش بخاراللىر» (ياش توركىكى) نامىنى بىرە ايدىلر. ايسكىدين فكرى آچيق و ياكىدين مكتب اطرافىغە توپلاشگان ياشلر و ياش فکرلىلرنى مشهورلىرى اوшибو كيمىسىلر ايدىلر:

عبد الواحد منظم، ميرزا محى الدين و آنئى اوغوللىرى ميرزا عصام و ميرزا عبد القادر، احمد جان مخدوم حمدى، ميرزا عزت الله، مدرس عبد القادر مخدوم، بورى باي افندى و آنئى اوغلى ميرزا مصطفى قلى، جهانگىر بىك قاراواول بىكى، ملا ميرخان پارسا اوغلى، مظھر مخدوم و آنئى براذرى مكمىل الدين مخدوم، تاتار ملا نظام ثابتى، ميرزا شاه فايز (ميرزا باي آقساققال اوغلى)، حامد خواجه مهرى، عثمان خواجه پولاد خواجه اوغلى، غلام رضا قاراواول بىكى، ميرزا اسماعيل عطار، ملا آچىلدى ملا باقى اوغلى ايدىلر. [161] بو اشلنئى هر برسىگە مباشر بولوب يورغانلرنى برسى بو سطرلىنى يازغۇچى صدر الدين عىنى ايدى.

مونئىك اوستىگە علمادن، اهالىدەن، سپاھدن و مدرسه طلبەلرندن آنچە آدم بولگە فكرداش ايدى. بو جملەدن مشهورلىرى: مفتى داملا اكرا، قاضى عبد الصمد خواجه،

¹: سنتى

²: ب: تاجىك

قاضی شریف جان مخصوص، قاضی سید جان، میرزا صهبا بی، حاجی دادخواه، پارسا خواجه، حاجی همراه یولداش اوغلی، میرزا پولات، سلیم جان، حاجی سراج الدین، احمد کمالی و غیریلر.

[162]

- ۱۴ -

«وقت» غزیته‌سی و بخارالی مقاله‌لری

بخاراده‌گی مکتب مسئله‌لری و سنی - شیعی فاجعه‌لریغه روسیه مسلمان مطبوعاتی بالخاصه «ترجمان» و «وقت» غزیته‌لری یاخشینغا دقت بلن قارادیلر، محق تنقیلر، اهالیغه رهبر بولورلق مقاله‌لر یازدیلر.

شیعی - سنی فاجعه‌سی مناسبی بلن «وقت» نئك هیئت تحریریه‌سندن «برهان شرف» بخاراغه کیلیب عمومی احوالنی تحقیقلاب «بخارا مکتوبلری» عنوانی آستنده بر نیچه مقاله یازدی.

برهان شرف مقاله‌سینئک برنده یازادر (۱۹۱۰ يل فیورال سان ۵۷۴): «بخارا خانلخینئک اداره‌سنده مأمورلر و توره‌لرگه وظیفه «آیلق» بیرلمه‌یدور. بلکه مأمورلرنئک اوزلری یوقاریلرغه آقچا بیریب تورالر. بازار اجاره‌دارلری بیرگەن اجاره آقچالرینی بازارچیلردن یغدق‌لریدیلک، بخارا مأمورلری هم یوقاریغه بیرگەن آقچالرینی خلقدن آرتغی بلن یغالر. البته هر [163] قاییسی ممکن قدر کوپراق یغماقا ترشه، چونکه بو آلت سالقده هیچ بر یازلغان قانون و توتولغان قاعده‌لر یوق، هر کیمسه‌دن قانچا اوندورا آلسالر شونچه آلالر.

بزئنک دیك نظامغه عادتلانغانلرلنئک موڭا اشانولری قین، لکن حقیقت شونداق. بو آلت سالقلرده تیگزىلک و عدالت هم یوق، آلوچى ایله بیروچینئک شخصی مناسبت و دشمنلکلری، ضعیفلک و کوچلیلکلری، حیله‌کارلک و ساده‌لکلری همه‌سی آلتقۇڭ مقدارینی تعیینغه تأثیر ایته‌در.

يىلده ۱۰ مىڭ صوم^۱ آلس بىرىش قىلغان اىكى سوداگرنىڭ برسى يوز صومگە^۲ اىكى يارىم صومدن^۳ زكات بىرگەنى حالىدە اىكىنچىسى ۲۵ صوم^۱ بلهن ھم قوتولا آلمايدىر. حساب كتابىنىڭ ھمهسى قارا عقل بلهن گنه يوروتلە، دفتر و بوخغالتىريه^۴ دىك نرسەلر معمول ايمەس. بناء عليه سوداگرلىنى زكات آلو بھانەسى بلهن بوتون بار و يوغىندىن آيىرو، [164] اىكىنچىلىرنى عشر آلو بھانەسى بلهن بوتون يېرلىرىنىڭ حاصلاتىنى توپلاپ كىتشىش بخارا خانلغىنده عادتى اشىلدىندر.

كوب املاك يېرلى ظالم مأمورلىر طرفىدىن سالنغان عشرى قدر حاصل بىرمەدگىندا اىكلەمى تاشلانغان، اىگەلرى كوچوب كىتىگەندە.

مأمورلىر استەسەلر هر كىمىسىنىڭ بوتون مال و ملکنى مصادره قىلۇرغە اختيارلىر و بو قوتلىرىنىن ھر وقت استفادە قىلالر. حكومتىڭ واردات و مصارفى آچىق حساب ايلە يوروتلەمەيدور، شونك اوچون آتچا كىمنڭ قوليغا كىرسە شوندە قالا بىرەدر.

ھر كىمنڭ كوز آلدىندا بولغان بو عدالتىزلىكلىر و ئىلمىر اھالىنىڭ قانىنى قايناتا، بولر ئالىلىرىنىڭ راحتىغا ياتشلىرىنى تحمل ايتەرگە تىلەمەيدىلەر. لەن قولده چارە و قوت يوقلغىنىن جىمگەنە اولتۇرەلر...»

مهنە يوقارىداغى ۳۰-۲۰ سطر او وقىdagى بخارا حكومتىنىڭ احوالىنى و آڭا خلقىنىڭ قايىسى بر كوز ايلە قاراشىنى ياخشىغىنا تصویر قىلادر. «وقت» غزيتەسندە يوقارىداغى مضمونىدە كوبىگە نەرسەلر يازلدى. [165]

* * *

۱۹۱۰ يىل فيورال آىندىن باشلاپ (سنى - شىعى فاجعەسندەن كىين) «وقت» غزيتەسندە «بخارا احوالىنى» عنوانى آستىندا «بخارالى» امضاسى ايلە سلسلە مقالات باشلاندى. اوшибۇ مقالەلرنىڭ يازۇچىسى بخارا ياشلىرىنىڭ اىلە ياشىندىن بولوب نهايت تائىيرلى و تحقىقلى نرسەلر يازىپ عموم اھالىنىڭ دقتىنى اوزىگە جلب ايتدى. اوшибۇ مقالەلر بىرنچى سانىندىن باشلاپ افكار عمومىيەنى قوزغاتدى، ياشلىرنى غلىانغە كىلتۈرۈپ غىرت و

¹: سوم

²: سومگە

³: سومدىن

⁴: بۇخгалتىرى

همت ایله اشگه کر شمه کلریگه سبب بولدى.

مقاله ایگه سی یاشورون امضا ایله یازدیغندن کم ایکه نلگی هیچ برکیمسه گه معلوم ایمهس ایدى. لکن بر سبب اوچون کم ایکه نلگینی میکا آڭلا تماققا مجبور بولدى. اوشبو سر بوكونگەچه یاشورون ساخلانغان بولسا هم بخاراده انقلاب بولوب بوتون ئالملر يوقالغاندن كيin یاشورماققا لزوم يوق، بالعکس مقاله ایگه سینڭ كملگینی آڭلا تىپ مذكور مقاله لردن بر ايکى [166] پارچە سينى نقل قىلماق انقلاب تارىخى نقطه نظرىندن لازم كورونەدر.

برنچى مقاله فيورال آيندە ۱۹۱۰ يىدە، ۵۸۵ نچى سان «وقت» غزيته سىنده نشر بولوب چىقىدى. مقاله ایگه سی بر آز مقدمە دن سوڭرە شونداق يازادر: (تىلى كتاب تىلىگە اوزگەرتىلىدى)

«قانلى اوزگەرشدن سوڭ (شىعى - سنى فاجعه سىغا اشارت) شهر تىج، هر كم اش كوچى ايله مشغول، ايکى قرنداش (شىعى - سنى) بىر بىرە وينى كورگەندە توکولمىش قانلرغە بيان تأسف ايله سلامت قالدىقلرىغە اظهار خورسندىك ايتەلر. ديمەك ظاهردە دشمنلىق، عداوت بتمش كېيى دور.

عموم اهالى بو حادىدە دن سوڭ اوزىنە بر قوت حس ايتە كىدە دور. ئالملر قولىدىن قوتولمىش اولدىغىنى، ئاللم حکومت اورنىگە عادل حکومت كىچىدىگىنى سرور ايله تلقى ايتە، اهالى اوچون تورلى يىنگلەكلەر، عمومى اصلاحاتلىر بولور دىب اميد قىلادور.

بىز ايسە بو ياكى رجال حکومت عادلىمى، ئاللمى؟ اوندىن بىح ايتەمەيمىز، اصلاحات و يىنگلەكلەرنى هم بولىدىن بىكلەمەيمىز. چونكە بخارانڭ عرف و عادتى و قانون حکومتى بويىنچە بوتون حکومتىڭ حرکات و معاملاتى [167] يالغوز امير حضرتلىغە راجىدر. جملە حکومت مأمورلىنى دە حتى اميرنىڭ جانشىنى بولغان وزيرىدە هم بىر چىكلى¹ قوت يوق، چونكە قانون يوقدر كە او قانون موجبىنچە حرکت ايتىسونلر. يالغوز آقچا يغماق اوچون جملە حکومت مأمورلىگە چىكىز و نامحدود بر قوت بىرلىمشىر. حکومت مأمورلىرىنىڭ قايىسىسى كە اوشبو قوتى اجرا ايتە آلماسا ياراماس ساناللور. بو سىبىدىن در كە حکومت باشندە بوكبىي «اشلەكلىي» آدملىر تولمىشىر. ديمەك اهالى و امير آراسىندە بىر يغىن

¹: جىكلى

يغماچيلر واسطه در. بولر شخصى فايده‌لرينى¹ كوزده توتوب اهالىنى ممكىن قدر اميردىن اوzac توتمىشلر. احوال عمومىهنى شونچە راحت و آسايشىدە كورسەتمىشلىرىكە اميرنىڭ اهالى توغرىسىندە بىر ذره اوپلايتورغان اورنى قالماشدۇر.

بعضى بىر جماعت ئالم بىر مأموردىن عرض شكایت ايتىمەك اوچون كرمىنه گە قاراب يوللانسالىر، بو ئالم مأمور طرفىدىن امير آلدىنە مقىيم خدمەلرغە «بىر يغىن [168] باشى بوزوقلىرىتىدىلر، بولرگە لازم تىدىپلىر قىلۇرسىز» دىب خبر بىرىلور.

كرمىنه دە مقىيم رشوتچى خدمەلر بو بىچارە مظلوم جماعتىڭ عريضەلرينى آلور و اميرگە بىرمشى كېيى بولور. حالبىكە اميرنىڭ نە عريضەدن و نە كىلگەن آدمىردىن خبىرى يوق. سوڭغى جواب: «امير حضرتلىرىغە عريضەلرگۈزىنى بىردىم، بىران جواب بىرمەيىن يرتىب آتىلىر. سز باشى بوزوقلىر اوزىڭ مأمور افدىيگە اطاعت ايتىمەگەن آدمىرسىز، تىجىلەك و راحتلەكىنى بوزاسىز» دىب مظلوملىنى محزون و اميدسز قايتارارلىر.

بىچارە جماعت كىلور اولگى ئالمىنى قول آستىغە، رحمسىز مأمور سوڭ استەدگى قدر بىر مظلوملىنى باشىغا بلا يىدرار، اورەر، آسار، يغما ايتەر... نە چارە؟ بو طريق ايلە اهالى و امير آراسىدىن محبت كىسلور. ساۋووقلق آرتىب امنىت سزلىك اوسىر، كوندىن كون بى ادارە ئالمانەغە نفترت اهالىنىڭ كۆڭلىنىي استىلا ايتەر. چار ناچار خىالىنە بى نىچە چارەلرنى، [169] پناھلىنى تجسم ايتىدرەر. بو فكىر، بى خىال كوندىن كون تزايد ايتەركە هەر ارىباب عقول بى افكارنىڭ نىتىجە مەدھىشەسىنى كۆڭلەك كىلتۈرگەندە غم و اندۇھ بىرىغە مستغرق بولۇر... يارب حفظ ايت!»

مقالە اىگەسى كىينىگى جملە ايلە اهالىنىڭ حكومتىن نارضالغاندىن استفادە قىلىپ روسىيە دولت مستبىدەسىنىڭ بخارانى اشغال احتمالىغە اشارت قىلۇر.

سوڭرە اميرگە و آنڭ مأمورلىرىگە بى نىچە سطر بلەن خطاب قىلىپ آلرنىڭ كوزلىرىگە مەدھىش حادىھلرنى تجسم ايتىدرەدور.

مكتب و اصول جىديدە مسئلەلرندىن بى آز يازغاندىن كىين خلقىدىن رجا مقامىنە يازادور:

«جىديد بولسون، قدىم بولسون ملتىنىڭ بوتون خىرخواھلىرىنىڭ رجا ايتەمن: غىلت باسمىش بىز بخارالىلرغە دقت ايتىمەش جرايد اسلامىيەنئىڭ اهالى آراسىدە انتشارىغە،

¹: فايده‌لرينى

یا یلماسیغه غیرت ایتسونلر. زیرا هر برگره معلومدر: وقتا که او زکرئیک جرايد و آثار منشره گز يوقدر، بو حالده موجودندن فایده لانماق [170] لازمدر.»

مقاله ایگه سی روسیه و استانبول ده گی بر نیچه غزیته و ژورناللرنیک آدریسلری¹ و آبونه بد للریگه چه یازغاندن کین بخارا یا شلریغه نقل کلام قلیب یازادر: «بخاراده بر فرقه ملتچیلر باردر. بولرنیک غیرتلری تأسف ایله بیان قیلامزکه اصول جدیده مکتبی با غلانماسی ایله سوندی، میداندن چیکلدلر. بولرنیک غیرت و تشبثات ملیه لرینی تاڭریدن تمنی ایته مز.

برادرلم! درست اصول جدیده مکتبی با غلانمشدیر. موڭك ایله سزئىنک هر حرکات ترقى پپورانه گزگه می سد چیکدیلر؟ بقدر الحال چالشمالی، غیرت ایتمەلی...»

سوڭره یا شلرنی تشویق يولیگه بر نیچه آتشین جمله لر یازیب سوزدهن اشگە اوتمەك لزومینی کورسەتمەك اوچون شیخ محمد عبده ملاحظە لرندن بر نیچه جمله نقل قلیب مقالەنی اوшибو سوزلر بلەن بتکەزە دور:

«برادرلم! بو سوزلرگە دقت ایتمەلی چالشماق لازدر، اش لازدر. چالشمالی، چالشمالی!»

«بخارالى» [171]

اوшибو مقالەنیک بر بخارالى قلمىندن چىققانى هر كمگە معلوم بولسا ھم كمنىڭ قلمى ایكەنلىگى براڭ كشىگە بلگىلى اييمەس ايدى.

بو مقالە نشر بولغان سانىڭ ادارەدن جواب مقامىنده بو جملە بار ايدى: «قاچقىن» افنديگە! ياززوو مقالە لرگىنى مستعار امضا ایله نشر ایتمەك ممكىندر. فقط ادارەدە قالماق اوچون حقيقى اسمىگىنى و آدرىس كىرىنى بلدرەمە كىرىنى رجا ایته مز. سوڭره يازاجا قلرگۈز حقنەدە مخابره قیلامز.»

اوшибو جواب بىنۇڭ قاچقىن بخارالىغە خطاب ايمش.

بخارالى ايسە او ز آدرىسى ایله ياشورون مخابيرەلردىن امين بولماغانى سېلى اعتماد قىلیب اوшибو سرنى مىڭىآچدى و مىنڭ واسطەم ایله «وقت» ادارەسيغە مخابره قىلدى. منه اوшибو بخارالى بوکون بخارا مرکزى انقلاب قومىتەسىنیک صدرى، او وقتىرددە ۱۶-۱۵ ياشار بىخارا بالاسى بولغان «عبد القادر محى الدين اوغلۇ» ايدى. [172]

¹ адрес

اوшибو سلسله مقالات ۶-۵ آى دوام ايتدى. كوب حقيقتلر مطبوعات صحيفه سىيگە چىقىدى. ياشلرغە يول كورسەتلدى، حكومت اربابى و علما ياخشىغنا تنقىد قىلىندى. خلاصە: بىر نىچە مقالە سايەستىدە زمانىگە كوره كوب اشلر اشلهندى.

بوكونلرده روسىيە حكومتى تامانىندن بىر هيئت مفتىشە كىلىپ بخارانڭ مداخل و مخارجىندن حساب آلماقدە بخارانى اصلاح ياكە الحاق يوللىرىنى حاضرلا ماقدە ايدى.

بخارالى مصاحبه يولنچە يازغان بىر مقالەسىنڭ آخرنندە بىكىلر و اهالىيە خطاباً بىر نىچە جملە يازىپ اوшибو مسئله گە اشارت قىلىپ اوته دور:

«بىك افندىلر! ملتلىرى جانلىرى ايلە، ماللىرى ايلە قولغا كىرگە آلمايىرغان ادارە مختارىيىنگە مالكىمز بۇ وقتغا قدر قىلىدىغىڭز، يغماڭلار، ئالمىرىن، سفاھتلر يىتەر، ايمدى موندىن سوڭ اللە قوللىرى حقىدە بىر آز اوپىلە كىز! رب العالمين بىندەللىرىنى قىامتىغا قدر¹ ئىل و اسىرلىك آستىدە قويىمىس. بو زواللى ملتىڭ [173] جملە بارلغىنى يوق قىلىدىغىڭز حالدە اوزگىزنى مسلمان سانارىنىن قىامتىغە اقرار سىز.

رب العالمين - خاتم النبىين وكىچىمىش ارواح مسلمىن آلدندە نىمە جواب بىرەرسىز؟
يا وطن اهللىرى! بخارا بويوك بىر دورە انقلاب و تەھلىكەلى بىر زمان كچىرمە كىدەدر.
عقل و انصاف دايىرەستىدە قولدىن كىلىگەنى قدر هەركىس چالشىسون...»
ياڭى يىل بايرامى مناسبىتى بىلەن بخارا رىكىستانىندا قورولغان بىر سىر و آندە اویناتلغان فاخشە و جوان بېجهلىنى حكایت قىلغاندىن كىيىن حكومت ارباىيغە خطاباً يازادور:
«ملتىڭ شەھوت پىست اولماسىندىن سىزگە نىمە فايىدە بار؟ معصوم كۆڭلەرنى چىرىكتە شەدرەمە كىدەن نىمە قازاناسز؟²

اخلاق عمومىيەنى تربىيە قىلاتورغان بىران تشباثتىڭر بولماغانى حالدە بوزولما سىيغە بىو
قدىر ميدان آچىپ اوز نظارتىڭزدە رعىيە اوچون جوانلىرى سەرەمە كىدەن نە بىكلىور سىز؟ اگر
اوزگىز جوان بازلققا مايل ايسە كىز بىر ايمەس [174] هە بىرگۈز اوزگىز اوچون يوز جوان تربىيە
قىلىك، بىر كىلمە سوپىلەرمى؟ اما ملتىڭ روح مظلومىنى بىو استىلاء شىطانى قارشۇسىندە
هدف ايتىمە كىدەن قول تارتىڭ! اسلامىيت و انسانىيىغە بىو قدر چىكىسز خيانىدىن حىا قىلىڭ!...»
بخارالى ۱۹۱۰ يىل ۸ آپريل ۶۰۲ سان «وقت» غزيتەستىدە نشر قىلغان بىر مقالەسىندە

¹: قادار²: قازاناسز

بخارانڭ واردات و مصارفینى يازماقچى بولوب مقدمه دن كىين شونداق دىيدر:
 «خزىئەغە كەرەتۈرغان آقچالىنى نمە دىب تعبير قىلىشىنى بلەمەيمىن. «واردات» دىسەم مقابىلەدە «مصارف»، «كىلىر» نڭ قارشۇستە «چىغمۇ»، «پېرىخۇد»¹ عكىسىدە «راسخۇد»² يازاجا غىمىنى بىكلىورىز. حالبو كە بو آلتۇنلىنىڭ بىر قىسى يالطا قارا كۆزلىرىگە، وقف تجارتىغە باقىسى بانقا قاسىسالىرنىدە³ ياتقۇزىلىيغىندىن باشقۇ نىرسە كورسەتە بلەمەيمىن. مىنچە «غفلتىنڭ اىتىدىگى جزا نىقدۇ» بۇ تعبير اوزون بولسا هم موافق كىلىور.»
 وارداتنىڭ قايىسى بىرلىردىن ئاظالمانە بىر صورتىدە توپلانىيغىنى تفصىلاتى ايلە يازغاندىن سوڭرە يازادور: [175] «ايىشته بۇ تورت ستونلىك واردات ۱۷-۹ يارىم مىليون يغما مقابىلەدە اىكى سطرلىك مصارفنى يازماسدىن اوتمەيمىن:

روسلر قاراماغىندا بولغان شهر خستە خانە سىيغە سەھلەك ۲۵ مىڭ صوم⁴، ۱۹۰۹ يىل شهردىن چىقارلغان قارلىنىڭ مصارفى ۳۵ مىڭ صوم.⁴
 خلق احتىاجىغە كورسەتىدگەم ۶۰ مىڭ صوم⁴ مصارفدىن باشقاسىنىن ھركەم كورسەتسە سوزمىنى ممنۇنىت بىلەن تصحىح قىلىماققا حاضرمن.

اوقوچى افندىلىرىنىڭ فكىرىيگە شونداق بىر ملاحظە كىلەمەس احتمالدر: بخارا خانلغىندا ياشاغانلار انسان اوغلى انسان ايمە سلرمى كە بۇ قدر ظلم غە تحمل ايتەلر. حكومت اهلىيە قاراب: «اموالىزنى، اولادىزنى ساتىب آلىورىز، قوياشنىڭ قرق درجه لىك حرارتى آستىندا اشلەب تاپدىغىز آقچالىردىن مىليونلر توپلايسىز. بىزنى آچلىقىدە، قوللىقىدە ساخلايسىز، نمە اوچون بۇ آقچالىنى آلاسز؟ بىز نىدەن بىرەمەز، سز بىزنى يغما ايتىمە كىدەن باشقۇ نمە اشمزگە يارايسىز؟ سزكەم بىزكەم؟» دىب [176] بىر سورا ما سلرمى؟
 اوقوچى افندىلىرىنىڭ اوшибۇ ملاحظەلىيغە تفصىلىلى جواب بىرەمە كىدەن — قورقاقلق ايلە اتهام ايتىسەلرده — قورقا من. قىقاچا اىكى جواب ايلە اكتفا قىلامىن:

برىنچى - حىريفلىرى عباد الله نى شونچە ايزمىشلىرىكە تاۋوش چىقارماق نارى تورسون كوزىنى آچا بلەيدور.

ایكىنچى - باشلىرنىدە بولغان بىلەنڭ قوى بىر مدافعى بارلغىنى گمان قىلالار.»

¹ приход

² расход

³ банк касса

⁴ : سوم

(کینگی فقره ایله مقاله ایگه سی روس حکومت مستبدہ سیگه اشارت قیلادر.)
مقاله ایگه سی یوقاریداغی شدتلى جمله لر بلەن بخارا یاشلرینى غليانغە
کيلتورگەندن کين آرنئڭ قانلىرىنى بر آز سا ووتوب اعتدالغە كيلتوروب معتدلانە ممکن
اشرگە سوق قىلماق اوچون مقالەنى اوشبو سطرلر ايله بتکەزە دور:

«آرقاداشلرم! یوقارىدە يازدىغم حاللرنىڭ اصلاح و تبدىلى اوچون اوغراسماق، فكر
و ملاحظە يوروتىمەك سىزنىڭ قوت و اقتدارىڭ خارجىنە در. من بولىنى «وقت»
اوچىلىرىنى تانىدرماق اوچون يازدم. [177] كوجڭىزنىڭ فوقنە بولغان بر اش ايله
اوغراسىساڭز مأيوسلك و آرادن چىكلەمە كىڭگە سبب بولۇر.

مأيوسلك، محزونلىق، اميدسىزلىك قارانغوسى اعضا و روحمى قاپلادىغى بر زماندە
قوياشدەن توشكەن بر پرتودىك¹ سىزنىڭ موجودىتىڭ مىڭا بر اميد رشتهسى تقدىم ايتەدر.
صنوف مختلفەدن تشکىل تاپغان جمعىت جاغىڭىز بر درجه اميدمنى كوچلەندىرە در.

برادرلم! بويوك خىاللردىن كىچىپ اش باشىغا اينه يلوڭ، بىرلەشمەل، آڭلاشمالى،
مصاحبه لر ترتىب ايتەيلوڭ، بو طریق بلەن بر بىرە ويىز ايله تاشايلىوڭ، ملتىڭ تنویر افكارى و
اصلاح احوالى اوچون كچك - كچك رسالەلر ترتىب ايتەيلوڭ، توغرى يولغە سوق
ايتەتۈرغان كچك بىر نشرياتىغە باشلايلىوڭ. اون سرسى اتفاق ايله هەفتەدە بر بزم ترتىب
قىلالىر. بىز اتفاق ايله شونداق بر ترقى باسغىچىغا كچك بىر قدم آتا آلمايمى؟ ...» [178]

بخارالى ايپول بىرندە نشر بولغان ٦٢٤ سان «وقت» غزيتەسندە بخارانئڭ عمومى
احوالىغە دائىر يازغان بر مقالەسىنىڭ باشلانغىچىنە بخارا مأمورلرندن سوزلەمە كچى بولوب
ياڭى قوشىيگى نصر الله بىدىن باشلاپ دىيدور:

«اوشبو وزير بخارا خانلغىنە بولغان بوتون مأمورلرنىڭ احوال زماندىن خىردار اىڭ
اىشلىكىسى سانالا دور.»

سوڭره: «بو ذات تورت آيدور صدارتنى قولغا آلدى، لكن مملكتىڭ سلامتى و
تامىن استقبالى² اوچون نمه اش قىلىدى؟» دىب بىر سؤال قويوب «بر نرسە قىلمادى و
قىلماس» دىب جواب بىرىپ شول ترتىبىدە ادارە كلام قىلادر:

«چونكە باشقا مأمورلردىك بىر هم اوز اوزىزىنەن بىر اش قىلا آلمايدىر، اوزىگە نە امر

¹: پرتودىك

²: استيقابالى

کیلسه شونی اجراغه مکلفدر...

وزیر نصر الله هر نه قدر بويوك بر مأمور بولسا هم قولنده بر قانون يوقكه آنڭ ايله عمل قىلسون و شونڭ بلەن اوزى مسئۇل بولسون. قارشوسىنده بر سائل [179] يوقكه جواب ايله مكلف بولسون. بوتون اهالىنىڭ كوزى، قولاغى، اميدى يالغوز بر مرکزىدە دور كم اوده امير در...»

«بخارادەگى بويوك مأمورلرنڭ ايكىنچىسى احکام شرعىيەنڭ اجراسىغە مأمور شهرمىزنىڭ قاضىسى «بقا خواجه» و يائىگى رئيس «قيام الدين» در. هر ايكىسى يىتىمش ياشلىرىنىدە ياقىنلاشغان قارىيلر¹ بولوب، قولاقلىرى، كوزلىرى ضعيف احوال زماندىن، اقتضاي مکاندىن خېرسىز آدمىلدەر. بولر دىناغە موندىن ايللىك يىل بورونغى بر نظر ايله قارايدىرلر...»

سانكم بول مىنلىر بىرگۈشە طاعت و فراغتىر كم اىفai و ئۆزىغە غير مقتدر آدمىلر تعىين اولۇنمىشلر. مىليونلىرچە عباد اللهنىڭ مرکز ادارەسى بولغان بر شهرنى بول جىابىرغە باپالىندىن قالغان ميراث كېيىكىيەن تصرفلىرىغە تاپشۇرمىشلر.»

سوڭە اهالىنىڭ غفلتىدىن، اسارت سىياسى اوستىگە كىلگەن اسارت اقتصادىدىن، مكتب و معارف اشلىنىدەن تفصىلىي يازىب اوшибو سؤال و جوابغە كىرىشىدۇر: [180]

«بىزنىڭ بول حاللىزمىغا، بول جەھاتمىزگە كم مسئۇل؟ بولرگە كىملەر سىبىدر؟

ھېيج شىبەھە سز بىرنچى علماء، ايكىنچى رجال حکومىتىر.

رجال حکومتىزنىڭ بىزنىڭ بول حالغا قالدىغىمىزدىن بىر فايدەسى بولسا اوده جەھاتمىزدىن استفادە² قىلىپ بىزنى قوى كەبى قوللانماق، اوز شخصى سعادتلىرىنىڭ حصولىغە مقتدر بولماقلىرىدەر. لەن تأسىف كە بول ھەم كوب سورماس، چونكە جھالت و غفلت نىڭزى اوستىدە قورو لمىش بىر بىنانىڭ كوب چىدەمەك احتمالى يوقدر.

اما اوزلىرىنى ورثە الانبىا ساناغان علماء كراممىزنىڭ بىزنى مونداق جەھالىدە ساخلاماقلەرنىدەن و حاضر ھەم شو اشلىنىدە دوايمىتىمە كىلەنلىرى اوزلىرىگە نە فايدە كىلەجەگىگە ھېيج عقلمىز يىتشىمەيدەر، سېبىنى بلەمەيمز.»

بر قدر روسىيە بلەن مناسبت توغرىلىرنىدە يازغاندىن كىين ترقى پرورىلرگە دائىر دىيدۇر:

«ترقى پرور و سز آڭلارلىرىنىڭ هر نه قدر مىدانغە كىلتۈركىلىرى كوزگە كورونەرلەك

¹ ا، ب: قارتلر

² ا: استفادە

بران اشلىرى [181] بولماسا هم پىك فايدهلى بولغان غزيتە انتشارىغە قوللرندن كىلدگى قدر غىرت اىتمە كىدەر، بو ايسە باعث ممنونىتىدر.»

(واقعاً بوكۇنلرده بخارا ترقى پرورىلىنىڭ اشلىرى روسىيە و استانبولىدەن كىلەياتغان مسلمان مطبوعاتىنى قولتوقلرىغە سالىپ مجلسدن مجلسىگە، شەردىن شەرگە يوروپ خلققا اوقوب بىرمەك، اهالىنىڭ فىكتىرىنى آچماق ايدى. گويا كە آلر آوازلى قرائىت خانەنىڭ وظيفەسىنى ادا قىلا ايدىلر.)

محرر سوڭره اصول جىديده مسئلەسىيگە كىرىشىپ دىيدور:

«اصول جىديده نزاعى فوق العادە بويودى، حتى علماء آراسىنده بىرىنى تحقىر و تهدىيەگە قدر اهمىت كىسب ايتدى. بۇ قدر شدت و نزاع بىر طرفدىن شايىان تأسىف بىر اش ايسە هم، ايكنچى طرفدىن موجب ممنونىت جەتى هم يوق ايمەسدر. چونكە «مكتب مسئلەسى» توغىدى، موجودىت كىسب ايتدى. مونىڭ اهمىتلى بىر مسئلە ايدىكى هر كىمگە معلوم بولدى. موندىن سوڭره بىر مسئلە ئولمەس، ئوسەر، كىتىكچە قوت [182] كىسب ايتىب اوزىنىڭ دشمنلىرىنى محو ايتەر...»

دەقاڭلرنىڭ مظلوملىقلرىندن املاكدارلرنىڭ ظلمىندىن بىر قدر بىح اىتكەندىن كىين اميرگە نقل كلام قىلىپ دىيدور:

«جناحالى پىتىبورغ¹ و يالطا سفرندىن عودتىندن بىرى عزل و نصب ايلە مشغۇللىرى. فقط مع التأسف بىر عزل و نصب اشنده ظلم، اقتدار سزلق كىي حاللىرى كوب اعتبارىغە آلمانىنچە شخصىيات مقدم تو تولماقدە در.»

مقالەنىڭ اىڭ آخرنىدە:

«شىعى و سىنى كىلمەلرiniڭ ميدان مطبوعاتىدە عرض اندام اىتمەكلىرى مناسب ايمەس ايسە دە، بىر اىكىي قارنداش آرالىندا كوندىن كون ائتلاف و ياقىنلىق آرتماقدە اولدىغىنىي مع الممونىت ذكر قىلىپ اوته من» دىب مقالەنى تمام قىلادر.

اوگوندەگى ياشلىنى فىكراً بىر يېرگە يېغىب افكار عمومىيەنى بىر درجه غلىانغە كىلىتۈرگەن بخارالى مقالەلرندن تارىخى اهمىتىگە كورە يوقارىيدااغى پارچەلرنى [183] نقل ايتىدك. موندىن آرتۇرغىنى بىزنىڭ تارىخچە مىز سەدرمايدىر. آرتۇرقاڭ تفصىلىنى استەگەن ذاتلىرى 1910 نچى يىل فيورال آينىدىن اىيول آيىغەچە نشر بولغان «وقت» غزىتەسىيە مراجعت

¹ Петербург

قىلسونلر!

[184]

- ۱۵ -

روس حکومت مستبدہ سینٹ بخارا اصلاحاتی و مكتب مسئله سیغه نظر و مناسبتی

موندن بر نیچه يل بورون روس محررلرندن «لا غوفیت»^۱ اسملی بر کیمیسے بخارانڭ اصول ادارەسى و احوال عموميە سیغە دايىر بىر كتاب يازىب روس مطبوعاتى و دوائر رسميە سینٹ نظر دقتى بخارا مسئله سیغە جلب قىلغان ايدى. اوشاندىن بىرى روس مطبوعاتىنىڭ كۆپنچىسى مناسبت چىقدىچە بخارا مسئله سىندن بىحث قىلىپ اوشبو اولكىنى روسييە غە الحاقىنى ياقلايلر و اصلاحات اوچۇن بىر چارە شونى كورساتالىر ايدى.

مسلمان مطبوعاتى و روسييەنىڭ حرافكار غزىتەلرى ايسە بخارا اصلاحاتىنى روسييە حکومتىندن كوزلا دكلىرى ايلە برابى، توغرىدىن توغرى الحاق يولى بىلەن ايماس، بلکە بخارا حکومتىغە خىرخواهانە جدى توصىھلر، رهبرلک و ياردىم يولى بىلەن اصلاح قىلماقنى مصلحت بىلەلر ايدى.

اورتا آسيانى تفتىش وقتىدە بخارا احوالى غراف پالىننىڭ² [185] دقتىنى جلب ايتىدى. بخارادن توبلى معلومات آلماق، آنڭ احوالى ايلە ياقىندىن تانشماق، صوڭرە احوالنىڭ ايجابىيگە كورە حرکت قىلماق اوچۇن، بخاراغە آيرىم بىر هيئت يوبارىب تفتىش قىلدىرماقنى لازم بىلەپ اميرىدىن بو خصوصىغە رخصت آلدى.

اوشبو تشىۋىت نىڭ نتىجە سىدە ۱۹۰۹ نىچى يل نىڭ آخرلرندە كاپิตان «دژىدژاز»³ تحت رىاستىندا ايللىك نفردىن عبارت بىر هيئت كىلىپ بخارانىڭ ۲۸ بىكىل كىيگە يايلىلىر. دژىدژازنىڭ اوزى بر نىچە نفر بىلەن بخارادە توروب پايتختى و آنڭ اطرافىنە كى املاكلەرنى تفتىش قىلا باشلادى. تفتىش اشى ۱۹۱۰ نىچى يل نىڭ آپريلىغە چە چۈزۈلۈپ كوب معلومات قولغە

Логофет¹

граф Пален²

капитан Джиджихия [ЦГА РУз, ф. И-2, оп. 1, д. 251, пл. 98–111]³

كرکوزلدى.

بو اثناده تاشكىندىن يەنە بر هيئەت كىلىپ مكتب مسئله سىنى تفتىش قىلدى.
اوшибو ايکى هيئەت نئك باشلىقلرى اشلىرىنى بتکوز كاندىن كىيىن نصر الله قوشىبىكى دن رخصت آلىپ علمادەن داملا اكراام و اعلم غيات مخدوم ايلە كورشىدiler. [186] بولر مكتب مسئله سىغە، خراج، امينانە و عشر توغرىلىرىغە شريعتنىڭ نقطە ئظرىنى سورادىلر.
داملا اكراام، مكتب توغرىسىنە شريعت يۈزە سىندىن جواز بلکە لزومىنى، يىر توغرىسىنە دەقانلىرغە يېڭىل قىلماق لازم ايدىكىنى، امينانە ايسە شريعت يۈزە سىندىن صرف حرام لكىنى جواب مقامىنە سوپىلادىلر.
اماً غيات مخدوم مفتىشرىغە آچىق و صريح جواب بىرمائىن فتنە و فساد يولىنى آخтарە باشلادى.

مكتب مسئله سىنى سورغۇچىلرنئك اوزلىرى هم فتنە يولىنى آچغان ايدىلر. زира بخارا علماسىنئك احوال روھىيە سىنى ياخشى بىلە توروب مكتب مسئله سىغە حجاب مسئله سىنى قوشوب سورادىلر. گويا كە مكتب بلەن حجابنى بر براويگە باغلق كىي كورساتدىلر.
اوшибو مناسبت ايلە علما، يەنە داملا اكراامغا هجوم قىلدىلر: «ملا اكراام حجابنىڭ رفعىيە و بىرلرنئك اولپان بولشىغە فتوا بىرمىش» حتى «شول مفتىشرىنى هم، [187-188] [1] ملا اكراام چاقرېب كىلتۈرمىش...» دىب قىامتىر قوبوتىرىدىلر. قيام مخدوم و ادراك خواجه اسىلى آدملىر بلەن بر تودە باشى بوزوق وحشى طلبەلرنى كىچقۇرۇن داملانئك اوسيغە هجوم قىلدوروب اولدورماقچى بولدىلر.

اوzi رخصت و خط بىرېب مفتىشرىنى داملا اكرامانئك آلدىغە يوبارگان نصر الله قوشىبىكى ايسە فتنە نىيجه سىندە فتنە چىلرنى تنبىيە اورنىغە، داملانى اركىگە چاقرېب سرزىنىش قىلېب نفى (سورگون) بلەن قورقۇتدى. «من خط قىلغان بولسەم هم، مفتىشر بلەن سزنىڭ كوروشىمە كىڭىز درست ايماس ايدى» دىدى. قوشىبىكى نئك مقصىدى معلوم ايدى. يىر و املاك توغرىسىنە، امينانە ده اميرنى اوزىدىن راضى قىلماق اوچون ايسكى اصولنى بوزماق استەماس ايدى. داملا اكرامانئك بىرگان جوابى منه شول مقصىدغە خلاف ايدى. شونئك اوچون تنبىيە و تهدىدغە مستحق بولدى.
اماً روسىيە حکومتى نىمە اوچون اوز مفتىشرى سېيدىن چىقغان فتنەغە بىطىرف

¹ قۇلبازمەدە ورقىلر رقملىرى كورساتلىگاندە 188-187 نچى ورقىلر توشوروب قالدۇلغان.

قالدى؟ زира او هم، امير قول استنده [190] توروب بخارانڭ اصلاح بولشىنى خواهلا ماس ايدى. آنڭ مقصدى اهالى آراسىنده اختلاف سالماق، علمانى ھر بر اشگە قاتشدىرماق، صوڭرىھ «امير قول آستنده بخارانڭ اصلاحى ممكىن ايماس» اعتقادىنى افكار عمومىيەدە يېرلا شىدروپ «الحاق» غە زمين حاضرلاماق ايدى. شونڭ اوچۇن يېر مسئله سىغە علمانى قاتشدىردى، شونڭ اوچۇن مكتب مسئله سىغە حجاب مسئله سىنى قوشوب، ذاتاً مكتبدن شىھەلانيب تورغان علمانڭ تعصىنى يەنە بر قات آرتىرىدى.¹

اگر روسىيە حکومتى حقىقتاً بخارا اصلاحاتىنى خواهلا سە ايدى، بخارا حکومتىغە بر لايىھە تىقىيەتلىك قىلىپ قىلىپ قطعى اورچۇن قطعى امر بىرمە كى، حتى جدى بر توصىيەسى كفایە قىلا و اصلاحات مسئله سى حل بولا ايدى.

چنانچە بر وقت بر يەودى، روس ايلچى خانەسى واسطەسى ايلە بخارا حکومتىغە مراجعت قىلىپ شهر [191] اىچىنده سينوماتوغراف² (صورتخانە) آچماقچى بولغاندە، علما قارشى كىلگان ايدى. روس ايلچى خانەسىنىڭ قطعى بر اشارتى بلەن علمانڭ تاوشى كىسيلىپ قالغان ايدى.

بر وقت ايلچى خانە سوداگىرلنىڭ خواهشى بلەن شهر كۈچەلرلەرغا تاش تو شامە كىنى امر بىوردى. بۈڭادە علما قارشى كىلدى. ايلچى خانە قطعى بر امر بلەن تعميرات اشىنى دوام قىلىرىدى. حتى جزا يۈزە سىنەن بخارا اعلمى غىاث مخدومنى شهردن ھم سورىرىدى. بخارا حکومتى روس ايلچى خانەسىنىڭ مرامىنى اورگانىب آلغان ايدى. ھر بر مسئله غە اوّل علمانى قاتشدىرۇپ رد جوابى بىرە ايدى، اگر اىكىنچى كە جىدىت ايلە مراجعت قىلىسە چار، ناچار اجرا قىلا ايدى.

چنانچە بر دفعە شونداق بر مسخرەلەق بولدى:

بر يەل بخارا مضافاتىنده چىكىتكە اویە قويغان [192] ايدى. روس حکومتى بخارا مضافاتىن³ كاتته قورغان و سىرلىق تامانلىغە چىكىتكەنڭ اوتوشى احتمالىنى سىب كورساتىپ بر كامىسىيە⁴ يوبارىپ بخارا مضافاتىنده كى⁵ چىكىتكەلرنى يوقاتش چارە سىغە

¹: آرتىرىدى

²: سينماتوغراف

³: مضافاتىن

⁴: КОМИССИЯ

⁵: مضافاتىنده كى

كرشمەكچى بولدى. لكن كاميسىيە مصارفينى بخارا حکومتىندن طلب قىلدى. بخارا حکومتى مسئلهنى علماغە حوالە قىلىپ شرعى فتوا سورادى. علما ايسە: «چىكىرتكە جانلى بىر نرسە بولدىغى اوچون آنى كويىدرەمەك شريعت يوزه سىندن جايىز ايماس» دىب فتوا بيردى. بخارا حکومتى شو فتواغە سويانىب چىكىرتكە كويىدرەش خراجاتىندن قوتولماقچى ايدى. لكن ايلچى خانەنڭ جدى بىر طلبى ايله اوшибۇ فتوا عملغە قوپولمادى، بخارا حکومتى بىر تالاي مخارج چىكدى.

[193]

-١٦-

١٩١٠ نچى يىدە ياشلىنڭ حالى

شىعى - سى فاجعە سىندن صوغۇن امير عبد الاحد، اوغلى مير عالمنى بخارا اركىندا قويوب اوزى روسىيەغە سفر قىلدى. مملكتىڭ ھر بىراشى نصر الله قوشىيگى گە تابشورلغان ايدى. ولى عهد (مير عالم) ايسە بليل، مينە، طوطى كېيى جانورلۇنى يېغىب ارك اىچىدە قوش بازلق بىلەن آوارە ايدى. رئيس برهان الدين ولىعهدنىڭ مزاچىگە ياخشىكە نفوذ پىدا قىلغان آنڭ اوپونچاقلىرىنى حاضر قىلىپ بىرە شول واسطە بىلەن ھر بىر مطلبىنى آڭا قبول قىلدرا ايدى. شونڭ اوچون برهان الدين نئك سعایتى بىلەن تاتار معلمىيە خصوصى صورتىدە اوقويتورغان ٢٥-٣٠ نفر كاتته آدمىر ھم اوقوشىدىن منع ايتلىدىلر.

شىعە - سى جىجالىندن كېيىن ياشلىنڭ طرفدارلىرى كۆپەيگان و خلقنىڭ فكى آچىلا باشلاغان بولسە ھم، ياشلى خلق آراسىنده غزىتە نشرى و تىل بىلەن تشويقاتىدە [194] باشقە بىران اش قىلا آلماس ايدىلر. زира نصر الله بى ملالرنىڭ فتنەسى نتىجه سىندە قوشىيىكى بولدىغىندىن آلدىن قورقا، آلرنىڭ خاطىرلىرىنى رعايە قىلا، آلر نىمەنى املا قىلىرىسەلر شونى قىلا ايدى. ولىعهد بولسە برهان الدين نئك نسخە (كوفىه¹) سىندن باشقە بىر نرسە ايماس ايدى. شونڭ اوچون موندىق چاقدە كوزگە كورونارلەك بىران اش قىلىپ بولماس ايدى. بو يىل بخارادىن اكمال تحصىل اوچون عثمان خواجە پولات خواجە اوغلى، آنڭ

1 КОПИЯ

برادری عطا خواجه و مظہر مخدوم برهان مخدوم اوغلی استانبولغه سفر قىلدىلر.

عبد الرؤف فطرت

اوшибو يل فکرى آچىلغانلىڭ بىرى عبد الرؤف فطرت ايدى. بو ذات بخارا طلبەلرینڭ اىڭ مستعدى، اىڭ فاضلى سانالا ايدى. ميرزا عبد الواحد مكتبيگە كوب قاتشىب يورگان بولماسە هم، مدرس عبد القادر مخدوم واسطەسى [195] ايله «صراط مستقيم» مجلەسىنى مطالعه قىلىپ فکرى آچىلغان و استانبول سفرى اوچون حاضرلەك كوروب يورگان ايدى. بر بەھانە ايله بخارانڭ بىر قسم ولايتلىرىنى سياحت قىلىپ ياخشىگەنە معلومات توبلاپ مذكور سفرغە حاضرلەندى.

نظام الدين اوركنجىنىڭ براذرزادەسى مقىيم بىك عبد الرؤف ايله درس شريكى و ياقين دوست ايدى. مقىيم بىك عمكىسى ايله آرالى بوزوق بولوب چارجويىدە محبوس حكمىنە ايدى. بو ھم فطرت بلهن بىرگە استانبولغە بارماقچى، لەن قاچماق اوچون مناسب بىر فرصتنى كۈزلا مەكده ايدى.

شىعى - سنى فاجعەسى مناسبتى ايله ميرزا اوركنجى بخاراغە كىلكانلىكى سېلى مقىيم بىككە فرصنەت مساعد بولدى، 1910 نچى يل بهار فصلنەدە عبد الرؤف [196] ايله مقىيم بىك ایران يولى بلهن استانبولغە قاراب قاچدىلر.

امير عبد الاحد آپريل آخرلەرنەدە روسىيە سفرنەن قايتدى. شىعە - سنى فاجعەسىغە سبب بولغان رئيس برهان الديننى يىكار قىلىپ كرمىنەگە ايلتىپ يېرلا شىدردى. موندن صوغۇن ياشلەر اوچون ياخشىگەنە میدان آچىلدى، آچىقدن آچىق تشويقاتغە كىرىشىپ اوزلرىنىڭ فىكرداشلىرىنى كۆپەيتورماقغە باشلادىلر.

1910 نچى سىنتابر آينىدە دوقتور ميرزا سراج ميرزا عبد الرؤف اوغلى نىچە يىللىك سياحتىن بخاراغە قايتىپ اوز اوينىدە استقامت قىلدى. بو ذات آوروپا اصولى ايله دواخانە آچىب خلقنى ياكى ترتىپ بلهن طابت قىلا ايدى. اوшибو ذات فاضل و طلاق بىر آدم بولدىيىنەن جسمانى خستەلرگە روحانى دوالر ھم بىرە ايدى. شونڭ اوچون ميرزا سراجنىڭ [197] بخاراغە كىلىشى ياشلرغە ياخشىگە قوت بىردى.

بو يل تاتارلر عبد الرحمن سعيدى اورنىيغە اسماعيل قارى اسملى بىر معلمىنى كىلتۈرۈپ اوز مكتىبلرىنى دوام قىلدىلر. اوتكان يل حکومت منع قىلغان بولسە هم، بخارا

خلقی ینه بو یل سیکین سیکین اوز بالالرینی تاتار مکتبیگه قید قیلا باشلا دیلر. برهان الدین شهردن قاولانغانلغى سبلى باشقه علما موڭا تغافل قىلدى.

لکن بو یل بخارا حکومتی علمانی آلت قیلما سدن اوزی آچىقدن آچق بخارا بالالرینى اوقوشىغە ممانعت کورساتدى. ياشلر کوپا يىپ خلقنىڭ فکرى آچيلا باشلا غانلغىدۇن امیر عبد الاحد و سوسەغە تو شوب سیاسى جەھتنىڭ مکتبگە فارشى كىلدى. ملا قمرکبى خلقنىڭ حقىقى دشمنلىرى دربار اھلى بلهن کورو شوب «اگر ياشى مكتب دوام قىلسە آز وقتده خلق مشروطە خواه بولۇر، سلطان عبد الحميد و محمد على شاه كېيى جنابعالىنى معزول قىلۇرلار، [198] کورما يىزمى؟ غزيتەلر همىشە بخارا حکومتىنى «ظالم» دىب يازالر، غزيتە چىلەر ايلە مکتبچىلرنىڭ ھەمەلری بىر آدم...» دىب اغاۋا قىلالر ايدى.

ارباب استبداد حبەنى قبە کوراتورغان جىنى بر مخلوق بولالر. امیر عبد الاحد ھم بر مستبد بولىيغى سبلى بسم اللەدن¹ قورقاتورغان شىطان كېيى مكتبىنى قورقۇب جىدى چارەلرغە كىرشدى: ولعىهدى مير عالمنى تاشكىندىغە يوبارىب اوشبو مسئلەنى حل قىلدى و تاتار مکتبىنى ھم باغلاتىب اوز فكىرچە مكتب واقعە سىندىن بوتون تنجلاندى.

عبد الاحد رياكار و منافق بر مستبد ايدى. مکتبىنى باغلاتىماق اوچۇن تاشكىنلرغە قدر مراجعت قىلدىيغى حالدە ياشلر کوزىيگە اوزىنى مکتبگە بىطرف حتى مايل کورساتماكچى ايدى. شونك اوچۇن مکتبىنى باغلاتكىاندان كىيىن ياشلر بلهن رابطەسى بولغان قاضى ميرزا [199] محمد شريف غە دستخط قىلىپ مكتب مسئلەسىنى سورادى و اوزىنىڭ مکتبگە طرفدارلەغىگە اشارت قىلدى.

لکن ياشلر مکتبىنى بوتون يوقاتىمادىلر. مکمل الدین مخدوم اوينىدە ياشورون بر مكتب آچىب دوام قىلدىلر.

١٩١٠ نچى يل اييول آينىدە فارسى قراتىت كتابى «تهذىب الصبيان» «شركة بخارى شريف» تامانندىن بىر نچى قاتلا طبع قىلندى. اوشبو كتاب بو سطرلرنى يازغۇچى تامانندىن ترتىب قىلغان ايدى. كتابتىنى شهيد ميرزا احمد قىلدى. كتاب اىككى مىڭ نسخە سىمرقىددە تاش باسمەدە باسلىپ بارى مصارفى ١١١ صوم ٧٥ تىن بولوب بخاراغە كىلدى. مونك ٣٨ صومى شركەنئى خزىنە سىندىن، قالاماسى قرض ايدى. اسچۇت² يوزىندىن ٧٥ تىن

¹: بسم اهDEN
²: سچەت

بخارا حکومتیگه زکات هم بیرلدی.

[200]

- ۱۷ -

امیر عبد الاحد نئچ وفاتی، میر عالم نئچ جلوسی

خلق حکومتدن نفترت قیلغان، ظلم تابارا آرتغان، قوشیبیکی بیکار قیلشدن، بر نرسه چقماغان، یاشلر حکومتدن امید کیسگان، روس دولتی بخارانی الحق اوچون بھانه لر حاضرلاپ تورغان بر وقتده — ۵ نچی محرم آیی ۱۳۲۹ نچی هجری (۲۲ دیکابر ۱۹۱۰ م.) ده امیر عبد الاحد کرمینه ده خیرآباد با غنده وفات قىلدى.

امیرنئچ وفاتی اثناسىدە بىردىن بىر اوغلى میر عالم کرمىنه ده حاكم ايدى. امیرنئچ گاودەسىنى خیرآباددن قاسم شيخ مزارىغە كيلتوروب كومگاندۇن كىيىن، میر عالم بخاراغە جوناب ۷ نچی محرم (۲۴ دیکابر) جمعە كونى ساعت اىكى ده شهرغە كىريپ اركگە چىقىب اولتوردى.

میر عالم بلهن ياقىندىن تانش بولوب احوال روحىيەسىغە ياخشىگەن وقوف پىدا قىلغانلر، آنئچ «كىيم» [201] اىكانلىكىنى بىلسەلر ھم، مونئچ حالى عموم اهالىغە معلوم اىيماس ايدى. شونئچ اوچون ھر بركىمسە «ايىدى بو ذات نىيمە قىلاتورغان بولسە؟» دىب اوپلاوغە ايدى. خصوصاً ياشلر ياش و ياشكى امیرنئچ حرکاتىنى صىرسىزلىق ايلە كوزلامە كىدە اىدىلر. حتى مونئچ پتيربورغ ده تحصىل قىلغانلغىنى، آوروپا و روس مدنىيىغە بىر درجه آشنا بولغانلغىنى دليل كورساتىب بعض ذاتلار افراط درجه ده نىك بىنلىكگە ھم بارا اىدىلر.

جلوس (تختىگە اولتوروش) كونىيگە چە كوچەلردد كوب شايعلەر تارقالدى: «امیر مملكت ادارەسىنى بوتون ياشكى اصولغە قوييا ايمش، مكتب و معارفغە اهمىت بىرە ايمش، سپاهلر و مأمورلرغە آيلق كىسيب رشوه رسميى آرادىن بوتون يوقاتا ايمش...» كېيى.

درواقع ايسكى امیرنئچ صوڭ كونلۇنده اش بىر درجه گە كىلەكىان ايدىكە اصلاحاتىز مملكتى بىرکون ھم ساقلاپ [202] بولماسلكى ھر بركىمسە گە انىق ايدى. شونئچ اوچون ياشكى امیرنئچ اصلاحاتغە كىرىشى اوزىنئچ منفعتى خواهشىندە بولدىغى كېيى موڭا ھر كىيم

ایانا ایدی.

امیر جلوس کونیگه چه نصر الله قوشیکی، محمد یونس بی، میرزا نظام الدین اور گنجی و ملا آزاد کبی آتاسیدن قالغان دربار کاتنه لری، هم روسيه ايلچی خانه سی هيئتی بلهن کيکاشيب بر فرمان همايون حاضر لاب جلوس کونی خلق گه او قوما قچی بولدی. لکن او شبو فرمان نی با سدوروب تارقات ماق یا که قول یازمه سیغه اکتفا قیلماق تو غریلنده اركان دولت آراسنده اختلاف چیقدی. میرزا اور گنجی با سدر ماما ماق و برگنہ نسخه قول یازمه غه اکتفا قیلماق طرفینی یاقلا دی. امام قل کبی امیر نئٹ او زیگه مخصوص آدم لر هم او شبو فکرگه قوشولد قلنندن با سدر ماما ماق قرار تا پدی.

[203]

برنچی فرمان همايون

۱۳ نجی محرم ۱۳۲۹ نجی هجری (۳۰ نجی دیکابر ۱۹۱۰ نجی م.) ده رسم جلوس مجلسی بربا قیلندي. علما، امرا، اعيان مملکت و روس ايلچی خانه سینٹ هيئتی بخارا اركنده تخت ایاغنده کی ایوانده بیغیلیب رسمي بر ترتیب بلهن هر کیم او ز اور نیده اول تور دی. جلوس مراسمی ملی عادت گه موافق اجرا قیلندي.
امیر تخت اوستنده و با شفهه لر آیا غدہ تیکه تور دقلری حالده میرزا اور گنجی تامانندن اصلاحات گه دایر امیر نئٹ برنچی فرمانی او قول دی. فرمان نئٹ مضامونی قسقه چه شوندن عبارت ایدی:

«بز خلق نئٹ آسایش و تنجلکینی صمیمانه بر صورت ده استه یمز، رعیه نئٹ سعادتی و یور نئٹ آبدالغی یولیغه تکری تعالی نئٹ یارد می ایله چالشه من.
موندن بورون قاضیلر یلده نیچه قاتلا امیر لرغه [204] تارتوق و دربار اهلی گه تحفه (садه عبارت ایله رشوه) یوبار شلری عادت ایدی. موندن بويان او شبو عادت قطعیاً ممنوع در. قاضیلر او شبو مصارف دن قوتولغان دن کیین، خلق نئٹ حالی گه ترحم قیلیب ابرا خط طریغه و وثیقه لرغه آرتوق طلب قیلما سونلر. آرنئٹ ملازم لری هم فرسخ پلی (هر بر تاش یول او چون اوچ یارم تنگه) دن آرتوق آلماسونلر. هر کیمسه او شبو حکم دن باش تارت سه جزاغه^۱ او چرا غوسي در.

موندن بورون املاک ییزلر نئٹ حاصلات دن پادشاه لق او چون اوندن تورت آنه

¹: چzaghe

ایدی. ایمدى اوىندىن اوچ آنسون.

سرباز علماء و امرانڭ معاش و آيلقلرى بعضى ايکى قتلا، بعضى بر يارم قاتلا، بعضى يارم قاتلا آرتدرلور...» (فرماننڭ اصلنده بولرنڭ [205] مقدارى تعىين قىلغان) طبىعى اوшибو فرمان عموم خلقغە ياخشى تأثير قىلدى. قاضى، حاكم و آلرنڭ ملازم و نوكىرى¹ قولى آستنده ايزىلىپ ياتغان خلق حددن آشوق قوواندى.

فرماننده تعيم معارف و اصلاح مكابىت دن براي سوز بولماسەم، معارف پرورلار و ياشلر ھم قووانىماقىدە، ايسىكى اصولنڭ بر آز اوزگارشىتنەن، آزدە بولسە ئىلمىنڭ كوتارلىشى مژدهسىتنەن فال خير آلماقدە ايدىلر.

فرماننڭ نسخەسى مملكت تىوهە كىدە كى حاكم و قاضىلرغە² يوبارىلىپ اجراسى طلب قىلىدى، مضمونى جارجىلر واسطەسى ايله بازارلرغە جار سالىدى.

اوшибو فرماننڭ تأثيرى ايله قشلاق خلقى جمعە كونلىرى شهرغە كىلىپ اميرنى دعا قىلا ايدىلر. [206] بر نىچە كون شوندا قىقه شادىيانە و طنطنهلر بلهن اوتدى. فرماننڭ مندرجاتىن آيلقلرنڭ آرتدرلماقى، قاضىلرنڭ تارتوقىن ممنوع بولوشلىرى عملغە كىلدى. اما فرماننڭ روحى دن كە رعىيەنڭ آسودەلگى³ ايدى اثر كورونمادى. بلکە قاضى و حاكمىرنڭ خودسرانى حرڪتلىرى كون آرتغان سايىن آرتا بىردى.

حکومت اربابىنڭ فرمانغە قاراشلىرى

حکومت ايشىكىنەن نان يىگۈچىلرنڭ بىر قىسىلىرى (سربازلار، مىدە ملالر، ايل نوكىرلر كېيى) فرماننەن ممنون و آيلقلرى آرتلغانلىغىنەن خورسند ايدىلر.

اما كۈپىچى مامۇرلار كىيم پادشاھلىق دن معىن و معلوم معاش آلمايىلر، ياكە آلسەلر ھم، مىداخىللرىنىڭ بىر قىسىمى اولچاكسىز صورتىدە خلقنىڭ بويىنيغە يوكلاتىلغان ايدى. [207] (قوشىكى آدملىرى، قاضى ملازملىرى، دربار اھلىرى، عموماً قاضى، رئيس، حاكم، مىرشب لر كېيى) اوшибو فرماننەن نهايت درجه ده خفه ايدىلر. ياسا و جزادىن قورقۇب آچىق دن آچىق قارشىلغىرىنى اظهار قىلماسەل ھم، اوزلىرىنى حکومتىگە خىرخواه كورسا تىپ: «تارتوق

¹: نوركىرى

²: قاضىلرلرغە

³: آسودەلگى

و تحفه لرنىڭ منعى فقرا حالىغە بىر درجه ترحم بولسەم، پادشاھلەنئىڭ شان و شوكتىگە خىل يېتکۈزە در. بخارا پادشاھلىرى، اىشىك طنطنه لرى، دربارغە كىلادرگان توقۇز و تارتوقلۇر درباردىن انعام قىيلە تورغان خلعت و سروپالر سېبىدن باشقە پادشاھلەرغە افتخار و اوستونلىق قىلا ايدىلر. ايمىدى ايسىزكە اول شان و شوكتىدن اثر قالمادى...» كېيى سوزلر سوپىلار ايدىلر.

بولرنىڭ اصل مقصىدلەرى معلوم اىدى: تارتوق ممنوع بولغاندىن كېيىن فقرادىن اوچقاكسز آچقە آلماق ھم منع بولۇر. حلىغەچە «بز اميرغە تارتوق قىلامن، در خانەغە [208] جامالغا چىكاماز» دىب فقرانى تىلاڭانلىرىچە تالار ايدىلر. منه ايمىدى شول بهانەلرغە يول قالماغان اىدى. شونىڭ اوچۇن قايغۇرا ايدىلر.

تارتوق رسمىنىڭ جارى بولۇشى دربار اھللەرىنىڭ ھم منغۇتلەرنىدەن اىدى. زира اميرغە تارتوق قىلغۇچى ھر بىركىمىسى بولرغە ھم تحفە و آلتۇ عنانى ايلە بىر نرسە يوبارمە كىگە مجبور اىدى. تارتوق منع بولغاندىن كېيىن قاضى و حاكمىلر دربار اھلىنىڭ قولىغە كوب اوچراماس ايدىلر.

كاتته عملدارلەرنىن يالغۇز ميرزا نصر الله قوشىيىكى تارتوقنىڭ منعى توغرىسىندە قاتىغۇ توردى. قاضى و رئىسلەر اوغۇل و قىزلىنىڭ طوپىنى ياكە بالارلىنىڭ درس افتتاختىنى بىهانە كورساتىب فوق العادە بىر قاتلاڭنە تارتوق قىلماقغە رخصت سورايلر، اما قوشىيىكى اذن بىرماس اىدى. بعض قاضىلەر يوقارىدە كى [209] بىهانەلر بىلەن قوشىيىكى دن رخصت آلمائىن توبتۇغرى اميرغە تارتوق قىلالر، امير ھم سوزسز، نى سز قبول قىلا بىرە اىدى.

منه اوشبو اشدىن اميرنىڭ كىم ايكانلىكى و فرماننىڭ اساس سىزلىقى بىتون دربار اھلى و باشقە مأمورلرغە معلوم بولدى. قاضىلەنىڭ كۆپنچىسى بورونكىدىك اوز اشلىنى دوام قىلدرى بىردىلر. يەنە استەغانلىرنىچە فقرادىن آچقە آلالر، تىلاڭانلىرنىچە خلقنى تالايلر اىدى. لكن خلق آلدندە: «امير حضرتلىرى فقير فقراوغە ترحم قىلىڭىز دىب بىوردىلر. ايمىدى فقرا ھىچ بىر امرگە اطاعت قىلمايدىر، حاكمىلەرنىن قورقمايدىر، حكمنى قبول قىلمايدىر. محكمة شرعىيەنىڭ شرفى و قاضىلەنىڭ اعتبارى خلق آلدندە قالمادى. خراجات و جەھىدىن كوب تارلىق چىكاماز، مرافعەلرده رعىيەنىڭ اوز اختيارى ايلە بىرادرگان [210] آچقەسى مخارجمىزغە يىتىشمايدىر...» كېيى سوزلر سوپىلاب زارلانالر و گۈيا كە فرماننى بىتون عملغە قويغاندىك بولوب كورونالر اىدى.

شونداققه قاضى و رئىسلرنىڭ خودسرانه حركتلىرىنى هىچ بىر كىمسى سۈرەمەدى. تفتىش قىلمادى. امير ھم بولرغە فرمان خواهشىنچە جزا بىرمادى، حتى تنبىھ ھم قىلمادى. جزادن قورقوب اوزلىرىنى بر آز ساخلاغان مأمورلر ھم مۇنى كوروب ھر بىراشگە جسارت قىلا بىردىلر. شونداق بولوب ۴-۵ آى آراسىنده ياشى اميرنىڭ بىرنچى اصلاحات فرمانى ايسكى اميرنىڭ كوز بوياو اوچون بعض وقت چىقاراتورغان فرمانلىرىدىك كاغذ اوستىنده قالا بىردى.

ايىنڭ ارباب و آقساقاللارى ھم بى توغرىيده قاضى و حاكمىر بلەن اورتاق ايدىلر. چون كە آقساقاللارنىڭ نانلىرى قاصىلر و حاكمىر قازانلىرىنى ياغلانادر ايدى. اگر قاضى رعىيەدن كوبىراق آقچە اوندورا آلسە، آقساقاللار ھم كوبىراق اولوش تىكە ايدى. [211] اگر نوچوك بولوب بىران قاضى چىقىب اميرنىڭ فرمانىنى جارى قىلماقچى بولسە، اولوش دن محروم قالاتورغان آقساقاللار بىر بەھانە تاپىپ بىر اىكى آدمىنى قاضىنىڭ قولىدىن اميرغە عرضغە يوبىرارلار، شو بلەن تحقىقى سىز نى سز اوشبو قاضى بىكار بولار ايدى. مونداققه قاضىلرغە رئىس، حاكم و مىرىشىب كېيىشىك منصبلىرى ھم يول بىرماس ايدىلر. چنانچە اوشال كونىلدە بىر آز عدل و انصاف ايگەسى بولغان قاضىلردىن بىرى مىڭا تائش بولدىغى سىبلى بىر مكتوبىيگە يازىپ ايدى:

«... شول زمانىدە فقرانىڭ اشىيگە يورماق زىادە مشكىلاشدى. مونڭ جزئياتى كوب در. بىران سرداش تاپلىمايدىر كە بى توغرىلاردىن مصاحبه قىلىپ بىر آز كۆڭلىمنى آچسەم. شونڭ اوچون تورلى روھى خستەلقلرغە گرفتار بولوب بوتون اشدن چىقدم.

امير حضرتلىرى فقرادارلىق توغرىسىنە تورلى [212] تأكىدلر قىلىدىلر، حالا ھم قىلایاتىپ درلر. لەن اوشبو تأكىد و بويروقلرغە منصبدارلر ھىچ بى اعتبار و اعتنا قىلمايدىلر. من نهايت درجه ده مضطرب و حىران بولدىم. يالغۇز اوزم اميرنىڭ تأكىدىلىغە عمل قىلماقچى بولسەم، باشقەلر استەمايلر و يول بىرمايلر...»

يوقارىدە كى احوال بخارا تومانلىرى و مرکزگە ياقىن قورغانلىرىڭ حالى ايدى. اما حصار، كولاب، قاراتىكىن و دروازكىبى مرکزدىن يىرالق ولايتلرغە جلوس فرمانى ھىچ اثر قىلماغان ايدى. حتى شونداق فرماننىڭ چىقغانلغىندىن او يىرلىرنىڭ فقراسى خبر ھم تابغان ايماس ايدىلر. بلکە او يىرلىرىدە كى قاضى و حاكمىر اميرنىڭ خېرسىزلىق و ادارە سىزلىغىندىن استفادە قىلىپ ايسكى امير عەهدىندىن بىرگە اون جورو ظلملىرىنى آرتىرغان ايدىلر. يالغۇز

رعیه‌نئک مالیغه قناعت قیلماین [213] او طرف‌لرده کی حاکملر و آرنئک یاقینلرینئک هر قایسیلری «دخترخانه» عنوانی آستنده ۳۰-۲۰ نفر بالغه قزلرنی غصباً آلا ایدیلر. اویا قلرلنئک فقراسی بوتون مالی، ملکی، قزی، اوغلی، خاتونی و بالاسی ایله حاکملرنئک اسیری، قلی و چوریسی ایدی. حصار حاکمی اولیا قلی بیك معزول بولغانیده اوتوز نفر بالغه قزنى اوزى ایله برگه بخاراغه کیلتوردی. اما حصاردن کیلتورگان خزینه و اشیاسی حسابغه سیغماس ایدی.

کوهستان احوالندن بر مثال

کوهستان خلقی یورتلرینئک کیلکلکی و حاصل خیزلیگه رغمًا فقیر، محتاج، آچ و یالانگاج قالیب هر یل فرغانه ولايتیغه کیلیب حماللوق و مردکارلوق قیلماقغه مجبور بولالر. اوшибو بیچاره‌لر ماڭلای تیری ایله فرغانه‌دن بیش اون تnekه تابغاندن کیین وطن محبتی، ایل و اولاد [214] کششی ایله آنا یورتلریغه بارماقچی بولالر. فرغانه حدودندن چیقیب بخارا توفراگیگه آیاق باسدقلری همان ظالم حاکملرنئک خونخوار آدملى بول بیچاره‌لرنی توپ زکات اسم شریفی ایله کوزگه کورونارلک یاخشی نرسه‌لرینی آلالر. اوшибو بیچاره‌لر يغامدن قوتقاریب قالدقلىری آز ماز نرسه‌لری ایله اویلریغه باریب کیره‌رکیرماس، حاکملرنئک اورتاغی بولغان ایل آقساقاللری و عملدارلری واسطه‌سی ایله باشلریغه کوندە بر جنجال چیقادر. فرغانه‌دن تایب کیلتوردکلری آچچه و اشیا بتكونچه اوшибو تھمتلر دواام قیلاذر. بیچاره فقیر اوز اویندە خاتون، بالاسی آلدندە اوز اورنینی ایسیتماس‌دن بورون «حبّ وطنم، چیقاردی کوتەنیم» دیب یەنە فرغانه‌غە قاچماقغه مجبور بولادر.

بولرنئک براوی خاتونی، بالاسی یاکە انا و سیکلیسی کبی یاقین قارنداشلرینی اوزى ایله برگه آلیب بارماقچی [215] بولسە حاکملر قویمايدلر. زیرا آلر یاخشی بیله‌لرکه اگر اوшибو بیچاره‌لرنئک کوڭل باغلاغان یاقینلری آنده قلماسەلر، هیج وقت وطننى ياد قیلمايلر و حاکملرکاتته بر اوئونمدن محروم قلالر.

* * *

بخارا - ترمذ تیمور یولینئک شرکتی امیردن اشچى طلب قىلدى و اوز اختيارى ایله کیلیب اشلايتورغان اشچىلرگه عرف و رسم يوزه‌سندن مزد بيرمه‌كچى بولدى. امير اوшибو

واقعه‌نى قاراتىكين حاكمىگە يازىب امر بىوردىكە: «اوز اختيارى ايله كىلا درگان اشچىلرنى يېغىب يوبارىئ، يول خراجاتى اوشهل يېردىن بىرىلىپ حسابى بخاراغە معلوم قىلىسون». حاكم اوшибو امرنى آلغان همان اوز منفعىتىنى آختارا باشلادى، مردكارلىكىڭ اختيارى ايكانلىكىندن و مزد بىرلىشىدن خلقغە بر نرسە سوپىلامادى. [216] مردكارلىكىنى عسىركلە دىك مجبورى و وهملىك بر اش كورساتىپ قولغە توشكان كىمسەلرنى كىلتۈرۈپ قاماي بىردى. طبىعى خلق بو بلادن قوتولماق اوچون بار و يوغىنى حاكمىگە تابشوردى. بساطىغە هىچ نرسەسى بوق كىمسەلر قرض آلىپ رشوه بىردىلر.

حاكم مردكارلىك اوچون قارى، مفلوك، كىمسەسز و قرضغە ھم پول تاپا آلماتورغان بر جماعە خلقنى فرغانە آشا بخارا يوباردى. يول خراجاتى اوچون براڭ نرسە بىرماسدن اوшибو بىچارەلرنى آچ يالانغاچ و پيادە، آتلق و ياراقلق حيوان دىك شاكرد پىشەلرنىڭ آلدايلىرىغە سالىپ فرغانەغە قودردى.

انديجانغە كىلگۈنچە بولىنىڭ بىر قسمى يولدە اولدى. قالغانلىرى خستە، كسل و بيتاب بىر حالدە انديجانغە كىردىلر. اوшибو حالنى كورگان بعض حميتمندلر واقعەنى روس گبورناطوريغە¹ آڭلاتىدىلر. گبورناطور بو توغرىدىن [217] امير عالمغە مراجعت قىلىپ شدتلى اعتراض قىلىدى و بو بىچارەلرنىڭ آزاد قىلىشىنى سورادى. امير گبورناطور امرىندن بويون تاولا ماقغە چاره تابمىيىن بولىنى آزاد و قاراتىكىن حاكمىنى بىكار قىلىدى. البتە مذكور حاكمىنى جزا قىلغاندر دىب هر كىمنىڭ كوكىلىگە كىلا در. يوق!... بالعكس، اوшибو حاكمىگە التفات كورساتىپ شهرسىزكىبى كاتته بىر ولايتىغە حاكم تعىين ايتدى.

يوقارىدە يازلغان حاللىنىڭ مىلى كوندە بخارا كوهستانىنده واقع بولادر ايدى. بو حاللى شونداق عادت حاكمىگە كىرىپ كىتكان ايدىكە² نه امير، نه وزير و نه باشقە كىمسەلر تعجب قىلماسلر و شفقت تامورلىرى قىيللاماس ايدى.

كوهستان ولايتىڭ ارباب و عملدارلىرى ھم بخارانىڭ باشقە ولايتلىرنىدە كى دىك قاضى و حاكملىنىڭ اورتاقلرى ايدىلر. شونداق ھم بولسە آرا سىرەدە كوهستانلىق صافىتى ايله حاكملىنىڭ ظلملرىغە راضى بولمايتورغان بعض كىمسەلر كورونا ايدىلر. شونداققە آدمىر چىقا قالسە محلى حاكملىر «عصيان كار» دىب بويىنگە جىل [218] اورووب بخاراغە

¹ губернатор

²: ايدىكى

او زاتالر. امیر بولرنى بخارا زندانیغه ياكه چارجوی و قاواقلق شهربلینئك حبسخانه لريغه ابدى قاماب تاشلار ايدي. حصار، كولاب، بلجوان، فاراتيکين و درواز اهاليسيند يوزلرچه گناه سز كيمسه لر زندانلرده سوركونلرده چوروب اولوب كيتييلر.

كوهستان احوالنندن او زون راق يازدق، بو خصوصده او قوچيلرنئك عفولرينى او تانازم. بزنئك مقصدمز بخارا انقلابينئك تاريختي و آنئك سبليرينى ممكىن قدر تفصيللى راق يازماق در. كوهستان احوالى شونداق قارانغو و آنئك اهاليسى شونچه ظلم توقماعى بهن يانچىغانلر در كيم آنى بخاراده تورغانلر بخاراده كى ئالمانه امیر اداره سىغە قىاس ايله آڭلايا آلمايىلر. اگر كوهستانى بخارا و آڭا ياقين ولايتلرغا قىاس قىلسەلر ياكشىلر خطا قىلالر. شونئك اوچون او زون راق يازشكە مجبوريت كورولدى.

[219]

- ١٨ -

امير عالم نئك احوال خصوصىھ و عمومىھى، ادارەسى، مشھور مأمورلىرى

امير عالم نئك احوالىنى يازماسدن بورون امیر عبد الاحد نئك حالتىن قىسقەچە معلومات بىرىپ او تمەك لازم كورونادر، تا كە بو ايکى امیر اراسىنده كى فرق او قوچىلرغە ياخشىگەن بىنسون:

امير عبد الاحد درجه اعلاوغە يىيشكان بر مستبد، عيش و عشرتقة گرفتار، مال و آقچەغە حريص، بخيل و مُمسِك بر آدم ايدي. استبدادنى شول درجه گە يىتكۈزگان ايدي كە بوتون دنيا آسودەلكلرىنى و عيش و نوشلىرىنى هم يالغۇز اوزيگە حصر قىلماق استەر ايدي. مثلاً اوزى كوندە قز و اوغلانلر ايله اوينايىدر، اما بو اشگە هىچ بر مأمورىنى آچىقدان آچيق جسارت قىلماقغە قويىماس ايدي. روسيه و يالطه سياحتلرنده تيووه كنده كى مأمورلر همىشە بر اويدە قاماڭغان، اميرنئك مخصوص رخصتنىن بولاك كوچەلرگە هم چىقا [220] آلماسلىرى ايدي.

حاكم و قاضىلر فقراوغە نىمە معاملە قىلالر و آلدەن هر يىلە يا آى دە قانچە آقچە آلغانلر و آلالر... قىلىدىن قويروغىيگە چە اميرغە معلوم ايدي. هر بر حاكم و قاضى عملدارلىق

وقتنده خلق دن قانچه آقچه آلغان بولسە، امير آنى تورلى بھانه لر بلەن بوتون آلا و مامورنىڭ ضروري خراجاتى اوچون آز ماز قالدورا ايدى. شونڭ ايله برابر فقرانڭ حالىغە بر آز ترحم قىلغان قاضى و حاكمىنى اوچە عذاب بيرماس ايدى.

بران آدمغە حساب سز برا نرسە انعام قىلماس، فحش يولىغە صرف بولا تورغان آقچەلرنى هم دقت بلەن، حساب بلەن خرج قىلا ايدى. شونڭ اوچون آنڭ اطرافىدە كى معصيت دلاللىرى اوچە فايىدە كورا آلماسلىرى ايدى.

محرم و ياساوللىرنىڭ حاكمىلدەن آلاتورغان خدمتanhلىغە حاكمىرنىڭ، قاضىلىرنىڭ دربار اهلىغە بيرادرگان آلقلريغە [221] اوزى بر مقدار تعين قىلا و آنڭ تعىينىدىن نادراً تخلف قىلنه ايدى. چونكە اوزى بالذات همىشە تفتىشىدە بولوب تخلف قىلغانلىرغە جزا بىرە ياكە آرتق آلغانلىرىنى قوللىرنىن آلا ايدى. خلاصە امير عبد الاحد دورنىدە ظلم بىرە قولدۇن و بر آدمنىڭ بويروغۇ ايله اجرا بولا ايدى.

امير عبد الاحد اوزىنىڭ شخصى تفتىشىدەن باشقە هيچكىيەن ئىناماس، سوئ ظئى غالب بدگمان بىر آدم ايدى. مونڭ اوستىغە خلقنىڭ و اوز مامورلىرنىڭ احوال روھىھلىرىنى تانىتۇرغان حدّت زكا ايگاسى بىر ذات ايدى. شونڭ اوچون آنڭ عهندە دربار اھلى آرالىنده اينتىيقە¹ كوب اوينالماس ايدى، اوينالغان اويونلىرنىڭ اسباب و علملىرىنى بىلەپ تورە ايدى. اگر اوينالغان اويونلەر، چىقارغان فتھەلر اوز منفعتىغە ضررلەك بولسە فوراً دفع قىلماقغە مقتدر ايدى. [222]

* * *

اما امير عالم ادارەسز، خېرسز و هر كىيمنڭ سوزىغە «معقول» ديدرگان بىر آدم ايدى. مثلاً مامورلىنەن اون كىشى بىركۈندە بىر براوىغە مخالف اون معروضە بىرسەلر، ياكە كىڭاش كورساتسەلر هر قايىسلىغە «موافق» دىب بويروق بىرە ايدى. شونڭ اوچون بخارالىلر آنى بىحق «بابازادە آيىغى» دىر ايدىلر. بخارالىلردىن باشقە اوقوچىلەرنىڭ هم اوشبو مثل معلوم بولسۇن دىب شرح قىلامز:

امير مظفر عهندە بابازادە دىگان مسخرە باز بىر كىلچە فروش «آيىغۇنىڭ مجسىم

¹ интрига

رسمینی یاساب آنڭ بوغزندە¹ بىر ماشىنه تعبىه قىلغان. ماشىنه‌غە باغانلىغان بىر اىپنى تارتىگان وقتده «ھؤ..!» تاۋوشى چىقاتورغان بولغان. اوшибو آيىغ گە هىركىم قانداقكە سؤال بىرسە «ھؤ..!» جواينى ايشىتە ئىكان. بىنڭ امير عالمنى ئەنە شول آيىغ گە تشىيە قىلا يادىلر. [223]

امير عالم مال و اشيااغە حريص ايماس، رحم و شفقتغە مايل كېيىسىه ايدى. لەن آنڭ محاكمەسز و ادارەسزلىكىندن بىر مظلوم استفادە قىلا آلمادى. «حاكم و قاضىلر فقرادن آرتق نرسە آلماسونلر» دىب امر بىورغان، اوزى ھم قاضى و حاكمىردىن آرتق نرسە طلب قىلماس ايدى. شونڭ ايلە برابر حاكمىر و قاضىلر فقرانى قاندای تالايىر، بولرنڭ قولىدىن قنداقه ظلم لە فقراگە كىتاياتىب در؟؟ بىرلىنى ھىج اوپلاماس و ھم آڭلاماس ايدى.

كاتته مأمورىردىن نصر الله قوشىكى «فقراگە يېڭىل لىك قىلماق كىرىھك» دىب عرض قىلا بىر ھم معقول بولا و بويروق چىقارا، امام قىل كېيىسىدە ئەندا مۇشكى ئەندا ماسىدە ئەندا ماس ايدى. ايلە خلقنى تالاتدورالى، اوزلىرى ھم تالاندىن سھەم آلالرى موڭا ھم اينداما ماس ايدى. فحش و عيش و نوشىغە نهايت درجه ده گىرفتار [224] اطرافىغە يوزلرچە امرد بچەلرنى يېغىگان، روس و مسلمان خاتون قىزلىنى تودەلاغان، دربارنى بوتون بىر «دار الفواحش» غە ايانلىتىرۇب قويغان ايدى. معصىت دلاللىرى ماسكولرغەچە² كانتور³ آچىپ اميرغە قز تاپىب يوبارالر ايدى. مونڭ عهدىنده معصىت دلاللىرىنىڭ كىسىلىرى نهايت درجه ده رواج تاپدى، بىر صوم صرف بولغان اشلەر اوچون اميردىن يوز صوم آلا يادىلر. مونڭ عهدىنده دربار اھلىنىڭ ھم فسىق و فجورلىرى آشىب ھر بىر اشنى آچىق دن آچىق قىلا يادىلر. بولر خلقنىڭ قز و اوغلانلىرىنى يېغىلار، استەگانلىرىنى اميرغە پىش كىش قىلالار، استەگانلىرىنى اوز خلوتلرىيغە ساخىلار يادىلر. امير بىر اشلەرگە ھىج بىر نرسە ديماس ايدى.

* * *

بخارا حكومت دربارنده متىوک بولوب كىتكان بىر عادت بار⁴ ايدىكە امير عالم

¹ ا، ب: بوغازنده

² Москва

³ контора

⁴ با

عهندنده ینه جاری بولدی: [225]

اوшибو عادت شوندن عبارت ایدی: بخارا تومانلرینڭ قاضى و رئىسلرى ھر آى باشندە اميرنىڭ رکابىگە كىلىپ اوچ كون تورالر ايدى. بو رسمدن مقصد اصلى عدالتنى ماحفظه قىلماق ايدى. بورون زمانلرده بىر آى مىتنىدە حل بولماغان دعوا و جنجاللىرنى ياكە قاضىنىڭ حكمىگە راضى بولماغانلرنىڭ اشلىرىنى اوшибو اوچ كون ايچنده اميرنىڭ رياستى آستىندە بوتون قاضىلىر توپلانىب حل قىلالر ايدى. بو اش اوچون بخارا اركنىڭ ايچنده بىر مدرسه سالنغان، مدرسهنىڭ كتبخانەسىدە كمياپ فقهە كتابلىرى قويولغان ايدى. قاضىلىر اوچ كون مىتنىدە اوшибو مدرسه ده توروب فقهە كتابىندىن استفادە قىلالر، واقع بولغان دعوالرغە دايىر فتوالر تاپالر ايدى.

امير مظفر عهندنده اوшибو مدرسه خيابان گذرىگە كوشۇرلىدى، كتابلىر خزىنه غە تىقلدى، قاضىلىنىڭ آى باشىلىرى اميرغە سلام و دربار اهلىنى زيارىتدىن و آڭرغە هىدە اولاشمەكىن [226] عبارت بولوب قالدى. امير عبد الاحد كۈپىنچى كرمىنە ده توردىقى سىبلى بالطبع قاضىلىنىڭ ھم آى باشىلىرى متزوك بولدى.

امير عالم عهندنده ئنه شول رسم تىكارار جارى بولغان ايدى. قاضىلىنىڭ ھر آى باشندە رکابىگە كىلىشلىرى دربار اهلىغە كاتته بىر مداخل ايشىكىنى آچغان ايدى. ھر آى باشندە قاضىلىر رکابىگە كىلىكاندە مشكاب، نقارەچى، سىس، سورنايچى، ياساول، محىم، اودييچى، مشرف، منشى، خزىنهچى، ديوان بىكى، مير آخور باشى خلاصە بوتون دربار اهلى قاضىلىرىن آلق آلالر ايدى. آلقنىڭ بىر حد معينى بولماين ھركىم آلالغانىچە آلا ايدى. «آلق»نىڭ آش بىرىشى مسخرەللىق بىر روشىدە ايدى. مثلاً دربار اهلىدىن بىر كىمسە قاضىنىڭ آلدىغە كىلا، اميرنى دعا قىلىپ اولتۇرە، قاضى مثلاً يېگىمە [227] تىنکە چىقارىپ بىرە، اول قايتارا و آيتە: «جىنابالىنىڭ دولتلەرنىن بىر توماننى يىب ياتىپ سز، منم حقىم شول بولورمى؟ بىلگىزدىن بىرە سزمى؟ حضرتمنىڭ دولتلەرنىن بىرە سز دىيە!...» قاضى خراجاتنىڭ كوبىكىنى و فقرادىن توزوك نرسە اونماغانلغىنى عذر مقامىغە آيتىپ بىر تىنکە، بىر تىنکە آرتىدوروب مثلاً قرق تىنگە گە چىقارا ايدى. دربار اهلى كوردىكە موندىن آرتق اونمايدى، عنف بلەن آلىپ توروب كىتە ايدى.

اڭقۇ قاضى مثلاً شول قرق تىنکەنى بىردىن بىرسە ھم، يەنە دربار اهلى راضى بولماس، يەنە ياشىكى كى دىك سوراۋ و تالاش قىلاڭ ايدى. شونىڭ اوچون قاضى ھم باشدە آزراق

بیریب صوڭرە آز، آزگە کوپايتورشىگە مجبور ايدى. اگر دربارغە بىش يوز كشى بولسە، شولرنئى [228] هر قايسيسى قاضى بلهن شونداققە تالاش قىلا و آلق آلا ايدى. ايكنچى آى باشندە يەنە حال شول، فقط اوّلکىدىن کوبيراق بىرش لازم بولا ايدى. خلاصە بر يىل ۱۲ آى هر آى باشندە شونداققە جنجال و خارخاشا بلهن مىڭلرچە صوم قاضى دن خرج بولا، طبىعى قاضى بو آقچەلرنى بىرگە اوئۇن قىلىپ فقرادن آلا ايدى.

امير جلوس فرماننده قاضىلرنئى خراجاتلىرىنى كمايىتمەك و بو واسطە ايله فقارانئى جامالغاسىنى آزايتىماق اوچون تارتوقنى منع قىلغان ايدى. لكن آى باشىئىڭ آلغى، قاضىنىڭ آى باشندە ركابىدە قىلاتورغان اوچ كونلىك شخصى خراجاتى امير عبد الاحد دورنەتكى تارتوق مصارفندىن اىكى قاتلا آرتا ايدى. فقraigە نفع بولسون دىب تارتوقنى منع قىلغان امير عالم آلق رسولغىنى هېچ بلماس، ياكە اوزىنى بلماسلكىگە سالا ايدى. [229] دربار اهلiden امام قل بىك امير عالمغە قىدردان و ايسكى خدمتكار بولوب اميرغە مزاج دان و نفوذلى ايدى. اوшибۇ ذات آچىقىدىن آچىق رشوه آلا، قاضى و رئيسلىر بلهن عادتاً سودا قىلا ايدى.

امير امام قل بىك كېيى كيمىسىلرنى اوز تىوهەرنى كىنە يېغگان عيش و نوش، بچە بازلق، فاحشه بازلق، بىل بازلق و بىدانه بازلق كېيى اشلر بلهن سرگىدان، يورتىدە نىمەلر بولا ياتغانىدىن خبرسز ايدى.

خلاصە امير عبد الاحد دورنە ئۆلم بىر قولدىن و بىركىمىسىنئى كىيفى اوچون بولدىغىي حالىدە، امير عالم زماننەدەر حاكم، هر قاضى، هر بىر دربار اھلى، حتى حاكملىرنئى شاگىرىپىشەلرلى و قاضىلرنئى ملازملىغە چە هر قايىسلرى فقير فقرا باشىغە بىر حاكم مطلق، بىر امير مستبد ايدىلر.

[230]

نصر الله قوشىيىكى

امير عالم دورينئى اىل بىوك آدمى نصر الله قوشىيىكى ايدى. مملكتتئى اساسى اشلىرى، روس ايلچى خانەسى ايله معاملە قىلماق، خراجات و زكاتلردن¹ حساب آلماق، حل بولماغان كاتته دعوارنى كورمەك مونئىڭ قولىغە تاپشۇرۇلغان ايدى. اگر مدنى دولتلر اصطلاحىنچە تعبير قىلسەق نصرالله قوشىيىكى، هم باش وزير، هم خارجىيە ناظرى، هم

¹: زگاتلردىن

داخلیه ناظری، هم مالیه ناظری، هم شورای دولت وظیفه‌لرینی ادا قیلماقده ایدی.
نصر الله قوشیکی کورنشگه حلیم، ظلم و غدردن بری کورنا، هم احوال زماندن بر درجه خبردار برکیمسه ایدی. قوشیکی دربار اهلینگ رزالتلریغه رضا کورسه‌تماس، قولیدن کیلگونچه بولرنگ بوزوقلقلرینی منع قیلا ایدی. عرض غه کیلکان فقراغه یومشاق [231]

معامله قیلا، سوزلرینی تیکلامه کدن ایرنماس ایدی.

بخارا حاکملریغه فقرانی سوکمه‌ک و دهشت ایله معامله قیلماق بر عادتدر. نصر الله قوشیکی ئنه شونڭ عکسچه معامله قیلا ایدی.

لکن اوز قارنداش و یاقینلرینی و اوزینگ آدملرینی حددن آرتق رعايه قیلا، آلر خلقنىڭ مالینى ياكه پادشاھق خزینەسینی قانچه اسراف قیلسەلر ھم، سېرە اینداماس و اوزینى بلماسلکگە سالا ایدی. شونڭ اوچون آنڭ وزارتى چاغنده اطرافیغه بىغلغانلر، کاتته ثروتلرگە ایگە بولدیلر. آنڭ ياقین آدملى بىرلىانت¹ اوزوکلر تاقیب، ھر آتشام فخشیاتغه سانسز آقچەلر صرف قیلیپ يورالر، اول بو اشلرگە ھیج بر نرسە دیماس ایدی.

نصر الله قوشیکی ظلمغه مايل بولمادىغى حالدە حاکمیتىغه جدا حريص، ھر بر اشڭ اوزىگە راجع بولشىنى، [232] ھر برکیمسه گە پناھ و ایگە بولماقنى خواھلار ایدی.

ایسکىدين قالغان ياراماس بر عادت بويىچە بخارا حکومتنىڭ بیوک اشلى تقسیم قیلناسدن بر وزيرغه تابشورولا ایدی. نصر الله قوشیکی اوزىگە رسمأ تابشورولغان اشلرگە قناعت قیلمايىن، قاضى، رئيس و ميرشىگە حوالە قىلغان ملازلرنگ ایڭ كېچىك مأخذ و منصبلىرىغە چە و قماريازلىرنگ جنجاللىرىغە چە تداخىل قیلا ایدی. شونڭ اوچون همیشه باشى ششگان، اشڭ كوبلكىدىن كۈپىنچى اشلىنى آڭلاماسدن و توشونناسدن قیلا ایدی. شوندای چاقلر بولا ایدىكە بر وقتده ھم اطرافىن کیلکان مكتوبلىنى مطالعه قیلا، ھم مرافعەچىلر بلهن گپورا، ھم اطرافیغه بىغلغان تملقچى طمعكار ملا و سپاھلر بلهن سوپلاشا ایدی. كوب وقتده مكتوبلىنى ياخشى آڭلاماسدن جواب بیورا، كاتب يازىب کیلکان جوابلىنى ھم اوقوماسدن مهر باسا ایدی. شونڭ اوچون [233] اطرف قاضى و حاکملرى سؤاللىرىغه آچيق جواب آلمايىن ياكه بر براویگە مناقض جوابلر آلېب حيران بولوب يورالر ایدی.

اوغرىلر و جنایتکارلىرنگ اشلىرىنى بابا بىك اسملى ياساول باشىسىغه تابشورگان، او

¹ бриллиант

هر نیمه دیسه قوشیبیکی شوڭا حکم قیلار ایدى. بابا بیك هرکون بر نیچە کیمسەلرنى اوغرى دیب قوشیبیکی امرى ايله قاماق، ایرتهسى ياكە بر نیچە وقتدىن كىيىن (طبعىي ياخشىگەن رشوه آلىپ) توغرى ايكانلر دیب يەنە قوشیبیکی امرى ايله آزاد قىلدرا ایدى. اوшибو ساخته كارلكلىرىن قوشیبیکی خبرسز ایدى دیب بىز گمان قىلامز، لەن فرصت سزلىكتىن و اوز آدمىغە افراط درجه دە اعتمادىندن شونداققە بىوك خطالرغە توشە ایدى. [234]

نصر الله قوشیبیکی روسىيەغە سفر قىلغان، روس تىليغە واقف، روسچە و مسلمانچە غزىتەلرنى مطالعه قىلغۇچى، دنيا احوالىن بىر درجه خىردار، بالذات ئىلمىدىن متنفر، اصلاحاتىن مایل كوروناتورغان بىر آدم ایدى. شونداق ھم بولسە، اصلاحات قىسىمىنى بىران مەم اش اشلايا آلمادى. زىرا او ھر كىمسە گە مقبول بولماقنى خواهلار ایدى. بالخاصە وزارتىغە سبب بولغان علماء صنفینى حىدىن آرتق رعايە قىلا ایدى. اگر مەم اصلاحاتىن كىرىشى، ملالرنى اوزىندن نفترت قىلدرماقى لازم كىلا ایدى. شونڭ اوچۇن ھىچ بىر مەم اش قىلمادى و قىلا آلمادى.

گذر مكتبلىرىگە يوز تىنكەدن آيلق تعىينلاب مونڭ آتىنى اصلاح مکاتب، امير اسىمېغە بىر مدرسه عمارت قىلىپ آنده حدیث، تفسىر، حساب، هندسە، حسن خط و تجويد معلملىرى كركۈزۈپ مونڭ آتىنى اصلاح مدارس قويىدى والسلام.

مكتبدارلار اصول تعلىيمىن خىردارمى، يا يوق؟ مدرسلر اوزلىرىغە حوالە قىلغان فنلرغە مقتدرمى، مقتدر ايماسلىرمى؟ [235] بو تىپلىرىنى اوپلامادى و اوپلاماقغە لزوم ھم كورمادى. فقط بو اش بىلەن «مدرسە و مكتبل اصلاح بولاياتىپ در» سوزىنى مىدانغا چىقارىب ياشلىنى آلدادى، يەنە يوز، ايکى يوز نفر تىبلەرلەر پادشاھلىقىن آيلق و الوفە تعىينلاب ايسكى لرنى ھم اوزىندن ممنون و منتدار قىلدى.

اهالىنىڭ توپلىرىنى تخفيف (يىكىل) قىلدردى، ملالرنىڭ افتتاح و ختم توپلىرىنى يوقاتشىغە چالشدى، امير اسىمىندن بىر ايکى بوزوق مدرسه و مسجدلىرنى عمارت قىلدردى، بىر ايکى حوضنى شىكست و رىخت ايتدى... كوزگە كوروناتورغان ياخشى اشلىرى منه شولر ايدى.

يوقارىيە ذكر قىلغان احوالىن نصر الله قوشیبیکى نئىڭ ياخشى خىصلتلرىندن يامان صفتلىرى ازگەنە كوبراق كورونكىاندر. شونداق ھم بولسە نصر الله قوشیبیکى حقنە منم

اعتقادم توباندە کىچە در:

«نصر الله قوشىكى امير عالم دور حكومتىڭ ايڭ ياخشى آدمى ايدى!» [236]
نصر الله قوشىكى حقندە سوزنى اوزون راق سوپلادك. بو خصوصىدە
اوچىلەرنىڭ عفولىنى تىلايمز. تأريخمىنڭ مهم بىر قىسمىنى ۱۳۳۵ نچى (۱۹۱۷ م.) يىل
واقعەلرى تشکىل قىلىدىغىندىن و او واقعەلرغە نصر الله قوشىكى مهم اوپىنلر اويناغانلىغىندىن
آنڭ احوالىنى مفصل راق آڭلاماقغە مجبورىت تأريخى بارلغىنى عذر مقامىدە عرض
قىلامز.

- ۱۹ -

ياشورون جمعىت

امير عبد الاحد دورىنىڭ آخرلۇندا ياشلىنىڭ ايڭ آخركى اميد سېلىرى بولغان تاتار
مكتبى هم باغانلىنى. اميردىن، وزيردىن، نه عمومى اصلاحات توغرىسىنده و نه اصلاح
مكاتب خصوصىنده اميد قىلاتورغان اورون قالماغان ايدى. شونڭ اوچون ياشلىرى جىرى راق
حركتگە كىشمەكچى بولوب ۱۳۲۸ نچى يىل ۲۸ ذى القعده آينىدە «تربيء اطفال» [237]
اسمندە ياشورون بىر جمعىت تأسىس قىلىدiler. باشلاپ جمعىتى تأسىس قىلغۇچىلر¹ : ميرزا
عبد الواحد منظم، حامد خواجە مهرى، احمد جان مخدوم حمدى، مدرس حاجى رافع و
مكمل الدين مخدوم برهان اوغلى ايدىلر. جمعىتىڭ مرامنامەسى يالغۇز علمى بولوب
احتياط اوچون «جمعىت مطلقا سياستىغە قاتشمايدىر» كېنى بىر جملە نظامنامەدە يازلىغان
بولسە هم، جمعىت اعضالرى خلقنى عمومى اصلاحاتىغا تىۋىق قىلالر، اميرنىڭ ادارە
فسادلىرىنى آچىپ كورساتەلر، اهالىنى اوشبو ادارە ئۆلمانەغە فارشى قوزغاتالر ايدى.

۱۳۲۹ نچى يىل رمضان آيىغەچە جمعىتى ميرزا عزت الله، پارسا خواجە، فضل
الدين مخدوم، حاجى همراھ يولداش اوغلى، احمد كمال، ميرزا نذر الله، حاجى عبد
الستار، حكيم جان مخدوم، ميرزا پولات، سليم جان، محمد نظر مخدوم، مظھر مخدوم و
بو سطرلىنى يازغۇچى صدر الدين عينى داخل قىلغان ايدىلر (اوشبو كىمسەلرنىڭ ھر

¹: قىلغۇچىلر

قايسىسى باشقە¹ [238] وقتلرده جمعىتىغە كىرگان بولسەلر ھم، قولىمده جمعىتىڭ دفترى بولمادىغى سېبلى ھر قايىسليرىنىڭ دخول تأريخلىرىنى آچيق يازا آلمادم). موندن بويان جمعىت ياخشىگىنە قوت آلغان، ھر بىر دايىرەدە و خلق آراسىندا اوز اعضاسىنى تيقغان ايدى.

جمعىت برنچى نوبىتىدە استانبولغا طلبە يوبارمەك چارەسىيگە كىرشدى. مصارف اوچون جمعىتىڭ سرينى آچماين اعتماد قىلىدىغى ترقى پورولىرىدىن اعانە توپلادى. ١٣٢٩ نىچى يىل جمادى الثانى آينىدە جمعىت اعضاسىندن حامد خواجه مھرى بلەن تحصىل علم اوچون عبد الرحيم حاجى عبد الستار اوغلۇ يەنە بىر فقير طلبە استانبولغا اوزاتلىيلر. اوшибو سەنە رجب آينىدە احمد جان مخدوم اىكى اوغلۇ افضل و اكرمنى جمعىت خرجى بلەن اوقوتماق اوچون استانبولغا آلىپ كىتىدى. [239]

جمعىتىڭ اعضاسى كۈپايب قوتى ارتغانىندىن كىيىن استانبولغا طلبە يوبارمۇ ياكە بىر چارەسىنى تاپىب بخارانىڭ² اوزىيگە اوقوتماق اشلىيگە ياخشىگىنە اشلادى. خارجىگە طلبە يوبارشىگە خلق اراسىندا تشويقات قىلا، اقتدارلى كىمسەلرنىڭ خراجاتلىرىنى اوزلۇرىغە يوكلاتا، فقير بالالرنىڭ خرجلرىنى جمعىت اوز خزىنەسىندن بىرە ايدى.

جمعىتىغە اعضا قبول قىلماق يوللىرى

«جمعىت» اعضا قبول قىلماق توغرىسىندا كوب آغر شرطلىر قويغان ايدى. جمعىت غە اعضا بولماق اوچون اخلاقى پاكىزەلکى، ايچكولك و بوزوق اشىردىن پاك، آغىردىن سر قاچورمايتورغان درجهدە محكىم بولش، معارفپور، اصلاحاتىغە عشق درجهسىندا طرفدار بولماق برنچى شرطلىرىنى اۋشبو صفتلىرىنى تحقىق قىلىپ قبول قىلماق [240] يوللىرى كوب آغر ايدى. شونداقكە: عمومى مذاكرەلردىن اعصالىنىڭ ھەرى مناسب كوردىكى³ كىمسەلرنىڭ نامزىدى قويا، اوشال مجلسىدە نامزىدلەر حقىندا مذاكرە بولا، مذاكرە نتىجەسىندا اعتمادىغە شايىان كورونگان⁴ نامزىد اوچون جمعىت اعصالىندا اىكى يا اوچ نفر كامىسيه تعىين قىلنهلر. كامىسيه لر نامزىدىن اوزى بلەن تانشەلر

¹: باشقە [238] باشقە

²: بخارانىڭ

³: كودكى، ب: كوردىگى

⁴: كورون گان

و باشقه جايىردن معلومات يىغالر، ايکينچى مجلسده اوز تفتىش لرىنىڭ خلاصەسىنى جمعىتىغە عرض قىلالر ايدى. باشقه اعضالر ھم اوشبو تفتىش اثناسىدە مذكور نامزد توغرىستە تاپغان معلوماتلىرىنى جمعىتىغە آڭلاتالر. اگر مذاكرەلر نتىجەسندە مذكور نامزد مناسب كورونسە قبول كامىسييەسى تعىين قىلنه ايدى. قبول كامىسييەسى نامزد بلەن بارش كىلىش قىلىپ فكىرىپ فكىر آللە و نتىجەدە او بلەن بر جمعىت ياساماقچى بولا ايدى.

[241]

اگر اش موفقيتلى چىقسە، مذكور نامزد ھم شونداققە بر جمعىتىغە راغب كورونسە، كامىسييە مفروض جمعىت اوچون اعضالردن بر نىچە نفرنى نامزد كورساتا و جمعىتىڭ نظامانامەسىغە ياقين بر نظامانامە ياساب نامزد ايلە عهد و پىمان قىلا ايدى.

كامىسييە اوشبو حاللرنى يەنە عمومى مجلسده عرض قىلا و نامزدىڭ قبولى مقرر بولىقدن صوڭرە مذكور نامزد قبول كامىسييە تامانىدىن ايکىنچى عمومى مجلسغە كىلتۈرولار، يەنە مذاكرە باشلانا، مجلسده كىلەرگۈيا كە ياكىدىن بر جمعىت تأسىس قىلاتورغان بولوب عهدلر، پىمانلر قىلالر، صوڭرە نظامانامەنى اوقويلر¹ و نامزدىنى امضا قىلدۇرالار. بو اشلر بتكىاندىن كىيىن بوتون اعضالر ياكى براذرنىڭ شرفىغە آياق غە توروب تېرىك قىلالر. صوڭرە جمعىتىڭ تارىخىنى سوپىلاپ مىسئلەنىڭ مهملىكى سېبىلى مونچە تحقىق و تفتىش [242] قىلماقغە مجبور بولۇقلارنى ياكى براذرنىڭ عفوينى اوتنالار ايدى.

جمعىت اوشبو ياز موسمىدە بر نىچە فعال يىگىتلەرنى اوزيگە اعضا قىلدى. مشھورلىرى: ميرزا عبد القادر محى الدين اوغلى، امين جان مخدوم مير ضياء الدين اوغلى، محى الدين مخدوم قاضى عبد الحكيم اوغلى و آنڭ براذرى عبد النصیر مخدوملر ايدى.

جمعىتىڭ اجتماع روشي

بخارا استبدادىغە و روس حكومت مستبدەسىنىڭ بخارادەكى تعقىباتىغە واقف بولغانلرغە معلوم در كە بخارادە بىش نفر ترقىپپورنىڭ بر جايىدە يىغىلىشى نهايت درجه دە مشكل ايدى. شونداق ھم بولسە، ۲۰-۱۷ نفرغە يىتىشكان جمعىت اعضاسى ھر ۱۵ كوندە بىر قاتلا، اگر بىران مەم اش چىقا قالسە فوق العادە بر اوىغە يىغىلالر ايدى. مجلس كويىنچى

¹: اوقويلر

مشهور ترقى پورلرنئک اویلنده بولماین، خلقنئک و حکومتنئک دقتىنى جلب قىلماغان بىر اعضاڭ حوليستىدە بولا ايدى. خصوصاً كىينكى [243] يللرده اوشبو شرط كوبراق رعايە قىلندى. جمعىت اعضاڭلى خفتنئك اذانىدىن خفتن نمازىنى اوقوب بولغان وقىغەچە يارم ساعتلەك بىر فرصتىدە بار، بار مىلسەنگە يېغىلار، اوّل آخشامدىن بامداد اذانىغە¹ داۋور مذاكرە دوام قىلا، صوڭرە مجلس باغانلىب يېغىش ترتىبى ايلە تارقالشىلار ايدى.

جمعىت نئك اجتماعى احوالىغە ئىنظرى

جمعىت اعضاڭلى بىتون اسرافات و اخلاق رزىلە بىلەن كورەشە، اعضاڭلى ئىسرافلى توى قىلىشى، اىچكۈلۈك اىچشى، حتى اىچكۈلۈك اىچچىلاتورغان مىلسىلدە اوللتورشى قطعياً ممنوع ايدى. شونئك دىك جمعىت اعضاڭلى مىجۇر ايدىلركە اوز قوم و قارنداشلىرىنى و سوزلىغە قولاق سالاتورغان كىمىسىلنى مذكور بدعت، حرام و اسرافلدىن منع قىلىسونلار.

[244]

جمعىت نئك اشلاڭان اشلىرى

جمعىت نئك برنچى اشى تشویقات ايدى. تشویقات موضوعىنى خلاصە قىلسەك اوچ ماادەغە آيرىيلا در:

(1) خلقنى علم و معارفغە تشویق قىلماق، اوقوشغە طالب بولغانلارغە هر تورلى ياردەم كورسەتمەك، خلق آراسىنە ياكى ادبىيات، غزيتە، مجموعە و رسالەلرنى تارقاتماق، بو توغرىدە جمعىت اعضاڭلى ئىكەنچە قويىنگە ياكى اوچ دانە غزيتە و مجموعە و برايىكى دانە ادبى و اخلاقى كتاب تىقا، خواه بازاردە بولسون، خواه اويدە بولسون، خواه قشلاقىلدە بولسون، خواه تيمور يول سفرنەدە بولسون خلاصە هر يېرددە و هر بىر فرصت چىقدىچە خلقىغە اوقوب يېرە، بىر آز رغبت كورساتكالنرگە مجانى ياكى ادبىيات تارقاتاتىپ تورا، جدى راق و صمىمىرى راق آدم قولىغە تووشىھە غزيتە و مجموعە لىغە مشتىرى قىلا ايدى.

[245]

(2) ايسكى اسرافات و عادات رزىلەلرنى يوقاتشىغە تشویق. بو توغرىدە توپلىر و عزالىنى شريعەت يوزەسندەن محاكمە قىلا، مناسبت چىقدىچە بزم و كوبكارى كېيىمەن و

¹: آذانىغە

عمومی عادتلرنىڭ فسادىنى خلقغە آچىب بىرە، اوزىگە مناسبتلىك كىيمىسىلرنڭ توى و عزا معرىكەلرىنى و باشقە مراسملىرىنى ممكىن قدر يېڭىللاشتۇرمەك كىچىلەتلىك كىيىمىسىلرگە معاونتغە چاقرا يىدى.

۳) امير حكومتىكە قارشى قوزغالماقغە تشویق. جمعىت اعضاسى بو توغرىدە اميرنىڭ، وزيرنىڭ، قاضى و حاكمىرنىڭ¹ ئالمانە حركتلىرىنى، جاھل ملالرنىڭ نابجا فتوالرىنى خلقغە آچىب كورسەتە، حكومت دايىرلەرنىڭ كى اخلاق بوزوقلقلرىنى و اسرافاتلىرىنى، مدرسه و علماء آراسىنده كى رياكارلكلەرنى شريعت يوزه سىندىن اصلاً و قطعاً توزوك ايماسلىكىنى عقلى و نقلى دليللر بلەن اثبات قىلا يىدى.

جمعىت اعضالىرى جمعىتىڭ ياشورون تعليماتى بلەن خلق آراسىنده يالغان، خصوصاً قاضىخانەلر، حاكمخانەلر، [246] مدرسه‌لر، مفتى و مدرسلرنىڭ اوپلىرىغە يول تابغان يىدى. بو سايىدە حاكمىلر و ملالرنىڭ ايڭىنچىگە² سىرىجىعەچە واقف بولا، اوشبو سرلىرنى اوزىگە دست آويز قىلىپ حكومت اربابىنى و حرام خور حجرە جلاپ ملالرنى خلق اراسىنده ياخشىگىنە تنقىد قىلا يىدى.

جمعىت حكومت ادارەلرىنىڭ بوزوقلغىندىن استفادە قىلىپ آراغە تىقىدىغى ياشورون نمايندەلرى واسطەسى ايلە بعض بر منصبىرغە اوز فكىرىگە ياقىن راق كىلىكان كىيمىسىلرنى كىركۈزە، بو سايىدە سزدەمىسىن بىر آز سىاسى نفوذ ھم پىدا قىلا يىدى.

جمعىتىڭ معارف توغرىسىندە اشلاڭان اشلىرى

يوقارىدە يازلىدىغى دىك جمعىتىڭ مهم اشى خارجىگە طلبە يوبارمەك يىدى. ۱۹۱۱ نچى يىل تحصىلىنده استانبول مكتىبلەرنىدە جمعىتىڭ تشویقى بلەن يوبارلگان شاگىرىلرنىڭ [247] سانى ۱۵ نفرغە ۱۹۱۲ نچى يىلده كاتته كچىك ۳۰ نفرغە يىتىشدى. اوشبو شاگىرىلرنىڭ كۆپنچىسىنىڭ خرجىنى جمعىت قىلا يىدى.

موندىن باشقە جمعىت بخارادە مكمل الدين مخدوم اوينىدە كى ياشورون مكتىنى اوز حمايتىغە آلدى، مكتب مخارفى اوچون آى مە آى معين بر مقدارده ياردەم قىلىپ توردى.

¹: حاكمىلرنىڭ

²: ئىشكە

جمعىت نئك استانبولدە كى شاگردلر ايله مناسبتى

جمعىت اوز سرينى هىچ بركشىگە آچمادىغى دىك استانبولدە كى طلبەلر ايله ھم رسمماً مخابره قىلماس ايدى. يالغۇز جمعىت اعضالىنندن بولوب استانبولدە تورغۇچىلار، ھر بىر سر و احوالدىن خىبدار قىلنه ايدىلر. بو توغرىدە اوز آرالىنده اصطلاح قىلتغان اشارت و عالملىرى بار ايدى. جمعىت حسابىن، ياكە جمعىت حمايەسىنەدە استانبولدە اوقيوتورغان شاگردىگە نظارت قىلماق اوچون جمعىت نئك [248] معتمد اعضالىنندن ھر وقت برايىكى نفرى استانبولدە تورا ايدى. جمعىت اعضالىنندن شاگردىنى نظارت قىلماق، ياكە اوقوماڭ نىتى ايله استانبولغە بارگان ڈاتلر بولر ايدىلر:

- (١) حامد خواجە مھرى، (٢) احمد جان مخدوم حمدى، (٣) مظھر مخدوم، (٤) محمد نظر مخدوم، (٥) هاشم شايق.

استانبولدە ھم «بخارا تعميم معارف جمعىتى» اسمىنەدە رسمي و آچيق بىر جمعىت ياسالغان ايدى. اوشبو جمعىت اسمىگە موافق بخارا و تۈركستان معارفى يولىنەدە مەھم اشلىرى اشلادى. اوشبو جمعىت نئك مؤسسلىرى بخارالىلردن عبد الرؤوف فطرت، مقىيم الدین بىك، صادق عشور اوغلى بولوب بولرغە ياردم قىلغان غولجەلى عبد العزيز افندى ايدى. استانبولدە تورغۇچى بوتون بخارا و تۈركستان شاگردىرى اوشبو جمعىتىغا داخل بولدقىريدىك بخارادە كى معارف بىرولىنىڭ بىر قىسى ھم غاييانە اعضا بولغان ايدى. بخارادە استقامت قىلىپ بخارالىلر بلهن تانش بولغان تاتار عالم جان الادرسى افندى ھم اوشبو جمعىت دە اعضا بولوب اشلادى. [249] «بخارا تعميم معارف جمعىتى» بخارا و تۈركستان شاگردىرى اوچون حکومتگە مراجعت قىلىپ مناسب مكتىلدەن اورون آلا، استانبولغە ياكى كىلگان شاگردىغە جمعىت بناسىندا متنزىل بىرە و مكتىبگە كىرگۈنچە خصوصى معلمىردىن اوقوتوب حاضر قىلا ايدى.

مۇندىن باشقە جمعىت تۈركستان و بخارادەن حجازغە بارياياتغانلار بلهن مناسبت پىدا قىلا، مكتب و علمى مؤسسىلرنى زىارت قىلدۇرۇپ ممكىن قدر فىكىرىنى آچشىغە چالشە ايدى.

تاتار عالم جان الادرسى افندى بلهن غولجەلى عبد العزيز افندى «بخارا تعميم معارف جمعىتى» غە مەھم خەدمەتلەر قىلدۇرۇندا بولىنىڭ ھم اسملرى بخارا انقلابىنىڭ

تاریخنده مهم اورون توشگه شایان در.

(یاشورون جمعیت‌نگاشتی بارا کیکاییب یا شرمنگ عمومی حرکت‌لریگه قوشلوب کیتکانلکندن، حاضر بو فصلنی بتکوزه‌مز، جمعیت‌نگاشته اشترینی عمومی اشتر قاتارنده [250] یازامز).

- ۲۰ -

عبد الرؤف فطرت افندي و آنک اثرلري

بخارا انقلاب تاریخنده فطرت افندي و آنک اثرلري مهم اورون توتدیغندن اوشبو خصوصده مخصوص بر بند یازماق لازم کوروندی:

یوقاریده کی بندلرئنگ برنده یازدیغمزدیک فطرت افندي مقیم الدین بیک بلهن برگه ۱۹۱۰ نچی یل بهار فصلنده ایران آشا استانبولغه سفر قیلغان ایدی. فطرت ذاتاً بخارا طلبه‌لرینگ ایڭ مستعدلرندن بولوب ایسکى ادبیات و علوم عربیه‌غه مهارت پیدا قیلغان ایدی. کیینکی يللرده يائى ادبیاتغه وقوفی سایه‌سنده فکری آچیلیپ بخارانگ سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و علمی احوالیغه عبرت کوزى بلهن قاراغان و بخارانگ اطراف ولايتلریغه سیاحت قیلیپ ياخشىگە معلومات توپلاغان ایدی.

استانبولغه کردىگىندا باشلاپ بر ياقدن اوقامقغه [251] و بر ياقدن اثر یازماقغه کىرىشدى. بىرنچى اثرى فارسيچە «مناظره» اسمىنده بولوب اوشبو اثرده قدیم - جدید نزاولرى محاکمه قىلنه در. بو اثر آچيق و ساده فارسى تىلندە بخارا خلقىنگ احوال روحىيەسىنى نظرغە آلىپ رومان¹ طریقىنچە یازلدىغندن، بخارا خلقىغە فوق العاده ياخشى تأثير قىلدى. فطرت افندي او زينگ مادى تارلىغىگە قاراماسدن اثرنى او ز خرجى بلهن استانبولدە باسدوروب بخاراغه يوباردى. بر قدرى يولده روس سانسورلىرى² قولىغە توشوب يوقالغان بولسە هم، بخاراغه سلامت كىلكانلىرىنى بخارا ترقى پرورلىرى ياشورون جمعیت تعليماتى ايله بخارا مملکتىنگ هر تامانىغه تارقاتىدلر. ترقى پرور مدرسلردن عبد

¹ роман

² < цензор

ال قادر مخدوم (۱۹۱۸ نچى يىلده تاشكىنده وفات) اوشبو اثردن يوز ايللىك نسخه سينى خورجىنگە تىقىب شهرسىز، كتاب، چراڭچى و ياكە باغلىرىغە چە ايلتىب تارقاتدى و اوقويالماغان كيمىسىلرگە اوزى اوقوب بىردى (اوشبو اثر سمرقندلى حاجى معين افندى تامانىن اوزبىكچە گە ترجمە قىلىنىپ باسدرلىدى). [252]

(۲) رومان طريقتىچە يازلغان «سياح هندى»¹ اوشبو اثرده بخارانڭ علمى، سياسى، اجتماعى و اقتصادى حاللىرى بيرحمانه فقط گاها كولكۇ، گاها جدى بر يول بلهن تنقىد قىلىنغان. اوشبو اثر ھم سانسور بلاسيغە يولوقوب مهم بىر قسمى تلف بولدى، قالاماسى بخاراغە كىلىپ «مناظرە» دن ھم مهم راق و ياخشى راق تأثير قىلدى («سياح هندى» فارسى تىلندە ايدى. سمرقندلى مفتى محمود خواجه تامانىن روسچەغە ترجمە قىلدورولوب باسدرلىدى).

(۳) «سيحە» اوشبو اثر فارسى تىلندە انقلابى شعرلى بولوب كىچگەنە قولده باسلغان ايدى. بو اثرده كوبراق جهانگىرلار عالمىنىڭ شرق و اسلام دنياسىنده قىلغان و قىلاياتغان جور و ئىلمىرنىن بىت قىلنى. اوشبو اثر اوقوچىلرغە ايليكىتىرىك² قوتى كېيى كوچلى و سرعتلى تأثير قىلا ايدى ديسەك مبالغە قىلغان بولمايمىز. «سيحە» استانبولىن كيسەلرده ياشونتورولوب كىلتۈرۈلەتكى دىك [253] بخارادە ھم كيسەلرده ياشونتورولوب تارقاتلىدى.

(۴) «رهبر نجات»، ۵) «عايىلە» بولوب برنچىسى اجتماعى و اقتصادى حياتغە رهبر بولارلۇك نقلى و عقلى دليل لر بلهن، ايكنچىسى عايىلە اصلاحى اوچون يازلغان ايدى.

اوشبو ايكى اثر ميرزا عبد الواحد خراجاتى بلهن باسدرولدى (بولر ھم فارسى ايدى).

(۶) «مسلمانان دار الراحت» اوشبو اثر اسماعيل بىك غصپرانسىكى نئك «دار الراحت مسلمانلىرى» دن فارسيچەغە ترجمە قىلىنىپ بخارا ياشلىرى تامانىن بخارادە تأسىس قىلىنغان «معرفت كتبخانەسى» خراجاتى بلهن باسدرولدى (حاضرده فطرت افندىنىڭ اشلاڭان اشلىرى و يازغان نرسەلرى توغرىسىنده شونچە بلهن قناعت قىلامز، قالاماسىنى عمومى حاللر آراسىنده يازارمۇ).

¹ ب: «سياح هندى» در.

² Электрик

[254]

- ۲۱ -

اصلاح مدارس مسئله‌سى

امير عالم حکومت اداره‌سينى قولىغه آلغاندن كىين، هر بر كىمسه اوز مدعى و مطلبىگە كوره اميرغه عريضه بىرىپ طلب و التماسى ده بولا بىردى. برى: «بالامنى سنت توبى قىلماغم لازم، لكن آقچەم يوق» دىب عريضه بىرە و بر قدر آقچە اوندورا، باشقە بىرسى: «فلان تولىت، ياكە وقف مڭا بىرسە ايدى» دىب مراجعت قىلا، مطلبىغه يىشە، بر مدرسه طلبه‌سى: «افتتاح قىلامن، مڭا فلان كتاب كىرەك، ياكە فلان مقدار آقچە لازم ايدى» دىب عرض قىلا بو ھم قوروق قالماسى ايدى. اوшибو طلب و عريضه‌لرنڭ باريسى شخصى و جزئى نرسەلر اوچون ايدى.

ياشلىنڭ ترغىب و تشويقلىرى ياكى ادبىاتنىڭ مدرسه شاگردىلى آراسىنده تأثيرى سايىھ سندە بر آز فكى آچىلىپ اوغانغان بر ايکى طلبه اميرلىنىڭ هر نرسەنى بخشش قىلاياتغانىدەن جسارتغە كىلىپ، 1911 نچى يىل باشلىرىنە مدرسه‌لرنى اصلاح توغرىسىنده اميرغه عريضه [255] تاپشۇردىلر. عريضه‌نىڭ مضمونى تقرىباً منه شونداق ايدى:

«بىزنىڭ مدرسه‌لرنڭ درسى حددن آشوق بوزوغان، درسلرده هىچ بر ترتىب و انتظام قالماغان، درس جدولنده لزوم سز شرح و حاشىه‌لر، منفعت سز مباحثه و مناقشه‌لر كوب كىرىپ بوتون مطلب و مقصد تاشقارىدە قالغان، مونىڭ اوستىغە كاتته مفتى و مدرسلر، درس حقى اوچون كاتته و قفلرنى يىب توروب، افتتاحانە دىب فقير طلبه‌لرنڭ بار و يوقلىرىنى باسيب آلالر. فقير شاگردىلىكتاب و كىيملىرىنى ساتماق بلەن افتتاحانە مصارفدىن قوتولا آلمائىن، بر قدر قرض دار بولوب قش اورتەسندە تحصىلنىڭ ايڭ رواجلەك بر چاغنده امامتچىلىك آختارىپ قىلاقلىرغە چىقىپ كىتشىگە مجبور بولالر.»

«بىز جنابعالى امير حضرتلىرىندەن اوتانامزكىم بىر توغرىدە بىر بويروق قىلسەلر ايدى. تاکە درس جدولندىن لزوم سز نرسەلر چىقارىلىپ آلنڭ اورنىغە شىيعتىڭ [256] اساسى و قاعده‌لرى بولغان تفسىي، حدېت، اصول فقه و باشقە نافع فنلر كىركۈزۈلۈسۈن. ھم افتتاحانە مصارفى فقير شاگردىلر بويىندەن كوتارىلىپ مدرسلر مدرسه و قفلرىغە قناعت قىلىسۇنلر.»

امير عالم عريضه‌نى اوقدىيغى ھمان «مضمونى اجرا قىلىنسۇن» دىب قاضى كلان

بقا خواجه غه بويروق يوباردي. بقا خواجه اميرنئک بويروغيني علماء ياساولى واسطه سى ايله مفتى و مدرسلرغه يتىشىوردى.

مفتى لردن يالغوز داملا اكرام اميرنئک فرمانىغه عمل قىلىپ درس جدولينى اصلاح قىلماقغه كرشى، هم «موندن بويان شاگىرىلردن افتتاحانه آلمانىيدر» دىب اعلان قىلدى.
اما باشقە مفتى و مدرسلر نىمه قىلىدىلر؟ دىب سوراي سزمى؟

باشقەلر يالغوز فرمانغه عمل قىلماغان بلەن قالمادىلر. بلکە قاضى بقا خواجه غه هجوم قىلىپ اميرنئک¹ [257] اوшибو فرمانىغه اعتراض قىلىدىلر (آه بۇ انصافسىز و عارسزلىر اميرنئک بچە بازلۇغى گە و بىت المانلى اوزكىفيگە اسراف قىلىشىگە هم بىران قاتلا اعتراض قىلسەلر ايدى). بۇ بلەن هم قالمادىلر: داملا اكرامىغە: «آتا بابامزدن قالغان عادتلرىنى ترك قىلما!» دىب نمايندە يوباردىلر. طبىعى داملا اكرام ذاتاً اوزى تىلاب يوردىكى بىر اشنى امير بويروق قىلغاندىن كىيىن برايىكى غير مسئۇل عنادچىلىنىڭ سوزىيە قاراب تاشلامادى. شونئك اوچۇن علماء بوتۇن ھىجانغە كىلىپ «بۇ اشلەر سىڭ خواهشىڭ ايله بولوب اىكەن» دىب داملاغە هجوم قىلىدىلر. داملا اكرام يەنە ثبات ايله اوزاشىگە دوام قىلا بىردى.

صوڭره علماء قاضى بقا خواجه واسطه سى ايله اميرغە مراجعت قىلىپ يوقارىدەكى بويروقنىڭ عكسىنچە بىر بويروق چىقارتۇردىلر. اوшибو بويروقنىڭ مضمۇنى شونداق ايدى: «مدرسە درسلرنىدە و افتتاحانە مراسمندە ايسكى عادت قاندای بولسە اوشهنگە عمل قىلىسون». [258]

قاضى كلان اميرنئک اوшибو فرمانىغه سويانىب داملا اكرامىنى هم درس جدولينى اصلاحىدىن رسمى صورتىدە منع ايتدى.

اوшибو واقعەدىن اميرنئک اوز فرمانلىرىغە قانچە اهمىت بىرلىكى، فىكتىز، ثباتىز و محاكمە سىزلىكى هر بىركىيمىسى گە آچىق بىلىنسە كىرىدەك. اگر امير بىر آز محاكمە اىگەسى بولسە ايدى، اوшибو واقعەدىن علمانئك اقتدار سىزلىغىنى و انصافسىزلىغىنى ياخشىيگەن توشۇنوب آلا و شوڭا قاراب علماغە قارشى بىر مناسب توتا ايدى. ملالرنئك درس جدولينى اصلاح دن قورقوش لرى اقتدار سىزلىقلەرنىدەن ايدى. زىرا علماء رسمى درسلرنى كتاب دىياجەلرىنى و آڭا متعلق شرح و حاشىيەلرنى قاندای اوقوغان² بولسەلر شونداق «يوروڭ بارايلۇك!» اصولى

¹: اميرنئک [257] اميرنئک

²: اوقوغا

بلهن اووقوتا بىرە ايدىلر. اما اگر درس جدولى اصلاح قىلىسە، باشلاپ مذكور علمانڭ اوزلرىنى اوقوتىماق لازم كىلا ايدى. افتتاحانهنىڭ اصلاحى ھم حرام خور، انصافسىز ملالرنىڭ منفعتلىيغە اصلاً توغرى كىلماس ايدى. شونىڭ اوچون قىامتلر قويتۇرۇب قارشى كىيلدىلر.

[259]

- ۲۲ -

داملا اكرامنى بونچى قاتلا سوركۈن (بدرغە)

1912 نچى يىل باشلىنده بخارا اعلمى غىاث مخدوم سينوماتوغراف عمارتى و كۆچه لرده تاش توشه مەك اشلىيگە قارشى چىقدىيغى سىبلى روس قونسولخانەسىنىڭ¹ طلبى بويىنچە قارشى شەرنەد قاضى قىلىنib بخارادن سورولگان ايدى. بو سىبىن بخارا علماسىنىڭ روحى سونوب يومشاپ قالغان ايدى. لكن بو اش بخارا حكومتىنىڭ توتكان سىاستىغە توغرى كىلماس ايدى. زира بخارا حكومتى اوز كىفييگە توغرى كىلمايدىرگان، ياكە اوز منفعتىغە ضرر قىلاتورغان ھر بر اشنى علمانى آلداي سالىب منع قىلا ايدى. شونىڭ اوچون غىاث مخدوم بخارادن ھايداماڭقە مجبور بولغاندىن كىيىن آندن ھم متعصب راق بولغان آنڭ ايىسى عظام مخدوم مصنفى بخاراده رئيس قىلدى. بو كىمسە براذرىنىڭ نفى بولغانلغىنى ياشىلدەن كوروب ياشلىرغە و ياش فكىلىلرغە قارشى قاتتىغ كىنه ساخлагان و انتقام آلماق اوچون فرصت آختارماقىدە ايدى. [260]

شول وقتىرده داملا اكرام بىر رسالە باسدوروب چىقاردى. داملا اكرام ذاتاً حقگۈ و تتقىيدچى ايدى. حق بىلدىكى هر بىر سوزنى اميردن، وزيردن و علمадن إبا قىلمايمىن هر يىرده سوپىلار، حاكمىر و قاضىلىرنىڭ ظلم و فسادلىرىنى، علماء سوءنىڭ نابجا اشلىرىنى هر زمان آچىپ تورە ايدى. منه ايمىدى اوшибو آغزە كى تنقىدلەرنى كتاب شىكلەندە باسدوروب خلق آراسىنده تارقاتىدى. بو رسالەدە يازلغان نرسەلرنىڭ بىر قىسى عمومى تنقىدلەرغە عايد بولوب مهم بىر قىسى حاكمىر، قاضىلىر و علماغە مخصوص ايدى. رسالە فارسى تىلندە يازىلىب

¹ консул

مدعالر شرعی دلیل لر بلهن آچیق صورتده اثبات قیلنغان ایدی.
طبعی اوشبو رساله حکومتئک کیفیگه توغری کیلماکانلکی دیك علمانک هم
کیفیگه توغری کیلماگان ایدی. لکن غیاث مخدوم واقعه‌سی سبیلی غیرتدن توشكان
علماء اوز اوزنندن بران فتنه چیقارشغه جسارت قیلا آلماس ایدی. [261]

نه نه شول چاقده غیاث مخدومئک اینیسی مصنف کیرهک بولوب قالدی. بوآدم بر
قسم ملازلرنی قوزغاتیب داملا اکرامگه هجوم قیلدردی. صوکره اوزی علماء اسمندن رسمًا
حکومتكه مراجعت قیلیب داملا اکرامئک بخارادن نفیینی طلب قیلدي. ذاتاً بهانه
آختاریب تورگان حکومت دررو داملانی پیشکوه تومانیغه قاضی قیلیب بخارادن
قاولادی.

داملا اکرام تامین معیشت اوچون فقرادن آقچه آلسنی قبول قیلماڈی و نفقه‌سینی
حکومتدن طلب قیلدي. حکومت آیده بريوز ايلىك صوم معاش تعین قیلدي. داملا اکرام
شول معاش بلهن پیشکوه و قاراکول ده ايکي يلغه ياقین قاضیلق قیلدي. صوکره ياشورون
جمعیتئک تدبیری ايله تکرار بخاراغه كيرکوزولدى.

[262]

- ۲۳ -

«بخارای شریف» و «توران» غزیته‌لری

بخارا ياشلری قاچانلردن بیرى بر غزیته نشر قیلماق فکرندە ایديلر. لیکن مونئک
چاره‌سینی هیچ تاپالماسدیلر. زира بخارا حکومتی عادی بران مدنی اشکه يول بیرماى
توروپ، كوزى آلدندە مفتش کبى نشر بولا تورغان بر غزیته‌غه نیچوک يول بيره ایدى.
روس ايلچى خانه‌سی ايسه، بخارا رعيه‌سینئک آنده رسمًا مراجعت ایتشگە حقى يوقلغى ايله
برابر ياشلر تامانندن نشر بولا تورغان حر افکار بر غزیته‌غه يول بيرمهك ناري تورسون امير
حکومتدن هم آرتق راق مانع ایدى.

1912 نچى يلدە بو اشنئک چاره‌سینى میرزا مھى الدين بلهن میرزا سراج حکیم
تاپدیلر. بولر اوّل کاگان مطبعه‌سینئک ايگەسی يهودى ليوينى كوروپ غزیته نشرندن كوب

مادّی فایده کوزیگه کورساتیب آنی میدانغه سالدی لر. لیوی میدانغه چیقیب (فایده امیدی بلنه) اوшибو خصوصده ایلچی خانه غه مراجعت قیلغاندە تجارت اشلری بلنه آنده بارش کیلش قیلیب یورگان میرزا محى الدین غزیته غه رخصت [263] بیرمهک طرفینی یاقلا دی و «بخارا خلقینی روس اداره لری بلنه تانشورماق، بخاراده پخته ایکینیگه رواج بیرمهک اوچون بر غزیته لازم در» دیدی. روس ایلچی خانه سینڭ كوكىلىنى تولدورماق اوچون، آنده ترجمانلۇق خدمتىغە تورغان حیدر خواجه میر بدلفنی مدیرلکگە کورساتدى.

ایلچى خانه سانسورلۇق حقى اوز قولىدە بولماق شرطى ايله بخارا حکومتندن لیوی و حیدر خواجه اسلاملىغە غزیته نشرى اوچون امتياز و اجازت آلیب بيردى.

محررلۇك اوچون باکودن میرزا جلال یوسف زاده، بر مقدار حرف و بر نىچە مرتب كىلتۈرۈلۈپ فارسى تىلندە «بخاراي شريف» اسمىنده كوندەلك بر غزیته چىقارلدى. غزیته نئڭ بىرنىچى سانى ٤ نىچى ربىع الثانى ١٣٣٠ نىچى يىل هـ. (11 نىچى مارت ١٩١٢ نىچى مـ.) دە يىكىشىب كونى نشر بولدى. غزیته نئڭ معنوياتى میرزا جلالغە، مادياتى لىيوغە عايد بولوب بخارا ياشلىرى غير رسمي صورتىدە غزیته غه مادّى و معنوى ياردىم قىلماقىدە ايدىلر. حیدر [264] خواجه بولسە معتدل فكىلى بىر مسلمان بولدىغى سېبلى غزیته نئڭ هىچ بىر اشىيگە تداخل قىلماس، يالغۇز ایلچى خانه نئڭ اطمینانى اوچون هر بىر سانىڭ آخرنە «مدیر مسئول حیدر خواجه میر بدلف» دىب آنڭ اسمى يازىلا ايدى.

«بخاراي شريف» بىرنىچى سانىندا باشلاپ اوقوچىلىرىنىڭ دقتىنى اوزيگە جلب ايتدى. میرزا جلال هر بىر سانىدە فصيح و بلىغ مؤثر مقالەلر يازا و عمومى دردلرمىنى آچا و آڭلا دوالر كورساتا ايدى.

میرزا جلال بىرنىچى قلم ايگەلرندەن بولوب علوم اسلامىيەنئڭ اصول و فروعىندە ياخشىيگە خىردار بىر ذات ايدى. شونئى اوچون آنڭ مقالەلری هر كىمگە تأثير قىلا، ذاتاً مستعيد بولغان بخارا اهالىسى اوز تىلندە يازلغان بو ادبى و ساده بىنلىرنى سىوه، سىوه اوقر ايدى.

ليوی بلنه حیدر خواجه بخارا قوشىيکى سى میرزا [265] نصر الله دن «غزیته غه هر كىم مشتىرى بولسە، بىزنىڭ تاماندىن هىچ بىر ممانعت يوق» مضمونىدە بىر آچىق خط آلدىلر. اوшибو خط مخصوص آدم بلنه اطراف ولايتلرغە يوبارىلىب بىر قدر مشتىرى توپلاندى. غزیته دن قورقاتورغان قاضى و حاكملىر ھم «اوшибو غزیته جنابعالى نىكى ايمش» دىب

مشتری بولدیلر. طبیعی بولردن یا شراق و مستعد راق لری باشد «جنا بعالی غزیته سی» دیپ مشتری بولغان بولسه لر هم، بارا بارا یاڭى ادبیاتغە آشنا بولوب غزیته غە الفت پیدا قىلدىلر. «بخارای شریف» شولحال بلەن كوندەلک تورت آى دوام قىلدى. بو آزادە بخارا قشلاقلىرى و اطراف ولايتىرنىڭ كۆپىنچى اهالىسىنىڭ اوزىك لكى نظرغە آلنىب توركچە بر غزیته نشر قىلش مسئله سى ميدانغە چىقىدى. ياشلىرنىڭ مشورتى بلەن «بخارای شریف» ادارەسى آستنده هفتەدە ايکى قاتلا «توران» اسمندە توركچە بر غزیته نشر قىلماق قرارى قبول قىلنىدى. [266] «توران» نئک بىرچى سانى ۱۴ نچى ایيول ۱۹۱۲ نچى يىلە نشر بولدى. شونداق بولوب هفتەدە تورت قاتلا «بخارای شریف» ايکى قاتلا «توران» چىقا بيردى.

محررلر و مرتىبلرنىڭ بارىسى چىت ولايتىردىن كېلىتۈرۈل كانلىكلرى سېبلى غزیته نئك مصارفى فوق العاده كوب ايدى. مونىڭ اوستىغە بخارا و توركستان اهالىسى یاڭى ادبیاتغە هنوز توزۇك الفت پیدا قىلماغانلىقلەرنىن اونچە مشترى يىغىلمادى. شونىڭ اوچون بىش آلتى آى مىتنىدە غزیته ادارەسى ياخشىگىنە ضرركوردى. يالغۇز مادى فايدە كوزلاپ غزیته نشىنى بويىنچە آلغان يەھودى طبیعى غزیته لرنى توختاتماقچى بولدى. اوشبو وقتە باشدە میرزا محى الدین بولديغى حالدە بخارا ياشلىرى ميدانغە آتىلىپ غزیته لرنى دوام قىلدۇ ماق اوچون رسمي بىر شرکت ياسادىلر. ۱۳۳۰ نچى يىل ۱۱ نچى شوالدىن (سېنتاپر ۱۹۱۲ م.) باشلاپ غزیته لرنىڭ نشى شرکت حسابىغە اوتدى و «توران» نئک [267] محررلەنلىكى استانبول دار المعلمىينىنى بتکۈزگان بخارالى غىاث مخدوم حسنى غە تاپشۇرلدى. بو كوندىن باشلاپ هفتەدە اوچ قاتلا «بخارای شریف» اوچ قاتلا «توران» مەتىظماماً چىقا بيردى.

حىدر خواجه خستەلکىنى بەھانە كورساتىپ مدېرلەكىن استعفا قىلغان بولسە هم، اوز تانشلىرنىن حسین ابراهيموفنى سمرقىددەن چاقرېب مدېرلەكىنی آڭا تابشوردى و اوز طرفندەن حسین ابراهيموف توغرىسىنە ايلچى خانەغە تأمینات بىردى. غزیته لر كمال موققىت بلەن ۱۹۱۳ نچى يىل يانوار باشىگە چە دوام قىلدىلر.

غزیته لرنىڭ توختالشى

غزیته لر كوندەن كون اهالىنىڭ دقتىنى اوزىگە جلب قىلا بيردى. بىر بخارا مەملەكتىنە

ایماس، بوتون تورکستاندە شهرت چیقاردی. «توران» تورکستانڭ هر بىر بورجه كىدىن يوزلرچە اوقوچى تاپدى. اوقوچىلرنىڭ [268] دىماقلارندە باشقە بر فکر، باشقە بر اوپلاو پىدا بولا بىردى. بو اش روس ايلچى خانەسىنىڭ كىفييگە توغرى كىلىمادى. شونداق ھم بولسە، ايلچى خانە غزىتەلرنى باغلاماق اوچۇن قانۇنى بىران سبب تاپا آلماس ايدى. زира محررلر نهایت درجه دە احتىاطدە بولوب روس سياستىغە تىكوب اوتابورغان بىران نرسە يازماس ايدىلر. بولرنىڭ توتكان مسلكىلىرى قىسقەچە: تنوير افكار و اوقوچىلرنىڭ قولىغە بر چراغ توتدىرمە كىدىن عبارت ايدى. موندىن اوياىغىنى او چراغ ياروغى ايلە تاپماق اوقوچىنىڭ اوزىگە حوالە قىلغان ايدى. شونىڭ اوچۇن يالغۇز اجتماعىي نىقسانىزدىن، اقتصاد و زراعىتىن، علم و معارفتىن، مكتب و مدرسه لەزمىنىڭ احوال فلاتكت اشتىمالىنىن و بولرنىڭ اصلاح يوللىرىنىن بىح قىلا ايدىلر. والسلام.

بخارادە كى روس ايلچى خانەسى قانۇنى سبب تاپلماغان ھر بىر اشگە بخارا حكومتىنى آلت قىلا ايدى. غزىتەلرنى [269] توختاتماق اوچۇن ھم شول وسileغە قول اوردى. بخارا حكومتىگە مراجعت قىلىپ غزىتەلرنىڭ باغانلىمىسىنى صلاح كورساىدى. ذاتاً بخارا حكومتى يالغۇز روس ايلچى خانەسىنىڭ خاطرى اوچۇن بىر اشگە راضى بولوب ايدى، بولماسە طبعاً مونداققە اشلىگە كۈنماس ايدى. اگر اختيار اوز قولىنده بولسە ايدى بىرگە بخارادە ايماس، بوتون روسييەدە كى حتى بوتون دنيادە كى مسلمان مطبوعاتىنى يوقاتار ايدى.

خلاصە كلام: ۱۹۱۳ نچى يىل ۲ نچى يانواردە روس ايلچى خانەسى اسىمندىن «پيتروف»¹ امضاسى ايلە ادارەغە اوشبو مضموندە بىر مكتوب كىلىدى:
 «بخارا اميرى جنابعالىنىڭ خواهشلىرى بلەن اوشبو كوندىن اعتباراً «بخاراي شريف» و «توران» غزىتەلرى توختاتىلدى.»

مهنە شونداق بولوب «بخاراي شريف» ۱۱ نچى مارت ۱۹۱۲ نچى يىل دن ۲ نچى يانوار ۱۹۱۳ نچى يىلگە داودور ۱۵۳ سان چىقىب و «توران» ۱۴ نچى اىيول ۱۹۱۲ نچى [270] يىلدىن² مذكور تأريخگەچە ۴۹ سان چىقىب توختاتماققە مجبور بولدى. ياشى مىوه كىلتۈرە باشلاغان اوشبو ايکى نهال استبداد و ظلم بالطەسى بلەن خلق باعچەستىن

¹ Петров

² ۱۹۱۲ يىلدىن

چاپیلیب آتلدیلر.

بو کونلرده کى تأثراتمنى فارسى چە نظم قىلىپ ايدم، شول يېرده آنى ھم يازىپ اوتسەم ضرر قىلماس:

ای ترجمە حال دل اى صفحە توران،
تو محو شدى ماند بدل داغ فراوان.
در علم و ادب رهبر توران شده بودى،
امروز بە افناي تو توران شده ویران.
دېروز بدوران ز تو اخبار همى رفت،
اکنون ز تو جز خاطرە نىست بدوران.
نى، نى! ز تو صد درد و الم ماند بگىتى،
نى، نى! ز تو صد محنت و غم ماند بکىهان. [271]
کور است بصرگرکند از حسن تو اغماض،
گنگ است زبان گرکند از حق توکتمان.
ای معرکە واسعە^۱ تو سن افكار!
ای محکمە عادلة دعوى اذهان!
اذهان ھمه چون سر من گشت مشوش،
افكار ھمه چون دل من ماند پريشان.
رفتى، زكە پرسىم كنون صالح و فاسد؟
رفتى، زكە جويم كنون از حق و بطلان؟
باز آكه مشوش نشوند اينهمه مردم!
باز آكه پريشان نشوند اينهمه انسان!

«عجا! روس ايلچى خانەسى نىمە اوچون باشدە غزيتە نشريغە اذن يېردى و يەنە
نىمە سېيدن باغلادى؟» كېى بىر سؤال اوقوچىلرنئىڭ ايسلىرىگە [272] كىلور. موڭڭا جواب
مقامىندا اوشبو سطرلىنى يازامز:

¹، ب: واسطە، م، د، ت: واسعە

روس ایلچی خانه سی باشد «اوшибو غزیته استراموف¹ قول آستنده تاشکنده چیقاياتغان «تورکستان ولايتىڭ گريتى» دىك مسلمانلىرنى اغفال اوچون بر واسطه بولور» دىب گمان قىلغان ايدى. صوڭرە كوردىكە بو غزیته لر خلقنىڭ فكرينى آچىپ مدنىت و معارفغە اوندا ياتىب در، خلق دن ھم حسن توجه كورا ياتىب در. تاركوز، قارا فكرلى، بوزوق باطن دىپلوماتلر² موڭا چيدا يآلمادىلر، بر امر قطعى بلهن باغلا دىلر، قويدىلر.

[273]

غزیته نشریغە خدمت قىلغانلر

اوшибو غزیته لرنڭ نشریغە بوتون بخارا ياشلىرى مادى و معنوی ياردم يېرىپ توردىلر. مخصوصاً اسلاملىرى ذكرگە شاييان ذاتلار بولر در:

ميرزا محى الدين منصور اوغلى و آنڭ اوغوللىرى ميرزا عصام و ميرزا عبد القادر، ميرزا سراج حكيم (ميرخان) ميرزا عبد الرؤوف اوغلى، ميرزا عبد الواحد منظم برهان اوغلى، فضل الدين مخدوم شهاب الدين اوغلى، محى الدين مخدوم عبد الحكيم صدور اوغلى و آنڭ ايئىسى عبد التصير مخدوم، امين جان مخدوم ضيائى، عبد الحكيم مخدوم عابد اوغلى، ميرزا عزت الله امين³ اوغلى، ميرزا نذر الله غفور اوغلى (1917 نچى يىدە آپرىيل ده شهيد)، حاجى عبد الستار عبد القهار اوغلى (1918 نچى يىدە شهيد)، ميرزا مصطفى قلى بورى باى اوغلى (1918 نچى يىدە شهيد)، حاجى همراھ يولداش اوغلى، ايکىنچى حاجى همراھ، ميرخان پارسا اوغلى، پارسا خواجه حسن خواجه اوغلى و باشقەلر.

نذر الله باى يعقوب باى اوغلى مدرسه طبلەرندن [274] اوزى آقچەسىنى تولاب بر يوز ايللىك عدد آلتى آيلق مشترى قىد قىلدىرى. بو واسطه بلهن غزیته ادارەسىغە مادى و طبلەلرغا معنوی ياردم كورساتدى.

* * *

غزیته ادارەستنده خدمت قىلغۇچىلرنىڭ كۈپنچىسىنى چىت ولايتىردىكى

¹ Остроумов

² дипломат

³: ابوالحى

يوقارىدە يازلغان ايدى. ۱۹۱۲ نچى يىل آخىرلۇنده بولۇر شركىتىن آلتى آيلق تأمينات طلب قىيلدىلر. اگر شركىت رسمي بىر معاھىدە بىلەن اوزلىرىنى آلتى آيغەچە باغلاماسە خدمت قىلا آلماسلكلرىنى بيان قىيلدىلر. شونئك اوچون شركىت غزيتە خدمتچىلىرى بىلەن آلتى آيلق شرطنامە باغلاغان ايدى. آرادن بىر ايکى هفتە اوتاب، اوتماس غزيتەلر باغلاندى. ذاتاً قىمت بولغان اش بەھاسى معاھىدە بويىنچە خدمتكارلرغە آلتى آيلاب تولاندى و شركىتئك قولغە كىركۈزگان سرمایھىسى نشر بولا آلماغان آلتى آيلق غزيتە مصاريفىھە كىتدى، شونداق بولوب مشتريلىرنئك آقچەلرىنى قايتارماقغە امكان تاپلمادى.

[275]

غزيتەلرنئك تأثيرى

اوشو اىكى غزيتە اون آيلق عمرلىرنىدە اميدىن آرتق تأثير قىيلدىلر. بولرنئك نشرى ايتاليا و بالقان اوروشلىرى وقتىغە توغرى كىيلدىكىندن، ھر بىر نرسەدن خبرسز بخارا اهالىسىنى تارىخدەن، جغرافىادن، سىاسياتىدەن، ياورۋپانئك عمومى احوالىدىن، اسلام عالمىنىڭ ھلاكت چوقورىغە توشاياتغانىدەن... خىردار ايتدىلر. ياشلر باشىغە ادبىيات، قلم و اوقوماقي فىكرى توشوردىلر، آتالر ايسلىرىگە بالا تربىيەسى و اوقوتماق خىاللىرىنى كىلتۈردىلر. بو تأثيرلىدىن مدرسه لەر ھم قوروق قىلمادى، مدرسه شاگىدرلىرى درس اصلاحىنى سورايان باشلادىلر. («بخاراي شريف» نئك كىينىكى سانلىرنىدە متعدد امضالر بىلەن مدرسه اصلاحى توغرىسىنە شاگىدرلىرنئك عرىضەلرى بار). حتى شاگىدرلىرنئك عمومى رغبت و طبللىرىنى تۈرۈپ بعض مدرسلر (عەدەسەندەن چىقا آلماسەلر ھم) اوزلىرنچە درسلىرىنى اصلاح قىلا باشلادىلر. [276]

غىاث مخدوم حسنى نئك آتاسى بۇوالى¹ ملا نور على بولوب آناسى بخارالى ايدى. غىاث مخدوم نئك اوزى بخارادە توغولىپ² بىر بخارا بالاسى سانالدىيىندەن غزيتە نشرى اثناسىنە بخارادە ياخشىگەنە خدمت قىيلدى: اوز اوينىدە خصوصى مكتب آچىب تحريردىن بوشاغان وقتلىرنىدە بىر قدر ياشلرنى اوقوتدى. اويلرغە يوروپ ھم بعض كىمسەلرنئك بالالرىنى تعليم بىردى. موندىن باشقە بخارانئك ھرگوشه سندە «من بىر نرسەنى بىلەمن» دىب كىلىپ اولتۇرغان ھر بىر مسافر آلدигە اوقوشغە سوساغان بخارالىلر يېڭىمەلاب، اوتوزلاپ

¹ بۇغا تاتارستان دەگى جاي نامى.

² ب: توغوب

ییغیلا بیردیلر. مارکش گذرنده ملا ابو القاسم سيف الله اوغلی اداره‌ستنده بر مكتب آچیلیب منتظماماً دوام قىلدى. مكمل الدين مخدوم اوينىدە كى ياشورون مكتېنىڭ ھم بر قدر اوستى آچىلغان و بر درجه آزادلىق بلهن دوام قىلماقدە ايدى. بو اشلەرن حکومت كۆز يوما و اوزىنى [277] بىلماسلىكىگە سالا، عادتاً فكىرلەرنڭ آقشىغە تسلیم بولماقچى بولا ايدى... شىبەھە سز بو اشلەرنڭ برنچى سبىي غزيتەلرنىڭ تأثيرى ايدى. غزيتەلر سونغاندن سوغۇن ھم اوشبو فكىرلر، اوشبو جريانلر سونمادى، بالعکس كوندن كون اوسا و آشا باشладى. تفصىلاتىنى كىلەسى فصللىرده يازارمز.

- ٢٤ -

١٩١٣ نچى يىلde بخارادە معارف اشلىرى

بخارادە ١٩١٣ نچى يىلى قوزغالغان فكىرلر قارشى آلدى. برهان الدين كېنىڭ فتنە كار بخارادن قاولانغان، اعلم نڭ قارشىغە اوزانلىشى نتىجەستنده باشقە ملاڭلارده ھم فتنە قوزغاتماقغە ھوس و حوصلە قالماغان، بالعکس اوون آيلق نشرىيات سايەستنده يالغۇز ياشلر ايماس، مدرسه شاگىردىرى ھم علمى و فكىرى انقلابغە حاضرلانغان ايديلر [278]

١٩١٣ نچى يىل بەهارنده استانبولده تورغان عثمانخواجە و حامد خواجە بخاراغە كىلدىلر. عثمانخواجە باشدە لطيف خواجە اوينىدە خصوصى بر مكتب آچىب اوزىنىڭ بر نىچە قوم و قارنداشلىرىنى اووقوتا باشладى. اقربالرندن¹ فيض الله خواجە اوبيغە بارش كىلىش قىليب آنده انقلابى بر فكىر اوتقۇزدى. ذاتاً معلوماتلى، روسچە و نىمسىچە تىللەرنەن خىردار بولغان ياش فيض الله خواجەغە عثمانخواجەنڭ القا قىلغان فكىرلى ياخشىگىنە تأثير قىلدى. ياز فصلىنده عثمانخواجە گاوكشان حوضى بويىندىن بر عمارتنى اجارەغە آلىپ مكتب آچدى، لوحە و كورسى كې مكتب اسبابلىرىنى حاضرلاب اوزىگە بر ايکى معاون آلىپ جىدىت بلهن تعلیم اشىگە كىرىشدى.

حامد خواجە ھم حوض ارباب گذرنده اوز حوليسىنى شىكست و رىخت قىليب مكتب آچدى. [279]

¹: اقربالرندن

ملا وفا اسلامی روسچه دن خبردار بولغان بخارالی بر مدرس پای آستانه گذرنده روسچه و مسلمانچه بر مکتب آچیب اشگه کرشدی. مارکش ده کی و مکمل الدین مخدوم اوینده کی مکتبلر هم دوام قیلماقده ایدیلر. بولردن باشقه خیابان گذرنده میرزا اسماعیل نئٹ اینیسی تامانندن بر مکتب آچیلیب (علمی میرزا حبیب یوسف اوغلی ایدی) دوام قیلا باشладی. مذکور مکتبلرده یاش بالالردن باشقه سوادسز قالغان کاتتلر یا که چه له سوادلیر کیچقورونلرده بیغیلیب خط، سواد، حساب و جغرافیا کبی نرسه‌لر اوقوماقده ایدیلر.

یاشرلر و یاش فکرلی مدرسه شاگردلری و یاش مخدوملر خصوصی معلم‌لر تاپیب عمومی فنلردن، اصول تعلیم و تربیه‌دن اوفور ایدیلر...

بو حالراغه روس ایلچی خانه‌سی هم کوز یوما و اوزینی بلماسلکگه سالا ایدی. زیرا او بر قاتلا مکتبنی با غلاتیب کورگان ایدی. نتیجه‌سنده ۱۲-۱۰ یاشار [280] بالالر تحصیل علم اوچون استانبولغه کیته باشلاغان ایدیلر. آنده بارگان شاگردلر تورکیه‌نئٹ منتظم مکتبلرنده اوقوب چیقسه‌لر، استقبالده روس حکومت مستبده‌سینئک سیاستیغه ضررلی بر نرسه بولوب کیلوولر ایدی. بیولی مکتبلراغه يول قویماق ئنه شول آفسنئک آلدایینی آلماق اوچون ایدی. بخاراده کی نیم اصلاح مکتبلر روس مأمورلری کوزیگه «اهون الشرین» (ایکی یامانلقدن آسان‌راغی) قیبلنندن ایدی. شونئک اوچون روس مأمورلری بخاراده یاڭى دن آچیلغان مکتبلنی یاشورون تعقیب قیلیب توردقلىر ایله برابر، باغلاتماق چاره‌سیگه کرشماس ایدیلر.

* * *

اطراف ولايتلرده هم فکرلر و اشرلر یاخشی بارایاتیب ایدی. مثلاً کرکی ده ایسکی دن بیری تاتار مکتبی [281] دوام قیلا ایدی. کینیکی يللرده کرکی ایچنده کیکچی¹ یاشرلری و آنده موقعت تورروب قالغان بخارالیلر نئٹ بعض لری مكتب اشیگه قوشولا بیردیلر. حاضرده بخارا انقلابچیلرینئک پیش‌ولرندن بولغان قاری يولداش پولات اوغلی باشده بولدیغى حالدە کرکی یاشرلری یاخشیگنه اشلا دیلر. بخارالی میرخان ابو نصر اوغلی اوینده بر مكتب آچیب تعلیمغه رواج بیردیلر، روس مکتبلریگه طلبه کرکوزوب اوقوتدیلر، قرائتخانه و کتبخانه آچدیلر، خلاصه مدنی بر تشکیلات حالیغه کیلدیلر.

¹ م: «کیکچی»

شهرسزدە ھم اشلر ياخشى بارماقده ايدي. كينه كس ايلينڭ باشلقلرندن اسلام قل توقسابه (1918 نچى يلدە شهيد) اوز اويندە مكتب آچغان، سمرقند و تاشكىندەن معلم كيلتوروپ خلق بالالرىنى اووقتا، غزيته و مجموعەلر آلدوروپ خلقغە تارقاتا ايدي. [282] قاراکولدە املاكدار غلام قادر بلهن قاضى اكرام مخدوم بىر مكتب آچىب اوز بالالرىنى و استەگان كيمسه لرنڭ بالالرىنى اووقتالر ايدي. سليمان خواجە (1918 نچى يلدە شهيد) آنده گويا كە بركتباخانه وظيفەسىنى ادا¹ قىلىپ نشريات و يائى ادبيات تارقاتاماقدە ايدي.

غجدواندە ھم بىر فىكىر يېلاشكان، محمد عظيم (1918 نچى يلدە شهيد) باشده بولدىغى حالدە غجدوان ياشلرى تشكيلات كېيى بىر نرسە ياساغان، بىر تاتار معلمى تاپىپ اوقامادە، شافركام قىشلاقلىغىچە يائى ادبيات تارقاتاماقدە ايديلر. وابكىن، وغانزە كېيى تومانلر ھم قوروق قالماغان، او يېلىرلە ھم اوز نسبىتىدە فىكى بار و ادبيات تارقا لا ايدي. بو اشلرنڭ ھر بىرسىيئىڭ آراسىنده مطلقاً ياشورون جمعىتىڭ نمايندەلرى بار، شونڭ اوچون ھر بىر اش براڭ كيمسەگە حتى اشلاوچىنىڭ اوزىگە ھم سزدرلماسدن، [283] ياشورون جمعىتىڭ تعليماتىغە موافق يوروتولا ايدي. خلاصە كلام عمومى بىر حرڪت، عمومى بىر قوزغالىش كورونىمە كىدە و ياشلرنى استقبالىغە اميدوار قىلماقدە ايدي.

- ۲۵ -

1914 نچى يلدە حاللر و مكتبلر

1914 نچى يلدە ياشلرنڭ حاللرى ياخشى، نفوذلىرى ھر يېرده بار، علمى اشلرى ھم كوزگە كورونارلۇك بولوب ايدي. بو يىل، ياشورون جمعىت ياخشىگەن قوت آلغان، غيرتلى و حميitلى بىر نىچە نفرنى قولغە كركوزگان ايدي. اوшибو يىل، محمد موسى، اسماعيل صدرى و قارى هاشم كېيى بىر نىچە فعال ياشلر جمعىتىغە داخل بولغان ايديلر. جمعىتىڭ معتمد اعضاالرى، مرکزى جمعىتىڭ اسرايرىنى آچماسدن كوشللىرى تولاتورغان آدمىر بلهن ياشورون جمعىتچەلر ياساغان ايديلر. بو جملەدن ميرزا عبد الواحد خىابان تامانلرنىدە

¹: آدا

اشله مه کده ایدی. محى الدین مخدوم صدور اوغلی، میرزا یوسف و نظام مخدوم (ایکاوی هم ۱۹۱۸ نچی یلده شهید) لرغه فکر [284] بیریب شهرسیزده بر یاشورون جمعیت آچدردی.

جمعیت نئٹ مسئول اعضالرندن بولغان فضل الدین مخدوم (۱۹۱۸ نچی یلده تاشکنده غربته وفات) تلقینی بلهن حاجی جوره قل و عبد الفتاح جان (ایکاوی هم ۱۹۱۸ نچی یلده شهید) کرکی تامانلرنده اشلا دیلر و هر اشدہ کرکی یاشلری بلهن قولغه قول بیریشیب توردیلر.

بو یل یاشورون جمعیت نئٹ تعلیماتی بلهن ایکی مهم اش اشلاندی، بولرنئٹ برسی «معرفت کتبخانه سی» ایکنچیسی «برکت شرکتی» ایدی.

«بخارای شریف» و «توران» غزیته لری با غلامغاندن کیین یاڭی ادبیاتغه یاڭىگە اور گانا باشلا گان خلقنى ادبیاتدن قاندرماق اوچون یاشلر ھر سھمی ۱۵ صومدن بر شرکت توزوب «معرفت کتبخانه سی» نی آچدیلر. اوшибو کتبخانه ده استانبول و روسييده نشر بولوب تورغان وقتلى غزیته و ژورناللردن باشقە استانبول، باکو و ایچکارى روسیه [285] باسلغان و باسلیب تورغان ھر تورلى مهم اثرلر تاپیله ایدی. استانبولدە کى بخارا طلبە لری مهم اثرلرنى باسلغانى همان کيچىكتور ماسدن ھر تورلى واسطەلر بلهن بخاراغە يوبارا ایدى.

«برکت شرکتی» ظاهراً تجارت مقصدی بلهن آچىلغان بولسە ھم موندن حقيقى مقصد بىر قسم آدمى بىرده توپلاماق و آرالرندە فکر تارقاتماق دن عبارت ایدی. شونئٹ اوچون سھم حقى آز قويولغان (۱۵ صوم) نقد آلیب نقد ساتماق و ارزان آلیب ارزان ساتماق^۱ اساس تو تولغان ایدى. زمانمز تعېرىنچە اوшибو شرکت «کاپيراتيف»² وظيفەسىنى ادا قىلماقده ایدى. اوшибو شرکت گە یاشلر و ياش فکرلىلر، اورتا و فقير صنف آدملىر اعضا بولدىلر. نظامنامەسىغە قويولغان شرط بويىنچە سرمایه نئٹ بىر ایکى قولغه يېغىلىشى منع قىلغان ایدى.

خلق آراسىنده اوшибو شرکت «جديدلر شرکتی» دىب [286] آوازه چىقارغانلىغى سىبلى موڭا اعضا بولغۇچىلر اعضا بولما سدن بورون گويا كە جديدلر فكرينى قبول قىلىب،

¹ ب: آرزان آلیب آرزان ساتماق

² кооператив

هر تورلی تشویقات و سوزلرنی ایشیتمه کگه حاضر بولوب کیله‌لر ایدی.
اوшибو شرکت‌نڭ هیئت اداره‌سی ياشورون جمعیت‌نڭ مسئول و معتمد آدمىلردن
بولغان فضل الدین مخدوم، میرزا نذر الله، میرزا عزت الله، عبد الحکیم مخدوم و میرزا
عبد الواحد کبی ذاتلردن عبارت ایدی. شرکت‌نڭ مغازه‌سی بر تجارتخانه‌دن کوپراق، بر
قلوب^۱ ياكه مشورتخانه‌غه اوخشار ایدی. ياشلرنىڭ مصاحبه اورونلرى، مصلحت يېرلىرى و
بر براولرى بلەن کوروشا توغرغان جايلىرى بو يېر ایدی.

میرزا عبد الواحد‌نىڭ تلقيناتى بلەن خیابان و ریگستان تامانلرندە ھم ياشلر طرفىدن
شونداققە شرکتلر آچىلدى. بو شرکتلر گويا كە «برکت شرکتى» نڭ شعبه‌سی، «برکت
شرکتى» [287] قاندای فکر تارقاتش مرکزى سانالسى، بولر ھم شونداق فکر تارقاتشنىڭ
شعبه‌لرى حساب قىلنه ايدىلر.

«معرفت کتبخانه‌سی» بولسە اسمى و جسمىغە موافق اشى معرفت تارقاتماقىدىن
عبارة ایدى. آنڭ مدیرى ياشورون جمعیت اعضالرندەن بولغان محمد موسى بولوب
هیئت اداره‌سی میرزا عبد الواحد، قارى هاشم و حاجى سراج كېي ياشورون جمعیت‌نڭ
اعضالرندەن ايدىلر.

نصر الله قوشىبىكى «معرفت کتبخانه‌سی» و «برکت شرکتى» گە رسمًا رخصت
بىريپ ياشلرنىڭ حرکتلىرىگە ياخشى بىر ياردىم کورسا تىدى.
بو يىل نڭ اولكى يارمىدە مكتب اشلىرى ھم ياخشىگەن رواجده ایدى. معلم غە فوق
العاده احتىاج سزلغانىدين ياشورون جمعیت اوز اعضا سىدىن بولغان قارى هاشمىنى اصول
تىلىم كورمهك اوچون اوшибو يىل مارت آيندە باغچە سرای‌غە اسماعىيل بىك غصپرانسىكى
حضورىغە يوباردى. [288]

بو يىل مكتبلرده شاگىردىلر سىغمائى باشلادى. عثمانخواجە اوز مكتبىنى كىڭ راق بىر
حولىغە كۈچورمه كگە مجبور بولدى. بو يىل عثمانخواجە مكتبىنده ايكى يوز نفر، حامد
خواجە‌دە يوز نفر، مكمل الدین مخدوم‌دە ايلىك نفر، ملا وفادە سكسان نفر، ماركىشىدە يوز
ايلىك نفر، خياباندە قرق ايلىك طلبە او قوماقدە ايدىلر. (اوшибو حسابلرنىڭ بارىسى تقرىبى
(در)

اوшибو مكتبلرنىڭ ھر برننە آقشام قورصلرى آچىلېب ھر قايسيىسندە قرق، ايلىك نفر

¹ كلۇڭ

سوادسز ياكه چهله سوادکاتته لر استفاده قىلماقدە ايدىلر.
 بولىدىن باشقە خصوصى اوقوماڭ و اوقوتماڭ ھم رواجده، ھر بىرىشىڭ فكرى بىر
 ييردىن اش قىلىپ براڭ نرسە اورگاتىمەك ايدى.
 مەنە شونداق وقتىدە ياكىگەنە اوسب كىلاياتغان اوشبو علم اىكينلىرىگە خايىنلر
 تامانىندىن اوت اورولدى. (تفصىلى كىلەسى بىندرلەدە)

[289]

- ٢٦ -

١٩١٣ نچى و ١٤ نچى يللرددە حكومت احوالى و تكرار برهان الدين دورى

امير عبد الاحد دورندە شىعە - سىنى فتنەسى نتىجه سىنە برهان الدين نئك بىكار قىلىنىپ كرمىنەگە او زاتلىديغى يوقارىدە كى فصللىردە يازلغان ايدى. برهان الدين سكز آى چەممەسى كرمىنەدە معزول ياتغاندىن كىيىن عبد الاحد دورىنىڭ آخرلۇندە غىجدوان تومانىدە قاضى تعىين قىلندى. شول اثنا دە عبد الاحد وفات قىلىپ حكومت تختىگە امير عالم اولتوردى. ديمەك برهان الدين اوچون يەنە بىر دورە اقبال باشلاندى. زира امير عالم ولىعهد چاغنەدە شىعە - سىنى فتنەسى مناسبىتى ايلە بخاراغە كىلىپ تۈرگاندە برهان الدين بىلەن قالىن قىل اوتىماس دوست بولوب ايدى. برهان الدين ولىعەدگە او يۈنچاقلۇر تاپىپ بىرىپ بىر درجه آنڭ مزاچىغە نفوذ پىدا قىلغان ايدى. شونڭ اوچون برهان الدين امير عالم دەن هر نرسەنى اميد [290] قىلا آلا ايدى. شونداق ھم بولسە برهان الدين نئك تكرار اش باشىگە كىلىشى اوّللرددە ھىچ بىركىمسەنئك خاطر و خىالىغە كىلماڭان ايدى. زира اشلىنىڭ بارشى بوتون برهان الدين فكىلىرىنىڭ خلافنە ايدى: امير اصلاحات فرمانى چىقارغان، تارتوق و هدىيەلرنى منع قىلغان، غزىتەغە رخصت بىرگان، مكتىبلەن كۆز يومىگان... بو اشلەن بىلەن برهان الدين نئك مناسبىتى اوت بىلەن سونڭ مناسبىتى كېيى اوروشلىق ايدى.

امير عالم جلوسىنىڭ باشلىرىنە برهان الدين نى غىجدوان دەن چارجوى قاضىلەيگە كوچوردى. بو اش حقىقتاً برهان الدين حقىقە ترقى بولماين بخارادىن او زاقراق بىرگە يوبارلىدىغى اوچون تنزىل سانالا ايدى. زира چارجوى دە توروب دربار اھلى بىلەن معاملە

قىلىپ اميرغە نفوذ پىدا قىلماق برهان الدين اوچون بر درجه قىين ايدى. [291] بارا بارا اشلر بوتون باشقەلاشدى، جلوس فرمانى قوروق برگاغىزدىن عبارت بولوب قالدى. حكومت و استبداد اربابىنىڭ بر آزكىفينى اوچوروب تورغان غزيتەلر ھم باغانلىنى. امير و دربار اهللىرى خاطر جمعلىق بلەن اوز كيف و صفالىغە كىرىشىلىر. امام قل بىكلر خلقنى تالايلر، اميرنىڭ عيش و نوشىنى حاضرلاپ بىرالىر، خلاصە مملكت «آلغان آلغان نىكى، چالغان چالغاننىكى» بولوب قالدى. بو احوالنى كوروب برهان الديننىڭ اميدى اوسىدى. باشلاپ دربار اهلىنىڭ واسطەچىلغى بلەن هر آى باشندە بخاراغە كىلىپ اوچ كون توروب آتاسىنىڭ گورينى زيارت قىلماق، آناسى و باشقە اقرباسى بلەن كوروشىمەك رخصتنى اميردىن آلدى. طبىعى برهان الدين اوشبو اوچ كوننى بوش اوتکازماس، ايسكى قدردان و فكرداشلىرى بلەن [292] مصلحتلاشىپ اوز اقبالىنى حاضرلاماقدە ايدى.

1913 نېچى يىل بەهارنده يىل باشى سير و تماشالرى بتكاندىن كىيىن، امير عالم يەنە كىفينى كوب راق چاق قىلماق اوچون نصر الله قوشىبىكى گە توى بويوردى. توى ستارە مە خاصەدە اميرنىڭ اوز چارباوغىنده بولوب يىتى كون كيف و صفا مجلسى دوام قىلدى. امير بو تويىنىڭ كىتىنە شىرىبدن چارباوغىنده قاضى كلان بقا خواجهغە ھم توى بىوردى. شاطر و كاتته نشانلر سوداسىنە قالغان بو جاه پىرسىت بىچارە موى سفید ھم بار و يوغىنى تويعە صرف قىلدى...

برهان الدين كېيىن كېيىن امير و دربار اهلىنىڭ مزاج دانى بولغان بر ذات مونداق فرصتىنى البتە قولدىن قاچورماس ايدى: بقا خواجه توينىڭ اثاسىنە برهان الدين مقرر بولغان آى باشى زيارتى اوچون چارجويدن بخاراغە كىلىگان ايدى. دربار اھلى واسطەچىلغى ايلە امير [293] بلەن سوپىلاشدى. اميرنىڭ ياقىن آدمىرنىن و امام قل بىكىنىڭ رفيقى بولغان حاجى نعمت برهان الدين بله بالذات سوپىلاشدى. اوشبو مذاكرەلر نتىجەسندە برهان الديننىڭ توى قىلىشى، اگر امير و دربار اھلىنى خورسند قىلا آلسە نتىجەدە قاضى كلان بولشى مقرر قىلنىدى. موندىن بوياغى برهان الدين اوچون قىين ايماس ايدى.

بقا خواجه توينىڭ آرقەسندە شىرىبدن چارباوغىنده برهان الديننىڭ توىي باشلاندى. برهان الدين اوشبو تويعە آتاسىنىڭ ۲۰ يىللىك قاضى كلانلۇكى و اوزىنىڭ بر نىچە يىللىك قاضىلىق و رئيسلىكى دورنندە يېلغان مىليونلاردىن قورقمايمىن خرج قىلدى. توىدە سىرك¹ و

¹ цирк

سینوماتوغراف قوردى. روسىه و توركستاندن روس و مسلمان قز و اوغلانلىرىنى يېغىپ اميرنئك كىفىينى چاق قىلدى. اوز [294] ياقىنلىرى و اوزىگە مناسبتلەك كىمسەلرئنڭ هم قىزلىرى قوتولمادى.

دربار اھللرىنى هم اميدلرندن آرتق ممنون ايتدى. توى مناسبتى ايلە كىلىپ كىتاتورغان علمانى، مدرسه طلبەلرىنى و باشقە خلقنى هم هديه بلهن، آچىق يوز و شىرىن سوز بلهن اوزىدىن منتدار قىلدى. روس ايلچى خانەسى اعضالرىنى هم اوزى بىلەدرگان وسايط بلهن راضى ايتدى. شونچە رىزالتلر¹ نتىجەسى دە بقا خواجە اورنىغە بخارادە قاضى كلان بولوب «شريعتپناھ قاضى القضاة» لقىنى آليب شريعتنڭ حامىسى، دين نئك پشت و پناھى و مسلمانلرئنڭ رهبر و هادىسى بولوب چىقدى.

- ۲۷ -

مكتىبلرئنڭ ايكنچى قاتلا باغانلىشى

برهان الدين بخاراغە كرماسىن بورون هر بر كىمسە گە ياخشى معاملە قىلدىغى دىك ياشلر بلهن هم مناسبت توتماقغە چالشە ايدى. معزولىت چاقلىرنده «مكتىبگە بولغان قارشى [295] معاملەلرى براڭلاشما وچىلك نتىجەسىدە بولغانلىغىنى، موندىن بويان مونداققە اشلر اوزىدىن صادر بولما سلغىنى» بو سطرلىنى يازوچىغە آند بلهن تأمين قىلىپ سوپىلاغان ايدى. قاضى كلان بولوب براڭ يل اوتکازگانچە هم نفاق و ريانى دوام قىلدى. رواجىدە بولغان مكتىبلەن كوز يوموب توردى.

لكن برهان الدين نئك اخلاق و سوييە سىن دن آنئك قوه تعصبيه و فتنە كارىسىن دن خىردار بولغانلرغە اوشبو خط حركىتىڭ وقتىچە ايدىكى معلوم ايدى.

درواقع قاضى كلانلىك اشىنى كورسيكە او تىقورغاندىن كىيىن 1914 نىچى يل مائى آيلىرنە مكتىبگە قارشو حركىتگە كىرىشى. بو خصوصىدە ايسكى دوستلىرندىن بولغان ملا قمر و ملا عبد الرسول لر² بلهن ياشورۇن مصلحتلاشا باشلادى. اوشبو مصلحتلەر قانچە

¹ ا، ب: زراتلر، د: разолат

² عبد الرسول لر

یاشورون بولسه هم یا شلرغه سزیلیب توره ایدی. زیرا یا شلنث هم [296] قاضیخانه ده یاشورون نماینده لری بار ایدی.

لکن آچیقدن آچیق میدانغه چیقماق برهان الدین اوچون بو دفعه کوب قیین ایدی. زیرا ملالر تنج، افکار عمومیه مکتب یاغنده، امیر و قوشیکی مکتبدن کوز یومگان، ایلچی خانه دن هم بو توغریده برا اشارت یوق... اگر بو حالده برهان الدین میدانغه چیقیب فته قوز غاتسه نتیجه سنده او زینث قربان بولشی احتمال ایدی.

برهان الدین اوّل داوقوندہ معلم‌لرنی یولدن چیقاریب صداسز، تاووش‌سز، تنجگنه مکتب‌لرنی با غلاماً خلیاً سنده تو شدی. چنانچه برکون مکتب خصوص‌منه قاضی کلان‌نک وکیلی بولغان ملا قمر عثمان‌خواجه ایله کوروشوب: «اگر سز اوز اختیار‌کز ایله مکتب‌گرنی با غلاسه‌کر، تیلاگان بی‌رکرده قاضی یا که رئیس قیلدرماقنی قاضی کلان تامانندن و عده بیرهمن» [297] دیدی. عثمان‌خواجه: «معلم‌لقت قیلشمز، آچلقدن یا که منصب‌عه بیشه آلماغان‌لغمزدن ایماس، بلکه خلق‌عه و یورتمزنک بال‌لریغه بر آز فایده بیتکوزارمز دیب مونچه مشقتلرنی با شمزگه یوکلا‌دک، تو تکان مقدس مسلک‌مزنی دنیا منصیغه سات‌مایمزا» دیب جواب بیردی.

قاضی کلان با شقه معلم‌لاغه هم تورلی واسطه‌لر بلنه مأخذ و منصب‌لر تقدیم قیلیب کوردی. بو دسیسه‌لردن فایده چیقماغان‌دن صوغون قطعی حرکتلرگه کرشدی. بو اشناهه استنبول‌ده بولغان فطرت افندی و عطا خواجه بخاراغه کیل‌دیلر. طبیعی بولر مکتب‌لر تیوه‌رکنده تارماشیب معلم‌لر بلنه قاتناشیب مکتب‌لرنی اصلاح قیلماً چاره‌لریغه کرشدیلر، معلم‌لر و یا شلر بلنه مصلحت‌لشا باشلا‌دیلر.

بو حالگه روس ایلچی خانه‌سینث مأمور‌لری چیدایا آلمادی. استانبول‌لر طبله یوبارش یولینی با غلاماً [298] اوچون بخارانک نیم اصلاح مکتب‌لرندن کوز یومغان روس مأمور‌لری استانبول‌ده تریت کورگان‌لرنک، خصوصاً قلمی ایله او زینی تانتکان فطرت افندی کبی بر ذات‌نک مکتب اشلریگه قاتش‌گانیدن ئەللە قانداقه شبهه‌لر رغه تو شدیلر. ذات‌آ استبداد ارباب‌ینث عادتی حبئی قبه و پشنه‌نى فیل کورمه‌ک در.

لکن بولر هم آچیق‌دن آچیق مکتب‌گه قارشی چیقیب یا شلر و مطبوعات آلدنده او زلرینی بدناه قیلشنی اوز سیاست‌لریغه موافق تاپماس ایدیلر. شونث اوچون بولر هم خائنانه یاشورون بر یول تو تدیلر:

چنانچە اوکونلرده روس ايلچى خانه سىئىڭ اعضا سىندىن بولغان «شولكە»¹ اسىلى بى دىپلومات دوستانە بىر صورتىدە بخارا مكتىبرىنى زيارت قىلماقچى بولدى. اوшибو ذات نفاق و رياده امثالسىز بولدىغى دىك قارا، نهايت درجه ده قارا ايدى. نفاق [299] و ريا يوزه سىندىن اوزىزىنى همىشە ياشلرغە و مكتىبرگە خيرخواه كورسەتە ايدى.

خلاصە اوшибو ذات غىر رسمي بىر صورتىدە مكتىبرنى زيارت ايتدى. زيارت اثناسىندە نە معلمىردىن، نە طلبەدن براي نرسە سورامادى، درس جدولى و مكتب كتابلىرىنى كورمادى، يالغۇز معلمىر بلەن عادى ساغلىق و سلامتلىكلىرىنى سورا شەكاندىن كىيىن مكتبدن چىقىب كىتىدى.

بو دىپلوماتنىڭ اوшибو زيارتىدىن ايكى مقصدى بار ايدى: بىرنچىسى اوшибو زيارت نتىجە سىندە علماء و قارا خلق «ياڭى مكتىبلر روس حمايتىغە و روس لق نقطە نظرىندەن آچلغان ايكانلر» دىب فتته قوزغا تورلر، بو سايىدە ايلچى خانه مأمورلىرى ياخشى كشى بولاتوروب مكتىبلر باغانلۇر.

ايكنچى مقصد ايسە اوшибو زيارت مناسبىتى ايلە [300] ياشلر و معلمىر «ايلىچى خانە بىزنىڭ و مكتىبلەرنىڭ حامىسى ايكان» دىب آلدانۇرلار. مكتب باغانلۇغاندىن صوغۇن ھەم ايلچى خانە دن اميدلىرىنى اوزماسىلر و استقبالدە بولىرىن سىياسى فایدە كورمەك ممكىن بولۇر. اگر زيارت باشقە براي مقصد بلەن بولسە ايدى البته مكتىبىنى تفتىش قىلۇر، درس جدولىنى كورار، اىڭ آزى شاگىردىردىن براي نرسە سورا بىر مكتب نئڭ معنوياتىغە وقوف بىدا قىلۇر ايدى.

(مكتب باغانلۇغان كونىنىڭ آخشامى مذكور دىپلومات بلەن بىر جايىدە كورشدىك، مجلسىدە ياشلەرنى بىر نىچە نفركشى بار ايدى. صحبت نئڭ باشىدە: «بۈكۈن مكتىبلر بخارا حكومتى تامانندەن باغانلۇشم دىب ايشيتىدم. عجبا بىر خېر راست مى؟ اگر اوшибو تأسىلى خېر راست بولسە، نهايت درجه ده [301] منم خجالىتمە سبب بولادر. زира من ياقىنinde مكتىبرىنى زيارت قىلغان ايدىم. ياشلر ايتورلر: «بو آدم مكتىبرىنى زيارت قىلىدى نتىجە سىندە مكتىبلەرنىڭ تىكار آچىلىشىگە من سعى قىلۇرمىن. اوшибو لەكە دن اوزمنى تازالارمن» دىدى. مذكور دىپلومات اوшибو سۈزلىنى اوزىزى آقلا ماق اوچۇن سوپرالاغان بولسە ھەم «اوغرىنىڭ كوتى بوش» مىڭنەن حقىقت حال اطوارىندەن بىلىنىپ تورا

---

¹ Шульга

ایدی).

اصل حکایتمزگه دوام ایتايلوك:

لکن اوшибو زیارت نتیجه سنده هم فتنه متنه قوزغالمادى.

طبيعي شولکەنڭ مقصىد و نىتى قاضى كلانگە معلوم بولغان ايدى. (صوڭرەدن قولمزگە توشكان سىدلرغە كوره شولكە بلهن قاضى برهان الدين بىراولرى بلهن [302] خبرلاشىب ياشلرغە قارشى مشتركاً حرکت قىلغان ايكانلر.)

قاضى كلان ياشورون اشلىگە دوام قىلا بىردى. باشلاپ امير اطرافنده بولغانلر بلهن مكتىبلر خصوصىنده سوپىلاشدى، يائى مكتىبلرنى امير حكمتىگە و دربار اھلىغە ضرولى كورساتدى. اگر اميرنىڭ مجلسىنده مكتب سوزى چيقا قالسە قارشى سوپىلاماقلىرىنىڭ لزومىنى توصىه ايتدى. حتى قاضى كلاننىڭ قوزغاتش بلهن امام قىل مخصوص آدملىرى يوبارىب عثمانخواجە مكتىبى كوردردى.

اوшибو اشلر بتكاندىن كىيىن ٢٤ شعبان ١٣٣٢ نچى يىل ه. (١٩١٤ نچى يىل م. ايوول) جمعه كونى برهان الدين نامعلوم امضالى بلهن اميرغە بر ساخته عريضه بىردردى. عريضەنڭ مضمونى تقرىباً اوшибو ايدى: [303]

«مرحوم امير دورلىنده علمانڭ فتوالرى بلهن اصول جديده مكتىبىنىڭ حرام و بىدعتلىكى ثابت بولوب جنابعالىنىڭ امرلىرى بلهن باغلانغان ايدى. بر نىچە وقتدىن بىرى مفسد جىيدىلر يەنه باش كوتارىب شهرنىڭ هر طرفنده مكتىبلر آچىپ خلقنىڭ بالالرىنى بوزوب فتنه و فساد قوزغاتىپ يورو بىرلر. اگر جنابعالىنىڭ امرلىرى بلهن اوшибو مكتىبلر تىزلىك ايله باغانلىمسە ملالر و ملاپچەلر بو بىدعتى بىرھم بىرمەك اوچون بالذات قوزغالشلىرى انىق در. او حالدە مملكتىدە فتنه و فساد كوبايىپ دولت عاليغە ضرر يىتىشى احتمال در.»

عريضەدەكى «فتنه و فساد قوزغالور» جملەسى صىرف يالغان ايدى. نە ملالر و نە ملاپچەلر آرالىنده فتنەدىن اثر يوق ايدى. يالغۇز برهان الديننىڭ اوينىدە ياشورون فتنە اوچاغى قورولغان ايدى. [304] اوшибو اوچاقغە شولكە اوتون تىقماقدە ايدى. خلق آراسىنده فتنە اثىرىنىڭ يوقلىغىگە اوшибو عريضەنڭ ساخته لغىيگە برهان الديننىڭ اوزى ھم اقفار ايدى. مكتىبلر باغلانغاندىن كىيىن اوшибو سطرلىنى يازغۇچىغە «اوшибو ساخته عريضەنى بىردرگان رئيس مصنف در دىب گمان قىلامن» دىب ايدى. موندىن مقصىدى

اوzi قىلغان اشنى باشقە برکشىنىڭ بويىنگە يوكلاب اوزىنى آقلاماق ايدى. مونىسى هم معلوم ايدى كە اوшибو اشدن رئيس هم خىردار قىلغان ايدى. زира رئيس جمعه نمازندە اميرنىڭ ركابنده بولدىغى سېلى آندن ياشورون ساخته عريضە بىردرەمەك ممكىن ايماس ايدى.

خلاصە كلام: مذكور عريضەنىڭ نتىجه سىنەه امير قوشىيىكى و قاضى كلانگە مكتبلرىنى باغلاتماق اميرىنى بىردى. شنبە كونى ۲۵ نچى شعبان ۱۳۳۲ نچى ه. [305] (۵) نچى اىيول ۱۹۱۴ نچى يىل م.) ده نصر الله قوشىيىكى مخصوص مامورلر يوبارىب بوتون معلملىرىنى اوز حضورىغە توبلاadi. قوشىيىكى معلملىرغە دەشت بلەن «اصول جديدە مكتبي مرحوم اميرنىڭ عەندىنە علماء فتواسى بلەن باغلانغان ايدى. يەنە نىمه اوچۇن سىزلى رخصت سز مكتب آچىدۇرلۇ» دىدى.

معلملىر: «بىزنىڭ مكتبمىز اوز اويمىزدە اوز خىرجمز ايلە آچىلغان نرسەلر بولوب ايشىيىكى هر بىركىمسەگە آچىق در. باشدە اوز بالالرمز و اوزمىننىڭ ياقين قارنداشلىرىمىزنى اوقوتماقي اوچۇن آچىب ايدك. بارا بارا خلق مراجعت قىلا بىردى، حكومت طرفندن بىران ممانعىت كورونىمادى، حالبو كە مكتبلر بىر يىلدە بىرى هر حكومت اربابىغە معلوم ايدى. حكومتىنىڭ سكوتىيى رضا حسابلاپ اوقوشغە سوساغان [306] خلق بالاسىنى قاولامادك. سىزدىن التماس قىلامزىكە مخصوص آدم يوبارىب مكتبلرىنى تفتىش قىلدۇرۇڭ! اگر حكومتىگە ياكە شىرىعىغە ضررلىق بىران نرسە كورونىسە باغلاتتۇڭ! اگر موافق تاپلسە رسمما رخصت بىرگۈز...» دىدىلەر. قوشىيىكى اوшибو سوزلىردىن يومشاپ اوز طرفندن بىران نرسە دىمادى و اشنى قاضى كلانگە حوالە قىلدى.

والحالى معلملىر قاضى كلان آلدىغە كىلتۈرلەدىلەر. قاضى كلان قويىنتىن بىر كاغذ چىقارىب اوقوب معلملىرغە قاراب آيتىدی: «امير حضرتلىرى بويروق قىلىملىرى كيم: اصول جديدە مكتبى مرحوم اميرنىڭ امرلىرى و علماء فتواسى بلەن باغلانغان ايدى. بوكۇن مكتب آچغان معلملىر پادشاھ اميرىدىن هم شىرىعە حكمىدىن (?) باش تارتۇچى سانالاار، معلملى اوшибو كوندىن اعتباراً مكتبلرىنى باغلاب «بخارا حدودى [307] داخلىدە معلملىق قىلمايمىز» دىب امضا بىرسونلەر. اگر اوшибو بويروقدن باش تارتىسىلر معلوم قىلىڭ آلرغە باشقە چە معاملە قىلۇرمۇ.»

طىبىعى قاضى كلان يوقارىدە كى مضمونىدە يازلغان بىر كاغذگە معلملىرىنى امضا

قىلدرگان دن كىيىن رخصت بىردى. معلملىرىكىيىن شاگىرىلرغا رخصت بىردىلر. شونداق ھم بولسە شاگىرىلنىڭ بعض بىر كاتتهراق لرى حقيقىت حالنى سزىب آڭلادىلر و آز بىر فرصتىدە واقعە بوتون شاگىرىلرگە معلوم بولدى. بوتون طلبەلر مأيوسانە و محزونانە بىر حال بىلەن يېغى و واوپلانى باشلادىلر. معلملىرى نصىحەت قىلىپ و «تىزدىن مكتېرىڭز يەنە آچىلادر» دىب يالغان وعدەلر بىرېب زورغە شاگىرىلنى تارقا تىدىلر. اوكون شەھىدە بىر قىامت قوپىدى: رستە و بازارلاردىن اوتوب [308] اوپلىرىغە باراياتغان شاگىرىل آتا و آنانلىرى يائىنى اولگاندىك زار زار يېغلا ماقدە ئىدىلر. بىر حالنى كورگان كيمىسىلر يېغلا بىر ئاشنىڭ باعث و سېلىرىغە لىعنت و نفترت يوبارە ئىدىلر. اما مكتب شاگىرىلنىڭ آتا و آنانلىرى، قوم و قارنداشلىرى بالالرىدىن ھم آرتق راق¹ يېغلا را ئىدىلر.

خلقنىڭ اوشبو احوالىدىن مكتب خواهلر خىلى ئاميدوار ئىدىلر. لكن استبداد زھرى بىلەن روحلرى زھرنىغان اھالى خاتون و بالالرىدىك يېغلا ماقدەن باشقە بىران اش قىلا آلمادىلر. حتى حكىمتىڭە مراجعت قىلماقدەن ھم قورقىدىلر. اوكونكى تأثراتىمنى بىر ايکى بىت بىلەن افادە قىلىپ ايدىم، شول يېرده يازىب اوتسەم ضرر قىلماس:

باغلاندى دېستان و خراب اولدى گلستان،
آيرلدى صېلىرىنىڭ دېستان نىخە عرفان. [309]

صىيان اولوسىدىن دولودر كۈچە و ميدان،
اوز حالڭىزه آغلاڭزى اى زمرة صىيان!
اى شانلى جنازە! اى قانلى جنازە!
آغلاڭ كە بى ساعت جەلا ايلادىلر سور،
آغلاڭ كە ملکلر سزە امدادرسان دور.
آغلاڭ كە سزڭ كوز ياشىزدىن ساچىلر نور!
اى خلق بى معصوملىڭ كوز ياشىنى كور!
سن بىحرىكت تور! اى جانلى جنازە!

¹: آرتق را

* * *

مکتبلر با غلانغاندن کیین

مکتبلر با غلانغاندن کیین قاضی برهان الدین نئک اویندہ گویا که تبریکات مجلسی آچیلدی. مکتب مسئله سینی کوبدن بیری اونوتغان ملازلر توب توب قاضی کلان اویغە کیلیپ آنی اوшибو موقفیت بلەن مبارکباد قیلا [310] ایدیلر. قاضی کلان هم بر شهرنی فتح یاکه بر جماعەنی اسلامغە داخل قیلغاندیك بولوب قووانیب آیته ایدی: «بو اش (یعنی مکتبلرنی با غلانماق) بو زمانده ممکن ایماس ایدی. لکن آتمانئک روھینئک اعانتی و شریعت نئک یاردمی (?) بلەن بو اشنی اشلايالدم. گویا که من شوکون بخاراده قاضی کلان بولدم...»

بخاراده مکتبلر با غلانغان چاقده شهرسیزدە بر مکتب دوام قیلماقدە ایدی. بخارا مکتبلرینئک با غلانشى خبرى بلەن بر نیچە کون تعطیل غە اوچراپ يەنە دوام قیلا باشلاادى. مونى ایشیتکان برهان الدین شهرسیز حاکمی میرزا نعمت الله غە مكتوب يوباریب او مكتبىنى با غلاتاماگىنى خواهش قىلدى. حاکم قاضی کلان مكتوبىنى مکتبئنک حامىسى بولغان اسلام قل توقسابەغە كورساتمەك ايلە اكتفا قىلېپ مكتبىنى با غلاتاماق چارەسىگە كرشىمادى. قاضی کلان تکرار مكتوب يوباردى، [311] يەنە نتىجه سز قالدى. عاقبت مجبوراً سکوت قىلدى.

بخارا ادارەسینئک قاعده سىنچە قاضی کلان نئک ولايت حاكملىگە امر و فرمان يوبارشىگە حقى يوق. حاكملىر يالغۇز امير و قوشىيکى آلدىغە مسئول بولوب شولرغە اطاعت قیلماقغە مجبورىدلر. شونئک اوچون قاضی کلان حاكمى مسئول قیلا آلمادى. اوшибو واقعە دن آچىق بلەدرە بارچە ساختە كارلكلر قاضی کلانئک اوزىندن ایكان. اگر حقىقتاً و بالطبع امير يوقارىدە كى بويروقنى بىرگان بولسە ایدى، شهرسیز مكتبىگە ايندامى تورماس ایدى. اميرنئک قاضی کلان و دربار اھلى قوللىرنىدە بىر اوپىونچاق و بولرنئک فاسد فکرلىنئک بىر واسطەسى بولوب تورغان محاكمە سز بىر جاندار ايدىكى اثباتغە محتاج¹ ايماس در. لکن بىز بخارا احوالىندن بىگانە بولغان اوقوچىلرغە مسئله نى ياخشى توشۇن تورماق اوچون يوقارىدە كى محاكمە نى [312] يوروتدى.

¹: محتاج

بو يلده کى مكتب باغانلىش ۱۳۲۷ نچى يلده کى كېيىمىس ايدى. كوبىگە نفوذ و نفوسۇغە مالك بولغان ياشلر بو يل مكتبلىرى باغانلىغاندىن كېيىن هم خصوصى اوقوش و اوقوتشلىرىغە و باشقە ترقى پرورانە حركەتلىرىگە دوام قىلا بىردىلر.

- ۲۸ -

اصلاحات مسئلهسى

امير عبد الواحد دورينىڭ آخرلارنىڭ قىربى كىتكان اصلاحات مسئلهسى امير عالمنىڭ طنطنهلى جلوس فرمانى بلهن بر درجه ساكتلاشگان ايدى. آرادن اىكى اوچ يل اوتدى، يوقارىدە تفصىلاتى بلهن يازغانمىزدىك بخارا حكومتىنىڭ احوالى عبد الواحد زماندىن يامانراق بوزولدى، ياكى اميرىنىڭ فرمانى هم ايسكى اميرىنىڭ هر نىچە وقتده افكار عمومىهنى ساكتلاشدىرمەك اوچون چىقاراتورغان آچىق [313] خطىرنىن فرقىز بولوب قالدى. مونىڭ اوستىغە اميرىنىڭ ادارەسىزلىك و محاكىمەسىزلىكىندا استفادە قىلىپ مأمورلىرىنىڭ كاتتهسىندن كىچىگى گەچە هر بىرى بىر اميردىك حاكم مطلق بولغان ايدى. طبىعى روپ و مسلمان غزيتەلىرى يەنە اصلاحات مسئلهسىنى قوزغا تىدىلر.

روپ مأمورلىرىنىڭ هم اصلاحات مسئلهسىنىڭ قوزغا تماقغە منفعىلىرى بار ايدى. لكن بولرىنىڭ اصلاحات طلب قىلىشلىرى جدى بولماين يالغۇز بىر كورساتىش و كوز بويادىن عبارت ايدى. هر قانچە جدىراق اشگە كىرسەلر اوشانچە بوشراق و تىزراق تاشلار ايدىلر. بولر بخارا حكومتى قول آستىنە توروب بخارا اصلاحاتىنى استەماس ايدىلر. لكن هر نىچە وقتده اوزلىرىنى اصلاحات خواه كورساتىب اميرىغە جدى طلبنامه بىرىپ افكار عمومىه آلدندە اقلانالار، صوڭره اشنى يارم [314] يولده قويوب بوتون مسئولييتى بخارا حكومتىگە يوكلاتالىر ايدى. اصلاحات مسئلهسىنى قوزغا تىپ بخارا حكومتىگە طلبنامهلىرى بىرىپ صوڭره طلبلىرىنى قول كوتارگاندە بخارادە كى ايمپيراطور¹ بىنەلرلەر ياخشىگەنە شخصى منفعىلىرى هم حاصل بولا ايدى.

خلاصە ۱۹۱۴ نچى يل مای آيلرنىدە يەنە اصلاحات مسئلهسى قوزغالدى،

¹ император

بخاراده کى روس ايلچى خانه سينڭ باشلغى «مېللىر»¹ و آنڭ نايبلرى «شولكە» و «ويدىنسكى»² جدى اشلرگە كىرشىدилر: بوتون مأمورلرغە آيلق تعىين قىلىشنى، قاضىخانه لرنڭ اصلاحىنى و قاضىلرغە خزىنەدن معاش بىرىپ، فقرادن آقچە آشلىرىنىڭ منعىنى، خراج و املاك قاudeauه لرىنى اصلاح قىلىشنى قطعى بر تىل بلەن بخارا حكومتىدىن طلب قىلىدiler. بو توغرىدە امير و وزير بلەن كوروشوب لا يىحەلر تقدىم ايتدىلر. [315]

بو حالنى آڭلاغان بعض معتدل مسلك قاضىلر حكومتى مشكالاتدىن قوتقارش اوچون «بىزگە معاش تعىين قىلىسە فقرادن آقچە آلمايىن خورسندىلك بلەن قاضىلىق قىلامز» دىب اميرغە عرض قىلماقچى بولدىلر.

بو واقعەنى ايشيتىكان قاضىكلان برهان الدين مذكور قاضىلرنى اوز آلدигە چاقرىپ «حاضر صبر قىلىپ تورڭى، انشاء الله روسلىرنڭ اوшибو طلبلىرىنى دفع قىلورمز» دىدى. (اوшибو فرقەنڭ باشلىق لرندىن بولغان عبد الصمد خواجە و سيد جان مخدوم 1918 نىچى يىلده بىلچوانغە بىدرغە قىلىنib آنده شهيد ايتلىدىلر.)

بىكۈن يا ايرتە ياكى اصلاحات فرمانى چىقار دىب تورغانىدە اش اوزىندىن اوزى بوشاب كىتدى. شونچە جديت بلەن اشگە كىشكەن ايلچى خانه مأمورلرىنى خدا بىلور قايىسى نرسە بىردىن يومشاڭتى.

فقط بى مسخرەلق اش بولدى: حاكم و املاكدارلرغە [316] فقرادن آلاتورغان اوچىھە كىز آقچەلرى اوستىغە خزىنەدن يەنە بى مقدار آيلق تعىين قىلىndi. بو اشنىڭ بى مسخرە بازلقىدىن عبارت ايكانلىكى هر كىمگە معلوم ايدى. آيلق آلاتورغان حاكم و املاكدارلرنڭ اوزلىرى هم مونڭ سر و حكىمتىگە توشونا الماسدىن تعجب قىلالر ايدى. مثلاً بى حاكم بى ولايتىڭ بار و يوغىنىي بىيغادر، كىمدن قانچە آقچە آلدигىيگە دايىر مرکز حكومتىگە معلومات يوق و معلومات آلاتورغان منبع و اورون هم يوق و فقرانڭ قولىغە آردىرىلى³ (بى ياغى تولا وچىغە بىرiliب عيناً نسخىسى آلوچىنىڭ قولىنده توراتورغان رقملى كاغذ) سند بىرلمايدىر. حاكم فقرادن توپلاغان آقچەلرىنىڭ مهم بى مقدارىنى اوز كىسەسىگە تيقا و اوز⁴ كىفييگە صرف قىلا، قالاماسىنى امير خزىنەسىغە تاپشورادر. ايمىدى اوшибو

Миллер¹

Введенский²

ордер³

از⁴

حاکمگه خزینه‌دن بر مقدار معاش تعیین قیلغان بلنهن خزینه‌غه یاکه فقراغه نیمه فایده کیلار؟ [317]

بو اشنڭ نى درجه‌ده مسخره بازلق ایكانلکى ھەمەدن ياخشى راق ايلچى خانه مأمورلىغە معلوم ايدى. شونداق ھم بولسەلر شوڭە قناعت قىلدىلر. يەنە اوپالماين «بخاراده اصلاحات جارى قىلدق» دىب بعض ساده دللىرنىڭ آلدندە فخرلانالر و مطبوعاتغە معلومات بىرەلر ايدى. بولرنىڭ مقصدلىرى اوز سیاستلىرىنى يوروتىمەك، اوز كىسيه‌لرینى تولدۇرماق و بوتۇن دىيانى آلداماق، ھم بچىغانه بر صورتىدە آلداماقدىن عبارت ايدى.

مەنە شو بلنهن ۱۹۱۴ نچى يىلده کى اصلاحات مسئله‌سى حل بولدى (؟).

- ۲۹ -

جەھان اوروشى و روس ايلچى خانه‌سى

۱۹۱۴ نچى يىل اىيول آينىدە جەھان محاربەسى باشلانىپ دنيا تارىخىنده ياكى فصل و بابىر آچىلدى. روس ايلچى خانه‌سى مأمورلىرى اوروش چاقلىرنىڭ عمومى احوالنى دقت بلنهن فقط متوهمانه بر صورتىدە تعقىب ايتىمەك كىدە ايدىلر. [318]

روس مأمورلىرينىڭ اوروش چاغىنده توتكان خط حركتلىرىنى بيان قىلماشدەن بورون، بولرنىڭ عموماً توتكان يوللىرنىن براز معلومات بىرېب اوتمەك لازم كورۇنادىر: روس حکومت مستبدەسى دورىنده بخاراده کى روس مأمورلىرينىڭ مقصد و غايەلرینى ايکى نقطەغە خلاصە قىلماق ممکن در:

برنچىسى، اوز شخصى منفعتلىرىنى هر واسطە بلنهن بولسە بولسون حاصل قىلماق. ايکىنچىسى، حق بولسون، ناحق بولسون هر يىرده روس حکومت مستبدەسىنىڭ قوت و نفوذىنى كورسەتمەك ايدى.

اوшибو ايکى مطلبىنى شونداق يوللىر بلنهن حاصل قىلا ايدىلر كە روس دولت معظىمەسىنىڭ مجسىم مثالى بولماق اورنىدە دولتنىڭ آبروی و ناموسىنىڭ برباد بولشىغە سبب بولالر ايدى:

او باش و فرييگرلرنى روس رعىيەسى دىب حمايمه قىلالر، بولر هر كىمىسەگە هر قاندai تعرض قىلسەلر مشروع [319] سانالا، ناموس و مالى تلف بولغان بخارا رعىيەسى گنهكار و عىبدار حسابلانا ايدى.

بانك¹ و فيرمەلدن² قرض دار بولغان بخارا رعىيەسى افلاس اعلان قىلىدىغى (سيندىغى) تقدىرده ياكە اولسە اوپى و خاتون بالالرىنىڭ كىيملىرىگە چە ساتيلىب آله، قرض نئك قالاماسى آنڭ قوم و قارنداشلرنىن تولاتىلا، اگر بولمانسى بولمانسى آنڭ هم قشلاقلىرنىن آله، اش قىلىپ روس باپى و روس رعىيەسىنىڭ كورساتىكان حسابلىرى (ناتوغىرى بولسە هم) بىر تىن قالماسىن بىريلە ايدى. حتى بىران روس رعىيەسى بخارا رعىيەسىندىن ساخته بىر وېكسل³ بلهن حق طلب قىلسە هم بخارا حکومتى رد قىلا آلماس و آنڭ مطلبىنى اجرا قىلىشىغە مجبور ايدى.

بخارا شهرىنىڭ ايچى و مشهور ولايت و تومانلىرى روس خفييەسى و روس واقعه نويىسلرى بلهن تولدورولغان، بو واقعه نويىسلر هر بىر كىمىسەنئك مال و ناموسىغە حاكم مطلق ايدىلر.

صوڭ زمانلرده بخارا دروازەسىنىڭ آستنده وگزال⁴ [320] ميدانىنده روس پوليس⁵ ادارەسى آجلدى. بو ادارە بخارانئك ايچنده هر بىر اشگە مختار و مقتدر ايدى. بخارا حکومت مأمورلىرى و بخارا رعىيەلىرى اوشبو ادارەنئك امرلىرىغە بوييون سونماقىن باشقە چارەلرى يوق ايدى. خصوصاً اوشبو ادارەنئك باشىغە «ويلمان»⁶ اسىلى بىر كىمىسە اولتۇرغانىن صوغۇن شەھىدىن امنىت بوتۇن بىرھم يىدى. ياراق آختارماق بەھانەسى ايلە هر بىر اوپىنى بارىپ باسە، استەگان كىمىسەلرینى ابرۇى سز قىلدۇرا ايدى. خفييەلك (واقعه نويىسلك) اوچۇن بخارادىن هر بىر ناموس سز و او باش كىمىسەلرنى اوز تىوهە كىيگە يىغىگان، بولركىچە و كوندوز مىست بوللوب آچىقىن آچىق هر بىر فسادنى قىلىپ، استەگان آدمىرنىن رشوه آلىپ، استەگان اوغۇل و قىزلىرىغە تعرض قىلىپ يورالر ايدى.

банк¹фирма²вексель³вокзал⁴< полиция⁵Вельман [ЦГА РУз, ф. И-3, оп. 2, д. 185, л. 93]⁶

بخارا و گرالنده بر قمارخانه بار ایدی، او قمارخانه ویلمان نڭ حمایه سى آستنده سانالدیغىندن ھر بر تعرض دن محفوظ ایدی، بوتون بوزوق لر، بوتون اوغرىلر، بوتون واقعه نويسلىر آنده يېغىلار، ھر بر فسادنىڭ پىلانى¹ اوشەل يېردىن چىزلىپ چىقا ایدی. ویلمان جنابلىرىنىڭ [321] بر تنفس گاهى (دم آلاتورغان اورنى) بر منع وارداتى او قمارخانه ایدى.

عمومى اوروش چاقلىنده ايمپيراطور بندەلىنىڭ بوزوق و مستبدانه اشلىرى ترقى قىلدى. ايلچى خانه مأمورلىرنىن «شولكە» اسلاملى بى كىمسە روس دولتىنىڭ قوت و نفوذنىن استفادە قىلىپ اوز منافع خىسىسەسى اوچۇن ياخشىگە خدمت قىلدى:

شولكە بعض كاتتهراق حاكم و قاضىلرغە خط و خبر يولىنى آچىب دوستلق كورساتا، لازم بولدىغى وقتىرده اوز حمایت و معاونتىنى وعده قىلا، شو بلەن هدىه و تعارف يولى (توغرى عبارت بلەن رشوه طريقى) آچىلا ایدى. بخارا حكومت مأمورلىرى هم بو توغرىدە «قوشلر تىلىنى² قوشلر توشونالر» مقالنچە رموز فەم ايدىلر. شوندا قە وقىتلەدە اش قىلىپ ايلچى نايىي جنابلىرىنى خورسند قىلالر ایدى. اگر اوшибو حاكمىلەن بىرانتەسى نايىب جنابلىرىنىڭ مدعاسىنى آڭلاماسە ياكە اوزىنى بلماسلىكگە سالسە واي آنڭ حالىغە واى! [322] آنڭ باشىيگە براڭ فلاكت كىلىشى انىق ايدى.

چنانچە شولكە مشھور قاضىلنىڭ بىرسىيگە بىر نىچە قاتلا مكتوب يازىب دوستلق كورساتدى، بوڭا مقابل مذكور قاضى هم قوروق دوستلق مكتوبىندن باشقە براڭ نرسە يوبارمادى. زира شولكە واسطەسى ايله ترقى قىلىشنى نفسى قبول قىلماadi.

عاقبت شولكە بىر نفر فرييگر روس رعيەسىنىڭ مراجعتىنى بەھانەسى ايله بخارا حكومتىندن مذكور قاضىنىڭ عزلىنى طلب قىلدى. امير و قوشىيکى مذكور قاضىنى بىر نىچە كون مأموريتىندن آلىپ بخارادە ساخلادىلر و جرمانە بەھانەسى ايله بىر مبلغ آقچە ايلچى خانەغە بىرگاندىن كىيىن قاضىنى يەنە اورنىغە يوبارا آلدىلر.

شولكە اوزىنىڭ خصوصى منفعتىنى كوب راق ايلچى خانەدە ايسكى دن بىرى خدمت قىلىپ كىلگان ميرزا احمد بىك واسطەسى بلەن حاصل قىلا ایدى. براڭ كون اشنىڭ اوستى آچىلىپ مسئولىت اوز بويىنighe توشمهك [323] احتمالىندن قورقوب هر كىيم نڭ آلدندە ميرزا

¹ план

²: تىلىنى

احمد بیکنی غیر معتمد و رشوه خور کورساتا ایدی. او شبو تدبیر سایه سنده، اگر میرزا احمد بیک نئک بران کیمسه دن شولکه اسمیگه رشوه آلدیغی بیلینیب قالسه، میرزا احمد بیک نئک اوز خیانتندن سانالا و شولکه جنابرلری آپاق آقلانیب قالا ایدی.

شولکه جهان محاربه سی چاقلرنده هر وقتندن کوبراق منفعت حاصل قیلماقغه کرشدی. سیاسی تهمتله بلهن آدملنی تهمتلاپ مسئله نی رشوه بلهن حل قیلا بیردی. شولکه برهان الدین قاضی کلان و آنک اینیسی میر اکرام مخدوم بلهن او زینی قالین و قیل اوتناس آشنا حساب قیلا ایدی. او شبو دوستلق برهان الدین نئک قاضی بولشی مقدمه سندن باشلانیب ایدی. برهان الدین نئک قاضی کلان بولشیغه مهم اویون نی شولکه اویناغان ایدی، طبیعی موڭا مقابل قاضی کلان هم دوستلق نشانه سینی شولکه نئک آرزو سندن آرتق راق کورساتکان ایدی.

قاضی کلان نئک منصبیغه بیرلا شکاندن [324] کیین نه برهان الدین، نه اکرام مخدوم دوستانه ضیافت و مكتوبىردن بولاك كوزگە كورنارلرک براي خدمت کورساتکان بولما سەرل کېرەك كە شولکه باشقە بر يول توتدى: «قاراکول قاضیسى اکرام مخدوم سیاسی صحبتلر قیلا ايمش، موڭا تنبیه بيرمهك لازم» دىب قوشىيکى گە مكتوب يازدى. ايلچى خانه آلدندە توراتورغان بخارا مأمورى عطا خواجە واسطەسى ايله اکرام مخدوم نئک او زىگە هم يوقارىدە كى مضموندە خط يوباردى. نتىجه ده مسئله بويوك بر هديه بلهن حل بولدى.

برهان الدین نئک او زىگە هم «كياوڭز و اوغلۇڭز، سیاسى صحبتلر قیلا ایکانلر» دىب خصوصى خط يازدى. او شبو خط دن مدعى حاصل بولماغانىدين کیین، ایكىچى قاتلا شدتلى راق «اوغلۇڭز و كياوڭز مأخذ و منصبىرغە تداخل قیلا ايمشلر، او زىگە مراجعتى مراجعت قىلالر...» مكتوب نئک آخرندە «مكتوبىنىڭ حاملى هر نىمه سوپراسە توغرى سانالسون» جملە سینى علاوه قىلىپ میرزا احمد بیک ايله يوباردى.

برهان الدین مذكور مكتوبى اوقوغانىدىن کیین میرزا احمد بیک دن شفاهى سپارشنى هم بو معمان نئک حلی چارە سینى سورادى. میرزا آيتدى: «سز دوستلرنئک قدرىنى بلمايسز، نايىپ جنابرلرى سزگە كوب خدمتلر قىلىلر، سز نئک او شبو منصبىغە يىتىشىمە كىڭزگە چالشدىلر، اما سز خيرخواه دوستلرگۈزىنى ايىدىن چىقادىڭز، شولکه جنابرلرى بو يىل اويانلىنى دىل سز براي نرسە تويانە گويان هم يوبارما دىڭىز!...»

اوшибو مصاحبہ نٹ نتیجه سندھ قاضی کلان شولکه گه مهم و توزوک بر هدیه (садه عبارت ایله رشوه) یوبارماقچی بولدی. میرزا احمد بیک اوшибو مبلغ نٹ آلتون (طلا) بولشینی شرط قیلدی. خلاصہ میرزا احمد بیک [326] ایله بر مبلغ آلتون (سانی ایسیمند چیقیب در) شولکه گه یوبارلدى. میرزا احمد بیک اوшибو آلتون واسطہ سی ایله بو ایکی دوست خالص (؟) نٹ آرالرینی توزاتدی. موٹک کیتیندن شولکه قاضی کلانگه راضیلیق و دوستلق اظهار قیلیب ینه بر مکتوب یوباردی. (قاضیخانه دکی بر دوستوم واسطہ سی ایله اوшибو مکتوب لرنی بالذات مطالعه قیلغان و مصاحبہ لرنی تفصیلاتی بلن آڭلاغان ایدیم. اوшибو واقعه ۱۹۱۵ نچی یلده ایدی).

ایمدی بو یېرده بر آز محاکمه یوروتا یلوک: اگر حقیقتاً سیاسی صحبتلر بار بولوب آنی یوقاتماق مقصد ایسه، یا که ممتنع الاصلاح بولغان قاضیخانه نٹ اصلاحی مطلب بولسە نیمه اوچون بر مقدار هدیه بلن مسئله حل بولدى؟ .....! موندن آب آچیق بىلە در کە او زماندە کى روس مأمورلرینٹڭ مقصدلری اوز منعتلرینی حاصل قیلماق و بو یولدە ھر تورلى تھمت و رزالتلردن کيین تورمامەك ایكان.

[327]

- ۳۰ -

روس مأمورلرى و ياشلر

عمومی اوروش باشلانغاندن کيین روس مأمورلرى كوبراق ياشلرنى تعقیب قیلا باشلا دىلەر. شهرنى واقعه نویس بلن تولد وروب بوتون امنیت نى برهم بىردى لر. ۱۹۱۵ يل ياز فصلنده شولکه ایچکارى روسیه غە کیتىدی، اوшибو دیپلومات قايتىب كىلگۈنچە احوال بر آز تنجلانىب توردى. ایسیمند چىقغان بولما سە ۱۹۱۵ نچى يل آوغوست آخرلرى يا سینتابر باشلرنىدە غجدوان تومانىغە اوز اویىمغە بارگان ایدم. برکون غجدowan بازارىندا بخارادن ياشى كىلگانان بر دوستوم بلن كوروشوب شهرنٹ احوالىنى سورا دم. دوستوم تنجلق و امانلىق جوابىنى بىرگان دن کيین شولکه نٹ روسیه دن كىلکانلىكى خبرىنى بىردى.

من: «شولکە کیلکان بولسە بران يائى حادثە اىجاد قىلمادىمى؟» دىدم. [328] دوستوم: «شولکە نئٹ كىلىشىگە اوچ كون بولدى، بىر ايكى كوننى رسمى زيارتلر بلەن اوتكازدى. بران حادثە توراتماقچى بولسە، موندان¹ بويان توراتار» دىدى. اوшибو حادثە نئٹ ايرتهسى كونى اوزم بخاراغە باردم. حجرەمغە كىراياتغاندە مدرسه مؤذنى «بوکون سزنى قوشىيىكى آدمى آختارىپ كىلىپ ايدى» دىدى.

روح شناسلىق فراتىيى بلهن شولکە نئٹ بران اوينادىغىنى مقرر قىلدەم. آقشام احوالنى قوشىيىكى كاتېلرندن بولغان بىر دوستومدن تحقىق ايتىم. دروازى بوكون قوشىيىكى بىر نىچە آدمىلرنى آلدىغە چاقرىپ «سزلىر سىاسى صحبتلر قىلا ايكانسزلىر» دىب تنبىھ قىلغان اىكىان و منم آتم هم آلرنىڭ آراسىندا بار اىكىان.

قوشىيىكى آدمىنئٹ تكرار كىلىشىنى كوتىمىسىن ايرتە بلهن اوزم توروب قوشىيىكى آلدىغە باردم. نصر الله قوشىيىكى منى تانىماسى ايدى. اسما و لقبىنى آيتىپ [329] نىمه اوچون چاقىلدىغىمنى سورادەم. قوشىيىكى تىزەسىنئٹ آلدندن بىر كاغذنى كوتارىپ اوقوب مڭا قاراب آيتىدىكە: «روس اخبارنىيسلرى بىر نىچە كىشىنى سىاسى صحبتلر قىلالى، روسىيەنئٹ شىكىسى، گرمانىيە و توركىيەنئٹ غلبەسىندن سوپىلاشالار، دىب يازمىشلەر. سزنىڭ اسمىڭىز هم شول آرادە بار.»

من: «من بران كشى بلهن بارش كىلىش قىلغان ايماسىن، سىاسى صحبت نارى تورسون عادى صحبتلردن هم خوشلانمايمىن، احوالىمنى مدرسه اهالىسىندن تفتىش قىلسە كىز معلوم بولۇر» دىدم.

قوشىيىكى: «فطرت ايلە بارش كىلىشكۈز يوق مى؟»
من: «يوق!»

قوشىيىكى: «معرفت كتبخانەسىغە باراسز مى؟»
من: «معرفت كتبخانەسىغە كتاب، قلم، كاغذ كىبي نرسەلر آلماق اوچون كوندە بارامن، لكن آنده اولتوروب بران كىمسە بلهن صحبت قىلغان ايماسىن» دىدم. [330]

قوشىيىكى: «اونداق بولسە سزنىڭ اسمىڭىز بى رويخطىدە يەنە اوچنچى درجه سىندە نىمه اوچون يازلىغان» دىدى.

من: «مونىڭ حقىقى سبىىنى البتە يازغان آدم بىلۇر. احتمالكە منم دايىماً غزيتە

¹، ب: موندان

اوقوشمند واقعه‌نویسلر سیاسی صحبتلرنی انتزاع قىلغان بولسەلر» دىدم.

قوشىيىكى: «سبب معلوم بولدى، نىمه اوچون غزيته اوقويسىز؟» دىدى.

من: «غزيته اوقوش ممنوع بىر نرسە ايماس، غزيته‌لر روس مطبعەلرندە باسىلىپ روس سينزورلىرىنىڭ قوللارندن اوتوب روس پوچتەسى¹ واسطەسى بلهن كوندە يوزلرچە نسخەسى بخاراغە كىلا، مىڭلرچە آدمىر اوقويدىرلر. مڭا قالغاندە نىمه اوچون بو اش ممنوع بولسۇن» دىدم.

قوشىيىكى: «سز مشهور بىر ملا، سىنث غزيته اوقوشكىز دقتلرنى جلب قىلادر، سز كتاب اوقوڭ، قرآن اوقوڭ مناسېي شول!» دىدى. [331]

من: «قرآن وكتابلر ھم اوز وقتىنده اوز نوبىتىنده اوقولور، من مطالعەغە حريص بىر كىمسە، ھم حرصم عشق درجه سىنده يىتشكان، اگر براڭ كون غزيته اوقوماسەم، خفقاتن خستەلەنگە اوچراب خراب بولا من» دىدم.

قوشىيىكى اوшибو جوابدىن بىر آز كولكىاندىن كىيىن، «اونداق بولسە محاربە يتكونچە غزيته اوقوماڭ» دىدى.

من: «بىر نىچە غزيته و مجموعەلرغا مىشتى دىمن، خواه اوقوسەم، خواه اوقوماسەم روس پوچتەسى كيلتۈروب بىرەدر. شونڭ اوچون بىر وعدەنى بىرا آلمايىمن» دىدم.

قوشىيىكى قايىسى غزيته و مجلەلرغا مىشتى ايكانلىكمى سوراب مناسب جوابلىنى آلغاندىن كىيىن تىزەسىنىڭ آلدигە اشارت قىلىپ «مەن بىزگە ھم ھر تورلى غزيته‌لر كىلادر، اوقومايمىن دىلڭ، سزگە رخصت» دىدى.

ھر نىمه بولسە اوшибو دەرمە دراز استنطاپ ياكە [332] مصاحبه نتىجەسىنە تىبىيە و تەھدىد كورماسىن قوتولب كىتىم.

اوшибو² روپىخطىدە ميرزا صهبا، حاجى دادخواه، غازى بىك³، حاجى عبد الستار، ميرزا عبد الواحد، احمد جان مخدوم، مھى الدين مخدوم، فطرت و باشقە قرقفعه ياقىن آدملىنىڭ اسمى بار ايكان، بولرنىڭ بر قىمى ياشىلدەن بولوب، قالغان بر قىمى ميرزاى اوركنجىنىڭ اوغلى كىبي كىمسەلر بولوب بولرنىڭ آتلارىنى بىر آرادە يازماق قورقوقۇپ رشوه

¹ почта

² : بىزگەن قىلغان تەقىقەتىنە كور، اوшибو

³ : بىك

آلماق اوچون ایکانلکى بىاشتباھ ايدى. تعجب بو ييرده در كە اوشبو رويخطىدە تفتىشى كونىدىن اىكى آى بورون روسىيەغە سفر قىلىپ و اوكتونلرده مكىرياده¹ بولغان پارسا خواجە، ميرزا عزت الله و حاجى همراھ كېيى ذاتلىرىڭ ھەممىلىرى يازلغان ايدى. موندىن معلوم بولادر كە روس مامورلىرى هىچ بىراشنى تفتىش قىلماسىدىن معلوم بىر مقصىد ايلە ياشورون وقتلىرنىدە يازىلىپ قويولغان اسملرنىڭ [333] نسخەسىنى كوتارىپ قوشىيىكى گە يوبارگان ایکانلر.

قووشىيىكى رويخطىدە اسملرى يازىلغان كيمىسىلرنىڭ بخارادە تاپلغانلىرىنى اوز آaldiغە چاقرېب تنبىھ قىلدى، شو بلەن اوشبو مىستە بىر درجه بىتدى.

بخارادە استبداد زمانىدە بولماغانلر، ياكە موندىن بويان دنياغە كىلاتورغانلر، استبدادنىڭ بو درجه سىيغە حىران قالىپ احتمال مبالغە گە حمل قىيسەلر و رسمًا نشر بولوب تورغان غزىتەلر اوقوشىيڭ منعىنى اينانماسەلر. لەن بو حقيقىت ايدى. بىزنىڭ خوش بخت لكمىزدىن اوشبو واقعە چاغنەدە² بخارا قوشىيىكىسى ميرزا نصر الله ايدى. خدا كورساتماسون اگر بىراشنىڭ اشناسىدە ميرزاى اوركنجى كېيى برآدم قوشىيىكى بولسە ايدى، هىچ بىر سوزىز، سوراڭىز بىزنىڭ ياتاتورغان ييرمز آبخانە بولور ايدى. [334]

موندىن صوغۇن شولكە قاضى برهان الدين غە ھەم بىر مكتوب يازىپ ياشلرغە قارشى حرکت قىيشىغە اوندادى. مكتوبنىڭ بىر يىرندە: «سز قورقماسىدىن اوشبو فرقەنى يوقاتىشى چالشىڭز! بى توغرىيە بىزدىن ھەر بىر حمايتىنى³ كورارسز» دىدى.

خلاصە كلام بخارا خلقنىڭ آراسىدە «نایب چە» دىب مشھور بولغان اوشبو دىپلومات اوزىنىڭ كىم ایکانلىكىنى يالغۇز ياشلرغە گەنە ايماس، بوتون بخارا اھالىسىغە تانتدى.

1: Макария، م: كەرجە = Нижний Новгород

2: جاغنە

3: حمايتىنى نى، ب: همايتى

ياشورون جمعيتنى تعقىب

جەھان اوروشى اثناسىنە روس مأمورلىرى بخارا ياشلىرىنى دقت بلەن تعقىب قىلدقلرى اوچۇن، ياشورون جمعىت تىز تىز يىغىلماس و يىلغان چاقىردى هم شەرنىڭ باراجى بورجە كىنە يېغىلىپ اشىنى كمال احتىاط بلەن يوروتا ايدى. [335]

روس ايلچى خانەسى توغرى بر اخبار بلەن ايماس، قىاساً بىر ياشورون جمعىت بارلغىنى سزدى. كوكىداش مدرسه سىنە اوшибو سطرلىنى يازغۇچى توردىغىندىن دستورخانچى گۈزىنە فطرت افندى و فضل الدين مخدوم كىبى مشهور ترقى پىرورلر بولدىقلرىندىن ياشورون جمعىت نىڭ يېغىلاتورغان اورنى اوшибو يېرلردى بولور دىب گمان قىلدى. اوшибو قىاس و گمانلارگە بناً قوشىكى و قاضىكلانگە: «كوكىداش مدرسه سىنە و دستورخانچى¹ گۈزىنە ياشورون جمعىت بار ايكان، ياشورون آدمىر واسطەسى ايلە اوшибو جمعىت دىن يىلغان چاغنە خىبدار بولوب اعضالرىنى حبس و دفترلىرىنى ضبط قىلگەر» دىب مكتوب يوباردى. (اوшибو مكتوب كىلىكان كونى ياشلىرغە معلوم بولوب ايدى.)

قوشىكى بىلەن قاضى كىلان مذكور يېرلردى ياشورون تىرگاواچىلر قويوب بىر آى چەمهسى كوزلا تىدىلر. تىرگاواچىلر كوكىداش مدرسه سى اىچنە آشنانلىر پىدا قىلىپ [336] آشاملىر پايلاندىلر. طبىعى اوшибو تحقىق و تفتىشلر نتىجە سىنە باران فايدە قولغە كرمادى.

لكن ايلچى خانە اعضالرى و پوليس مأمورلىرى حقيقى درجه سىنە انىق دىب گمان قىلدقلرى ياشورون جمعىت نى تاپا آلمائين جانلىرى سىقىلا و تا بارا دقت بلەن تعقىب قىلا ايدىلر. روس پوليسىنڭ باشلغى «ويلمان» اوزى بالذات اشگە كىرىشىپ بخارا حكومىت نىڭ واسطەچىلغى دىن باشقە تفتىش قىلا باشладى. بو جملەدن كوكىداش مدرسه سىنە تورغۇچى اكىر خان بلەن آشنا بولوب آنڭ واسطەسى بلەن هر تورلى خىبلر تاپماقچى بولدى. طبىعى اكىر خان هم مدرسه دىن باران خىرتاپىپ بىرا آلمادى. زىرا مدرسه دە هىچ بىر نرسە يوق ايدى.

اوكونلردى من اكىر خان نىڭ ويلمان آدمى ايكانلىكىنەن [337] خبرسز ايدم. هر بىر بەنانە ايلە حجرە مغە كىلىپ كىتە ايدى.

¹: دستورخانچى

بر آخشم شام بلهن خفتن آراسنده اکبر خان كيليب منى اوز حجرهسيغه چاقردى و «حجرمغه بر تاتار مهمان كيلىدى سز بلهن كوروشمهك استهيدر» دىدى. قبول قيليب باردم. حجرهنىڭ ايشىكىندن كىراركىرماس، كوزم مهماننىڭ كوزىگە توشدى. دقت قيليب قاراسەم: يىقصب تون كىيىب، يوزىنى تىاتر¹ صحنهسيغه چيقاتورغان آرتىستلر² دىك بوياب تورغە اولتۇرغان تاتار افندى، پوليس مدیرى «ويلمان» جنابلىرى ايدى.

طبيعى من اوزمىنى بلماسلككە سالىپ كوروشوب حال و احوال سوراشدەم، اصلى قايىسى گبورنادن³ بولوب حاضر قايدە توردىيغىنى و نيمە اش بلهن مشغول بولدىيغىنى سورادم. بىنچى سؤالمنىڭ [338] جوابىنى بىرار بىرماس، اىكىنچى، اوچنچى و تورنچى سؤاللر بىرار ايدم. يارم ساعت چەممەسى شونداققە معنى سز سؤاللر بلهن مهمان تاتار قيافەسيغە كىرگان پوليس مدیرى جنابلىرىنىڭ باشىنى شىدۇرۇب «حىرىمە ضرور اشىم بار» دىب مساعده آلىپ بسم الله دىب اوشبو شىطاننىڭ آلدندن چىقىب قاچدم.

- ۳۲ -

اوروش چاقلىرنىدە ياشلىرنىڭ اشلىرى

اوروش چاقلىرنىدە ياشلىر كوزگە كورونارلук براڭ اش قىلا آلمادىلر. يوقارىدە يازلىيغى دىك رسمماً مكتىبلر باغلق بولدىيغىنەن معارف اشى سكتەگە اوچراغان ايدى. شوننىڭ ايلە برابر ياشلىر آراسنده خصوصى اوقوش و اوقتوش ياخشىگىنە بارا ايدى. عبد الرؤوف فطرت اوز اوينىدە اولتۇرۇب مراجعت قىلغان ياشلىرغە درس بىرا، تعلیم و تربىيە يولىنده كوشش قىلا ايدى.

عبد الرؤوف فطرت اوينىدەن باشقە يەنە بر نىچە جايىدە خصوصى مكتىبلر بار ايدى. بو جملەدن قارشىلە حاجى [339] عبد المجيد اوينىدە مكمل الدين مخدوم قول آستىندا، ميرزا محى الدين اوينىدە غلام قادر قول آستىندا يەنە بر نىچە جايىلرده ياشورۇن صورتىدە

театр¹

артист²

губерния³

با شقه معلملى قول آستلننده خصوصى مكتبلر دوام قىلماقدە ايدى.

شهرسېزدە شهيد اسلام قل توقسابه حمايتىنده كى مكتب رسمماً دوام قىلماقدە ايدى.

اوшибو مكتبلە بىر نىچە وقت بخارالى عطا خواجە معلملىق قىلدى، صوڭرە شهرسېزنىڭ اوزىنەن شهيد ميرزا يوسف و شهيد نظام مخدوم يىتىشىب اوز اشلىنى اوزلرى بخارا بىردىلر.

كركىدە هم اشلر ياخشى بارماقدە ايدى، كركى بالذات روس حمايتىغە بولوب

آنده كى علمى حركتىلگە بخارا حکومتى و آنڭ قاضى كلانى تعرض قىلا آلمادى.

بخارادە «بركت شركتى» و «معرفت كتبخانهسى» تيوهەرە كندە مهم بىر قسم ياشلر

يىلغان، كمال جديت بلهن خلقغە يائىڭى ادبىيات و يائىڭى فكىرلەر تارقاتماقدە ايدىلر. محاربه

مناسبتى ايلە خلقنىڭ ھر بى طبقەسى مطبوعات و غريته لرغە رغبت كورساتكان و بو

سايىدە ياشلرنىڭ [340] تشويقاتىغە كىڭ بى يول آچلغان ايدى. سمرقندە مفتى محمود

خواجە قول آستنده چىقاتورغان «آئينە» مجلەسى بى درجه ياشلرغە ناشر افكارلەك وظيفەسىنى اوتاب تورا ايدى.

اطرافىدە هم ادبىيات تارقالشى ياخشىگەنە ايدى، غجدوان، وابكىن، قاراكلۇل و

چارجوى تومان و شهرلىنە دستە دستە غزيتەلر و كتابلەر تارقالا ايدى. كركى كتبخانەسى

ھر تورلى اثرلىنى يىغىب بوتون كىيىكچى ياشلىنى اوز تيوهەرە كندە توپلادى.

اوروش چاقلىنە خصوصاً روس مأمورلىرى و بخارا حکومتىنىڭ شدتلى

تعقيباتلىنەن كىيىن ياشلرنىڭ مهم اشلرى خلقغە سىاسى فكى تارقاتماق ايدى. بو اشگە بى

درجه دە موفق بولغان كىي هم كورونا ايدىلر.

اوروش وقتىنده بخارا ياشلرنەن ضياء الدين مخدوم اوفاعە، ظھور الدين فتح الدين

زادە اورونبورغىڭ¹ تحصىل علم اوچۇن سفر قىلدىلر.

¹: اورونبورغىڭ

[341]

- ۳۳ -

ياشورون جمعيتنئك حالى

اوروش وقتىدە ياشورون جمعيت تىز تىز يىغلىماس ايدى. يالغۇز بىران مەم احوال يوز بىردىكى تقدىرده بركىچە يېغىلا و لازم كورنگان قارارلىنى قبول قىلىپ تارقاڭا ايدى. شونداق ھم بولسە ياشورون جمعيت ۱۹۱۷ نېچى يىل فيورال انقلابىغا داور بخارا ياشلىغە مرکزلەك و رەھبىلەك وظيفەسىنى اوتاب توردى. فيورال انقلابى اىتاسىدە اوشبو جمعيتنئك سىاسى اشلىرى باشقە بىر جمعيتنئك قولىغە اوتكانلىكىندن طبىعى مۇنىڭ سىاسى وظيفەسى تمام بولدى. شونداق ھم بولسە بىر جمعيتنئك سىرلىرى عموم ياشلىغە آچىلمادى.

ياشورون جمعيت بخارانئك علمى، سىاسى، اجتماعى و اقتصادى انقلابىغا باشلاپ خدمت قىلىدigi سىبلى بىوك تارىخى اهمىتىغە مالك در. شونئك اوچون اوشبو جمعيتنئك اعضا بولغان ذاتلىنىك [342] اسىملرىنى توپلاپ اوشبو صحىفەلرde يازىپ قويىشمىز لازم در:

میرزا عبد الواحد منظم، احمد جان مخدوم حمدى، فضل الدين مخدوم، مدرس حاجى رافع، مدرس حاجى سراج، حامد خواجە مھرى، میرزا عبد القادر محى الدين اوغلۇ، امين جان مخدوم ضيائى، محى الدين مخدوم صدورزادە، عبد النصير مخدوم صدورزادە، پارسا خواجە حسن خواجە اوغلۇ، حاجى همراھ يولداش اوغلۇ، احمدكمال، مكمل الدين مخدوم برهان اوغلۇ، مظھر مخدوم برهان اوغلۇ، محمد نظر مخدوم، موسى جان يولداش اوغلۇ، اسماعيل صدرى، حاجى عبد الستار دلال، قارى هاشم شايق، قربان بىيك يوزه باشى شمس اوغلۇ، میرزا نذر الله عبد الغفور اوغلۇ، صوفى عبد الرحيم، میرزا عزت الله امين اوغلۇ، میرزا محمد و صدر الدين عينى.

علم و معارف يولىغە ياشلىرى و ياش فىكىلىلىرى تامانلىرىنىن قىلنه تورغان اتفاقى اعانەلر جمعيت اعضالرى [343] واسطەلرى ايلە اوشبو جمعيت خزىنەسىغە يېغلىدigi دىك، جمعيت اعضالرى جمعيتنئك سرىنى آچىماسىدەن بىر نېچە معارف پىرورىلىنى معين آيلق اعانەغە ھم باغلاغان ايدىلر. بو جملەدن میرزا محى الدين منصور اوغلۇ، قاضى شريف جان صدر، قاضى سيد جان و يەنە اسىملرى اىسىمىدە قالماغان بىر نېچە ذات هر آى باشىندا

معین بر مقدار آیلق بیریب توره ایدیلر. شونڭ ايله برابر معنوی جهتىن بولدىغى دىك مادى جهتىن ھم اوشبو جمعىتىڭ آغر يوکى شول برا هاواچ اوز اعضاسى بويىنېغه توشا ايدى. جمعىت خزىنە سندە توپلانغان آقچە جمعىتىڭ عمومى مجلسى قرارى بلەن لازم كورونگان يېرلەگە صرف قىلنى و حسابى جمعىت دفتريغە قىد بولا ايدى.

[344]

جمعىت اعضالرىندن وفات و شهيد بولغانلىر

میرزا فولاد، سليم جان و صوفى عبد الرحيم بخاراده تنجلەك وقتىنە اوز اجللىرى بلەن وفات قىلدىلر. میرزا ندر الله ۱۹۱۷ نېچى يىلده اميرىڭ اصلاحات فرمانى مناسبتى بلەن قوزغالغان عكس الحركىتىه امير تامانىندن ۷۵ تاياق اورولدى، اوچ كونىن كىيىن اوشبو جراحت بلەن كاڭان خستەخانە سندە شهيد بولدى.

حامد خواجه مهرى، حاجى عبد الستار دلال، مدرس حاجى سراج ۱۹۱۸ نېچى يىلده قالسوف¹ واقعەسى مناسبتى ايله قولغە آلينىب ملالىرىڭ فتواسى اميرىڭ بويروغۇ بلەن امير جلادلرى تامانىندن بخارا اركىنە رىكخانە دىدىكلىرى آبخانە ايچىنە باشقە يۈزلىچە مظلوملىر قاتارىنە ايڭ قاتتىغ عذابلر [345] بلەن بوغولوب شهيد قىلندىلر.

فضل الدين مخدوم، مدرس حاجى رافع ۱۹۱۸ نېچى يىلده قالسوف واقعەسى مناسبتى ايله تاشكىندىغە هجرت قىلغاندىن كىيىن او يىردىه تىر خستەلغى (تىف)² بلەن مرحوم بولدىلر.

دنيا اوروشى چاقلىرنە جمعىت اعضالرىندن مظھر مخدوم، محمد نظر مخدوم و قارى هاشم شايق استانبولىدە بولوب قالاماسى بخاراده ايدى.

محرر طرفندن اخطار

جمعىتىڭ تارىخىنى يازاياتغانمە قولىمدا جمعىتىڭ دفترى يوق ايدى. شونڭ اوچون ھر بىر معلوماتنى ياددىن و ايسدن يازدم. جمعىت اعضالرى بوتون اىسمىدە قالدىقلىرى ايله برابر، آلىرىڭ دخول تارىخلىرى آچىق بىر صورتىدە خاطرمەدە قالماغان [346] ايدى. شونڭ اوچون جمعىت اعضالرىنىڭ اسمىرىنى يازاياتغانمە دخول تارىخلىرى رعايە

Колесов¹

тиф²

قیلندادی.

یوقاریده کی سبیگه بناءً جمعیت نئٹ خرج و دخلی و استانبولغه قانچه طلبه یوباردکی و باشقه حسابلری توغریسنده مفصل معلومات بیرمه کدن عاجزمن. بو خصوصده او قوچیلرنئٹ با غشلاما قلربنی اوتانامن.

شونیسینی هم ایسگه تو شوروب اوتامنکه: جمعیت اعضالرینئٹ بوتون اسلمری ایسیمدہ بار دیب دعوا قیلديغم حالد بعض بر برادرلرنئٹ اسلمری ایسیمدن چیقیب قالغان بولشی احتمال در. اگر بناگاه اسمی اون تو لغان جمعیت اعضا سی بولسہ آندن هم عفو اوتانامن.

[347]

- ۳۴ -

اوروش چاغنده بخارانئٹ حکومت ایرلری ایچنده

تاریخمنئٹ یوقاری راغنده امیر عالم دور سلطنتیئٹ مهم ایرلری دیب نصر الله قوشیکی، یونس بی، ملا آزاد، میرزا اور گنجی، امام قل و حاجی نعمت لرنی کورساتیب بولرنئٹ آرالرندہ اونچه سازشلک یوقلغندن بر قدر معلومات بیریب ایدک.

نصر الله قوشیکی بر قدر مصلحت غه^۱ یاقین بولوب امیر و دربار اهلینک اسرافات و رزالتلریغه رضا کورساتمایتورغان بر آدم ایدی. شونئٹ ایله برابر حاکمینگه حریص بولوب هر بر مأمورنئٹ او زیگه اطاعت قیلشینی، هر بر اشنئٹ او زی واسطه سی ایله بولشنى تیلار ایدی. شونئٹ او چون هر وقت امام قل بلهن تالاشیب توردی. زیرا امام قل امیرغه [348] ایسکی ایچکوپلاک بولدیغندن، هم هر وقت امیرنئٹ عیش و نوشیغه یاردم قیلیب آنی او زندن رضا قیلیب توردیغندن امیرغه نفوذلی بولوب نصر الله قوشیکی گه رقابت قیلشغه قوتی ییتشار ایدی.

باشقه دربار اهللری و کاتته بیکلر بلهن هم نصر الله قوشیکی نئٹ آراسی یاخشی ایماں ایدی. بولردن محمد یونس بی بلهن ملا آزاد حاکم بولوب امیر اطرافندن

^۱: مصلحت غه

اوزاقلاشغان، قالاماسى بخاراده امير تيودره کنده بولوب دايىمى صورتىدە نصر الله قوشىكى بلهن تالاشىپ توردىلر.

امام قل نڭ فرقەسى بارغان سايىن كۈچا يا باردى، زира آكل همىشە اميرنىڭ صحبتىدە بولوب محاكمەسز و فحشياتغە گرفتار بولغان اميرنىڭ ھر وقت اوز ياقلىغە آغدارا آلا ايدىلر. مونىڭ اوستىغە بخاراده [349] قاضى كلان بولغان برهان الدين بلهن اسرافكار اميرنىڭ آناسى هم امام قل لر تامانندە ايدىلر.

اورگنجى ايسە بالذات امام قل لر بلهن دوست ايماس ايدى. ليكن منصب رقابتى سبلى قوشىكى گە دشمن بولدىغىندن او هم نصر الله بى نڭ دشمنلىرى تامانندە سانا لا ايدى.

بارا بارا اش شولدرجه گە كىلدى كە نصر الله نڭ دشمنلىرى غلبە قىلاتورغان بولدىلر. چانچە نصر الله بىك نڭ قايىن آفاسى اوليا قل بىك قوشىكى نڭ حمايتىغە بولا توروب اميرنىڭ آناسى و امام قل بىك سعىلىرى بلهن حصار حكومىندەن بىكار قىلنди.

بو حالدىن كىيىن نصر الله قوشىكى فوق العاده چارھلرغە كىشدى: روس ايلچىخانەسى مأمورلىرى خصوصاً شولكە بلهن ياقينلاشىپ آلتىڭ نفوذى بلهن [350] امام قلنى امير صحبتىدەن آيرىدى. امير امام قل نى يكە باغانگە حاكم قىلىپ اوزانشىغە مجبور بولدى.

حاجى نعمت بولسە امير اوچون مسکودن سپارش قىلىپ كىلتوراتورغان قىلىرى توغرىستە سرى روس حکومتى آلدندە آچىلىپ سودغە توشدى. شونىڭ اوچون امير مونى هم درباردن قاولا ماقغە مجبور بولدى.

ايىدى قوشىكى دشمنلىرنىن يالغۇز قاضى برهان الدين، ميرزاى اورگنجى و اميرنىڭ آناسى قالغان ايدى. زира ميرزاى اورگنجى سودايى مزاج و قاتتىغ طبىعتلى بى آدم بولدىغىندن اوزى تىلاماگانى حالدە همىشە اميرنى اوزىدىن انجىتىپ تورا، شونىڭ اوچون نصر الله غە رقابت قىلا آلماس ايدى. برهان الدين بولسە اميرنىڭ آناسى حمايتىغە سىغىنېپ ايلچىخانەغە يالوارىب [351] اوز منصىبىنى زورغە محافظە قىلا ايدى، بو حالدە قوشىكى بلهن پنجه لاشماق مونىڭ قولىدىن كىلماس ايدى.

اميرنىڭ آناسى بولسە كويپىچى اميردىن اوذاق توردىغىندن و اميرنىڭ آلدندە تعليماتىنى يوروتاتورغان امام قل كىبى كۆچلى براڭ فكرداشى بولما دىغىندن نصر الله قوشىكى گە

دشمنقى بەجارا آلماس ايدى.

بو و قتلرده امير نديم لريئك نفوذلىسى حاجى ذكريا ايدى، او هم نصر الله قوشىكى گە طرفدار كورونا ايدى. شونڭ اوچون او كونلرده نصر الله قوشىكى بخاراده حاكم مطلق ايدى.

نصر الله قوشىكى نئك اوزى بالذات يامانق قىلماس و ياشلر بلهن هم مساعدە كارانە معاملەدە بولنا ايدى. ليكن آدملىرى و ياقينلىرى آنئك نفوذ مطلقىندن استفادە قىليب كيف و صفا سورمه كدە، عيش و نوش يولنده [352] خلق مالىنى اسراف قىلماقدە و مال و اشيا ييغماقدە ايدىلر. قوشىكى نئك ياقين آدملىرى بخاراده ساتيلا تورغان كىڭ حوليلرنى، ياخشى چارباغىرنى و آباد دوكانلرنى اوز قوللىرغە كركوزوب آلار ايدى. آڭر خريدار بولغان هر بر ملك اوستىغە باشقە آدم خريدار بولوب بارا آلماس، شونڭ اوچون ملكلرنى خىلى ارزان نرخ بلهن آلار ايدى.

نصر الله قوشىكى نئك قاين آتاسى اوليا قل بىك حصادرن بىكار بولوب كيلكاندە اوزى بلهن حسابىز نقد آقچە، مال و اشيا هم اوتنۇز نفر قىكىلتوردى. قوشىكى نئك حمايمەسى سايەستىدە يەنە سركردەلر قاتارىغە كردى. اوليا قل نئك يالغۇز اوزى بخارادن تقرىباً قرق عدد كاتته حولى و كىڭ چارباغ آلدى.

شول اشلرگە نصر الله بىك هىچ اينداماس و قولىدىن كىلگۈنچە اوز ياقينلىرىنى مدافعە قىلا ايدى. [353]

مەنە شول چاقىرددە ۱۹۱۷ نېچى يىل فيورال انقلابى باشلاندى، قويىدە تفصىلاتىنى يازاتورغانمىزدىك بخارادە بولغان جنجالىردىن استفادە قىليب نصر الله قوشىكى دشمنلىرى باش كوتاردىلر، عاقيت نصر الله قوشىكى بلهن اوغلى و ياقين آدملىرىنى و حشيانە بر صورتىدە اولدوروب نىچە يىل لىك انتقاملىرىنى آلدىلر.

ايىنچى بولاكتۇڭ تمامى

بخارا انقلابینگ تاریخى

اوچنچى بولاك

(¹. م ۱۹۱۷-۱۹۱۸ هـ. ۱۳۳۶-۱۳۳۵)

۱۹۱۷ نچى يل فيورال انقلابى

بخارا انقلابىنىڭ قوزغالىشىغە روسىيە انقلابىنىڭ كلى دخلى بولدىيغىدىن بو يرده روسىيەدە كى فيورال انقلابىنى و آنڭ بخاراغە تأثيرىندىن بر آز معلومات بىرىپ اوتماق لازم كورونادى:

۱۹۱۷ نچى يل فيورال آخرلۇندا (جمادى الاولى آخرلرى ۱۳۳۵ نچى هجرىغە مطابق) روسىيەدە معلوم انقلاب باشلانىب نىكالاىنىڭ¹ تاج و تختى ير بلەن يىكسان قىلندى. اوшибو خبر روسىيەدە حتى بوتون دنيادە ايليكترىك سرعىتى كېيى بىر تىزىلگە بلەن يايىلدى.

طىبىعى بو خبر بخاراغە ھەم كىيلدى. لكن بخارادە روس ايلچىخانەسى اوшибو خېرىنى كوب احتياط بلەن قىسقە گەنە قىلىپ مارتىڭ ۴-۵ لىرنە معلوم قىلدى. فيورال انقلابى شرفىغە بوتون روسىيەدە طنطەللى بايراملىر باشلاندى، ھەر يرده عسکر، اشچى و بوتون رعىيە توپلانىب مىتىنغلر²، يىغىنلەر قىلماقدە، اشچى عسکر شورالرى قورماقدە، اجرائىيە قومىتەلرى تأسىيس قىلماقدە، پوليس ادارەلرىنى بوزماقدە، اسکى عملدارلۇنى اسکى گىزىللەنى قاما ماقدە و [356] اش باشىدىن قوماقدە ايدىلر.

بو جملەدن كاڭاندە و بخارا دروازەسى آستىندا كى وڭزالدە ھەم مىتىنغلر، يىغىنلەر بولدى، روس رعىيەسى بولغان مسلمان و ياروپالى اورتاقلەر يىغىنلەردا آتشىن نەتىقىلىر، روسىيە انقلابىنىڭ اهمىتىندىن و آنڭ استقبالىق قىلاتورغان تأثيراتىندىن معلومات بىرالىر، و ظلم آستىندا قالىپ خرابەزار بولغان و اهالىسى قوللۇقى توشىگان بخارا حكومتىنىڭ اصلاحىنى ھەم روسىيە انقلاب و حریتىنىڭ كمال و تمامىنى سانايىلر ايدى.

بو احوالدىن روس ايلچىخانەسى مأمورلىرى قانچە قورقۇب اضطرابىغە توشىگان بولسىلر، روسىيە استبدادى سايىھىستە كىف و صفا سوروب، روسىيە مأمورلىرىنىڭ اوپۇنلىرى شرفىندىن ھەر تورلى اصلاحات و مدنى حرکەتلەرنى يۈلىنى باغلاب تورغان بخارا حكومتى

Николай¹

МИТИНГ²

او شانچە بلکە آندن آرتقراق قورقا و عادتاً کابوس (اویخوده باساتورغان نامعلوم قارانغولق) باسغان آدمعه او خشاب نیمه حرکت قلیشینی بلماس ایدی.

بخارا حکومتى بخارا و گزانىدە بولاتورغان يېغىنلىرده مخصوص آدمىر قوبوب بخارا رعىيەسىنى يېغىنلىرده قوشۇلماقدن منع ھم قىلىپ كوردى. لەن اھالى، بالخاصە¹ [357] ياشلر قازان كبى قایناماقدە، بخارا حکومتىنىڭ تىبىرىلىرىنى قایناتق قازان اوستىغە قابقاق يا پىپ آنڭ قاینايشىنى بورونكىدىن ھم، شىتلىرىاق قىلماق قىيلىندن ساناماقدە ايدىلر.

بخارا ياشلرى روسييە انقلابىنىڭ خېرىنى ايشيتار ايشيتىماس يارم ياشورون بر جمعىت ياساب تشكىلاتغە كىرىشىدىلر. او شبو جمعىت ئىكەنلىكىزى فىض الله خواجە ئىكەنلىك اوينىدە بولوب مختلف اورونلاردى يېغىلا و شهرنىڭ ھە طرفىدە شعبەلر آچا ايدى.

بخارادە هنوز آچىقىن آچىق اش كورمەك ممكىن بولماغان لىغىندن او شبو جمعىت ايکى و كىيل سمرقندغە يوبارىب سمرقند تلغراف خانەسى² واسطەسى بلهن پېتىغىرادغە تېرىك تلغرافى يوبارىب بخارانىڭ ھم، اصلاحى لازم بولدىغىندن بىث قىلىدى و روسييە حکومتى موقته سىندىن بو توغرىدە ياردەم تىلادى.

بخارا حکومتى و روسييە ايلچى خانەسى بىر ايکى كوندىن كىيىن بىر آز عقللىرىنى باشلىيغە كىلىتىرىدىلار. روسييە ايلچى خانەسىن ئىممازلىرى، مىلىلىرى شولكە و دىينىسکى دن عبارت بولغان اول مأمورلىكىم او زلىرىنىڭ قانداق قارا فىكلى جانورلر بولدىقلرىنى يالغۇز بخارادە ايماس، بوتون دىنيادە قاچان لىردىن بىرى تانىغان ايدىلر، بىردىن حریت خواه و ترقى پپور بولوب ميدانىغە آتلىدىلر.

او شبو ذاتلر بخارا حکومتى بلهن كوروشوب آنڭ ھم بىر آز مساعده كارانە [358] حرکتلىرىلىشى لزومىنى توصىيە قىلىدىلر.

بخارا حکومتى نيكالاي فاجعەسىغە يولۇقماقدن قورقوب، بىر آز گىذشت و اصلاحات بلهن بولسە ھم بىران اش قىلىپ اوز تاج و تختى ئىڭ محافظەسى فىكريگە توشدى. شونىڭ اوچون رسمي تېلىغرافىنىڭ كىتىنە «حامى مىزگە تقلید قىلىپ بىز ھم اصلاحاتغە حاضرمىز» مضمۇنندە³ بىر تېلىغراف روسييە حکومت موقته سى اسمىگە يوباردى.

¹، ب: بالخاصە

² телеграф

³، ب: مضمۇنندە

روسيه حکومتى اسمندن بخارا حکومتىغە برنچى تىلغراف: اصلاحات نىتنى تبرىك قىلىپ، ايكنچى تىلغراف: بخارا ياشلىنىڭ مراجعتىغە جواب مقامىنده: بخارا اھالىسىنىڭ اصلاحات طبلرى و بولرنىڭ طبلرىنى اجراء قلىش لزومى مضمونىدە ايكى تىلغراف كىلدى. بو مناسبت بلەن روس و مسلمان غزيتەلرى بخارا اصلاحاتىغە دايىر اوزون، اوزون مقالەلر يازالر و بخارا حکومتىنىڭ اصلاحات پىرورانە حرکتلرى اوچون تبرىك قىلالار ايدى. روسيه و قازاقستاندە تشکيل تاپغان مسلمان جمعىتلىرى ھم بخارا حکومتىنىڭ اصلاحاتىنى تبرىك قىلالار، آرنىڭ جوابىغە امير ھم كىڭ اصلاحاتىغە وعدە بىرىب تىلغراف يوبارا ايدى. [359]

مونىدىن بويان اش، اصلاحات لايىھەسىغە تىرالىب قالدى.

بخارا حکومتى اصلاحات لايىھەسىنى ياساماق اوچون بخارا اھالىسىنىدەن و بخارا ياشلىنىدىن بىران كىمسەنى چاقرمادى. بلکە اسکى دوستلىرى نىكالاى كوزىنىڭ آق و قاراسى فقط سوغۇنندىن حریتپىرور و ترقى خواه بولغان مىلىيئر، شولكە و دىنەسکى لە بلەن اشگە كىرىشدى. آرتق بخارا حکومتىنىڭ استقبالى، بخارا ياشلىنىڭ تقدىرى اوشبو اسکى دىپلوماتلىرنىڭ قولىغە تاپشۇرۇلغان ايدى.

بولىكوندە امير بلەن، قوشىيگى بلەن اوزون، اوزون سوپەلاشالار، يارم كىچە گە داۋور قوشىيگى نىڭ آلدندە قالالار ايدى.

صۈڭ كونلاردا منار آستىنە كى پادشاھلىق حولىغە كوچوب كىرىب توتاش اسکى شهر اىچىنە تورماقغە باشلا دىلر.

- ۲ -

بخارا ارباب حکومتى و اصلاحات

اوّل داوقوندە¹ بخارا ارباب حکومتىنەن امير و نصر الله قوشىيگى «اصلاحاتىز» حاضرگى حکومتى ساخىلاب بولماس، اگر عناد قىيسەك، روس احرارى، روس اشچى و عسکرى و روس حکومت موقتهسى بىزگە قارشو قوزغالور و نتىجەدە [360] بىنلە تاج و

¹ م: داپقىدا

تختمز هم بربادكيتار» دىب بر درجه اصلاحات قىلماقغه راغب كورونا ايدىلر.
اما نظام الدين خواجه اورگنجى و قاضى كلان برهان الدين اصلاحات سوزينى
ايشىتمەك هم ايسته ماس ايدىلر.

نصر الله قوشىيگى بولرنڭ فكر و آرزولىنى ياخشى بلدكىنن بولر بلهن مشورت
قىلماقغه هم، لزوم كورمادى، اميرنڭ و اوزيزىنڭ فكر و نيتلىرندن بولرغە خبر هم بيرمادى.
نصر الله قوشىيگى اصلاحات توغرىسىنده اهالىدين يالغوز ميرزا محى الدينى و اوز
آدملرنىن حاجى ميرزا مصطفى قولنى چاقرېب مشورت قىلىپ و باشقە براڭ كيمسە گە براڭ
نرسە سوپلاماس ايدى. ميرزا محى الدين بلهن حاجى مصطفى قول، ياشلر فرقەسىندە و
ايىكى ترقى پرورلر بولدقىرنىن طبىعى قوشىيگى گە اصلاحات لزومىندن بىث قىلالر و
اونىز حكومتى ساخلاپ بولماسلگىنى آڭلاتالر ايدى.

بوكۇنلرده شهر اصلاحات سوزى بلهن تولغان، هر يerde دىدى قويدىلر بلهن صحبتىر
قىلماقده ايدى.

نظام الدين خواجه اورگنجى و برهان الدين امير و وزيرىن اصلاحات خصوصىنده
بران آغز سوز ايشىتگان بولماسلەر هم، بىر نرسە بولا ياتغانىغە اينانغان، [361] بو توغرىدە
ايچ، ايچلىرىنى يەمە كەدە ايدىلر.

اورگنجى و برهان الدين بىر، براولرى بلهن دردلاشەلر بو اشلىنى قوشىيگى و
اميرنڭ تدبىرسىزلىقلىيغە حمل قىلالر ايدى.

اورگنجى ايتار ايدى: «اگر امير مڭا بويروق قىلسە اوшибو اصلاحات مسئله سىنى
اوج كوندە آرادن كوتارامن، معلوم دركە بو ايشلىرى جىدىلر قوزغاتىپ يورو بىدلر. مونڭ
عالجى شول مفسىلرنى يوقاتىماقدار، شونداقغە كونلار اوچون، تربىت قىلىپ يوردىغىم بىر
ニيچە كەلە كىسەر اوغرىلىم بار، اگر اختيار منم قولومدە بولسە شول اوغرىلىنى بىروروب
بوتون جىدىلرنڭ باشىنى ياشورون صورتىدە كىسىدرامن...»

برهان الدين قاضى كلان ايسە مونداقغە ياشورون تدبىرلرغە لزوم كورماس ايدى،
آنڭ فكىرىنچە امير، جىدىلردن، ايرانىلدەن و يەھودىلدەن يىگرمە او تتوز نفرىنى ايلتىپ قاتتىغ
جزالر بىرسە بعضىسىنى يىتمىش بش (75) تاياق اوروب زىندانغە سالسە و بعضىسىنى بىدرىغە
«سورگون» گە يوبارسە «سن كوردىڭ من كورمادم» بولوب مملکەت تىنجلانىپ قالور
ايدى. بو اىكلاسى بوتون مسئولىتىنى نصر الله قوشىيگى اوستىغە آتالر، «قوشىيگى نئك

اوزى جديد بولدىغىندن [362] اميرنى آلداتىب بوتون مملكتى جىدىلرغا ساتاياتىب در» دير ايدىلر.

- ٣ -

كوجه سوزلى و برهان الدين

حکومت دائىرسىنە اصلاحات مسئلهسى مذاكرە قىلە ياتغان چاقىلدە كوجەلدە عجىب و غريب شايعەلە تارقالماقدە اوشبو آوازەلە يالغۇز بخارا اىچىنە گە ايماس بوتون شهر و قشلاقىلدە هم سوپىلانا و ايشتىلا ايدى:

«بوكون جناب عالي فلانى و فلانىنى ايلتىب يىتمىش بش (75) تاياق اورمىشلىر، فلانىنى بوغدروب اولدىرىشلىر، فلانى و فلانىنى سورگون گە يوبارمىشلىر... نىمە اوچۇن؟ — بولى جىدىد ايمىشلىر، حىرىت قىلماقچى و جناب عالينى بىكار قىلماقچى ايمىشلىر...» «حىرىتنىڭ معناسى نىمە؟ — خاتونلىرنىڭ يوزى آچىلادر، بالالر كافر مكتىلىرىنە اوقويدىرىلر، مفتى، قاضى و بوتون شىريعت يوقالادر... — يا الحفظ!» بوكون تارقالغان شايعەلرنىڭ يالغانلىقى آخشامىغە قالماسىن معلوم بولا، ايرته بلەن تكراركىچەدە كى شايعەلر باشلانا ايدى.

بر كون دوستلىرىمدىن بىرى حجرمۇھە مخصوص آدم يوبارىب احوالىنى [363] سوراشدىرىدى. من بى ناگەhanى التفاتدىن شېھەلانيب مذكور دوستومنىڭ آلدىغە باردم و بو سوراشنىڭ سر و حىكمى نىمە در؟ دىب سورادم. دوستوم آيتىدى: «بوكون سىزنى و باشقە بىر نىچە براذرلىنى حکومت ايلتىب حبس قىلىميش دىب ايشيتىدم، ذاتاً قاضى كلانىڭ بۇ توغرىدە حرکت قىلىپ يورگاندىن خېرىم بار ايدى. شونىڭ اوچۇن مذكور شايعەدىن هراس غە توشوب سىزنىڭ سلامتلىكىزدىن خېر آلدىرۇم.»

غىجدوان قاضىسى قاضى شريف جان امير سپارشى بلەن شهرغە چاقىلدىدە، غىجدوانىدە «قاضى جىدىلىر بلەن آشنا ايمىش، جزا قىلماق اوچۇن امير چاقىمىش» دىب شهرت چىقىدى.

عجا! اوشبو شايعە و آوازەلرنىڭ اصل و اساسى بار ايدىمى؟ اصل سىز بولسە، نىمە

اوچون هرکون تکرار و هم معلوم آدملى حقندە اوشبو آوازهلى چىقا ايدى؟
بو سوالىرنئك جوابىغە ايتامز: شايىھەلرنئك اصل و اساسى بار ايدى، بو آوازهلىرنئك
سبىي و منبعى تارىخىمنئك باشىدىن بىرى او قوچىلرغە تانىتىپ كىلىدكمز معلوم بر آدم ايدى.
بو بلهن هم توشۇنغان بولماسىڭ آچيق قىلىپ آيتاين: [364] «برهان الدین قاضى کلان»
ايدى.

اوشبو ذات نىچە كون و كىچە اوپلاپ اولتوردى، اميردن و وزيرden آچيق و رسمي
بران خبر آلامادى، يوقارىدەكى فصلده يازغانمىزدىك اورگنجى و باشقە فكرداشلىرى
بلەن مصلحتلىرى قىلىدى. عاقبت اوز فكىرىنى اوزى بالذات اميرغە عرض قىلماقچى بولدى.
عريضە سىنە اوزىنىڭ اميرغە دولتخوا لەغىنى دليل لر بلەن اثبات قىلغاندىن كىيىن،
اصلاحات مسئله سى توغرىسىنە قوشىيگى نئك خطاغە توشدىغىنەن بحث قىلىدى، اگر
اصلاحات بولا قالسە امير حكومتىنىڭ تەھلىكە دە قالىشىنى ييان ايتدى و بۇتون اشلەگە سىب
دېب جىدىلر، ايرانىلر و يەودىلرنى كورساتدى، بونئك چارەسى اوچون مفصل بر اسامى
جدولى توزۇب بر نىچە معلوم كشىلرنى سۈيماقە، بر نىچەلەرنى نقارەخانەدەن تاشلاماقە و
بر نىچە سىنە 75 تاياق اورمىكە قاما مقە و سورگون گە يوبارمكە مصلحت بىردى.
اوشبو عريضەنى اميرغە يوبارگانىدىن كىيىن، مضمۇننىڭ فعلە كىلىشىدىن امين بولغانى
اوچون دوست و آشنا لىرغە ايرته يا ايندىن فلانى و فلانى لر [365] حبس بولالار،
سورگونگە يوبارىلار ياكە جزا كورالر دېب سوپىلار ايدى. اوشبو سوزلر، مۇشوق منبعدن
چىقغان بولوب قاضى کلاننىڭ مصاحبلىرى واسطەسى بلەن «فلان اش بولىش» صورتىنە
خلق آراسىنە تارقا لا ايدى.

برهان الدین بىرنچى عريضەسى غە اوچ كوندىن كىيىن اميردن جواب آلدى. اميرنىڭ
جوابى كوب قىقە: «عريضەڭ زىتىشىدى» دن عبارت ايدى.

اوشبو جوابدىن عريضەنىڭ قبول و عدم قبولى آچيق بىلىنmas ايدى. شونئك اوچون
قاضى کلان اميدوار بولوب يەنه اوچ كون صبر قىلىدى، «احتمال اميرنىڭ ايسىنەن چىقغان
بولسە» دېب (اميرنىڭ بوكوندەكى اشنى ايرته گە ايسىنەن چىقارىشى قاضى کلانغا معلوم
ايدى) تکرار يوقارىدەكى مضمۇندا¹ عريضە يوباردى. اوشبو عريضە هم، بىرنچى سىنە
آرتق نتىجه بىرمادى. نهايت اوچونچى قاتلا عرض قىلىپ آچيق جواب آلاماغاندىن كىيىن

¹: مضمۇندا

اميردن اميدىينى كيسدى.

برهان الدين بر ياقدن عريضه لر يازىب خلق آراسنده بر نىچە معلوم كيمسه لرنڭ جزا كوردىكلىرىنى ياخود كوره جكلىرىنى شهرت قىلدىي دىك اىكىنچى ياقدن «حرىت» و «اصلاحات» غە معنالىر بىرىپ خلقنى عكس الحركىتگە [366] حاضر قىلماقده ايدى.

مەنە شونڭ اوچون آرقەسى كيسىلما سدن مذكور شايىھە و آوازەلر چىقماقده ايدى.

برهان الدين اميردن اميدىينى كيسىغاندىن كىيىن اوشبو توغرىدە قوشىيگى گە خط قىلدى. قوشىيگى گە هم، بر نىچە معلوم كيمسه لرگە جزا بىرىپ اوشبو تەلکەدەن قوتولوش ممكىن لگىنى بىان قىلدى.

قوشىيگى جوابىنە: «سز خاطر جمع بولۇڭ، بىران يامان اش بولمايدى، بولا تورغان اشلەر شريعت غە موافق بولوب رعىيەنڭ آسوەد لكىيگە و يورتىنڭ آباد بولوشىغە سبب بولا در، بو توغرىدە هىچ بىرىشكە احتياج يوق، ھەر بىرىشكە امىرنىڭ مەحمىتدىن خرسند بولۇر» مضمونىدە بىر مكتوب يوباردى. (اوشبو سطرلىنى يازغۇچى مذكور مكتوب و عريضەلردىن بىر دوستوم واسطەسى بىلەن خېر آلىپ تورا ايدى).

قاضى كلان قوشىيگى دن يوقارىدە كى جوابنى آلغاندىن كىيىن بوتون مأيوس بولدى، ھەر بىر طرفدىن اميدى اوزولوب يالغۇز اوز قوتى غە تايانيپ اشگە كىرىشدى: بوتون شەھر، تومان و قىشلاقلىرغە مخصوص وکىيلر يوبارىپ خلقنى اصلاحاتى [367] قارشى قوزغاتا بىردى. آرتق «اصلاحات» كلمەسى، اورتەدىن چىققان آنڭ اورنىنى «حرىت» سوزى آلغان ايدى. «حرىت» نىڭ معناسىنى يوقارىدە سوپىلاغانمىزدىك قاضى كلان وکىيلرى اوز منفعتلىرغە موافق ايتىپ اھالىنى قوزغاتاتورغان بىر مضمونىدە قىلىپ كورساتالر ايدى.

میرزاي اورگنجى ھم اوز نوبىتنە ياخشىيگە خدمت قىلدى: مىدە عملدارلر، مىدە سپاھىلر و اميرنڭ دربارنە كى اىكىنچى درجه خدمت گارلىنى قوزغاتدى. میرزاي اورگنجى آكرغە فىكى تارقاتغاندە «امير بى اشلرگە راضى ايماس، قوشىيگى جىدىدلر بىلەن بىر بولوب اوشبو خيانىنى قىلمايتىپ در. بى اشنىڭ ضررى اوّل اميرغە صوڭره بوتون عملدارلرغە تىكادر» دىر ايدى.

مىدە عملدارلر اوز منفعتلىرىنىڭ محافظەسى اوچون خصوص بۇڭا اميرنڭ ھم منفعتى بولسە هىچ بى اشدىن تارتىنmas ايدىلر، شونڭ اوچون عملدارلرنڭ ھەر بىرى فرست چىقدىدە ياشلرگە هجوم قىلىشگە حاضرلانا ايدىلر و آچىق دن آچىق «بى باشمىزنى بىر يولده

فدا قىلەمز» دير ايديلر.

- ٤ -

اصلاحات يولنده نصر الله قوشىيگى

[368]

بوکونلرده نصر الله قوشىيگى اصلاحات يولنده چالشماقدە ايدى، اصلاحاتتە فارشى آچىق دن آچىق فكر تارقاتىب يورگان نظام الدين خواجه اورگنجىنى اميرغە معقول قىلىپ بر خدمت بەهانسى بلەن قارشى تامانلىيغە اوزاتدى. بو تىبىر سايەسەدە دربار اھلى اصلاحاتتە فارشى سوپەلماقدەن بر آز اوزلرىنى ساخلا دىلر. لەن قاضى كلان ياشورون صورتىدە وكمال جىدىت بلەن اشلامە كەدە ايدى.

ايلىچى خانه مأمورلىرى بر لايىھە ترتىب قىلىپ قوشىيگى و اميرغە تقدىم قىلىدىلر، او لايىھە كورە بخارادە ترقى پرور ملا للەرن، ياشلەر و ياش فكىلىرىدەن، باشقە هەر صنف خلقىن بىر نىچە آچىق فكىلىرىنى يېغىب بر مجلس تأسىس قىلىنور، اوшибو مجلس، حكومت نئك خرج و دخلىنى حسابە ئۆلۈر، حاكملىرىنى نظارت قىلىور، يېر و املاكىن آلنە تورغان آقلەر اوшибو مجلسنىڭ تعىين قىلغان مقدارى و كورساتگان يولى بلەن بولۇر. مملكت دخللى نئك مەم بىر قسمى مادى و معنۇي تعميراتتە صرف بولۇر.

اشلەر معلوم دايىھە لرغە تقسيم قلىنىپ هەر بىر دايىھە مسئۇل آدمىلر قويولۇر... [369] تقرىباً يوقارىدە كى مضموندە بىر لايىھە ترتىب قىلىنى، اوшибو لايىھە قاراب امير تىلىنىدەن بىر فرمان ھمايون ھەم حاضرلەندى.

لەن قاضى كلان نئك حرکتلىرى ھەركىمسەنى شېھەغە سالماقدە ايدى. «اصلاح» سوزىنى ايشىتمەك استەماگان بىر كىمسە قاضى كلان لىك كېيىم يوقارى بىر اوروندە توردىيغى حالدە اصلاحات فرمانى چىقارماق خام خىال ايدى.

شونك اوچون «مېللەر» بالذات قاضى كلاننى زىارت ايتىدى، فرض قىلينغان اصلاحات و مجلس اساسلىنىدەن معلومات بىردى. مېللەر بىر سوزىلىنى قاضى كلان كەمشورت طريقيىنچە ايماس، حكایت و اخبار يولى بلەن سوپەلادى.

شونداق ھەم بولسە قاضى كلان، مېللەرنئك بىرگان معلوماتىغە دايىر اوز فكىرىنى آڭلاتدى: امينانە توغرىسىنە «امينانە شريعتىغە موافق بىر نرسە، پادشاھلىق بازارلىنىڭ

اجاره حقى در، مونى يوقاتشىگە من راضى بولالمايمىن» دىدى. قاضى خانه لرنى اصلاح قىلىپ قاضىلرغە خزىنە دن آيلق تعين قىلماق خصوصىنىدە: «قاضى لر، فقرادن آقچە آلمايىرغان بولسەلر، آلرنڭ حشمت و صولتلىرى كامايىب خلق نظرندە اعتبارلىرى قالمايدىر، صوڭرە رعيە هم [370] آلرنڭ حكمىگە اطاعت قىلمايدىرگان بولادر. مونڭ نتىجەسى شريعتىغە ضرر بولدىغىندىن (يالغان آيتەسەن، كىسە ئىگە ضرر بولادر) موڭا هم راضى ايماسمن» دىدى.

مكتب توغرىسىنە «اگر اصول جىدىد مكتىبلرى آچىلا قالسە خلق بالالرى فته چى بولوب ترييە تاپالر، هم بواشىگە علماء قارشى قوزغالىب غوغۇ و جنجاللىر قوزغاناتارلى، اگر مكتىبلر روسچە بولسە ضررى يوق» دىدى.

مېلىئير بولاتورغان مجلسدن و آنڭ بعض مفروض اعضالرندىن معلومات بىرگان ايدى، موڭا قارشى قاضى كلان، مجلس نامزىلرغا اعتراض قىلغاندىن صوڭ: «اوшибو مجلسىگە ياشىلدەن و ترقى پىرورلىدەن بىران كىيمىسى كىرگۈزلىماسون، مجلسىگە كىرەتۈرگان ملالرنى هم لازم دركە من كورساتىسىم، مجلسنىڭ صدارتىنى هم مڭا تاپشۇرش كىردىر» دىدى.

صاحبەنڭ آخرندە قاضى كلان: «جىدىدلەر منى اصلاحاتغا قارشى دىلر، بوايالغاندر، من ھىچ وقت اصلاحاتغا قارشى بولغان ايماسمن، موندىن بويان هم قارشى چىقمايمىن. بيان قىلدىغىم ترتىب بلهن مجلس ياسالىسى انشاء الله مەهم خدمتلەر كورساتارمىن (؟)» دىدى.

اوшибو مصاحبەنڭ نتىجەسىنە طبىعى مېلىئير، قوشىيىگى بلهن مصلحتلاشىپ [371] قاضى كلاننىڭ عزلىنى قرار بىرىپ اميرغە معلوم قىلىدىلر.

قاضى كلان مذكور مصاحبە دن بىرگەن صوغۇن اوزىنڭ معزول بولوشىنى سزدى و مېلىئيرغا «اصلاحات توغرىسىنە سز، هر نرسەنى مناسب كورسە ئىڭ آڭا كونامىن و اجراسىنى بويىنمۇغە آلامن، بواشىگە علمادەن ھركىم قارشى چىقسە منع و تنبىھىنى و عده بىرامن» دىب بىر مكتوب يازدى. لكن اوшибو مكتوب اش قولدىن كىتگاندىن صوڭ مېلىئيرغا يىتىشگان ايدى. بو وقت امير، قاضى كلان قىلماق اوچون غجدوان قاضىسى ميرزا شريف صدرنى چاقرغان و آنڭ يارلىغىنى يازدوروب مهر باسغان ايدى.

خلاصە، ١٣٣٥ نچى هجرى ١٥ نجى جمادى الثانى آينىدە ميرزا شريف صدر

بخاراده قاضى كلان، بركوندن كىين چارجوى قاضىسى مشهور ترقى پرورلردن عبد الصمد خواجه رئيس، ينه بركوندن كىين وابكند قاضىسى عارف خواجه مفتى عسکر تعين قىلندىلر. اوшибو عزل و نصبلر بلهن گويا كه امير قابينهنى¹ باشقالاشتوردى. سابق مفتى عسکر مصنفى غجدواندە، سابق رئيس عبد الله خواجهنى چارجويدە قاضى تعين قىلدى.

نصر الله قوشىيگى ياكى قاضى كلان بلهن اصلاحات توغرىستە اوزون [372] سوپلاشدى و اصلاحات اساسلىنەن معلومات بىردى. ھم «بو اش بولاتورغان بىر نرسە در، بو توغرىدە علما و خلقنى حاضرلائىز» دىب توصىيە قىلدى. «بولاتورغان اصلاحاتى كوره بوتون پىشكىش و تارتقلر يوقالادر، شونڭ اوچون سز ھم شىركانە دىب تارتق قىلماڭ و خلقغە مبارك بادى اسمى بلهن قند و نباتلر بيرماڭ» دىدى.

نصر الله قوشىيگى معزول قاضى كلان تامانىن چىقارىلغان شايىھلىنى بىرھم بيرمەك اوچون خلقغە خطاباً بىر مكتوب چىقادى، مكتوبنىڭ مضمونى تقرىباً اوшибو ايدي:

«مۇندىن بويان بولاتورغان اشلىنىڭ ھر بىرى، شريعەت بويىنچە بولوب فقرانىڭ منفعتى و جناب عالينىڭ خواهشلىغە موافق در. شونڭ اوچون خلق آراسىنە يالغان شايىھلر تارقاتىب بو اشنى جىدىدلر، ياكە ايرانى لر قىلا ايمىشلر دىب فتنە قوزغاتلىماسون. بولاتورغان اشلر، شريعەت موافق، خلق منفعتى اوچون جناب عالينىڭ بويروق و خواهشلى بلهن بولشى سېلى مۇڭا ھىچ بىركىممسە قارشى كىلا آلمайдىر.»

[373]

- 5 -

امير و قوشىيگى نئك اصلاحات يولىندن قايتىشلىرى—ارتجاج

يوقارىدە كىيىن فىيورال انقلابىندا كىيىن روس ايلچى خانەسى و بخارا حكومتى اوز موقعلىرىنى محافظە قىلماق اوچون بىر درجه

< кабинет¹

اصلاحاتىغه راضى بولغان ايديلر. اوّل داوقوندە اوشبو حركىتلرى جدى كېيىكى كورنمه كده ايدى. فقط اصلاحاتى بىر آز تارراق دايىرەدە سوچىمىق اوچون تائى بىلەن حركت قىلىماقدە ايديلر. بو حال بىلەن بىر آيىگە ياقين وقت فيورال انقلابىنىدە اوتدى، روس حكومت موقتهسىنىڭ بوتون اجزا و افرادى بخارا حكومتى و روس ايلچىخانەسى غە معلوم بولدى. روس حكومت موقتهسىنىدە وزىرلر آراسىندە بىر آز تغىير و تبديل بولغان بولسە هم دايىرەلرنىڭ باشلق و اعضالىرى عىنىَا اوشەل نىكالاى دورىندەن قالغان آدمىلر ايديلر. مثلاً خارجىه نظارىتىنىڭ اورتا آسيا شعبەسىنە همان «كىليم»¹ و آرقەداشلىرى ايديلر. بو ذاتلار بولسەلر بخارا حكومتى و روس ايلچىخانەسى بىلەن كوبىدن تاشىش، قاچانلىرىنىڭ بىرى بىر براولرىنىڭ تىيللىرىنى ياخشى آڭلاى تورغان ايديلر.

خلاصە ايلچىخانە واسطەسى بىلەن بولىر و بخارا حكومتى آراسىندە مخابره² يولى آچىلدى. نتيجه دە اصلاحات قىلىش و قىلىماسلك بوتون بخارا حكومتىنىڭ اوز اختيارىغە تابشۇرلدى. [374] (بر معتمد دوستومغە نصر الله قوشىيگى بو اش اوچون اوچ مىليون صوم صرف بولدىيغىنى سوپىلاخان. او وقتىڭ اوچ مىليونى بو زماننىڭ مiliاردلى بىلەن برابر در.)

تاشكىند گىنزاپىل گبورناطورى بولسە، مانجورىيە³ و موقدىن⁴ قەھرمانى مشھور گىنزاپىل قوراپاتكىن⁵ ايدى. بو ذات ايسە بخارا اصلاحاتىغە ياردىم نارى تورسون، ايلچىخانەغە بىر تىلغراف اوروب اصلاحاتىغه قارشى تعليمات بىردى.

مونىدىن بوياغى بخارا حكومتى اوچون آسان ايدى، زىرا علماء نفوذى واسطەسى ايلە خلقنى اصلاحاتىغه قارشى قوزغاتماق قولاي و سپاھ بولسە اوزى حاضر ايدى. ياشىرغە كىلگاندە آلر حكومتىگە قارشى چيقاتورغان برکوچ و حكومتى اصلاحات يولىغە مجبور قىلا آلاتورغان بر قوتىغە مالك ايماس ايديلر. بو ھەمدەن كوبىراق بخارا حكومتىگە معلوم ايدى.

نصر الله قوشىيگى شول كونىدىن باشلاپ بورونكى توصىيەلرنىڭ خلافىدە توصىيەلرده

Клемм [ЦГА РУЗ, ф. И-3, оп. 2, д. 513, л.1]¹

²: مخابزه

Манджурия³

Мукден⁴

Куропаткин⁵

بولا بيردى. چنانچە اصلاحات اوچون قاضى كلان قىلىپ اصلاحات يولنده تعليمات بىرىپ شكرانه تارتوقىن منع قىلدىيغى قاضى كلان شريف [375] جانغه «شكرانه تارتوقى يوبارڭز» دىپ امر بيردى.

يەنه مذكور قاضى كلانگە «جىدىلر بلهن كوب ياقىنلاشماڭىز، ھم رئيس عبد الصمد خواجەغە آڭلاڭىز. جىدىلر بلهن بارش كىلىش قىلماسون، آنڭ آلدигە عبد الرؤوف فطرت كوب كىيلا ايمش، بو اش هېيج مناسب ايماس» مضمونىدە بىر مكتوب يوباردى. (حالبوكە اوكونىلرده فطرت بخارادە يوق ايدى). اوшибو توصىيە و مكتوبلىر آچىقىن آچىق ارتىاج علامتلرى ايدى. بو اشارتلر بلهن ياكى عملدارلىنى ايسكى عملدارلىر يولىغە سالماق استەر ايدى.

حس قبل الوقوع ياكە قزيق بىر تصادف

اصلاحات اوچون بخارادە رئيس قىلنغان عبد الصمد خواجە بلهن ١٣٢٩ ھجريدە يعنى اصلاحاتىن آلتى يىل بورون چارجويدە كوروشوب ايدىم. مصاحبهمىز بخارانڭ اصلاحات مسئلەسى اوستىدە ايدى، من آيتىپ ايدم: «بخارا اصلاحاتى سىزنىڭ رياستىڭ عهدييگە موقوف در.»

عبد الصمد خواجە جوابىغە: «مۇنى انىق بىلگۈزكىم، ھر وقت من بخارادە رئيس بولسەم، علمامى اون بش كون اوستىدە اوروب قاولاڭلار» دىپ ايدى.

مذكور عبد الصمد خواجە اصلاحات اوچون بخارادە رئيس قىلندى، [376] رياستىدە اوچ تورت كون اوتكاندىن كىيىن قوشىيگى و اميرنىڭ معاملەلرنىن ارتىاج علامتلرىنى سزدى، بو اشنادە مخصوص مكتوب يوبارىپ بىركىچە منى اوز آلدигە چاقىرىدى، يوقارىدە كى مصاحبهنى ايسىمگە توشوروب آيتىدى: «حاضركى علامتلر شونى كورستادر كە حکومت اصلاحات فىكتىندا قايتغان، اوшибو حالدە آلتى يىل بورونكى حس قبل الوقوع فعلە كىلىسە كىرىھك» دىدى.

چنانچە تفصىلاتىنى قويىدە اوقويمىز درواقۇ ئام اون بش كون اىچىنە اوшибو بىچارەنى رياستىدە اوروب قاولا دىلر (1918 نچى يىلde شەھىد ھم قىلىدىلر.) نصر الله قوشىيگى ارتىاج علامتىنى كورساتىپ توردىيغى دىك ايلچى خانە ھم معلوم قىلا بيردى: چنانچە بىر كون ايلچى خانە اعضالرى بخارا ياشلىنىن بىر نىچە نفرنى

مئار آستنده‌كى حوليغه اوز آلدلنده چاقریب مصاحبه قىلدىلر، مصاحبهنىڭ خلاصەسى «بالا ييغلاما، آى مامانى سڭا آلىپ بيرامن» دن عبارت ايدى. ايلچىخانه باشلغى مىلىرى مصاحبهنىڭ آخرنده:

«خدا خواهلاسە كىلاسى زمانلرده بخارا اصلاح قىلنور، هر وقت اصلاحات باشلانسەسزلىر خدمت و ياردم ايتارسزلىر» دىب اوز ضمير [377] دلىنى آڭلاتدى. ايلچىخانه‌غە ياقين يورگان دوستلرمدن بىرى برکون مىلىرىنىڭ آلدندن كىلىپ مڭا آيتىدۇ: «داملا! اصلاحات شولكە قاضى ياكى بولدى، رئيس ياكى بولدى والسلام^۱ باشقە اميد يوق.»

شونك ايله برابر حكومت بر اصلاحات فرمانى حاضرلاماقدە ايدى، اوشبو فرمانىن مقصد، اصلاحات بولماين ياشلر و مطبوعاتىنى آلداتماق ايدى. زира حكومت امير اسمندن كىڭ برا اصلاحات قىلامن دىب بوتون دنياده جار سالغان، روس مسلمان، غزيتەلرلەرلەر، روس مسلمان جمعىتلىرىغە تىلغرافلر يوبارگان، آلدەن اوزون، اوزون تېرىك تىلغرافلىرى آلىنغان ايدى. بو حالدە هىچ براش قىلماين سكوت قىلىپ تورسە بوتون دنيا بخارا حكومتىگە قارشى نفترت يوبارار و بوتون مسئولىت امير و قوشىيگىنىڭ بويونلرلەرلە يوكلانور ايدى.

مهنە شونك اوچون حكومت بر فرمان چىقارماقچى بولدى. اوشبو فرمانىدە اصلاحات اوچون خلقنىڭ كوبچىلەر فكىرىگە سويانماقنى شرط قىلدى. كوبچىلەر فكىرىنى اوز تامانىغە آغشدىرماق بخارا حكومتى اوچون آسان ايدى، بو خصوصىدە يارايتورغان علمادن، سپايدن ايشان و دعاخوانىن قولنده [378] كوب ياراق بار ايدى.

ايىدى اصلاحات خصوصىدە حكومت فكىرىنىڭ خلاصەسى شوندىن عبارت ايدى: «امير اصلاحات اوچون بر فرمان چىقارادر، كوبچىلەر اول فرمانى قبول قىلمايدى، شونك اوچون اصلاحات فرمانى ھم، جلوس فرمانى دىك عملگە قويولمايدى، حكومت بويىنگە هىچ برا مسئولىت ھم يوكلانمايدى، زира كوب خواهلامادى، مسئول كوبىدر، نامە تمام والسلام.»

^۱، ب: واسلام

اصلاحات يولنده یاشلر نئٹ حرکتى

فيورال انقلابي بلهن برابر یاشلر حرکتگه کرشيب يارم یاشورون بر جمعيت ياساغانلىرى يوقاريده بيان قيلينib ايدي. بارا، بارا اوшибو جمعيت كيڭايىدى، شهرنىڭ هر تامانىدە شعبه لر آچدى، بخارا ايرانلىلىرى بلهن مناسبت پيدا قىلىپ آرلدن هم بىوك بر قوتىنى اوز طرفىغە آغشدىرى. ذاتاً شيعه - سئى واقعە سىندن بىرى بخارا ايرانلىلىرى بلهن یاشلر آرالىنده صىميمى بر دوستلىق پيدا بولغان ايدي، ايمىدى بو دوستلىق رسمي لاشدى، كىلاسى كونلارده بىرگە اشلامەك اوچون قولغە قول بىريشىپ عهد و پىمان قىلىدىلر.

خلاصە اون بىش كون يكىرمە كون آراسىنده شهر ايچنده یاشلر مەم بر قوت توپلادىلر. لكن اوшибو قوت نئٹ كوبىنچى اعضاسى تجربە سز یاشلردن [379] ايدي، شونئىك اوچون بولرنئىك سرلىرى همىشە حكومتگە و كاتته عكس الحركت چىلرگە معلوم بولوب توردى. مەم و تارىخي كونلارده بولا تورغان سياسى جمعىتىلر، نهايت درجه ده یاشورون بولماقى يوزده ايللىك موققىت غە سبب بولادىر، حال بو كە بخارا یاشلىرىنىڭ اوшибو كونلارده كى مجلسلرى (تعىيرم معدور كورولسون) «يارم یاشورون» ايدي. چنانچە مشهور عكس الحركتچى قاضى كلان برهان الدين نئٹ اوغلۇ عثمان خان مذكور جمعيت نئٹ مرکزىنەن هر كون خىرلر آلىپ آتاسىغە يىتكۈزار ايدي. بو احوالنى من آڭلادم، جمعيت نئٹ معتمد اعضالرندن بولغان عثمان خواجە پولاد خواجە اوغلىگە آڭلاتم، لكن اولوقت اش، اشدن اوتكىغان ايدي.

شايىخسى گىزىنەن جمعيت تامانىندا بى شعبە آچلىدى، مذكور شعبە نئٹ رئيسى عكس الحركت قوز غالغان كون «وا شريعتا!» دىب چىقغانلار نئٹ بىنچىسى بولدى.

یاشلر جمعىتى حكومت دايىھەلرندە اصلاحات اوچون بوشلۇق و سكتەللىكىنى كورگاندىن كىيىن، موقت حكومت بلهن سوپىلاشىمەك اوچون اعضالرندن عبد الرؤوف فطرت و عثمان خواجەنى روسييەغە اوزاتدى.

یاشلر حكومت تامانىندا يالغان فرمان اعلان قىلغانگە داور حكومت و عده لىغە اونچە اينانmas ايديلر. لكن يالغان فرمان طنطنهلى صورتىدە اعلان قىلغاندىن كىيىن (او فرمانئىك يالغانلىغى روحىدين بىلنىب تورسە هم) يىه آلداندىلر.

[380]

- ٧ -

خلق اصلاحاتى طالب و حاضر ايديمى؟

اوшибو سوالنىڭ بىرنىچى بولومىغە «البته طالب ايدى!» دىب جواب بىرەمز، زира تارىخىمىزنىڭ باشىدىن بىرىي بىان قىلىپ كىلدىكىمىزدىك بخارا حکومت مستبدەسى اهالىنى بوتون جانىدىن بىزار قىلغان ايدى، قاضىخانەلر ظلم و غدرنىڭ اوئىسى، صغىر و كېرىنىڭ مالى اوшибو شريعت حامىلەرنىن قوتولا آلماسلىك بىر حالدە. مدرسه‌لر بىر توودە متغلبەنىڭ مرکزى، بولر بىز ملا بچە دىب هر كىيمىڭ جانىغە، ناموسىغە تعرض قىلالر، بولرنىڭ قوللەرنىن «داد» دىب باراتورغان بىر اورون يوق، شهرنىڭ مىرىشى اوغرىلىر بىلەن شىرىك، مونىڭ اوستىگە هر كىيمىڭ ناموسىغە تعرض قىلىپ آقچە آلادر. امير بولسە، كيف و صفاسى بىلەن سرگىردا، قزلر و اوغوللەرنى اطرافىغە يىغىب اخلاق بوزماقىدىن باشقە اش قولىندىن كىلمايدىر. قوشىگى شاگىرىدىپىشەلىرى، قاضى ملازملىرىنىڭ هر بىرى بىچارە فقرا اوستىدە بىر جەنم¹ زبانەسى.

مملكتىدىن يىغىلاتورغان آقچەلرنىڭ بىر قسمى حاكمىر و آلرنىڭ آدملىرى كىيسەلىرى و كىفلىيغە كىيەدر، بىر قسمى اميرنىڭ اسرافاتىغە [381] صرف بولا، قالاماسى خزىنەغە يىغىلا، بى آقچە قوتى بىلەن خلق‌غە قارشى قارا كوجىلر حاضر قىلە. يوللۇر بوزوق، سولر ساسىق، بوتون مملكت بىر خرابە زار... خلق كىسل، فقير، محتاج.

قشلاق احوالى موندىن ھم يامانراق، دەقانلرنىڭ بار و يوغىنى املاكدار تالاب آلالر، قالغان قوتغانى قاضىلى، رئيسلىر، مىرشىلر، آلرنىڭ ملازملىرى و قاضىخانە ايشىكىنده كى سودخورلار باسيب آلالر... املاكدار جورىندىن كوب يىرلىر اىكلەملى قالغان بىچارە دەقانلىرى مەركەلىكىڭە توشگان، يورتىدىن كوچگان.

اصلاحات اوшибو احوال فلاكت اشتەمالنىڭ اصلاحى بولغاندىن كىيىن قايىسى بىر كىمسە موڭا طالب بولمايدىر؟!

سوالىزنىڭ ايكنىچى بولومى بولغان «حاضر ايديمى؟» گە كىلگاندە مع التأسف «يوق!» دىب جواب بىرمە كىگە مجبور بولامز، زира خلقنىڭ كوبچىلىكى قارا، علمىز،

¹: جەنم

سوادسز و دنیادن بیخبر ایدی. بولرنی اصلاحاتغه حاضرلاماق اوچون ایکی يول بار ایدی: برنچی سی بولرنی اوقوتماق و آرالرندە معارف نشر قیلماق، حالبوکە حکومت بو يولنى باشدن باغلاب قويغان ایدی. [382]

ایكىچى سی، حکومت اوزى نفاقسز، ریاسز اصلاحاتغه کیرىشمهك و خلقنىڭ منفعتىنى كوزىگە كورساتىب اصلاحاتنى جارى قىلماق ایدی.

لەن خلقنى اوقوتماقغە راضى بولماغان بر حکومت عصرلەرن بىرى خلقنى قوى كېيى سوپىك كىلىگان بىر هيئت ادارە بىر ياقدىن مجبور بولماگونچە بىر هفتە، ياخىد، ياخىد يەن اىچىنە خلقغە مشقۇق و مەربان آتا بولوب چىقماس ایدی. اگر شونداققە بىر حکومت چىقىب «بىر هفتە اىچىنە من خلقغە مەربان بولىم» دىسىه موڭا يىتى ياشار بالا ھم اينانماس.

حکومتنى مجبور قىلاتورغان قوت بولسە مع التأسف يوق ایدی. تۈزۈك، ياشلر سىز، توقۇز يەن خلقغە فىكتارقاتدىلر، لەن اوشبو تارقاتلغان فىكرلر، خطللەك، سوادىك، حکومت اشلىيگە آسودە بولماغان، ياكى ادبىيات و غزىيەلرغا آشنا بولغان بىر قىسم خلقنىڭ دماغىيگە يېرلاشىغان بولسە ھم، اھالىنىڭ كوبچىلىكىنى تشكىيل قىلغان قارا خلق آراسىندا ساچىلغان فىكرلر، قوم كومەلرى اوستىغە اىكىلىگان گىyah بوتتەلرى كېيى قوتلىرى راق بىر يەن - شمال بىلەن قوپارىلىپ اوچىمەككە حاضر ایدى.

ياشلر قان يوتوب، منغۇتلەرنى استەب يوردىكلىرى قارا دەقاڭلەر [383] و بىچارە نادان مظلوملىرى، بىر ملانىڭ، بىر سپاھانىڭ اغواسى بىلەن شريعت اسمندىن، ياشلرغە قارشى چىقىشلىرى انىق ایدى.

شونان اوچون ياشلر و ياش فىكىلىردىن باشقە خلقنىڭ كوبچىلىكىنى كمال غىرت و جسارت ايلە «اصلاحاتغه حاضر ايماس ایدى» دىيى آلامز.

حتى «حکومت و آننىڭ كاسەلىسلەرى بولغان ملاللەر تامانىدىن اوشبو مظلوم و نادان خلق اصلاحاتغه قارشى، حاضرلەنە كىدە ايدى» جىملەسىنى علاوه ھم قىلا آلامز.

اصلاحات فرمانيني اعلان

بر نىچە كون تالاش و انتظارلردن كىيin عاقت «اصلاحات فرمانيني اعلان» كونى يىشىدい. ٢٧ نىچى جمادى الثانى ١٣٣٥ هجرى (٦ آپريل ١٩١٧ نىچى يىل) پنجشنبه كونى پىشىن دن كىيin نصر الله قوشىبىگى تامانىندن مخصوصاً مأمورلر چىقىب، قاضى كلان، رئيس، بوتون مفتىلر، بارچە سركردهلىنى، قرق نفرغە ياقين سوداگىرلردن جمعە كونى ساعت اوñغە ارككە حاضر بولۇڭزىل دىب خبر قىلدىلر. اما بوكىمسەلرنىڭ نىمە اوچون چاقرىلدقلرى رسمماً هىج بىرىشىگە معلوم ايماس ايدى. [384] حتى حکومىتىڭ بىر الوغ رىنى بولغان قاضى كلانگە هم بى توغرىدىن هىج بى معلومات بىرىلمادى. حکومت اوشبو حرکتى بىلەن اصلاحات اعلانى عرفەسىدە استبدادىنى عنانتى بىلەن كورسەتمەك استەر ايدى. لكن خلق آغزىنده اوشبو چاقىشنىڭ اصلاحات فرمانيني اعلان اوچون ايكانلىگى سوپىلانماقىدە ايدى.

خلاصە جمعە كونى ٢٨ نىچى جمادى الثانى ده (٧ نىچى آپريل) چاقىلغانلر اميرنىڭ اركىگە يېغىلا باشلادىلر. بوكون قوشىبىگى ياشىلدەن هم بى نىچە نفرنى چاقىترودى. (ياشىرنى چاقىرغاندە قوشىبىگى تعېرى بۇ: «بالالردىن هم اوچ تورت نفرنى خبر قىلىڭ.») چاقىلغانلر ساعت اوñلرده (كوندوز) رحيم خانى مەھمانخانەسىدە رسمي اورونرى و عمل لرى ترتىمى بىلەن اولتوردىلر. اوشبو مجلس ده روس اىلچىخانەسى اعضالرى، كاگان اجرائىي قومىتەسىدەن نماينىدەلر، سمرقنددىن تېرىك اوچون كىلگان مفتى محمود خواجە بهبودى، قاضى حيدر بك و يەنە بىر آوروپالى حاضر ايدىلر.

مجلس تمام حاضرلاغاندەن كىيin امير يوقارى ايشكىن كىريپ [385] روس اىلچىخانەسى و بوتون آوروپالىلر بىلەن كورشدى. سمرقند و كىيلرىنىڭ آوروپالىسى بىلەن كورشكى حالىدە، بهبودى و حيدر بكلىر بىلەن كورشمادى.

ملاقات مراسمى بىتكاندىن كىيin امير اوزى اوچون حاضرلاغان توردەكى اوروندە اولتوروپ قول كوتارىپ فاتحە اوقدى. صوڭرە نصر الله قوشىبىگى معلوم فرمانى قاضى شريف جان قولىغە بىرىپ اوقوماڭە اشارت قىلدى. قاضى كلان فرمان اوقاماڭ اوچون تىكە تورغاندە امير و باشقەلر فرمان شرفىغە تىكە تورروپ قولاق آسىلەلر.

قاضی کلان فارسی تیلنده حاضر قیلنغان فرماننی بلند آواز بلنه اوقدوی.

فرماننک اصل نسخه‌سی

(تاریخی اهمیتیگه کوره اوشبو فرماننی عیناً درج قیلامز، صوکره اوزبک اوچولیریمزنی
رعایه قیلیب تورکچه ترجمه‌سینی هم یازامز)

هو المستعان

منفعت و خیریت عموم فقرايان خود را ملحوظ خاطرگردانیده، ابتدا برضای عموم و خواهش ملت نموده، اقدامات مینمایم که اداره‌های حکومت ما با اصلاحات واسع بر وفق ترتیب اجراء گردیده، رفتارهای [386] خودسرانه و افعالهای سابقانه را برهم دهانیم. گوش زد¹ خاطر فقرايان خود میگردانیم که جمیع اصلاحات و تبدلات اداره‌های حکومتی ما بر وفق² شرع شریف شده، آرزو داریم که عموم فقرايان ما باینطريقه اقدامات ما یارمندی و اعانت رسان باشندکه به نور علوم ظهور تمدن و ترقی گردیده، باعث ضیا و انوار بخارا گردد.

اولاً اقدامات ما برای اصلاحات قاضیخانه‌ها و استیفاء و اخذ حصه الخارج³ و زکواه و دیگر حق سلطانی و ترقی صنایع و تجارت مملکت، مخصوص با دولت قوى شوکت روسیه بوده و بجمعیع عملداران و مأمورین و خدمتگاران دولتخانه مواجب مخصوص معین مقرر کرده، برای بر سیل عدل خدمتگذار شدن آنها مفتش مخصوص تعیین نموده و دیگر طریق انعامات سابق هر کدام فراخور احوالشان داشته‌گی را مسدود نمودیم. ما باید جمیع اقدامات و اصلاحات و ترویج و ترقی علوم و فنون خود را بر وفق شرع شریف بعمل آورانیم و برای منافع و آسایش رعیه‌گان خود که به پای‌تحت ما استقامت دارند خواهش داریم که عموم ملت ساکنین پای‌تحت از بین خودهاشان اشخاصان صاحب مشورت و منور الافکار را انتخاب نموده، تأسیس و تشکیل مجلس کرده، [387] برای اصلاحات و ترقیات و تنظیم و حفظ الصحة پای‌تحت سعی و اجتهاد

¹ ا، ب: زو، م، ت: زد

² ا، ب: وقف، م، ت: وفق

³: حصه الخارج

نمایند.

الوقت لازم میدانیم که البته یک خزینه‌خانه حکومتی کشاده، قرار میدیهیم که حساب خرج و مداخل معین مملکت را بدولت‌خانه ما لازم و ضرورگرداند. برای عموم رعیه‌گان ما لازم دانسته، خصوص جمیع اجتهاادات و امورات را بوقتی طبع کنانده، به مملکت بخارا برای خیریت و بهره‌مندگردیدن نشر^۱ کرده میشود، چونکه مطبعه برای طبع کنانیدن تصنیفات و تأییفات و نشریات و اخبارات منافع عموم گردیده و اخبارات ضروریه را بخاریان اطلاع میابند. ذات ما برای فقرایان خود بذل همت و سعی موافور داریم که در آینده اجرای امورات اداره‌های حکومتی ما بقدر لازمه معین میگردیده‌گی اش^۲ به مشورت^۳ جمعیت جاری شده بمنافع فقرایان ما شود.

بنا بر سبب خوش بختی مساوات حامی ما که دولت قوى شوکت روسیه‌اند، ذات ما رأی داریم که از محبوسان بحبس‌خانه ما^۴ خوابیده‌گی برضای فقرایان وطن مألف محبوس‌ها از قید مرخص میگردانیم.

یوم جمعه بیست هشتم شهر جمادی الثاني سنه ۱۳۳۵ هجری اصل این نسخه به دار السلطنه بخارای شریف مزین بهرکلان امیر بخارا سید امیر عالم بن سید امیر عبد الاحد گردیده‌گی میباشد. [388]

فرمان نئک تعییر و ترکیب لرینئک بوزوغلغدن، بالذات میلییر و شولکه طرفاندن تحریر قیلنديغى آڭلاشىلادر. زира درباركابىلرى و نصر الله قوشىيگى نئک اوزى فارسى تحريرىنده بر درجه اقتدارلى آدملىرى يىدىلر.

^۱ م، ت: نشرکنانیدن تعیین نمودیم که به پای تخت ما که بخارای شریف است مطبعه بنا کرده میشود

^۲ ا، ب: میگردیده‌گی اش

^۳ ت: به اتفاق و مشورت

^۴ ا، ب: بحبس‌خانه‌اما، م، ت: بحبس‌خانه ما

فرمانئنگ تورکچه سی

هو المستعان

بارچه فقرالرمزنگ منفعت و خیریت لرینی ایسگه آلیب کوبچیلیک نئک رضاسی و ملتئنگ تیله کی بلهن باشلاپ اقدام قیلامزکیم بزئنگ حکومت اداره لرمزنگ اصلاحات و ترتیب يوزه سندن اجرا تاپیب بورونکی اشلر و خودسرانه حرکتلر بوقالسون.

فقرالریمزگه ایشیدرامز کیم اصلاحات و حکومت اداره لرنده^۱ بولا تورغان او زگارشلرنگ بارچه سی شرع شریف غه موافق بولور. بز امید قیلامزکیم بزئنگ بارچه فقرالریمز، شول طریقه اقدامات مزغه یاردم بیرارلر هم بزئنگ اقدامات مز علوم، تمدن و ترقى نئک ظهوریغه سبب بولوب بخارانگ ضیا و انواریغه باعث بولور.

برنچی اشمز قاضی خانه لر، خراج، زکواه و باشقه پادشاهلئق آلقلرینگ اصلاحی بولوب صنایع و تجارتغه بالخاصه روسيه دولتی بلهن بولا تورغان تجارت مزغه ترقی بيرمهك در. [389]

عملدارلر و دولت خانه خدمت گارلرینگ هر بريگه معین بر مقدار آيلق تعین قيلنیب آرنگ توغری لق بلهن اش قیلشلرینی نظارت قیلماق اوچون مخصوص مفتاش تعین قيلنور. عملدارلر طرفندن بیریلا تورغان و آنه تورغان بوتون انعام و هدیه لر موندن بويان ممنوع در.

هر بر اقدامات، اصلاحات ترويج علوم و فنون نی شريعته موافق قیلشمز لازم در.
(ارتاجاع غه يول)

پایتحت نئک اصلاحات و ترقیاتي اوچون خواهش قیلامزکیم پای تحتده استقامات قیلغوچی بوتون ملت او ز آرالرندەن آچیق فکرلی و مشورت ایگه سی بولغان آدملنرنى انتخاب قیلیب بر مجلس ياساسونلر. او شبو مجلس پای تحتدە گى رعيه لرمزنگ آسايش و منفعتلرى اوچون كوشش قیلیب پای تحتدە تنظيم و حفظ الصحه سیغه سعى و اجتهاد قیلسونلر.

حاضر بز لازم بیله مزکیم بر حکومت خزینه خانه سی آچیلیب مملکت نئک مداخل و مخارجینگ حسابی معین قیلسون.

¹: ادارلرندە

هر بر بويروق و قارارلرنى و قىلاتورغان اشلرنى، باشقە ضرور بولغان [390] خبىرلرنى وقت وقتىدە خلق غە آڭلا تمامىق اوچون پاى تخت مز بخاراي شرىفىدە بر مطبعە قورامز، زىرا مطبعە دە تصنیفلەر و تأليفلەر، عموم نڭ منفعىتىغە دايىر خبىرل باسىلىپ خلق خبىدار بولور.

بىز آرتق سعى و كوشش قىلامزكىم كىلەسى زمانلرده بىنڭ حکومت ادارەلر مز لازم مقدار نچە معين بولوب، هر بر اش اتفاق¹ و جمعىت نڭ مشورتى بلهن جارى بولوب، فقرا مز منفعىتىغە سبب بولسۇن.

حاماى مز بولغان روسيي دولتىنىڭ حریت و مساواتى شرفىغە حبس خانە مزدە ياتغان محبوسلىرىدىن اوز وطن اهالىلىرىنىڭ رضا سى بلهن آزاد قىلامز.

فرمان اوقولوب بىتكىدىن كىيىن امير يېرىندە اولتۇرۇب بر فاتحە اوقدى، صوڭرە اورنىينىن تورۇب آوروپالىلر بلهن ايسانلاشىپ اوزىنىڭ خصوصى اوبيغە كىتدى. صوڭرە سمرقند و كىلى مفتى محمود خواجە بەبودى سمرقند اهالىسى تامانىندەن بخارالىلىنى اوشبو الوغ نعمت بلهن تېرىك قىلىپ رعىيەسى حقنە لطف و مرحىتمە بولغان اميرنى دعاى خير بلهن ياد ايتدى.

ايلىچىخانە مامورلىرى فرمان نڭ مطبوع نسخە لىرىنى مجلس اھلىغە تارقاتىدىلر. شو بلهن «اصلاحات فرمانىنى اعلان مراسمى» تمام بولوب حاضر بولغانلىرى تارقالدىلر.

[391]

فرمان مناسبىتى ايلە يېغىنلىر

ياشلر فرمان نسخە سىنى رىيگستان ميدانىندا اوقوب خلق غە توشۇن توردىلر، «ياشاسون امير عالم» صىدا سىنى آسمانلرغە چىقادىلر.

امير فرمانىنى اعلان قىلماشدەن بىر نىچە كون بورون، اوغلان دروازه سىنىڭ تاشقارى سىنە كى «چارباغ خاصە»نى عموم اوچون آچىپ قويوب ايدى، جمعە كونلرنىدە خلق شوندە توپلانا ايدىلر. ياشلردىن بعض لرى فرمان نڭ بىر نسخە سىنى آلىپ شوندە بارىپ يېغىن قىلىپ اوقدىلر.

جمعە نمازىندەن كىيىن ياشلر توپلانىپ ايلىچىخانە نڭ كاتىسى قارى غلام بلهن بىرگە

¹، ب: اتفاق

شهرنئٹ مختلف بیرلرندە ییغین قىلىدilar. لب حوض ديوان بىگى، كوكىلداش مدرسهسى، زرگران ميدانى كېيىمىز مشهور و كىڭ اورونلرده ييغينلر قىلىپ شهرنئٹ مشهور كوچه لرينى آينالدىلر. ييغينلرده ياشلر و ياش فكىلىلر كمال شوق بلەن اشتراك قىلالر، ناطقلرنئٹ سوزلرini بولوب، بولوب، قول چاپىپ آلقش لايلر ايدى.

لكن بر قسم خلقنىڭ ماڭلايندە قايغۇ علامتى كورونمە كىدە، بر قسم خلق تعجب و حىرىت بلەن هىچ بىر نرسەنى توشۇنماسدن تماشا قىلماقىدە ايدى.

عکس الحركت روحى بلەن روحلانغانلار ييغينلرنئٹ تىورەكتىدە يوروپ فكىلىغە ياقىن راپ آدمىرغە قاراب: «مسلمانچىلەك بىتدى، دور جىدىلر دورى بولدى، اش شونداق [392] بارا بىرسە يامان، قانى كورايلوک خدا نىمه خواھلايدىر...» كېيىمىز سوزلر سوپىلاب عکس الحركتىگە زمين حاضرلاماقدە ايدىلر.

- ٩ -

نمایش مسئله‌سی

اصلاحات سوزى ميدانغە چىقغاندىن بىرى «نمایش مسئله‌سی» ياشلر آرالىنىڭ مەممە بىر اورون توغان ئىدى. فيورال انقلابى ايلە برابر ياشلر نمایش اوچۇن حاضرلانيپ زىتىلى بايراقلىر ياساب قويوب ايدىلر. حتى نمایش كونى قايىسى يوللر بلەن و قاندai حركتىدە بولشىلرنئٹ هم پىلانى چىزىلگان ئىدى. اوшибو خېرىلىنى آڭلاغان عکس الحركت چىلەر اوزلرىنىڭ خروج حركتلەر ئىچىن ياشلرنئٹ نمایش بايراقلىرىنى بىر «علامت» مقرر قىلىپ آلىپ ايدىلر. عکس الحركت چىلەر آراسىدىن بىر معتمىد دوستوم: «اگر ياشلر نمایش بايراغى كوتارسەلر بىزنىڭ قانىز هم صوڭ قظرەسىيگە چە اوشال بايراقغە قارشى توکولۇر» خېرىنى يىتشدەرگان ئىدى. توزۇك اگر حكومت اصلاحات حقىنە ثابت بولسە ئىدى، مونداققە سوزلرغە هىچ اهمىت بىرىلمامىسى ئىدى. مادام كە حكومت حركتلەرنىڭ ارتىجاع علامتلىرى كورونا باشلادى، اوшибو سوزلر بلەن حسابلاشماق لازم ئىدى. شونئٹ اوچۇن ياشلر آرهىسىنە نمایش توغرىسىنە ئىكى فكى بار ئىدى: برنچى فكى نمایش قىلماق و نمایش

واسطهسى بلهن [ب: 393*–394] [ب: 1996] اصلاحات فرمانىڭ اهمىتى خلقغە آڭلاتماق، ھم بوتون خلقنى برآرادە توپلاپ جماعت اسمندن اميرغە تشكى عرض قىلىپ اصلاحات فرمانىنى اجرا قىلىشى يولنده آڭا بويوك بر روحانى قوت، شوق و غيرت بىرىپ كوشكان اشىگە جدى راق يولغە سالماق طرفنده ايدى.

ايكنچى فرقە ايسە حكومت حرکتلەرنەدە ارجاع علامتىنى كوروب تورا ايدى. «اڭر نمايش مناسبتى ايلە عكس الحركت قوزغالسە²، حكومت عكس الحركت طرفىغە قوشلۇب اصلاحات يولىنى باغلار، ھم بوتون مسئوليتنى [ب: 200a] ياشلر بويىنگە يوكلار» دىب گمان³ قىلا ايدى. شونڭ اوچون مونداق شېھەلى فرمان مناسبتى ايلە نمايش قىلىشنى موافق تابماس ايدى.

جمعە كونى ياشلر يىغىنلەرنەن كىين بازارگل گذرنەدە حليم عشورى اويندە توپلاندىلر. مجلسىدە سمرقندىلى مفتى محمود خواجه بهبودى و قاضى حيدر بك افندىلر ھم بار ايدىلر. مجلس باشلاپ بر جمعىت خيرىيە ياسادى. جمعىت خيرىيە اوچون اعضا قىد قىلىدى و اعانەلر توپلادى. كىلاسى كونلاردا قاندای حركت قىلىش توغرىسىنە مفتى محمود خواجهنىڭ تووصىھەلىرىنى تىڭلادى. صوڭرە نمايش مسئلەسى مىدانغە كىلدى. كۆپچىلەك نمايش قىلماق تامانىنى ياقلادى. موڭا نمايشىگە خلاف فرقە شىتلى بىر صورتىدە قارشى كىلدى. محمود خواجه تكىيفى بلهن نمايش مسئلەسىنى حل قىلماق قوشىيىكى و مىللەر مشورتلىرىغە [ب: 2006] موقوف قويولدى. مونڭ اوچون ياشلر تامانىنىن فىض الله خواجه، ميرزا عزت الله و عنایت الله خان دن عبارت اوچ وكىل سايلاندى. اوшибو وكىل لر محمود خواجهنىڭ رفاقتى ايلە كاڭانگە مىللەرنىڭ آلدىيغە بارالار⁴، او بلهن نمايش توغرىسىنە مشورت قىلالر، يەنە آئىڭ واسطەسى ايلە نمايش توغرىسىنە قوشىيىكىنىڭ فكىرىنى سورايلر، اگر قوشىيىكى نمايشىگە راضى بولسە آتدن بىر [395] دستە حكومت موسىقەسىنى سوراپ آلىپ جدا ططنەللى بىر نمايش قىلالر ايدى.

ياشلىرىنىڭ ايىكى انقلابچىلەرنەن بولغانان فضل الدين مخدوم و ميرزا عبد الواحد

¹ «ا» قولىازىمەدە 393 و 394 نچى ورقلر يوقالغان. شو باعث يوقالغان سطرلىنى «ب» قولىازىمە اساسىدە متنغە كردىگان.

² ب: قورغالسە

³ ب: گمان

⁴ ب: بالالار

بعض مسئله لرنى مذاكره قىلىش اوچون بو آخشام ميرزا مەسىھى الدين نئك اوبيغە چاقرلغان ايدىلر.

بولر آندە بارغاندە مهم مسئله بولوب آرادە نمايش مسئله سى چىقىدى. مجلس اهلiden ميرزا عبد الواحد نمايشنى ياقلاپ اصرار قىلماقدە ايدى. لكن ميرزا مەسىھى الدين نمايش ضررلىنى دليل لر بىلەن اثبات قىلدى، قوشىكى و مىلليرنىڭ هم نمايشىگە مخالف ايدىكلرىنى سوپىلادى، نتيجىدە نمايش قىلماماق قرارى قبول قىلىنىپ ياشلىنى نمايش فكىرندەن قايتارماق وظيفەسى فضل الدين مخدوم و ميرزا عبد الواحد لرغە [396] حوالە قىلىنىدە.

درواقۇن، نصر الله قوشىكى نمايشىگە مخالف بولوب مىلليرگە هم اوشبو فكىرنى اوتلقىن قىلغان ايدى. نصر الله قوشىكى نئك نمايشىگە ممانعتىن مقصدى: «اش تىنچگەنە اوتسون و اصلاح فرمانى جارى بولسون» ايماس ايدى. (زира اگر قوشىكى اصلاحات فكىريگە ثابت قالغان بولسە ايدى، پىتىغرا دلرغەچە¹ مىليونلر بىلەن رشوه تارقاتىب اصلاحاتنىڭ يولىنى باغلاماس ايدى). آئىكى فكىرچە اصلاحات فرمانىنىڭ جارى بولماسلۇغى انىق ايدى، او اصلاحات سوداستىن قاچانلار اوزىنى قوتقارغان ايدى.

لكن نمايشىن قوشىكى اوچون باشقە بر تەلکە بار ايدى: نمايش مناسبىي ايلە عكس الحركت قوزغالىب اختلال قوپسە بىرنچى قربان نصر الله قوشىكى بولار ايدى. زира قوشىكى دشمنلىرى آچىقىن آچىق [397] مىدانغاھە آتىلەپ اميردىن اعانت و حمايت كورغاندىن كىيىن، نصر اللهنى يەنە تىنچگەنە قوشىكى بولوب اولتۇرۇشە قويىماس ايدىلر. شىعە - سىنى واقعەسى مناسبىي ايلە آستانە قىل قوشىكى نىمە بىلارغە يولۇقغان بولسە، نصر الله نئك هم آندىن آرتق راق بىلارغە اوچراشى انىق ايدى. نصر الله قوشىكى ايكى قاتلا ايكى، تورت قىيلىنى مونى آب آچىق بىلە ايدى. ئەنە شونئىڭ اوچون او نمايشىگە قطۇمى صورتىدە قارشى و دوست خالصى مىلليرنى هم اوشبو فكىرگە سالغان ايدى.

نمايش

شنبە كونى ٢٩ نىچى جمادى الثانى ١٣٣٥ نىچى هجرى (٨ نىچى آپريل ١٩١٧ نىچى

¹ Петроград

م.) ايرته بلەن ساعت يىتى ده «بركت مغازەسى» و آنڭ آلدندەكى پاساژ¹ [398] مىڭلرچە ياشلر بلەن تولغان ايدى. هر كىم بىر نمايش قىلىشىغە، بىر بايراق كوتارىب كوچەرنى آيلانشىغە، اميرنىڭ اركىگە بارىب تشكىرلر، تېرىكىلر عرض قىلىشىغە جاندىن مشتاق ايدى. بىر نىچە رەبىرلر ديوان بىكى خانەقاھى آلدندە بىر توب ياشلرغە شرقىلر و قوشوقلر اور گاتمه كىدە ايدىلر.

لكن بىركت مغازەسى ايچىنده نمايش مسئلهسى اوستىنده هنوز جنجال بارماقده ايدى. كاڭانگە بارغان وكىلىر مىلىلەرنىن اختلافلى روایتلەر نقل ايتىدىلر. بعض لرى «مېلىلىر قطۇرى صورتىدە نمايشىگە قارشى» دىدىلر. بعض لرى «مېلىلىر اوز اختيارىزىگە حوالە قىلىدى» دىدىلر. (مؤرخىلەك وظيفەسىنى تمام قىلماق اوچون مونى آچىق سوپىلاشىمىز لازم در كە در واقع [399] مىلىلىر نمايشىگە قارشى كىلكان، لكن نمايندەرنىڭ بعضلىرى بالذات نمايشىگە طرفدار بولۇقلرى اوچون آنڭ سوزىنى تحرىف قىلغانلر.)

میرزا محى الدین اوينىدەكى مجلسىگە وعده بىرگان فضل الدین مخدوم و میرزا عبد الواحدىلەم، نمايشىگە قارشى كىلدىلر. لكن كويچىلەك ھىچ بىر سوزىنى تىڭلاماس، هر چە بادا باد نمايش قىلىشىغە عزم قىلغان ايدى.

عاقىبت كوب تارتىشمەللەرنىن كىيىن هر ايکى طرف كىلىشىپ بايراق سز نمايش قىلىش قرارىنى قبول قىلىدىلر. نمايشچىلىرنىڭ آلدايى نوغايى سرايى آلدندە بارغان پللەدە مذكور سرايدىن قافقازلىلر بىر قىيل بايراق كوتارىب چىقىدىلر. صرافان طاقى تاماندىن يەھودى ياشلىرى هم بايراق كوتارىب كورۇندىلر. بو حالنى كورگان ياشلر آرتق ھىچ بىر سوزغە قولاق سالماين [400] مغازەدن بوكون اوچون حاضرلاپ قويولغان قىزل بايراقنى آلىب چىقىدىلر. بايراقلىرde يازلغان شعارلى «ياشاشون امير عالم خان! ياشاسون اصلاحات!» جملەلىرىدىن عبارت ايدى.

نمايشچىلىرىڭاوكشان - غازيان آشا خىابانغە قاراب جونادىلىر. نمايشىگە مىڭلرچە كشى قوشولغان، خلقنىڭ خصوصاً ياشلرنىڭ حسياٽى فوق العادە بىر صورتىدە قوزغالغان ايدى. نمايش دستەسى تمام بىن الملل توسينى آلغان، اوزبىك، تاجىك، عرب، پرسىان، ايرانلى، قافقازلى، تاتار و يەھودىلر، بايراق آستىغە توپلانغان، بىر براو بلەن كورشىمە كىدە، بىر براولرىنى تېرىك قىلماقده ايدىلر. نمايشچىلىرى يول يوروپىاتكاندە شرقىلر اوقويلر، ميدانلرده

¹ пассаж

توروب نطق سوپلايلر و اصلاحات فرمانىنى شرح قىلالر ايدى. [401] نمايشچىلر ساعت اوئلرده خيابان رستهسيغه يتشدىلر، موندە ايرانلى قارنداشلر قارشى آليب نمايشچىلرنى تېرىك قىلىلر، اوستلىريغە گللىر، قندالاتلر ساچدىلر. بو وقتده نمايش دستهسى ياخشىگەنە هارغان و سوساغان ايدى، شۇنىڭ اوچون خياباندە بىر آز تنفس (دم آلش) اعلان قىلىندى. ھم مدرس عبد الرحيم خان، عطا خواجە و حاجى مير بابا و كيل سايلانىب موسيقە دستهسىنى سوراب آلماق اوچون قوشىكى آلدىغە يوبارلدىلر. موسيقە دستهسى كىلگۈنچە نمايش دستهسى شوندە تورماقچى بولدى.

- ١٠ -

عکس الحركت

يوقارىدە كى فصللرده بىان قىلىيغمىزدىك عکس الحركت اصلاحات مسئلهسى آراغە چىقغاندن باشلاپ حاضرلاناقدە ايدى. حکومت حركتلەرنە ارتجاج علامتى كورونا [402] باشلاغانندن بويان عکس الحركتچىلر بورونكىدىن ھم جىدراق اشگە كىرىدىلر. عکس الحركتچىلر جمعە كونى ياشلىنىڭ يېغىنلىرىنى كوروب تىزراق حركتگە كىلىش فكىيگە كىلىلر. ايشىتكىمىزگە كورە اوشال كون برهان الدين مخصوص آدملىر يوبارىب قاراکول، پىرمىست و غىجدوان تومانلىرنە كى تانش و قىدردانلىريغە ھەر بى احتمالىغە قارشى حاضر تورش خصوصىنە توصىيەدە بولغان. دربار اهلiden تورە قل ھودىچى، سركردەلردىن اوليا قل بىك و تورە خواجە صدور ھم تومان و قىشلاقىردىكى اوز آشنا و قىدردانلىريغە «حاضرلاناڭز!» مضمونىندا خطرلى يوبارگان ايدىلر. نمايش دن بورونكى آخشام يىنى شنبە آخشامى، ملالىرى اوليا قل بىك، تورە خواجە و تورە قل ھودىچى آلدەلىرىغە بارىب تعليمات و فكى آلغانلر. (تورە خواجە برهان الدين نئى قاين آتاسى بولدىغىندىن آنئە تعلماتى عىيناً برهان الدين نئى تعلماتى سانالادر.) [403]

شنبە كونى ساعت ٨ لرده ياشلى نمايش بايراغىنى كوتارىب خيابان تامانىغە جوناغان چاقىردى، عکس الحركتچىلر ھم حركتگە كىلە باشلادىلر. ذاتاً عکس الحركتچىلر اوز چىقشلىريغە ياشلىنىڭ بايراق كوتارشلىرىنى بىر علامت قىلىپ آلغان ايدىلر. (عکس

الحرکتچىلرنڭ اوшибو قارارلىنى نمايشدن 15 كون بورون ياشلرگە آڭلاتغان ايدم.) عكس
الحرکتچىلر دراچع مذكور قارارلىغە موافق حرکت قىلدىلر.

عکس الحرکتگە اول قاتشغان کىمسەلر

ملا لىردن: ملا خالمراد مفتى، عباد الله مخدوم، ملا قطب الدين، قارى عباد،
جونبۇل مخدوم، ملا قمر، نذر الله مخدوم، ملا روزى عربىڭ اوغوللىرى (بولر اوچ نفر)،
نقشبىند خان سلطان خانىڭ اوغلى.

بايلردن: عبد الرؤف كاروانباشى، يوسف باى، [404] جوره بىك فارشى بىك.

اورتا صنف بايلردن: هراتى مخدوملر (بولر اوچ كشى)، پوستىن دوزان گىدرىندن
قارى سركايى و آنڭ اينىلىرى، حاجى عبد الله چايىفروش.

سپاهىلردن بوتون دربار اھلى، قوشىكى، مىرشب و باشقە حاكمىرنىڭ آدملىرى، فقط
بولر فتنە قوزغالغاندىن كىيىن كمال جىدىت بلهن اشگە كىرىشىلر.

اوшибو كىمسەلرنىڭ بىر قىسىمىرى تأريخىزىنڭ يوقارى راق صحىھەلرنىدە اسمىرى اوتوپ
اوقوچىلرمىزگە بىر درجه تانلغان بولسەلر ھم، قالغانلىرى ياشى سيمالىر درلر. شونىڭ اوچون
اوшибو اىكىنچى قسم احوالىنىن قىسقە غەنە معلومات بىرىپ اوتسەك ضرر قىلماش:

عبد الله مخدوم، قاضى بدر الدين عهندىنە تركەچىلك [405] (وفات قىلغان
آدملىرنىڭ ميراثلىرىنى تقسيم قىلغۇچى) اشگە يوروب سویە كى خلق مالى بالخاصە صغىر و
يتىملەر حقى بلهن قاتغان بر آدم ايدى. البتە اصلاحات مونداققە كىمسەلرنىڭ منفعتىغە ضرر
قىلا ايدى. مونىڭ اوستىغە حکومت ايشىكلەرنىدە خوش آمدگۈйىلك قىلىپ امير مدرسه سىنە
مدرس بولوب آلغان، اميرنىڭ منفعتىغە و حکومتىڭ اشارتى بلهن يورمهك بو آدمنىڭ اوز
منفعتى سانالا ايدى.

جونبۇل مخدوم — بو آدم سوادسز فاسد الاخلاق بىر كىمسە بولوب قرق يىل
مدرسەدە ياتكاندىن كىيىن برهان الدين كېيى بىرىپ سىلەك داشى عهندىنە كاتته بىر مدرسەدە مدرس
بولوب آلغان ايدى. اگر اصلاحات جارى بولا قالسە مونداققە سوادسزلىر البتە اوروندىن
توضىھىلەرنىڭ تىرىپلىرى بىر كىمسە مىدانغە كىرىپ حکومت مرا مىغە كورە اشلامك مونىڭ شهرت و
منصب تاپشىيگە [406] سبب بولور ايدى.

قطب الدين — بو كىمسە ياشلەرنىدە اخلاقىسىلىق بلهن آوارە بولوب يورگان، حتى بىر

وقت بر قازاق ملاسی بلهن اورگنج چولیغه قاچیب کیتکان، ینه بخاراغه کیلکان بولسە هم، یاشی اوتكان بولديغىن علم تحصىل قىلا آلماغان، صوڭرە بوتون علمسىز و تىبللىرنئىك كىسى بولغان دعا خوانلىقىه كىرىشكان، دعا خوانلىق سايەستىدە حاكمىر بلهن تانش بولوب بر يىرده امام ھم بولوب آلغان ايدى. منه اوшибو آدم عكس الحركتىگە كىرىشىپ اوز طالعىنى اولچاماقچى ايدى. درواقع تخمين ده غلط قىلماغان اىكان، عكس الحركتىچىلەك سايەستىدە مفتى بولدى و صدورلىق عملى تاپدى.

قارى عباد — بوكىمسە مونىن بىر نىچە يىل بورون اخلاقىزلىقى سېبلى كوكىلداش مدرسه سىدن قاولانغان ايدى. صوڭرە ايشان پىرگىزىرنىدە اوز ھمسايەسى [407] بولغان نار باي اسىلى بىر كىمسەنئىك حولىسيغە بىر آخشام آخلاقىزلىق و اوغرىلىق قىسى بلهن كىرىپ قولوغە توشوب زندانىغە قاماغان ايدى. صوڭرە نصر الله قوشىبىكى بلهن آشنا بولغان دعا خوان آكاسىئىك واسطەچىلىكى بلهن زندانىن قوتولغان، ینه مذكور واسطە سېبى ايلە بىر گىزىرە امام و مدرس بولغان ايدى. البتە مونىداققە آدم شونداققە فتنەلەردىن استفادە قىلماسە قايدىن استفادە قىلار ايدى.

عبد الرؤف كاروانباشى بولسە مونىن بىر يىل بورون اوروندىن توشكان ايدى، اوшибو فتنەغە قاتناشىپ حكومت منفعىتىغە¹ خدمت قىلىشى قاررىلىق چاغىنە تىكار منصبىغە مينىشىگە سبب بولور ايدى. (ايشىتىكىمىزگە كورە، عكس الحركتىنئىك باشلانش كىچەسى امير عبد الرؤف كاروانباشىنى ياشورون صورتىدە دربارغە چاقرېب فكىر آلغان). [408]
باشقە بايلرنئىك بىر قىسىلىرى كاروانباشىگە ايرگا شىپ بىضىلىرى كاروانباشىدىن قورقۇب، بىضىلىرى ايسە حكومتىن قرضدار بولدقىلىرى سېبلى حكومت منفعىتىغە اشلامەكىگە مجبور ايدىلر. چنانچە جورە بىك بلهن يوسف باي او كونىلەرە حكومتىن كاتته مبلغلىق قرضلىرى بولوب بوتون مال و املاكلرى حكومت اسمىگە وثيقە قىلغان ايدى.
عكس الحركتىچىلەنئىك باشقە رهبرلىرى ھم شونداققە سېبلىر بلهن حركتىگە كىلکان آدملىرى ايدىلر.

عكس الحركتىنئىك باشلانغچى

شنبە كونى ساعت ۸ يارمۇردىن قارى عباد خانەقاھ ديوان بىگى دە، باشقە عكس

¹: منفعتىغە، ب: منفعىتىغە

الحركتچيلر رهبرلىينىڭ هر برى هر ييرده بويوتلىيغە فوته سالىب خلقغە قاراب: «وا شريعنا! وا دينا! وا قرآنا!... اى مسلمانلار! دين قولدن كىتىدى، شريعت [409] بتدى. ايمدى خاتونلركىنىڭ يوزىنى آچالار، قزلركىنىڭ ناموسىغە تجاوز قىلالار، بوتون بالالركىنى كافر قىلاتورغان مكتىلدە اوقتالىر... اى اهل ايمان! اى مسلمانلار! ديننىڭ، ايماننىڭ، شريعتنىڭ محافظەسى اوچون غيرت قىلىڭز! غزاغە حاضر بولۇڭز!... جىدىدلر بايراق كوتارىپ كىتىدилر، جنابعالىينى بىكار قىلالار، صوڭرە هر نرسە خواهلاسەلر مسلمانلار حقىندن آيامايلىر. حاضر يولده اوچراوغان خاتون قزلرنىڭ فرانجىلىرىنى آلىپ تاشلاياتغان ايمشلر.»

(خلق ايچىندن براو: «من اوز كوزم بلەن كوردم، خىاباندە بىر خاتوننىڭ فرانجىسىنى آلىپ تاشلادىلر، حریت زمانىدە مونداققە نرسەلر كىرەك ايماس، دىدىلر.»)

— «مه نە من يالغان آيتىسم، اوшибو مسلمان يالغان [410] آيتىمس، مونڭ اوز كوزى بلەن كورگانلىينى اوز قولاغىڭ بلەن ايشىتىدڭز!...»

15 دقيقەللىك فرصنىدە ديوان بىيگى خانەقاھى اطرافنە مىڭ نفرغە ياقىن ملا و باشقە خلق يىغلدى. اوшибوگروه بازارغە چىقىب بوتون سرايلىنى، دوكانلىنى تهدىد و قورقۇتش بلەن باغلاعتىدилر. يېغىن تابارا آرتماقىدە ايدى.

او كون امير «حولى پايان» دىكىلىرى مىززاي خورد حولىسىنە ايدى. بالواچىلر توغرى امير تورغان حولىغە باردىلر. اميرنىڭ محرم و هودىچىلىرى، بولرنى خوش قبول قىلىپ اميرنىڭ تېرىك و سلامنى يىتكۈزدىلر، ھم بولرنىڭ باشلىقلرىغە لازم بولغان تعلماتنى بىرىپ رىكستانغە قوش بىكى آلدигە اوزاتدىلر.

رىكستانغە كىلکاندىن كىيىن بالواچىلرنىڭ مهم بر قىسى [411] مانع سز اركىگە چىقىب قوشىيىكى آلدигە بارىپ جىدىلرنىڭ حبس و قتللىرىنى قوشىيىكى دن طلب قىلىدىلر. قوشىيىكى بولرنى خوش قبول قىلىپ ھر بىر طلبلىرىنىڭ حاصل بولشىغە وعده بىردى.

رىكستاندە بىر نىچە جايىدە كورسىلر قويولغان، يوقارىدە اسىمىرى ياد قىلغان فتنه باشلىقلرى يوقارىدە كى مضموندە نطق سوپلاماقدە و خلقنى ھىجانغە كىلىتۈرمە كىدە ايدىلر.

ياش لر و كىللرىنىڭ حاللىرى

عبد الرحيم خان، عطا خواجه و حاجى مير بابانىڭ ياشلر تامانىندن و كىيل بولوب موسيقى دستەسى سوراب آلماق اوچون قوشىيىكى آلدигە بارغانلىقلرىنى يوقارىدە كى

فصل ده یازیب ایدک. بولر قوشیبیکی آلديغه کیلگاندە هنوز بالوا قوتلاشماغان، فقط عباد الله مخدوم و جونبول¹ مخدوم کبى بر ايکى عکس الحركتچى قوشیبیکی آلدندە اولتوروب ایديلر. لكن فته قوزغالغانلغى نئک خبرى ساعت بساعت قوشیبیکی گە [412] كىلمەكده ايدى. وكىللر اوشبو وقتده قوشیبیکی آلديغه بارىپ ياشلر تامانندن موسيقە دستەسى طلب قىلدىلر. قوشیبیکی بولرنڭ اسلاملىرىنى وكىيمنتۇ رعىيەسى ايدىكلرىنى سورادى. عبد الرحيم خان بلهن عطا خواجه اوزلىرىنى روس رعىيەسى دىدىلر. اما حاجى مير بابا «بخارا رعىيەسى» دىب جواب بىردى. قوشیبیکی بولرنڭ اوچاولرىنى بر اويدە قاماب براي ساعتىن كىيىن (بالوا قزيغان چاقدە) حاجى مير بابانى 75 تاياق اوردوروب آبخانە اسلاملى قاتىغى حبس خانەغە قامادى. عبد الرحيم خان بلهن عطا خواجه اوشكى اورونلارنە قالدىلر. بالوا وقتىنە نصر الله قوشیبیکی نئک روس ايلچى خانە سىدن آلغان بر تعلیماتى بار ايدى. او شونىن عبارت ايدى: «اوز رعىيە ئىرنى قانداق كە جزا بىرسە ئىز، روس حكومتى سزنىڭ اشڭىزگە قاتشىمسا، اگر روس رعىيەسى دن براي كشىيگە ضرر يىتىشىسى صوڭرە روس [413] حكومتىڭ تداخلىغە يول آچىلۇر.» منه شونىڭ اوچون نصر الله قوشیبیکى وكىللرنڭ كىم نئک رعىيەسى ايكانلكلرىنى سورادى، هم بخارا رعىيەسى بدبخت لقىگە اقرار قىلغان مير بابانى 75 تاياق اوردوروب آبخانەغە قامادى.

امير و قوشیبیکى نئک بالوا غە قاراشلىرى

قوشیبیکى بالوادن نهايت درجه ده قورقا، اگر بالوا قوزغالسە بىرنىچى قربان اوزى بولشىنى ياخشى بىلە ايدى. لكن بالوا قوزغالغاندىن كىيىن بالوانى باسدورماق اوچون ھىج بر حركت قىلمادى. بلکە عکس الحركتچىلرنڭ محبلىرىنى اوز طرفىغە تارتىپ، اوز موقعىنى بىرkitىمەك خىالىغە توشوب قولىدىن كىلگۈنچە بالوا غە ياردىم بىردى. چنانچە قاضى كلان شريف جان مخدوم شنبە كونى ايرته بلهن اىكى ملانڭ [414] خلقنى اغوا قىلىپ يوردىكلرى خېرىنى ايشىتىدى. تىليفون واسطەسى ايلە قوشیبیکى دن «اغواڭىزلىنى آلىپ قامايمى» دىب سورادى. قوشیبیکى جوابگە: «اشڭىز بولماسون» دىدى. بالعکس قوشیبیکى هر بر عکس الحركتچىنى كوب احترام بلهن قبول قىلدى، هر بر طلبلىرىنى اجرا قىلىپ توردى، هر كىمنى اور ديسەلر، اوردى، هر كىمنى قما ديسەلر، قامادى، شونىڭ بلهن

¹: چونبول

عکس الحركتگە روح بيردى.

امير ايسيه بر ساعت بورون راق اوشبو منحوس فرمانئىڭ قايتارىب آلش فكرنده ايدى. او روسىيە حكومت موقتهسى تامانىندن خاطر جمع بولغان، اصلاحات فرمانى چىقارىب افكار عمومىيە آلدندە هم، اوز وظيفەسىنى ادا قىلغان ايدى. آڭا يالغۇز فرمانى قايتارىب آلماق اوچون بىر بەھانە كىرەك ايدى. اوشبو بالوا [415] خدا طرفىدن يوبارلىگان مناسب بىر بەھانە ايدى. عکس الحركت ياشلىنى نمايشى مناسبتى بلهن قوزغالدىغىندن بوتون مسئولىت ياشلرغە يوكلانا ايدى. بو ھم اميرئىڭ طالعندن ايدى. شونئىڭ اوچون امير بالوانئىڭ باشلانغىچى بلهن ياشلىنىڭ حېسلرىغە عمومى فرمان بيردى. چنانچە محمود عرب شنبە كونى بالوانئىڭ يائىڭى قوزغالغان چاغىنە اميرئىڭ محرملەرنىن بىركشى بلهن يولده اوچراشкан. اوشبو محرم بىر نىچە ياشلر بلهن آشنا بولدىغى اوچون محمود عربگە (محمود عرب ھم ياشلر بلهن دوست ايدى) «امير ھر بىرده جىدید بولسە قاما سون دىب امر بيردى، جىدىدىلەرن اوز دوستلىرىڭ و منئى آشنانلىرمە خېر بىريلك قاچسونلر» دىكان.

خلاصە كلام بوكون جىدىدىلەرن و جىدید دىب شېھە لانغانلەرن ھركىم قولغە توشكان بولسە قاما لدى.

خىابانىدە اولتۇروب بالوا خېرىنى ايشتكان نمايشچىلەر [416] قاچا باشلا دىلر. زира بايراق آستىندە يىلغان كىمسەلرئىڭ كۆپىسى هوسكار تماشايىنلەر ايدى. طبىعى فتنە قوزغالغانلەرن كىيىن بولرغە بايراق آستىندەن اوز اويلىرى تنجراق ايدى. بىر قسم تماشايىنلەر اوزلىرىنى مخالىقىنەن ئىچىرىنىڭ توشوب بالواچىلىرغە قوشلوب «وا شىريعتا!» دىب كىتە بىردىلر. بو وقت خالص ياشلر و انقلابچىلىرغە ايكى يول بار ايدى. بىرنچىسى: عکس الحركتچىلەر بلهن قاراما قارشۇ¹ كىلىپ اورشمەك. ايكىنچىسى ايسيه قاچىپ اوزلىرىنى اوشبو مەھلەكە دەن قوتقارماق ايدى. بىرنچى يول نهايت درجه دە تەھلەكە لىك و مسئولىت لىك ايدى. زира ياشلىنىڭ سانلىرى آز، كىرەكلىي ياراقلىرى يوق ايدى. بو حالدە عکس الحركتچىلەر بلهن اوروشىسىلەر كوب گناھىز قانلىنىڭ توکولشى انىق ايدى. زира عکس الحركتچىلەر كوب بولدقلىرى ايلە برابر كۆپىسى آلدانغان نادانلەر ايدى. هىچ وقت [417] فتنە باشلىقلرى اوزلىرىنى تەھلەكە گە قارشى اتماسلىر ايدى. نىتىجە دە بىر نىچە آلدانغان نادانلەر اولالىر، ياشلر بوتون محو بولر، مسئولىت يەنە ياشلرغە قالا ايدى.

¹ ا، ب: قارا قارشۇ، م: قاراما - قارشى

مهنه شونڭ اوچون ياشلر ايکنچى يولنى توتدىلر، فرصت قاچورماسدن ميداندىن قاچدىلر، بىر قىسىلىرى شهر اىچندە ياشوروندىلر، كۆپنچىلىرى بالذات روس ادارهسى آستنده بولغان كاگان شهرىگە چىقىدىلر.

[418]

رئيس عبد الصمد خواجهنىڭ حالى

بوكون فتنەچىلىرنىڭ باشقاىلىرى قوشىيگىنىڭ كوز آلدندە رئيس عبد الصمد خواجهنى اوروب مجرۇح قىلىدىلر. قوشىيگى آنى محافظە قىلىپ بىكار قىلنىيغىنى فتنەچىلىرغە اعلان ايتدى.

يوقارىدە كى فصللىرنىڭ بىرىنده معلومات بىردىكمىزدىك عبد الصمد خواجهنىڭ آلتى بىل بورون قىلىيغى تخمىنى و فرمان اعلانىدىن بىر نىچە كون بورون تكرار منڭ ايسىمگە توشوردىيغى حس قبل الوقوعى عىناً تام 15 كون اوستنده باشىغە كىلدى.

شنبە كونى كىچقورون

بلاچىلر بوكون اوز وظيفەلىنى ياخشىگەن اوتاباغاندىن كىيىن يعنى بوتون خلقنى قوتورتوب فتنە اوتينى آلا ولاندرغاندىن صوغۇن غروب وقتىغە ياقين حكومتىڭ طلبى بلهن اوز آرالىندىن: ملا خالمراد مفتى، عباد الله مخدوم، قطب الدين، مظفر خواجه و شفقت الله خواجه لردىن عبارت بىش نفر وكيل سايلاپ عكس الحركت اشىنى رسمماً اوшибو بىش نفرىغە تاپشۇرۇب تارقالدىلر.

بو آخشام وكيل لردىن قطب الدين، عباد الله مخدوم و ملا خالمراد بىر روايت يازىپ مفتىلىرىن مهر قىلىدىلر. روايتىڭ مضمۇنى اوшибو ايدى:
«بايراق كوتارىب اصلاحات طلب قىلىپ اميرغە قارشو كىلكانلر عاصى و ياغى درلىر، بولرنىڭ قانلىرى حلال و ماللىرى مباح در...» [419]
عجب محاكمە، عجب منطق؟

امير اصلاحات اوچون رسمماً فرمان چىقاردى، اوшибو فرمان ياشورون ايماس، خلق نمايندەلرى آلدندە اميرنىڭ اوز حضورنىدە اميرنىڭ اوز تىلندەن اعلان قىلنىدى. اوшибو فرمان مناسبتى ايلە ياشلر اظهار شادمانى قىلىپ اميرغە عرض تشىك قىلماقچى بولدىلر. بىر قىسىلىرى ياشلر اظهار شادمانى قىلىپ اميرغە عرض تشىك قىلماقچى بولدىلر.

تارتىدىركىم بولرنڭ باشلىقلرى اوشبو روایتنى يازغۇچى لر در. اگر در واقع امير عالم مشروع بىر پادشاه و آنڭ اميرىغە اطاعت واجب بولسە، فرمانغە اظهار تشكىر قىلغان ياشلر باغى ساناالارمى، ياكە: «اي امير! من فرمان چىقارىب نامعقول قىلىپ من. بىز سنڭ امر و فرمان ئىگە اطاعت قىلىمايمىز، امىرىكىنى قايتارىب آل!» دىكان عكس الحركتچىلىر باغى بولالارمى؟! لكن شريعت و ديانىتى ايسلىرنىن چىقارغان خاثنلار اوشبو فتوانى يازدىلىر، منصب اوچون دين و ايمانلىرىنى ساتغان مفتىلىر مهر باسىدىلىر. شريعت فروش ملالرنى شونداققە كون اوچون اوزيگە ياراق قىلىپ آسراغان مستبد، خائن و ظالم امير و آنڭ عملدارلىرى شوڭا عمل قىلدى.

بو آفشار حکومت تامانىندن بىر جدول توزولوب [420] اوشبو جدولغا ياشلرنڭ اسىلىرى يازلىدى. اوشبو جدولدە يازلغانلىرنى ايرته بلەن توتوب حبس قىلىش و جزا بىرش امرى حاضرلانىب قويولىدى.

بو آفشار ميرزا محى الدين و فيض الله خواجه كېنى مشهور ترقى پرورلار اوز عايلەلىرىنى هم كاگانكە كوشوردىلىر.

- 11 -

يىكىشىنە كوفى بىرنچى رجب ٩ نچى آپرىيل (اوز باشمدن اوتكان فاجعەلر)

منڭ اعتقادمچە اگر نمايش قىلىنسە عكس الحركت قوزغالشى انىق ايدى. ذاتاً من اميرىنىڭ اوشبو اصلاحات فرمانىغە اميدلى بىر كۈز بلەن قارامايتورغانلىر جملەستىن ايدم. فقط گمان قىلا ايدم كە اگر نمايش قىلىنسە عكس الحركت فوراً قوزغاللور و اصلاحات فرمانىنىڭ طالۇ حل بولۇر، اگر نمايش قىلىماسە كىيىن راق باشقە بىران بەھانە بلەن اوشبو فرمان هم جلوس فرمانى قاتارىغە قوشولوب كىتار. شونڭ اوچون مسئولىت ياشلر بويىنگە يوكىلانماسون دىب قولومدن كىلىگۈنچە نمايشىغە ممانعت قىلدىم.

شنبە كونى بركت مغازەسى اىيچندە كى مناقشه و تىيورەكىنده كى غلبەلقنى تاماشا قىلغاندىن كىيىن اوز حجرەمغە بارىب اولتوردوم و ياشلردىن بىرىنىڭ قولىغە: قاسى مخصوص

واسطه سیله «البته نمایش قیلناسون» مضموننده بر مکتوب بیریب مغازه غه [421] او زاتدم و هم او شبو کیمسه گه تأکید قیلدم: «اگر یا شلر نمایش قیلماقچی بولوب، با یاق لرینی کوتاریب چیقسه لر، فوراً مکا خبرکیلتور!»

مقصدم او شبو تأکیدن اگر نمایش قیلنسه فرصت او تکاز ماسدن شهردن چیقیب قاچماق ایدی. شونڭ اوچون کییم و سفر اسپا بلمنی با غلام، حاضرلا ب قویدم. ساعت ۹ لرده کوچه ده آیاق تاوشلری بر اضطراب بلەن ایشیتیله باشладی. بارا، بارا خلقنڭ شاوشو صدالری کوپايدی. مدرسه نئٹ ایچندن هم هر تورلى جنجال^۱ و غوغما^۲ تاوشلری کیلا بیردی.

نهایت ساعت او نرده کوچه ده کى تیریزه تاققیلا تلدى. قارادم، مکتوبمنی مغازه غه آلیب بارغان مذکور یاش ایدی: «نمایش قیلندى جنجال^۱ هم قوز غالى» دیدی. «وقتنده نیمه اوچون خبر بیرمادك» دیدم.

«باشیم قیزیب نمایشغە قوشولوب خیابانگە چە باردم، آنده بالوا خبرینى ایشیتکاندن کیین قایتیب کیلدم» دیدی.

آرتق اش اشدن او تکان، مکا قاچش يولى بیرکیتلگان ایدی. زیرا استقامتم مدرسه ده، او شبو مدرسه ایسه عکس الحركت چیلنڭ کاتته جولانکا هلندن بولغان کوکلداش مدرسه سی ایدی. اگر او شبو وقتده مدرسه دن چیقسەم مدرسه نئٹ صحنيغە [422] یېلغان فتنە چیلنڭ قوللریغە دوچار بولوشم انىق ایدی. شونڭ اوچون حجر منڭ ایچىنى تاشقارىدين امنىتلى راق تاپدم. زیرا کوکلداش مدرسه سی نئٹ اهالىسى بالذات منڭ حجر مغە هجوم قیلماسلر و تاشقارىدين هجوم قیلشچیلرنى هم قویماسلر ایدی. موڭا امین ایدم.

بوكون محصور بر حالدە عمرم حجرە نئٹ ایچندە او تدى. فقط محمود عرب و قاسم^۳ مخدوم واسطه لری ايله هر بر نرسە دن خبردار بولوب توردم. خصوصاً محمود عرب مکا حقيقى و راست خبرلرنى تاپیب کیلمەك اوچون بويىنگە فوته سالیب عکس الحركت چیلر ایچندە قوشولدی، و هر بر خبرنى وقت و قتنده یتىشدروب توردى.

¹ ا، ب: جنجال

² ا، ب: غوغما

³ ا، ب: قاسىم

آقشام بولدى، قاچماق تداركىنده بولندىم، حجرمدن چىقىب مدرسه^{گە} ياقين بولغان
بر دوستومنىڭ اوبيغە¹ باردم. او ييردىن آلغان معلوماتىمعە² كوره حكومت منڭ حبسىنى
مقرر قىلغان، ايرته بلهن منى آختارشلىرى مقرر. بو حالدە باشقە بركىشىنىڭ اوينىدە ياتىپ
اوزم اوچون باشقە بركىمسەنىڭ عائلەسىنى ئالىم حكومت آدملىرى آياغى آستىنە قالدرىشنى
وجدانم قبول قىلمادى. اوى ايگەسىنىڭ يالوارشىغە رغماً يەنە قايتىپ اوز حجرمۇھە كىلدىم.
شهردىن چىقىشنى هم ملاحظەغە آلغان ايدم. لەن آلدигەم خېرلەغە كوره [423] شهر
دروازەسىنە قوتلى قراول قويولوب ياشلىرنى توقيف اوچون مخصوص آدملىر تعىين قىلغان
ايدى. هر قاندای تغىير³ لباس قىلەم هم، منى تانيماسلىكلىرى ممكىن ايماس ايدى. بو
حالدە چىقىب جنایت كار و قاچاق صورتىنە قولغە تووشىنى مناسب كورمادم. شونك
اوچون بىر توكل مأيوسانە ايلە حجرمەدە ياتىدم.

توقىف

تاڭ وقى توروب نمازنى اوقوغاندىن كىيىن سماوار⁴ قويوب چاي داملادم. بىر ايكى
پىالە چاي ايچەر ايچماس، مدرسهنىڭ ايچنەدە منڭ حجرم تامانىغە كىلاتغان تخييناً يوز
نفرغە ياقين آدمنىڭ آياق تاواوشى ايشيتىلدى. يوكوروب توروب حجرمنى ايچكارىدىن
بىركىتىدم. زира اوшибو هجومچىلرنى بالاچىلر دىب گمان قىلدىم. بولرغە آچىقىن آچىق تسلىم
بولماق، اوزمىنى تىگىن تلف قىلماقدن باشقە نرسە يوق ايدى.

ايشىك شدت بلهن تاققىلاتىلدى. طبىعى جواب بىرمادم. منڭ حجرمنىڭ
قوشنىسىنە توراتورغان بىر نمانگانلىك حاجى بار ايدى. گاها من ايلە علمى مذاكرەلرده
بولنا ايدى. ظاهر احوالىدىن ضررسز صالح بىر آدم گمان قىلىپ ايدم. فقط بوكون آڭلادم كە
اوшибو آدم زهرلى بىيلان، [424] يالغانچى بىشيطان اىكان، هجومچىلرغە: «اوшибو كىچە
بو حجرەدە كوب ياشلىرىغىلىپ مصلحت قىلىدىلر. حاضر اوшибو آدم حجرەسىنە بار»
دىدى. حالبىكە اوшибو كىچە منڭ حجرمۇھە⁵ هىچ بركىمسە كىلكان ايماس ايدى، عصر و

¹ ب: دوستومنىڭ (قايسىم مخندىمىنىڭ) اوبيغە، ا: حاشىيەدە «قايسىم مخدومنىڭ»

² ا: معلوماتىمعە

³ ا: تغىير

⁴ самовар

⁵ ا: هجرمۇھە

شام آراسنده يالغوز محمود عرب کيلىدい. شام نمازىنى برگەلاشىپ او قوغانمىزدىن كىيىن اول هم كىتىپ ايدى.

شو وقت كوچە تامانندەكى تىريزىه آستنده هم كوب آدم يىغىلغان ايدى. هجوم چىلردىن بىرى تىريزىه غە تارماشىپ حجرەنئك اىچىگە قاراب منى كوردى، درحال تىريزىهنى سندوروب يوباردى. توروب قاراسام قوللرنىدە تاپانچە، بىللەرنىدە قىلچ بولغان اوچ نفر قوشىيگى آدمى آرقەلرنىدە يوزلرچە تماشايىن ايدى. قوشىيگى آدم لرنىن بىرىنى شخساً تانى ايدم. اسمى «امين جان قراول بىگى» سابق شيخ الاسلام قاضى بقا خواجهنئك آدمى ايدى. بقا خواجه اولگاندىن كىيىن قوشىيگى آدملىرى قاتارىغە كىركان ايدى. باشقەلرىنىڭ قوشىيگى آدملىرى ايكانلىكلرىنى بىلەمن لاكن اسم و عنوانلىرىنى بلماس ايدم.

قوشىيگى آدملىرى نهايت درجه ده قىيچ سوزلر بلهن منى سوكىمە كده ايدىلر، شو پللەدە مڭا بر ندامات يوز بىردى: [425] من مدت عمرمەدە ياراق استعمال قىلغان ايماس، طبىعى ياراق هم ساخلاماس ايدم. منه شوڭا ندامات قىلا ايدم. زира اڭر من ياراقلىق بولسە ايدم، اوшибو ئالىم و قصابلر قولىغە اوزمىنى قوى كېلىم قىلماس ايدم. بولرنئك بر ايكاوىينى حجرەمنئك اىچىنده توروب جەنمگە يوبارگاندىن كىيىن اوزم هم تلف بولا، مونچە تحقيقات بلهن بولرنئك قولىدە تىريك تورشىن قوتولا ايدم.

بو جەنم زبانەلرى مڭا تسلیم بولگۇنچە هم فرصنەت بىرمادىلر. بىرى تىريزىه ايشىكىندن توشامن دىياتكاندە ياقامدىن اوشلاپ كوچەگە قاراب تارتدى، آدم بويى بلندلەتكە بولغان تىريزىه دن كوچەگە يېقىلدىم. قوشىيگى آدملىرى قوللرى بلهن، ايتىكلرى بلهن باش آياقلەرمە بىش - آلتى قاتلا اورگاندىن و تىپكاندىن كىيىن يىردىن تورغوزوب آلدىلر. مدرسه صحنى قاشىغە حاضرلاپ قويولغان فايتونغە كيلتوروب مينگۈزدىلر. يولىدە تماشايىنلىرىن هىچ بىر كىشى مڭا هجوم قىلمادى، يالغوز ملا خالمرادنىڭ جيانى و بىر نىچە شاڭىرىدى اينتلىپ بىر ايكى مشت¹ اوردىلر. [426]

اصل فاجعە فايتونغە مينگاندىن صوغون باشلاندى: قوشىيگى آدملىرى قىيچ سوزلر بلهن سوكالىر، هم نوبت بىنوبت يوزم، كۆزم، باشىم و بويىنومغە اورالار ايدى، شو پللەدە شاتته تائىرى بلهن بورنومدىن فاررىيللاپ قان كىلىدى. طبىعى مڭا يوزمە يوز اولتورغان آلا بايداڭ چاپانلىك امين خان قاراول بىكىنىڭ چاپانى قانغە بويالدى. ينه اوшибو خونخوار

¹، ب: موشت

«چاپانىمنى نىمە اوچون قان قىلدىك» دىب شدتلى راق اورا ايدى.
قوشىيگى آدملىنىڭ مڭا سوپلار ئورغان سوزلىرى تىرىپياً اوشبو مضموندە ايدى:
«سن خدادن نىمە يامانلىق كوروب ايدىك، نىمە اوچون جنابعالىغە اطاعت قىلمادىك، سن
كافر! سن مرتد! سنڭ حكم كىشك يازلغان...»
طېيعى من هىچ بىر نرسە سوپلاماس ايدم و سوپلاماقغە مجال ھم يوق ايدى.

ارك 55

شو حال بلهن رىكستانگە يىتىشىپ منى فايتون دن توشوردىلر. [427] رىكستاندە مدرسه و مسجد تاملىغە چە خلق تولغان، مىكلەرچە¹ تماشاين شاوشۇ قىلماقدە، آرادە ساتلغان ناطقىلر «وا شىريعتا!» دىب نطق قىلماقدە ايدىلر. قاراول لق وظيفەسىغە بىر دستە پىادە سرباز ھم حاضر ايدى. سربازلار يول آچىپ بىزنى ارك دروازەسىغە چىقاردىلر. دروازەدن اىچكاري يولنىڭ اىكى طرفىنە خونخوار² سپاهلار بىل باغلاب قول قاوشتۇرۇپ تورە ايدىلر.

سپاھلاردىن ھر بىرى (ثواب اوچون بولسە كىرك) بىر مىشتىكىنە اوروب قويا ايدىلر. مسجد جامع روپروسىنە باردىغىمىزدە راست قولىدە كى آتىخانەدن اميرنىڭ زىن بىردارى حاجى لطيف ديوان بىكىنىڭ اينىسى كل سلطان اسىلى بىر ديو آدمخوار يوگوروب چىقىپ باشىمعە بىر مىشت اوردى. مونىڭ تائىرى بلهن اىكى كۆزمەدە قارا سو يوكىرىدى، هوشدىن كىيتىم. بىر وقت كۆزمىنى آچسەم، منى نصر الله قوشىيگىنىڭ روپروسىنە اوتقۇزوبدۇرلر. قوشىيگى منى سوکىمە كىدە ايدى.

من: «من اوزمىنى گناھلى بىلمايمىن، اگر گناھ بايراق كوتارش ايسە آڭا ھم من قاتناشغان ايماس من» دىدەم.

قوشىيگى آدملىنىن امين خان قاراول بىكى: [428] «يالغان آيتادور، من كىچە كوروب ايدم شول آدم بايراقنىڭ آستىنە ايدى» دىدى.

من، قوشىيگى گە قاراب: «من ھر بىر جزاگە حاضرمن، لەن يالغانچىلىك آتىنى كوتارا آلمائىمن، شونىڭ اوچون من قسم بلهن تأمين قىلامنکە بايراق آستىنە يوق ايدم»

¹: مىكلەرچە

²: خونخوار

دیدم.

قوشیکى: «بایراق آستنده بولماسەڭ ھم سن يامان، سنى خواجە صدىپىرى نئك ارواحى اورگان» (صدىپىرى منئك بىوك بابام) (آدملىغە قاراب) «مۇنى ايلتب توپچى باشىغە تاپشورڭ، بو ھم ميرزا عبد الواحد مملكتىدن اخراج قىلنه درلر» دىدى.

شو بلەن استنطاق مراسمى بتدى. تىكار منى قوشىكى آلدىدىن تورغۇزوب حولىدىن چىقاردىلر. قوشىكى راهروننە روبرومزدىن توره قىل ھودىچى چىقىدى، قوشىكى آدملىغە «اوروب، اوروب ايلتكىز!» دىب امر بىردى. ذاتاً قوشىكى آدملىرى اوшибو خدمتىدە قصور قىلماسلر ايدى. بو امردىن كېيىن يەنە شىتلىراق اورا باشلادىلر. [429]

شو حال بلەن منى «آبخانە» دىدىكلرى حبس خانەنئك ايشىكى آلدىغە كىلتۈردىلر. بندى بان ايشىكىنى آچىب، معاونلىرى قولىدىن آلىپ منى اوينىڭ اىچىكە تىقماقچى بولاياتغاندە منى آلىپ كىلكان قوشىكى آدملىنىدىن بىرى اعضاى تناسىمىدىن آلىپ مەحڪم تاولادى. دردئىك شەتىدىن هوشدىن كىتمەككە ياقلاشدەم، موندىن آڭلادىم كە قوشىكى آدملىرى منى اولدورمەككە، فقط خائنانە بر صورتىدە اولدورمەككە مقرر قىلىپ ايكانلر. آبخانەنئك اىچىنە بندى بانلىرى بوتون كىيمى لرمى سوغوروب آلدىلر. يالغۇز قانغە باتغان بر اشتان و كويلاڭ اىكىنەدە قالدى. بر قدر آقچەم بار ايدى، آنى ھم آلدىلر. فقط يالوارىب خراجات اوچۇن بر قىدرىنى آلىپ قالدى.

ايکى ساعىتدىن بىرى چىككان المىرم، يىككىن تاياق و شاتىھلىر تأثيرى بلەن منى شەدتلى بىزگەك (وھرەجە) توغان ايدى. اوى نهايت دەرەجەدە رطوبىتلى و ساوق، اىكىنەدە بر قابات قانلى كويلاڭدىن باشقە نرسە يوق، باشم نىچە جايىدىن يارلغان، بويىنوم شىشىگان، و بوتون بىدۇم يانچىلغان تالاچى كېيىقى قابقارارا بولغان و ايزىلغان ايدى. [430] اويدەكى مەحبۇسلى منئك بو حالمىنى كوروب ترەم قىلىدىلر، اولتۇردىقلرى مڭا يىر بىرىپ يېرىتىق و ايسىكى چاپانلىرىنى سوغوروب مڭا كىيدىرىدىلر. و تأكىيد قىلىدىلر كە ھر وقت بندى بان كىلا باشلاسە بو چاپانلىرىنى درحال سوغوروب قويۇڭ، بولماسە ھم بىزنى و ھم سىزنى جزا بىرارلر دىدىلر.

آبخانه

بخارا اركنڭ دروازه سىندىن كىرىپ مسجد جامعىغە قاراب باراياتغاندە صول - چپ قولكىزدە بر نىچە اوى بار، بولرنڭ اسمى «آبخانه» در. اوшибو اويلرنڭ ايشىكى ارك دالانىنىڭ ايچندن بولوب بر آلچىن مۇبعنده در. اوшибو ايشىكلەر همىشە قىلغانغا بولدىيغى حالدە اوى ايچىگە كىرىپ تورغان هوا و ضيانڭ هم يولى اوшибو ايشىكلەر در. بو اويلرنڭ ايچندە تامغە ياقين بر يىرىندىن كىچكىنە بر توينوك بولسە هم آندىن كىرىپ كلى هوا و ضيا كىرىپ آلمайдور. بو اويلرنڭ كىڭىللىكى اوچ آلچىندىن تورت آلچىن مۇبعنده بولوب، ايچىگە عادتاً اوستىمە اوست [431] اول توراتورغان درجه دە بىندى تىقالر. اوينىڭ پالاسى ايسكى بىرىتىق بورىيادىن عبارت بولوب بورجە كىدە كى بىر چوقۇر بىندىلرغە خلاجايلىك (مبىز) خدمتى ادا قىلا در. خلاجايى هفتەدە بىر قاتلا تازە قىلىنىغىندىن موردار سولرى بىندىلرنڭ آستلىرىغە آقىب توراتورغان درجىدىن نجاستىن توولادر. اوшибو چوقورنىڭ يانباشىدە يەنە بىر چوقور بار كە آنده محبوسلر قول يوزلىنى يىواردرلە.

بر سىنق آفتابە بلهن بىر موندى هم بىر چىلەم اوшибو اوينىڭ زىتلى اسبابلىرىدىن سانا لاادر.

اوينىڭ ايچى قارانغو و مرطوب بولوب دىوارلىرىنىن هر تورلى حشرات چىقىب تورادر.

اوшибو اويلرنڭ تاملىرىنى داشاھلىق آتخانەسى بولدىيغىندىن هر تورلى مىدارلىكلىرى تامىدىن هم تامىب تورادر.

اوшибو اويلردىن ياتغان بىندىلرنڭ كوبىسى بىش يىل اوون يىلدەن بىرى ياتغان بولدىقلرىنىن كىيملىرى چوروب [432] يېرىتىلغان، بىدنلىرى كىرلانىب، بىتلانىب كىتكان بولادور. فقط انسان بارا - بارا هر بىر نرسە بلهن انس و الفت پىدا قىلار اىكان: موندە كى بىندىلرنڭ¹ بىتلرى و ماڭلايلرى اوستىغە بىتلر اورمالااب يوردىيغى حالدە هىچ بىر اذىت كورسا تامايلر، فقط آغزلىرى ياكە كوزلىرىگە بت كىرىپ باشلاسە سكىن گەنە آلىپ بىر ياقغە آتالر.

¹ ا، ب: بىندىلرنڭ، م: بىندىلەرنڭ

تاشقاریده آچيق هواده يوركان برکيمسه اگر اوزى توغرى كيليب بو اوى لرنڭ بيرىگە كىرسە 15 دقيقەدە نفسى قىلىپ اولمهك درجه سىيگە يتىشىمە كى انىق در، لكن بخارا حكومتىنىڭ قولىغە توشوب او ئالم، او خونخوار، او مردار، او ناپاك، سپاهىلر، بورى، آيىق، شغال و چوجقە كىي بولغان قوشىيىكى آدملىرى قولىدىن اذىت چىككىان بىچارەلر بو اوېغە كىركۈزلەن دن كىيىن عادتاً اوزلىرىنى تنج و آسۇدە بر يىرددە گمان قىلالر، وقتلى بولسە هم خونخوار دىولر قولىدىن قوتولىقلرى سېلى اوزلىرىنى بختىار سانايىلر، خصوصاً بو يىرددە ياتغان سابق بندىلردىن شفقت و مرحمت كوروب «انسانىت» رسمىنىڭ هنوز بوتون يوقالماغانلىيگە قايتا باشدن [433] ايمان كىلتۈرۈپ بر آز كۆڭلۈرى آچىلا، ئەنە شونداق روح كوتارلىشى سايە سىنە اوينىڭ فلاكت و فسادى اوز درجه سىنە تأثير قىلا آلمائىدر.

من قامالغان اوى مەنە شول آبخانەلردىن برى بولوب تخمىناً تورت آلچىن مربعىنده ايدى. موندە او تۈز نفرغە ياقىن بندى بولوب كويپىسى ايسىكى دن ياتغان كىشىلر، حتى يىتى يىلدەن بىرى ياتغانلىرى هم بار ايدى.

اوшибو محبوسلرىنىڭ برى يىتى يىلدەن بىرى موندە ياتغان و ايكى يىلدەن بىرى كوزى كور بولغان يىكان، مونىڭ بوتون احتىاجنى باشقە بندىلر او تامە كىدە ايدىلر.

بو يىرددە كى بندىلرنىڭ گناھلىرى اوز آيتىشلىرنچە تورلى بولوب حقىقت اعتبارنچە هەممىسى بىرگناھ ايدى. مثلاً: املاكدارگە اطاعت قىلماغان، مىرشىگە رشوه بىرە آلمagan، خاتون ياكە قىizi بىر حاكم طرفىدىن غصب قىلغان، بو آڭا قارشى كىلkan، حقيقى اوغرىنى رشوه بلەن قويا بىرېب كوز بوياو اوچون آنڭ اورنىيغە حاكم بىرچارەنى توتوپ يوبارغان...

چنانچە كىكىلىك¹ بىر توركىمن بار ايدى. جبس سبىيىنى سورادم، آيتىدى: [434] «بر باى همسايىم بار ايدى. بىر كون مىلىتىغىنى يىتىپ مندىن گمان قىلىپ حاكمگە شكايت قىلىدى، حاكم آدم يوبارىب منى ايلتىب قامادى. اگر آقچەم بولسە ايدى بىر نىچە كوندىن صوغون قوتولا ايدم، فقط فقىرلىكدىن بىر نىچە آى ياتدىم. بىر كون حاكمىنىڭ ياساولباشىسى كىلىپ مكّا: «قوم قارنداشلىڭا خبر يوبار، آقچە كىلتۈرۈپ سنى كفىل گە آلسونلر، بولماسە بخاراغا يوبارامز» دىدى.

¹: كىكىلىك

من: «آقچه تاپالمايمن» ديدم.

بوندن کييin مني بخاراغه يوبارديلر. بيش يلدن بيرى اوшибو اويده ياتماقدەمن نىچە قاتلا قوشىكىنىڭ ياساول باشىسى بابا بىك: «آقچه تاپ سنى آزاد قىلايلوك» دىدى. من «ھىج بىرده آقچەم يوق» ديدم.

موندن بيش آى بورون ميلتىغى يىترگان همسايىم نان مان كىلتوروب منى كوردى: «سنڭ حىڭگە كوب جور بولدى، من ميلتىغى باشقە بىركىمىسەدن تاپدەم، منى باغشلا» دىب يىغلاadi. اوшибو كىمىسە قوشىكىيگە واقعەنى عرض قىلدى. قوشىكى بابا بىك ياساول باشىغە حوالە قىلدى. ياساول باشى: «بيش يىللىك خراجات پولىنى بىرمەسە قوتولمايدىر» دىب جواب بىرگان.» منه بو بىر توركىمن بندىئىڭ ترجمە حالى! [435]

محبوسلرنڭ برى توناوكون 75 تاياق اورولغان ياشلرنڭ وکىلى حاجى مير بابا ايدى. موندن باشقە ھم جىدىللىك تھمتى بلهن قامالغان بىر نىچە كشى بار ايدى. فقط بولر حقيقتاً ياشلر فرقەستدن بولمايىن¹ كوچەلردىن شىبھە بلهن ياكە آقچە اوندورماق اوچون قوشىكى آدملىرى تامانىندن توتولوب قامالغان كىمىسەلر ايدى.

ياڭى بندىلر

بر وقت بىزنىڭ اوينىڭ ايشىكى شدت بلهن آچىلىپ اىچكارىيگە بىر ياش بالا آتلدى. اوшибو بالا 15-14 ياشلرنده بوللوب تحصىل علم اوچون استانبولغا بارىپ كىلكان عبد الرسول اسلامى بىر ياش ايدى. ئاظملر اوшибو بالانى شونچە اورمىشلىكىم سوپلاماقغە مجال و مدارى قالماغان ايدى. بر قولاغىيگە تيمور قاداق (ميخ) سوچىشلىر، قولاغىندىن قطرە - قطرە قان آقماقدە ايدى.

يەنه بر آز فرصنىدەن كىيin ايشىك آچىلىپ بىر آدم آتلدى، بو ميرزا نذر الله ايدى. ميرزا نذر اللهنىڭ ايكنىدە بىر كىيلاڭ بوللوب تىكە - تىكە يېرىتىلغان، يېرىتىلغان جايلىرىدىن قاناغان و يارلغان بىدنى كورونوب تورە ايدى. [436] شفقت كار بندىلر اوшибو مظلوملىرغە تىلى بىرەلر، هر تورلى ياردىملىرىنى آيا ماسلر ايدى.

بىزنىڭ اوينىڭ قوشنى سىنە بولغان اويدىن يىغى تاۋوشى ايشىتىلىدە، بو تاۋوش ايسىكى بندىلر بىر براولرى بلهن سوپلاماڭ اوچون آچىپ قويىدقلىرى ياشورون كىچكە بىر

¹: بولمايىن

تیشوك دن کیلمه کده ایدی. تیشیکگه باریب قاراسه م اون، اون بیش نفر جدیدلک تهمتی بلهن قامالغان بیچاره لر کوروندی. بو جمله دن بری میرزا عبد الواحد^۱ اسمیغه شبهه لانیب کیلتورولغان عبد الواحد اسملی بر ساعت ساز ایدی.

ایکی نفری قوشیکی نئٹ اوز کاتبلرندن: میرزا احمد و میرزا ابو الفیاض ایدی. میرزا احمدنی اش اوستیغه کیلکاندہ آلیب قاماغانلر، اما میرزا ابو الفیاض نی قوشیکی مخصوص آدم یوباریب کیلتوروب «سن جنابعالی نئٹ خزینه لریغه مفترش و ناظر بولاسمی؟» آدم لریغه قاراب: «اورثک اوشبو کور نمکنی» دیکان. صوڭره آبخانه غه قاماتغان. بو اویده کی لرنئٹ باشقەلرینی تانیا آلمادم.

[437]

- ۱۳ -

٢٥ تایاق

(اوز سرگذشتىم)

تخميناً ساعت اوئنلرده ایدی، آبخانه نئٹ ايشيکى بىلدۇ شىد بلەن آچىلدى. بىنى بالنردن ايکى كىشى ايشيکكە توختاب من بلەن ميرزا نذر الله نئٹ اسمىمىزنى آلیب چاقىرىدىلر. ميرزا نذر الله بىر آز اوزىنى بىلماسلىكگە سالىپ تورگان بولسە ھم، من آرتوق مونداققە ياشورونمە كىلنئٹ فايىدە سزلىگىنى آڭلاپ فوراً تسلیم بولىدم.

بىنى بالنر منى آبخانه ايشيکىدىن چىقارغان دە ايشيک آستىنده سلطان خواجە فرّاش باشى نصر الله قوشیکى نئٹ بىتى، سكز ياشار كىچىك اوغلۇنى كوتارىب تورمە كده ایدى. بالا آتا - آناسى و ترىيىتچىلىنىڭ بىرگان فىكىرى يوزه سىندىن ثواب تاپماق اوچۇن بولسە كىرىھك منئىڭ مجروح باشمعە بىر مىشت اوردى. اوشبو مىشت كىچكىنە گە بى قولدىن بولدىغىندىن ظاھرى بىران تأثير قىلغان بولماسە ھم، حكومت اربابنىڭ بىرگە قارشو خاتون - بالا لریغە چە حاضرلاندىقلرىنى كوروب شىدلەي بىر حس نفتر بلەن متأثر بولىدم.

ارك دروازه سىئىڭ دالانى بلەن تختە پول نئٹ اوستيغە چە [438] دو طرفە كاتته

¹: عبد الواحد

عملدارلر، اميرنڭ محىملرى، قوشىيکىنىڭ شاگىرىپىشەلىرى، آلتونلى، كوموشلى، اىپكلى، آلا بايداق چاپانلر كىيپ، بىل لىيغە آلتون، كوموش كىملىر، ياكە آق فوتهلىر باغلاب قول قاوشتۇرۇب تورماقدە ايدىلر. ارك دروازەسىنىڭ آستانە (بوساغە)سى اوستىغە اىكىنيدە كوندىال چاپان، بىليغە شال فوته بولدىيغى حالىدە نصر الله قوشىيکى تورە ايدى. منى قوشىيکىنىڭ روپروستىدە كېلىتۈرگان پللەدە قوشىيکى مىڭا غصب بلهن قاراغاندىن كىيىن خلقدىن بلند آواز بلهن «اوшибو كىيمىسى عىنى مى؟» دىب سورادى. طبىعى او يىردىكى سپاهى لر «ها، عىنى در!» دىدىلر.

يالغۇز اميرنڭ محىملەرنىن بىر دوستوم شونداق تەھلىكەلى بىر وقتىدە اوز حسىيات انسانىت پىروزانەسىنى ئاطهار قىلماقچى بولوب بلند آواز ايلە: «يوق! بو عىنى ايماس!» دىدى. اوшибو كىيمىسىنىڭ بو جىسارتى مىڭا نفع قىلماidiغى ايلە برابر اوزىگە كوب ضرر يتكۈزۈشى محتمىل ايدى. شونداق بولسە هم اوшибو ذات مىڭ تەھلىكەلى و مصىبتلى و قىمىدە، بلکە نفس واپسىنمدە اوز دوستىقىنى ئاطهار قىيلدى.

شونىڭ اوچۇن اوшибو آدمىڭ آتنى متدارلۇك و تشكىر بلهن ياد قىلىپ اوшибو دفتر

واسطەسىلە مع الافتخار انسانىت دنياسىغە تقدىم قىلامن: [439]

اوшибو ذات مجبوراً امير خدمتىغە آلغان «طاھر¹ جان حلواگر» ايدى.

قوشىيکى مىڭا غصب بلهن قاراغاندە من هم آڭا قاراب تورا ايدم. احتمال مىڭ اوшибو قاراشم او وقت آڭا تأثير قىلماغاندەر. لكن امين منكىم مىڭ او مأيوسانە، او متىرسانە، او دادخواhanە، او معنى دار نىگاھىم او لار چاغىيگەچە كوز آلدەن آيرلماس، مىڭ او مظلومانە و مجرۇحانە حالتىم هىمىشە روپروستىدە بىر هيكل مجسم شىكىنە كورۇنوب وجدانىنى معذب قىلىپ اولگۇنچە كوندە يوز قاتلا اولدورور.

تورە قىل ھودىچى، بابا بىك ياساول باشى، عباد الله مخدوم يەنە بىر نىچە ئالىم سپاهىلر و شريعت فروش ملالر قوشىيکىنىڭ ايكى ياغىنە ئالىمانە بىر وضعىت بلهن تورماقدە ايدىلر. تختە پل نىڭ يارمىسىنە آلىپ بالاي حوض غەچە تاملىر بلهن تماشا بىن تولا ايدى.

قوشىيکىنىڭ بىراشارتى ايلەن بىر دىوسىرت آدم منى آرقەسىغە كوتاردى، باشقە بىرىسى ايكى قولۇمنى مذكور آدمىڭ بويىنیدن آيلانتۇرۇب بوراب ساخلادى، يەنە بىرىسى

¹، ب: طاير

ایکی آیاغمنی، منی کوتارگان آدمنئک بوتیدن او تکازیب آلدایغه تارتیب محکم او شلاڈی. [440] باشقه بر آدم آرقه منی آچیب کویلا کیمنی اوراب کوچهن کبی قیلیب بوینومغه کیلتوروب قویدی.

شو حالدہ کوزوم عباد الله مخدومنئک کوزیکه تو شدی. «کوردگمی شریعت آدمنی فاندای اورار ایکان؟» دیدی. او شبو خدا بیخبر او زی یازغان ماجبانه فتواسینی، شریعت، حکومت مأمورلرینئک مردار قوللرینی (العیاذ بالله) شریعت قولی ساناماقدہ ایدی.

آرقه منی آچغاندن کیین ایکی یاغمند ایکی آدم تایاق بلن شانه اوستندن بیلباخ آستیغه چه کمال شدت ایله «بر! ایکی!» دیب اورا باشلاڈیلر. تایاقلرئنک او زونلیغی تخمیناً بر یاریم آلچین بولوب یوغانلیغی: آیاقنئک باش بارماگی یوغانلعنده ایدی. تایاق ایلغای چوبندن بولوب اگر حیوان او شبو چوب بلن اورو لسے قان سییشی مشهور دور.

میرغضبلر منی چوب بلن اورایاتغان چاقدہ تیوه رکدہ کیلر مشتلری^۱ بلن هم بوینوم و باشمغه اوراماقدہ ایدیلر. او شبو وقتده «محکم، محکم اور ژثر!» دیب بر تاووش کیلدي، لکن انيق بیلمادم که کیم نئک تاووشی ایدی.

بدن ایتلری پارچه، پارچه بولوب او زولماقدہ، قانلر گوشتلر هر طرفگه ساچلماقدہ، درد، ال، شدت طاقت فسا ایدی. [441] شونداق هم بولسے خدا مکا بر تحمل، بر چیداملق بیرگان ایدی، او شبو ظالم لر قاشنده تذلل اظهار قیلماق ناری تورسون، متبسمانه بر و ضیعت آلیب گویا که بو خدا بیخبرلرئنک حرکتاریغه استهزا بلن مقابله قیلماقدہ ایدم. درست، درد شدتلى ایدی. لکن مکا هر بر درددن شدتیراراق نرسه ظالملر قولنلن خارلق چیکمهک ایدی. شونئک اوچون درد قانچه شدتلانسے «اولومغه و ابدی قوتلو شغه یاقینلاشا یاتیب من» دیب تابارا قووانا ایدم.

درست اولومغه یاقینلاشا یاتیب ایدم. شونئک اوچون ایک آخر نفسده هر بر مسلماننئک ورد زیانی بولغان کلمات شریفه نی تکرار قیلماق، هر بر نرسه دن مکا عزیز راق ایدی، باشقه نرسه لرنی آنچایین بر او بونچاق ساناماقدہ ایدم. شونئک اوچون تایاق سانینی اولدن ساناماغان ایدم. بر وقت «آلتمش بیش!» تاووشی ایشیتلدی. آنئک آرقه سندن ۶۶ - ۶۷ ... تاووشلری ایشیتلب بخارا حکومتنئک ایک آخر تایاق جزاسی بولغان «۷۵» سانی اورولغاندن کیین تاووشی توختالدى.

^۱، ب: مشتلری

صوڭرە منى او ديوسирت آدمىڭ آرقەسىدىن توشوروب سودراب ايلتىب بورونگى آرامگاھمىز بولغان «آبخانە»غە آتدىلر. يولده ثواب طللەر قول و مشت¹ بلهن اورمەكىنى مندن آيامادىلر.

[442]

بندىلرنىڭ شفقتلىرى

بخارا بندىلرنىڭ عقىدە و تجربەلرچە تاياق بلهن اورولغان مەتروھلىنىڭ² يىگانه دواسى «بوريا» در. بىچارە و مەربان ايسكى بندىلر اوшибۇ دوانى مڭا ھم تطبيق قىلىدىلر. يوقارىدە كى بىنلەرde تصویر قىلىدىغىم آبخانەدە كى يېرىتىق و ايسكى بوريانىڭ كىم ايسكى لىگى اىلە برابر، يوزلرچە مەتروھلىنىڭ قان لىككەلرلىنىڭ اثرى آڭا كورولمە كەدە ايدى. اوستىنى بوشاتىب منڭ ايتلىرى پارچەلەنغان آرقەم بلهن قان آقاياتغانى حالىدە آنڭ اوستىغە ياتقۇزوب باشىمنىڭ آستىغە بر خشت قويىدىلر. بىننڭ حرارتىنى مەحافظە قىلماق اوچۇن بوتون بندىلر اوز كىيملىرىنى سوغوروب منڭ اوستومعە سالدىلر. قايىناق سو حاضرلاپ آغزىمعە تاموزوب توردىلر. اوшибۇ وقت بندىخانە وضعىتى ملاحظە قىلغان آدم اوزىنى بخارا زىندانىدە ايماس، آوروپا بىتابخانەلرنىڭ جراحلىق شعبەسندە گمان قىلار ايدى. درواقع، باشلىرنىن مونداققە فاجعە و فلاكتىرنى نىچە قاتلا اوتكازگان بندىلر تمام دوقۇرلار³، فيلدشىرلر⁴ و شفقت ھمشىرلەرى دىك منڭ باشىمغە كمال محبت و مەربان چىلىق بلهن يىغلغان ايدىلر. [443]

لكن منڭ دردە، المم طاقت فرسا ايدى: نفسىم قىسىلمىقدە، اوپىكە و يورەك يوللىرى هر بىر نىچە دقىقەدە بىر قاتلا زورغە آچىلىپ يايپىماقدە ايدى. شوناڭ اوچۇن بندىلر منڭ آخر نفسىم ياقىنلاشغانىنى سىزىپ بىر براولرىغە حىرىت بلهن قاراماقدە ايدىلر.

بو آرادە بى ابتدائى چارە اوز ايسىمگە توشدى: حفظ الصحت رسالەلرندە اوقوغاننمىگە كورە قاتتىغى مەتروھلىنىڭ آياق و قوللىرىنى قوت بلهن آوقالاماق، نفس يولىنىڭ آچىلىشىغە سبب بولار ايدى. منه شول تدبىرنى تطبيق قىلدرا باشلادمۇ: بندىلردىن التماس قىلدىم، تورت كشى ايکى قول و ايکى آياغمىنى كمال قوت بلهن

¹: موشت

², ب: مەتروھلىنىڭ

³: دоктор

⁴: фельдшер

آوقالامقغه کىرشىديلر. اوшибو تورت كشى چارچاسه بولرنڭ اورنىغه باشقە تورتاتوى اوتار ايدى. اوшибو تدبىر سايە سىنده يارم ساعتىك فرصنىدە بر آز نفس يولى كىڭكايىدى و كوزلرم آچىلىدى و «ميرزا نذر الله نىمە بولغان بولسە؟» دىب اويان بويان قاراسام بىچارە قانغە بويالىب بوريانڭ بر چە ككە سىنده بندىلرنڭ تعليماتلىرى بونىچە آرقەسى بورىاغە بىرلگان ياتىدىر. لەن هر زماندە بر حزىن «آه» دن باشقە بر حيات اثرى كورساتمايدىر. آڭلادم كە آنڭ هم نفسى قىسىلغان، [444] بندىلدەن منى اوز حالمغە قويوب ميرزا نذر اللهنى قول و آياقلرىنى آوقالاماقلرىنى التىمىس قىلدىم. بندىلر ميرزا نذر اللهنى آوقالامققە كىرشىديلر، بر آز فرصتىن كىيىن بو بىچارە هم كوزىنى آچدى، لەن اوزىنى يوتقۇزغانلغى احوالىدىن بىلينب تورا ايدى.

ايىرته بلهن بندى باندىن آلىپ قالدىيغۇم آقچەمنى بندىلرغە تاپشوروب هر نىمە كوكىللەر كىز ايستە سە آلىپ يېڭىلر دىب ايدىم. بندىلر اوшибو آقچە بلهن بىرچە آبه پشىرتورغان يىكانلر، اوшибو آشىڭ سوپىدىن برايىكى يوتوم مڭا اىچوردىلر. بو بلهن تىتراب قالغان بىنۇغە بر آز حرارت علامتى كوروندى.

اما بىچارە ميرزا نذر الله اوшибو آشىن هم اىچالمادى. بوتون كوجىن آيرلغانلغى موندىن بىلەن ئىدى. بندىلرنڭ سوزلىغە كورا بىزنىڭ جراحت، باشقە يىتمىش بىش تاياق اورولغانلرنڭ كۆپىسىنىن آغۇر ئىدى. اوز بىلدۈمچە موڭا اىكى سبب بار ئىدى:

برنچىسى، باشقە آدمىلرنڭ كۆپىسى آفتان بىب اوسغان بولدىقلەندەن، بىز كېيى رطوبتلى حجرەلرde عمر اوتكازگانلرگە كورە بىنلىرى قوتلى، ايت و تىريلرى قالىن راق ئىدى. شونىڭ اوچون تاياق آلرغە بىزگە قىلغان تائىيرىنى كورساتا آلماس ئىدى. [445]

ايىنچىسى، و هم حقىقى سببى بو ايدىكە: هر بىركىمسەنى بخارا حكومتى قانداق سبب بلهن كە تاياق اورماقچى بولسە، مىرغىضىبلەر آنڭ قارنداشلىغە آڭلاتالر، آلر مىرغىضىبلەرگە مەھم بىر شوھ بىر يېپ تاياقنى بوش راق اورماق يوللىرىنى حاضرلايىر ئىدى.

اما بىزگە مونداق يول حاضرلانمادى، بلکە هر قانچە مەمكىن بولسە شونىچە قاتىيغى راق اوروب بىر ساعت بورون راق بىزنى دىنادىن يوقاتىماق بخارا اميرىدىن باشلاپ قوشىيگى آدملىرى و مىرغىضىبلەرگە مقصد و مراد ئىدى. شونىڭ اوچون بىز ۲۵ قاتلا عمليات جراحىيە كوروب^۱ كون كىسلخانەدە ياتىب زورغە سا غالدق. اما ميرزا نذر الله چىدایا

^۱، ب: كوروب كوروب

آلماى دنيادن اوتدى. حالبوكە باشقە ٧٥ تاياق ييگانلرنڭ بعضى لرى مخصوص امر بلەن قاتتىغ اورولوب اولگان بولسەلر ھم، كۆپنچىلىرى اوشهل بوريا طبابتى بلەن زندان و آبخانه ايچىنده بر نىچە هفتە آراسىنده ساغالا ايدىلر.

اخطرار

[446]

عکس الحركت فاجعه لرينى يازىياتغاندە اوز احوالمنى اوزون قىلىپ تفصىلاتى بلەن يازدم. احتمال اوشبو كوكىل قارا قىلغۇچى اوزون سطىلر اوقوچىلىنى زىرىكتوراتورغاندر. شونداق ھم بولسە من اوشبو تفصىلاتنى لازم تاپدم. زىرا من انقلاب تارىخىنى يازىياتغاندە بر قسم خېرلىنى، بر خيل فاجعه لرنى ايشيتىپ گە يازدم. شونڭ اوچون آلرنى اوز حانچە تصویر قىلا آلمامد. اما اوز باشمدن اوتكان فاجعه لر بولسە بوتون روح و وجودىمغە تأثير قىلغان نرسەلدەر. گمان قىلامن كە بولىنى اوز حالىغە موافق تعبىرلر بلەن اوقوچىلرغە آڭلاتا آلدىم. بو سايىدە بخارا حكومتىنىڭ توراتغان فاجعه لرى، قىلغان ئىلىملىرى كە كۆپىسى بىزگە كورساتكان شىتىدىن يوز قاتلا آرتقىدر، بىزنىڭ سرگىزىتىغە قىاس بلەن اوقوچىلر آلدندە بىلىنېپ تورار. خلاصە من چىككان فلاكت و مصىبتىر بخارا حكومتىنىڭ ئىلىملىردىن بىر نمونە، بىر مثال در، باشقە لرى موڭا قىاس قىلنور.

- ١٤ -

يىكىشىبە كونىيە عکس الحركتچىلىرنڭ باشقە اشلىرى

فرمان اعلان قىلغان كون، حكومت اربابنىڭ قشلاق و تومانلىرغە خط يازىب ھر بر احتمال اوچون خلقنى حاضرلانىڭ دىب توصىيەدە بولنۇقلرى يوقارىيدە يازلىغان ايدى. شنبە كونى عکس الحركت و نمايش خېرلىرى تومانلىرغە يىتىشماسىن بورون، عکس الحركتچىلىرى نمايندەلرى خلقنى حاضرلاپ بخاراغە يوروش قىلماقچى بولدىلر. [447] چنانچە غىجدوان اهالىسىدىن بىر قسم خلق توپلانىپ قاضى آلمادىغە بارىب غزاغە (?) بارش اوچون رخصت سورادىلر. قاضى ھنۇز اوشبو توغرىيدە رسمي بىران خېر آلمادىغى

اوچون مسئولييتىن قورقوب بخاراغه بارشغه رخصت بىرە آلمادى. فقط «يالانگى» موضعىيغە بارىب شهرغە ياقىنراق بولوب تورسەڭز ميلكىر» دىدى.

غىجدowan دن بىر نىچە منصب طبلەر قول آستىنده بىر قىسىم آلدانغان خلق يىغىلىپ شنبە كونى يالانگىگە قوندىلir. اوшибو كون پىشىنەن كىيىن اصلاحاتىغە قارشىلىغى اوچون بخارادىن چىقارلغان غىجدowan قاضىسى مصنۇغە هەم بخاراغە چاقىرىلىپ رسمي خبر كىلىدى. قاضى كىچقورون يولغە چىقىب، شنبە كونى ايرتە بلهن شهرغە كىرىب، عبد الصمد خواجە اورنىغە بخاراغە رئىس تعىين قىلىندى.

بىكۈن غىجدowan و باشقە تومانلىرىن كىلىگان عكىس الحركتچىلىرى كاسەلىسىلىرى شهرنىڭ تاشقارىسىنە يېرلاشدىلir. حۆكمت آدملىرى عمومى تاراجىن قورقوب بولۇنى شهرگە كىرىكوزماسەلر ھەم، امير طرفىن بولرغە سلام و تشىكىر، ھەم بىرنجى، قوى و هوکوز كېبى آوقات بېرىلىپ تورولدى.

بىكۈن امير ھەر كىچىك ھەم اولتۇرغان ايدى. بخارادە اصلاحات اوچون قاضى كلان تعىين قىلغان ميرزا شريف مخدوم اوبيدىن اركىگە كىلاياتغاندە رىكىستاندە اميرنىڭ كۆزى توشوب تورغان بىر يېرده برهان الدين نمايندەلرى طرفىن اورولدى و تحقىقىرىلىپ [448] يېتىلدى.

بىكۈن حۆكمت اربابى آقشام حاضر قىلغان رويخەت يوزەسىنەن قولغە توشكان ياشلىر و ياش فكىلىلىرنى توتوب آبخانەغە قاما ماقدە ايدىلir. عكىس الحركتگە قاتشغان خلق بىران كىمسەگە بالذات هجوم قىلىمادى. و بىران كىمسەنى حۆكمت ايشىكىگە آلىپ بارمادى، فقط «وا شريعتا!» دىب داد دىمە كەدە هيچ بىركەمچىلىك كورساتىمادى.

حۆكمت اربابى مشھور ترقىپىرور ياشلىرنى قولغە كىرىكوزھە آلمادىلir، زира بولۇنىڭ كۆپىسى كاڭانگە قاچغان، قالغان قوتغانى ھەم محكىم يېرلەدە ياشورونغان ايدىلir.

بىكۈن قولغە توشغانلىرنىڭ مشھورلىرى بولىرى ايدى: ضياء الدين مخدوم، احمد نعيم، ميرزا ابو الفياض، ميرزا احمد، ميرزا نذر الله، بو سطرلىرنى يازغۇچى عىينى، عبد الرسول.

بىكۈن بخارانىڭ فكىرى آچىق سركردەلرنىن ميرزا صەبا بى، حاجى دادخواه و ميرزا عباد الله قامالدىلir. بولى رسمماً اميرنىڭ عملدارى و كاتته منصب ايگەلرى بولدىقلرى اوچون اصلاحات مسئلەسىغە نە رسمي و نە غير رسمي قاتشغان ايماس ايدىلir. شونداق ھەم بولسە

اوшибو موى سفيد بىچارەلر كىيىملىرى سوغورولوب كمال تحقير بلهن جنايتكارلر و قاتللر قاماالتورغان اوروننده قامالدىلر. بولرنڭ گناھلىرى يالغوز غزيتە اوقوش و يائىنى اديياتىن خبردارلقلرى ايدى. موندن آچىق بىلەن ئىدى كە حکومت بوتون فكى آچىقلرنى [449] يوقاتشىغە قطعى قرار بىرگان ايكان، بولماسە لاقل اوز عملدارى بولغان اوшибو موى سفيدلرغا قاتشىماس ايدى.

بولىدىن باشقە هم يوز نفرغە ياقين آدم قامالدى. لكن بول شېھە بلهن ياكە رشوه اوندورمهك قىصدى ايلە قوشىبىكى آدملىرى تامانندن قامالغان كىمسە ايدىلر. مونى هم ايسىگە توتۇش لازم دركە حبس بولغانلىرنڭ بارچەسى 75 تاياق اورولغان بولماسەلر هم، مشت¹ و قول بلهن ياخشى گە تربىت قىلغان، كىسهلىرنىدە كى بار و يوقلىرى قوشىبىكى آدملىرى و بندىبانلىر تامانندن آلنغان ايدى.

- ١٥ -

ياشلركاگاندە

شنبە كونى عكس الحركت قوزغالغاندىن كىيىن ياشلرنڭ كاگانگە قاچغانلىقلرى بورونكى فصللرده يازلغان ايدى. شهردە ياشرونگان ياشلرنڭ بىر قىسىمىرى هم شنبە كونى كىچقورون كاگانگە چىقماقغە موفق بولدىلر.

ياشلركاگاندە كى «بالشوى مسکوسكى»² اىسلامى مەمانخانەغە يېرلاشىپ «شوراي اسلام» اىسلامى بر جمعىت تشکىل قىلىپ، فتنەنى باسىرماق، محبوس ياشلرنى قوتقا زماق يولنده بىران چارە كورولسۇن دىپ روس اىلچىخانەسىغە مراجعت قىلىدىلر. [450] اىلچىخانە مأمورلىرى «احتلال و جنجال»³ بخارا حکومتىنىڭ تىشى ايلە باسیلا، بىز بو توغرىدە بخارا حکومتىغە توصىيەدە بولىندىق، روس حکومتىنىڭ بالذات و بالفعل قاتشمايىگە حاجت قالماس» دىپ جواب بىردىلر.

¹ ا، ب: موشت

² Большой московский

³ ا، ب: جانجال

ایلچیخانه نئك اوшибو رسمي معلوماتيغه رغمماً بخارادن عکس الحركتىڭ شدت و قوتىغه دائىر ساعت به ساعت يائىڭى خېرلەرىلىمە كىدە ايدى. حتى قوشىپىكى كاڭاندە كى اوز مأمورلىغە بويوروب بو بىرگە قاچغان ياشلرنى هم توتدى ماچى بولدى، فقط كاڭان شهرى بالذات روس ادارە سىنە بولدىغىندىن و بو بىرده اشچى و عسکر اجرائىيە قومىتەسى حكم سوردىغىندىن قوشىپىكى مأمورلىرى موڭا جسارت قىلا آلمادىلر. (بو توغرىدە نصر الله قوشىپىكى تىليفون واسطەسى ايلە بالذات ميرزا مصطفى ايلە سوپىلاشدى، ميرزا مصطفى بو اشتىك هىچ ممکن ايماسلىكىنى آڭلاندى. قوشىپىكى نئك باشقە آدملىرى تىمور يول بويىندىن فتح الله خواجەنى توتماقچى بولدىلر، لەن ميرزا مصطفى ممانعت قىلدى.)

ياشلر كوردىلر كە ايلچىخانه نئك هر بىر وعدەسى يالغان و نيكالاي عەندىن ياشلر حقىنە قىلالماغان يامانلىقلرىنى اوшибو عکس الحركتىن استفادە قىلىپ قىلماقچى. كاڭان شوراسى و كاڭان اجرائىيە قومىتەسى بلهن بىرگە لاشىپ سمرقند، تاشكىن و كىرىگە احوالنى معلوم قىلىپ عسکر سورادىلر. [451] بولرنىڭ بر نىچە تىلگرافلىرى ايلچىخانه مأمورلىرىنىڭ تىشىپ ايلە تىلگرافخانە دن آڭنى، شونداق هم بولسە بعضى تىلگرافلىرى مطلوب بىرلىكە بارىب يتىشدى. لەن بولرنىڭ هر بىر تىلگرافلىرىنىڭ مقابىلې مىلىلىر: «احوال تنچلاندى، عسکرگە احتىاج يوق» دىپ تىلغراف بىرە ايدى.

بخارا ياشلرنىن احمد جان مخدوم، محى الدین مخدوم تاشكىن دە بولاتورغان بىر قورولتاي اوچون عکس الحركتىن اىكى كون بورون سفر قىلغان ايدىلر. بول بخارادن آلغان معلوماتلىرىنى شفاهى صورتىدە هر بىر دايىرە غە آڭلاتىب عسکر يوبارمەك لزۇمىنى اثبات قىلار، لەن هر دفعەدە «بىز حاضر مىلىرىدىن تىلغراف آلدك. احوال تنجلاشمىش» جوابنى آلار ايدى.

سمرقىندىغە قىلغان مراجعتلىرغە سمرقند ياشلىرى ياخشى اهمىت بىردىلر. سمرقند جماعت خادملىرىنىڭ روس و مسلمانى بىلاشىپ احوالنىڭ جىلىكىنى تاشكىن دە آڭلاتىب عسکر يوبارمەك اذنинى آلدىلر، نتىجەدە تاڭ وقتى سمرقىندىن «گىنزاڭ قولجانوف»¹ قول آستىنە بىر دستە عسکر بلهن بىر اىكى نفر روس و مسلمان نمايندەلىرى كاڭانگە كىلىدىلر.

بخارا اشىگە عسکرنىڭ قاتشماقى اوچون ايلچىخانه نئك رخصتى لازم ايدى، حالبۇكە مىلىلىر عسکر كىلكانلىكىنى آڭلاب اوينىدىن چىقمادى. ساعت توقۇزگە چە هر بىر

¹ генерал Кульжанов

مراجعتىغە ايلچىخانە خدمتكارلىرى: [452] «قونسۇل جنابلىرى اوېيىخە» دىب جواب بىرە
ايدىلر.

بو اشادە هر زمان بر كىمسىنڭ قامالدىغى، دقيقە به دقيقە فاجعەنڭ قوتلاندىغى
خېرى بخارادىن كىلىمە كىدە ئىدى. عاقبت ياشلىر نمايندەلىرى مىلىرىنڭ اوسيغە بارىب بالذات
ايشىكىنى تاققىلاتىپ آنى تاشقارىغە چىقارىب احوالنىڭ جىدىلەكىنى آڭلاتدىلر. بو دفعە
هم «حاضر من تىلفون واسطەسى بلهن سوپىلاشىم. احوال بوتون تنجلانغان، آرتق بىران
تشبىغە احتىاج يوق» دىدى.

حىفا كە اوشبو خېر بخارا حکومتى و روس ايلچىخانەسىنڭ ساختە و يالغان
نرسەلىرى، بوتون ياشلىرى قولغە آلماق اوچون صوڭ قورولغان توzaقلرى ايدى. بخارادە
بولاياتغان حبسلىر و هجوملىرنڭ خېرى ساعت به ساعت كىلىمە كىدە ئىدى. حکومت
مىصنفنى رئيس قىلىپ، بر آز شىبھەلى كورونكىان آدمىرغە چە بالذات اوزى اوشلاپ حبس
قىلىپ يوزىندىن بوتون نقابىنى آلىپ تاشلاغان، معناىز نفاق و رىالىنى هم حاجت
كورمەگەن ايدى.

عاقبت 75 تاياق اورولغانلىرنڭ هم خېرى يتىشدى. كاڭاندەكى عسکر، اشچى،
روس و مسلمان تشكيلاتلىرى، كاڭان اجرائىيە قومىتەسى بوتون ايلچىخانەغە قارشى
قوزغالدىلر. مىلىرىدىن فعلاً بىران تشبىت قىشىنى طلب، بولماسە بوتون فاجعەلرغا اوزىنىڭ
مىسئۇل بولشىنى آڭلاتدىلر. [453] بو دفعە مىلىرى جدى تشبىغە مجبور بولدى. اوز
رفاقتىنده نايىي شولكە بولدىغى حالدە سىرقىند و كاڭان خلق نمايندەلىرىنى بىرگە آلىپ
ايلچىخانە قازاق عسکرلىرى بلهن بخاراغە كىرىپ بخارا حکومتىندىن محبوس و
مجرىوحلىرنڭ تخلیص و تسلیملىرىنى طلب قىلماقچى بولدى. سىرقىندىن كىلىكان قوشۇن
دستەسى هم گىزىال قولجانوف قول آستنده كاڭان دن بخارا دروازەسى¹ آستنده كى وڭزال
ميدانىغە كىلىپ² بىرلاشىلر.

¹: دوروازەسى

²: كىلىپ

- ١٦ -

قوتولوش

(اوز باشمدن اوتكان واقعه‌لر)

يىكىنبە كونى واقعه‌لىينى بتکوزماسدن بورون، تاغىن اوقوچىلرنئك بىر قاتلا آبخانه اسىلى زندانغه¹ كوز سالشلىينى التماس قىلامن.

آبخانه‌لرنئك بارىسى ايسكى و يائىكى بىندىلر بلهن تولغان جىدىللىك گناھى بلهن قامالغانلر، بخارا حكومتى ئاليمىھىسىنىڭ مقصىد و مرامىنى ياخشى بىلدىلرندىن بويكىچە عذابلر، عقوبتلر اىچىنده بوغولوب اولوشلىرىغە قناعت حاصل قىلغان ايدىلر. شۇنىڭ اوچون ئاظهرى گورگە اوخشاعان آبخانه‌لر بىچاره [454] و مأيوس بىندىلر كوزىيگە حقيقتاً هم بىر گورگە اوخشار ايدى. خصوصاً بىز قامالغان آبخانه‌نىڭ منظرەسى بخارا حكومتىنىڭ توراتىگان فاجعه‌لرندن بىر لوحه، فقط ماھر بىر رسام تامانندن چىزلىگان بىر لوحه فجايىع ايدى:

آرادە ايتلىرى پارچالانغان، باشلىرى يارلغان، قولاقلىرى تىشىلگان، يېرىتىلغان كىيملىرى قېيقزىل قانغە بويالغان، سوھىكلىرى كوروناتورغان درجه‌ده ايتلىرى تىتلىغان، گاودەلر قىب يالانچاچ، قارا، افلاس و يېرىتلىغان بىر بوريا اوستىغە ياتقۇزىلغان، تىوهەرە كىدە يېڭرمە² اوتنۇز نفر ايسكى فلاكتىزده بولرنئك حالىغە مهزۇن، مهزۇن يېغلاماقدە...

پېشىن دن كىيىن تخمىنًا ساعت تورت ايدى. بىش يىل دن بىرى اوшибو تىرىيكلر ساغانه‌سىنده ياتغان كىركىللىك بىر توركمان لحدىنىڭ رىكستان تامانندن آچىلغان³ كىچكەنەگە يىگانه تىشۈكىن بىلەك يوز مىڭ بىرنچى قاتلا اولا رەق مأيوسانە بىر قاراش بلهن رىكستان تامانىغە قاراماقدە ايدى.

«آتلق قازاق، سالدات!⁴

اوшибو سوزلر تىشۈكىن قاراياتغان توركمىنىڭ آغىزىندن بىر نامعلوم اميدوارلىق بلهن فقط بوتون تامورلىينى حرکتىگە كىلتۈرگان بىر شادلىق بلهن چىقىدى. [455]

¹: زاندانغه

², ب: يېڭرمى

³: آچىلغا

⁴: سولدات

حضرت اسراپيل نڭ صورى كېيىشىسى اوشبو تاوشۇ آبخانەدە كى تىركلاين اولگانلىنى بر حركىتگە كىلىتىرىدى. هىچ بر نرسەنى كورمەك و آڭلاماق ممكىن بولماسى هم بوتون محبوسلر تىشۈككە و ايشىك ياروقلىرىغە قاراب يوگوردىلر. مجرۇحلىرىنىڭ بىلدۈرۈشىنىڭ حفظ قىل!» دىدى. اوشبو تاوشۇ ميرزا نذرالله نڭ آغىزىندن چىققان ايدى.

شو پللەدە ارك دالانندن گورسوللاپ آياق ساسى، شارتىلاپ ياراق تاوشى ايشيتلا باشلادى. آرادن كوب وقت اوتمادى. آبخانەنڭ ايشىكى كمال شدت بلەن آچىلىدى. بر بندىبان اىچكارىگە كىرىپ: «جىدىدلر چىقىسونلر» دىدى. باشقە بر بندىبان محبوسلرنىڭ كىيملىرىنى كىلىتىرىدى. بىچارە مجرۇح محبوسلر خوف و رجا آراسىنده صوڭ بر غىرت بلەن حركىتكە كىلىپ باشقە بندىلرنىڭ ياردىملىرى ايلە يېرىتلغان و قانغە بويالغان كىيملىرىنى كىيدىلر و دیوارلرغە سويانىب تىريكىلر ساغانەستىن تاشقارىغە چىقدىلر. بىز اوز حبس خانە مىزدىن چىقغان پللەدە باشقە آبخانەلردىكى جىدى بندىلر هم ارك دالانىغە چىقغان ايدىلر. [456]

ارك دالانىدە بخارا آتلق سربازلرنىن يوز نفر و بر نىچە نفر روس آتلق قازاقى تورگان ايدىلر.

قوشىيىكى آدملىرى شبهە بلەن قامالغان كىمىسەلرنىڭ بارچەسىنى شو يېردىن آزاد قىلىپ اوز اوپلىرىغە اوزاتدىلر. ميرزا نذرالله، عىنى، حاجى مير بابا، عبد الرسول، عبد الرحيم خان، احمد نعيم، عطا خواجە، ضياء الدين مخدوم و باشقە معروف انقلابچىلىرىنى سرباز و سالداتلر قولىغە تاپشوردىلر.

قوشىيىكى آدملىرنىن بىر باشقە بىرستىن: «بولىنى قاييرغە ايلتالى؟» دىب سورادى. او بىرىسى: ««جانباعالىنىڭ بويروقلىرى ايلە بىرگە قىلىپ سېرىغە¹ اوزاتالى» دىب جواب بىردى.

بىز اركىن رىكىستان میدانىغە توشكان وقتىدە میدانىدە فايتونلر حاضرلanguan ايدى. بندىلر اوچتەدن فايتونلرغە مىنگۈزلىدىلر، هر فايتونغە بىرتهدىن قوشىيىكى آدملىرى هم مىندىلر. فايتونلرنىڭ ايكى ياغىدە آتلق سربازلر و قازاقلر تورمە كىدە ايدىلر.

خلق بىراولرىغە قاراب «بولى سېرىياغە قاولا ندىلر» دىمە كىدە ايدىلر. [457]

Сибирь¹

بو شايىھە عكس الانقلابچىلرنىڭ روحلىنى توشورماماك اوچون حکومت طرفندن مخصوص تارقاتلغان بىر شايىھە ايدى.

شۇ حال بىلەن بىزنى قاواله دروازە سىدەن چىقارىب بخارا واڭزاڭى مىدانىغە ايلتىدىلەر. وڭزاڭ مىدانىنەكى سابق روس پوليس ادارەسى قارشى سىغە كىلگەن چاقىدە بىلەك و كوكىرە كلىرىگە قىزىل لىتتىل¹ تاقغان روس و مسلمان انقلابچىلىرى قوللىرغە يالپىلاپ تورغان قىزىل بايراق بولدىغى حالىدە بىزنى قارشى آلدىلىر. «سىز آزادسىز، يوقالسون ئۆالمىلر! ياشاسون انقلاب، ياشاسون آزادلۇ!» صىدارلىنى آسمانلرغە چىقادىلىر. «بۇلۇنى سېرىياغە اوزاتالىر» دىب ايشيتىكان خلق اوشبو منظرەنى حىزان - حىزان تماشا قىلماقىدە ايدى.

توغرىسى اوشبو وقتىغەچە مجروح و بندىلرنىڭ اوزلىرى هم قوتولوشلىرغە اونچە أميدوار يوق ايدىلىر. زира روس اىلچى خانە مأمورلىنى بخارا حکومتى بىلەن متفق بىلەلر و سمرقندىن كىلگان عسکردن خېرىلىرى يوق ايدى. [458]

من توقۇز ساعت دن بىرى انسان طاقت قىلا آلماتىرغان جفا و المىرىنى چىكىپ روحًا و قلبًا قانچە متأثر و متألم بولغان بولسەم هم، خدانىڭ بىرگان غىبىي بر متنانتى سايدە سىنە ظاھراً ھېچ بىر قايغۇ علامتى كورساتماگان، يىغلاماغان و فرياد چىقارماغان ايدم.

بۇتون آزادلەقدەن مأيوس بولغان بىر چاقىدە اوزمىنى بايراق آستىنە و آزاد انقلابچىلىر صىنەدە كوروب آرتق چىدایا آلمادىم، فارسى ادىبلرىنىڭ «گۈرۈش شادى» دىب تعېرىز قىلدىلىرى بىر يىغى بىلەن يىغلاپ يوبارىدم، حاضرون ھم يىغلادىلىر.

خلاصە انقلابچىلىر بىزنى سابق پوليس ادارە خانە سىغە كىركۈزۈپ جراحتلىيمىزنى معايىنە قىلىدىلىر، يېرىتىلغان پوستلىر تىتلەغان گوشتلىنى كوروب طاقت قىلا آلمائىن يىغلاپ يوباردىلىر. كورۇچىلىدىن بىر خاتون هوش سىزلانىپ اوينىڭ پالىغە² يېقىلپ قالدى.

تاش كوكىلى لىك ايلە شهرت چىقارغان روس قازاقلىرىنى بىرى كىلىپ جراحتلىرغە بىر قارادى. ياش بالالرىكىي [459] ھونكۈر - ھونكۈر يىغلاماقغە باشلادى، فقط صوڭ بىر شجاعت قازاقانە بىلەن قىلىچىنى قىتىندەن سوغۇرۇوب، روسچە بلمايمىن نىمەلر سوپىلاپ

¹ лента
² пол

بخاراغه قاراب اويناتدى. و شو بلەن متأثر بولغان كوشىلگە بر آز تسلى بىردى.
اوшибۇ عمارتىڭ باشقە بر اوينىدە مىلىلىر بلەن شولكە قونغان اىكانلر. انقلابچىلەر بىزنى
آلرنىڭ آلدىغە ايلتىب جراحتلىرىمىنى كورساتدىلە.

مىلىلىر بىزنىڭ جراحتلىرىمىزگە آنچايىن بىر كۆز بلەن قاراب فارسى چە «ضرر ندارد، ضرر
ندارد، انشاء الله به مىشود» (ضررى يوق، ضررى يوق، خدا خواهلاسە ساغاللور) دىر
ايدى.

اما شولكە ايکى قولىنى كىيسيھىيغە سالغان، اوينىڭ اويانىدىن بويانىغە يورور. تىريزە
آلدىغە كىيلكىاندە تاشقارى غە بر قارار، تىكاركىتىگە قايتىب يورور و بىزنىڭ تامانغە ظاھرە
ھىچ قاراماس ايدى. فقط بىزنىڭ كوزيمىزنى خطا قىلىپ، بىزگە هىچ آڭلاتماسدن كۆز اوچى
بلەن جراحتلىرغە قارار و بوكۇن اوينادىغى اويونلرنىڭ قانچە نتىجە بىرگانلىكىنى بىزگە
سىزدرماسدن اولچاماقچى بولور ايدى. [460] شولكەنىڭ اوшибۇ وضعىتى تام
سىنوماتوغراف پردهسىنە كوروناتورغان «قانتوما»^{*} غە اوخشار ايدى.

بىزنىڭ تمام محو بولماين «قوتولوش» مز موڭا و ايلچى خانە مأمورلىغە شونداق
تائير قىلغان ايدى كە اثىرى اوшибۇ مشھور دىپلوماتىڭ وجاهتنىن كورونىمە كىدە ايدى.

بىزنى اولكى اوېغە كىيلرورب چاي اىچىرىگاندىن كىيىن مخصوص و گان¹ بلەن
كاڭانكە اوزاتدىلەر. كاڭان اجرائىيە قومىتە سنىڭ اعضالىرى، روس عسکرینىڭ نماينىدەلىرى
مسلمان تشکىلاتلىرىنىڭ وکىلىرى، مىلىلىر و شولكەنى آلدai سالىپ رفاقتلىغە روس
قازاقلرى بولدىغى حالدە تىكار شەرەغە كىرىپ، بىزدىن خېرىنى آلدوقلىرى باشقە
محبوس لرنى ھم آزاد قىلدروب كاڭانكە قايتىدىلەر.

اشچى و عسکر تضييقاتى ايلە مجبور بولوب بىزنىڭ قوتولوشمىزغە كىرىشكان روس
ايلچى خانەسى باشلغى [461] غزىتە لرغە اوшибۇ طنطەلى تىلغەرفى بىردى:
«روس قازاقلىرى بلەن قوشىكى آلدىغە بارىپ، بىندىلرنى قوتقارىدم، موندىن بويان
مونداقغە اشلر بولماسلىكىگە و عدە آلدەم، شهرنى ايانىب تنجلاتىردم.»
«مىلىلىر»

* «قانتوما» فرانسەدە شهرت چىقارغان بىر اوغرى. اوшибۇ اسم ايلە تأليف قىلغان نىچە جىلدك
بر روماننىڭ قەرمائىدەر.

¹ вагон

- ١٧ -

مجريو حلر كاگاندە و ميرزا نذر الله نئك شهادتى

بزكاجان و گزالىغە توشگان وقتده قوياش باتىب آرالق قارانغولا شغان ايدى. كاگان واڭزاندە بزنى ياش بخارالىر قارشى آلىپ مجروحلرنى كاگان شهرىنىڭ كسلخانەسىغە ايلتىدىلر. كسلخانە خدمتكارلىرى بزنىڭ كيمىلمىزنى تازه لاب جراحتلىرمىزغە مىرەم سورتوب پاكىزە بر اويدە ياتقوزدىلر.

چىككان الملىز و آلغان جراحتلىرمىنڭ شدتىدىن لازم ايدىكە سوز سوپلا ماقغە و حرکت قلماقغە بىزگە مجال قالماغان بولسە، حالبىكە بىز عيادتغە كىلىگان دوستلىرمى بلهن يارم آقشام غەچە كمال قوت بلهن سوپلا شىدك. بو فرح بعد از شدتىدىن حاصل بولغان غير طبىعى بر حال ايكان. دوستلىرمى كيتىگاندىن [462] كىين طبىعى احوال يوز بىرە بىردى. شدتلى بىزگەك توتدى. آزگەنە بر حرکتنى كسلخانە خدمتكارلىرىنىڭ ياردىملىرندن باشقە قيلا آلمايتورغان بولدوك. ايرته بلهن خلاجايىگە هم خدمتكارلىرغە سوپانىب باردىك. اوшибوكسلخانە نئك دوقتورى باشقە ايكى نفر دوقتور بلهن بزنى دوشنبە كونى معاینە قىلىپ، جراحتلىرىمىنڭ مقدارى و اسبابنى رسمي ورقەغە يازىپ امضا قىلىدىلر.

تىمپراتور¹ (ايىقلقنى كورساتاتورغان اسباب) قويوب هر كيمىنڭ حرارت درجه سينى بر كاغذگە يازىپ ديوارغە آسدىلر. ميرزا نذر الله نئك حرارتى: ٤٠، مئىكى ٣٩ يارم، مير بابا نىكى ٣٩، عبد الرسول نىكى ٤٠ — ايدى.

دوقتور بوكون بزنىڭ جراحتمىزگە عادى مىرەملىر سورتوب حرارتى دفع قىلماق و بىنۇغە قوت كيلتۈرمەك اوچون ايچاتورغان دوالر تعىين قىلىدى. بو حال ايكى كون دواام ايتدى. سەشنبە كونى ٣ نىچى رجب (١١ نىچى آپريل) ده دوقتورلىر تىكار ميرزا نذر الله نئك كوبچىلەك بولوب معاینە قىلىدىلر. زира ميرزا نذر الله نئك حالى ساعت بساعت² يامانلا شماقدە ايدى. اوшибو معاینەدە دوقتورلىرنىڭ توصىيەسىغە رغمًا كۆزم ميرزا نذر الله نئك جراحتىغە توشدى. [463] جراحت قوت اوچورۇچى، گوشتلىرى تىتىلىپ كيتىكان، بعضى اورونىرددە سوپە كىلر كورۇنمە كىدە ايدى.

температура¹

²: ساعت باعث

اوшибو كون غروب وقتى بر حzin تاوش ايشىتلدى، باشمنى آديال آستىدىن چقارىب قاراسام، بىچاره ميرزا نذر الله قوللىرىنى حركت قىلدوروب اوز اوزى بلەن نىمە لدر سويلاشمە كده ايدى. موندىن گمان قىلدىم كە ميرزا نذر اللهڭ احوالى تارلاشكان، ديوارلىرغە سويانىب چىقىب كسلخانە مدیرەسىنى (مدیرە بىر روس خاتونى ايدى) چاقىرىپ احوالنى اڭلاتدىم. تىليفون آستىغە بارىپ ياش بخاراليلرنى ياردەمغە چاقىرىدم.

شفقت همىشىرسى بعضى عمليات قىلدى، بو سايىدە ميرزا نذر الله تكراركوزىنى آچىب هوشىار بولدى. اوшибو وقت ياشلر تامانندن بىر ايکى نفر كىلىپ احوالنى كوردىلر. بعضى مراسم دينى اوچون مدرس عبد الرحيم خاننى، ترجمانلىق و باشقە خدمتلر اوچون محمد عظيم يعقوب باى اوغلينى كسلخانەدە قويوب كىتدىلر.

اوшибو آقشام ميرزا نذر الله سيرە تنجلانمادى، شفقت همىشىرسىنىڭ طې ياردەملرى سايىھىنە هوش سىزلانماغان بولسە هم، ايڭ آخركى نفسىنى [464] چىكاياتكانلىكى احوالىدەن معلوم ايدى.

ميرزا نذر الله بو آقشام اوز قوم و اقربالىنى هىچ ايىگە آلمادى. فقط فلاكت رفيقلرى بولغان بىزلىرغە خالص محبتى ئاظهار قىلا و بىنڭ واسطەمۇز بلەن غايىب دوستلرغاھەر زمان سلام يتكۈزا ايدى. ئالمىلر توغرىسىنە: «من بولىنى خداعە حوالە قىلامن، گناھسز قانم هدر كىتماس» دىر ايدى.

يارم آقشامدىن سوغون ساعت ايىلىرده كوب حالىزلاندى، لكن همان هوشى اورنىيغە ايدى. ميرزا رحيم خان ياسين شريف تلاوت قىلماقدە ميرزا نذر اللهڭ اوزى سىكىن، سىكىن كلمات شريفەنى تكراار قىلماقدە ايدى. آراسىرەدە «لا آله الا الله»نىڭ آرقەسييغە حzin **فقط** زىياده مأثر بىر «آه!» چىكا ايدى.

شفقت همىشىرسى قايىاق سو تولدورولغان شىشەلرنى آياغييگە باسيب نفس آلىشىنى آسانلاشدۇرماغە ياردەم قىلا ايدى.

بىنڭ ذاتاً مجروح بولغان كوكىلمىز اوшибو ياش و آزارسز مظلوم دوستمزنڭ آخركى ساعتلرندن نهايت درجه دە [465] تأثر و اضطرابىدە، ھونگور، ھونگور و فقط آڭا آڭلاتمايىن¹ يىغلاماقدە ايدىك.

طلوع وقتى ايدى، ميرزا نذر الله ايڭ آخركى نفسىنى چىقىب دنيا

¹ ا، ب: آڭلاتمايىن

محنت خانه سندن: اوشبو جور ظلم، غدر و خيانت او يە سندن آخىت دار الراحتى غە كۈچدى.

میرزا نذر الله نئك جسدىنى باشقە بىر اويغە كۈچوروب ياشلىرغە خبر بىردىلر. ياشلىڭ مشورتى بىلن جنازە مراسمى ايرتەغە پنجشنبە كونى گە قالدورولدى. بوكون فتوغراف¹ اسپابى كېلىتۈرۈلۈپ بىزنىڭ رسمىم، هم میرزا نذر الله جسدىنىڭ رسمى آلندى.

جنازە مراسمى

پنجشنبە كونى ۵ نىچى رجب ۱۳۳۵ هجرىدە (۱۳ آپريل ۱۹۱۷ نىچى يىل) میرزا نذر الله غە جنازە نمازى او قولوب ايسكى و ياشى كاگان آراسىنە كى بىر تىپەدە كومولدى. جنازە اوچۇن شەھىدەن هم كوب كشى چىقىدى. كاگان تىوهەرە كىدە كى قىلاقلۇر اهالىسى يېغىلدىلر. كاگاندە كى تاتار مكتىبى شاگىرىلرى ماتم شرقىلىرى او قوب حاضروننى يېغلا تىدىلر. كاگان گە يېغىغان روس عسکرلىرى مراسمىمە اشتراك قىلىپ حرbi احترام كورسا تىدىلر. [466]

میرزا نذر الله نئك ياش خاتونى، قاررى آناسى، آلتى ياشار اوغلى، تو ققۇز ياشار قىزى كاگان گە كىلىپ اوز عائىلە باشلىقلرىنى آخىت سفريغە او زاتىدىلر. قىر اوستىغە سوپىلانغان نطقلەر كوب آتشىن و انتقام جويانە ايدى. نطقلەر: «قىرىڭىڭە تنچ يات عزيز اورتاق! سنئى انتقامىڭ آلنور. هر بىر قىطرە قانىڭ مقابىلغە بىر ئالمنىڭ مردار قانى تو كولور» سوزلىرى بىلن تمام بولا، بىر سوزلەر، بىر وعدەلر آند بىلن تأكىد قىلە ايدى.

عجىب بىر تصادف ياكە انتقام الھى

سلطان خواجە اسمىلى قوشىكى نئك فراش باشىسى بىر نىچە شاگىرىپىشەلر بىلن بارىب خاتون بالالر اوستىغە باسېب كىرىپ میرزا نذر اللهنى قولغە آلغان، هم تو ققۇز مىڭ صوم آقچە سىنى غصباً² آلىپ كىسەسىگە سالغان ايدى. میرزا نذر الله نئك شهادتىن اىكى

< фотография¹

²: عضباً

كۈن صوغۇن اوشبو سلطان خواجە مىرىگ¹ مفاجاھا بىلەن وفات قىلىدى.
دۇستىردىن بىرى مىرزا نذر اللەئىڭ شەھادىتىغە «نذر اللە شەھىد» تارىخ تاپدى. (١٣٣٥)

[467]

- ١٨ -

عکس الحركت يولىنده بخارا حکومتىئىڭ اوپۇنلرى

عکس الحركت واقعەلرینى يازىب كىلا ياتغان مىزدن بىرى ھە مناسبت چىقدىچە
بىان قىلىيغىز دىك، بخارا حکومتىئىڭ اوزى بالذات عکس الحركت دە اشلامىكەدە ايدى.
روس انقلابچىلىنىڭ تضييقى² بىلەن آزاد قىلىيغى محبوسلىنى عکس الحركتىنى،
روحىن توشورماھەك اوچون «سىيرىاغە اوزاندىك» دىب شايىھە چىقارماقىدە ايدى.
يىكىشىبە كونى كىچقورۇن روس عسکرى شەھرنى آيلانىب چىقغاندە بوتون عکس
الحركت روح دن توشدى، «وا شىريعتا!» دىب يورگانلىنىڭ بىرىسى ھە كۆچەلردى
كۈرونمايتورغان بولدى. بو اش بخارا حکومتىئىڭ كىفىگە توغرى كىلىماس ايدى. لەن
مونىڭ ھە چارهسىنى تاپدى:

مدرسه و گىذرلەرغا مخصوص مامورلىرى يوبارىب «روس عسکرى اوز رعىيەسى ھە
بانقەلرنى خېر آلماق اوچون شەرگە كىركان، موندىن ھىچ كىمسە اندىشە قىلىماسون،
جىدىدلەرنىڭ سوزلىيغە آلدانماڭ، موندىن بويان جىدىلر اوچون بخاراغە يول يوقىدر» كېيى
سوزلەر سوپىلاتىپ تىكارا: «وا شىريعتا!» نداسىنى چىقارماقىعە موفق بولدى.

حکومتىئىڭ موندىن مقصىدى اجنبى لر كۈزىيگە اوزىنى اصلاحاتغە طالب، فقط اهالىنى
قارشى كورساتماك ايدى. شونىڭ اوچون بىر قسم آلدانغان قشلاق و تومان اهالىسىنى ھە،
شەھرنىڭ اطرافيغە [468] كىلىتۈرۈپ بىرلاشدىرى. تومانلىلىرىنىڭ باشلغى بولغان غىدوانلىك
عبد اللە باي بچە ھە جلال³ الدین امین، پىكىندىك مراد امین لرغە امير طرفىن مخصوص
لطفلى، احسانلىر قىلىنېت توردى.

¹ ا، ب: مرك

² ا: تضييقى

³ جلا

ياشلرنئك تشبى بلهن سەشنبە كونى ۳ نچى رجبىدە مرکزىدىن مىلىقۇف^۱ و كرينسكى^۲ امىصالرى بلهن، امير، مىليلير و كاگان^۳ اجرائىه قومىتەسى اسملەرە ئوشبو مضموندە بىر تىلغراف كىلدى:

«بخارا فاجعەلرى معلوم بولدى، اوشبو فتنەغە سبب و اصلاحاتغە مانع بولغانلارغە قاتىغ جزا بىرلسون، موندىن بويان ياش بخارالى لرنئك مال و جانلىرغە ضرر تىكسە بخارا اميرينئك شخصى، هم مىليلىرنئك شخصى مسئۇل درلر.»

بخارا حكومتىنىڭ او وقىلدەكى احوالىنى بىلە تورغانلارغە معلوم دركە بخارانئك تمام تنجلاشمىسىغە اوشبو تىلغراف كفایە قىلا ايدى. لكن روس ايلچى خانەسى اوشبو تىلغرافنىڭ اهمىتىنى بخارا حكومتى كۆزىندەن توشوردى: «اگر بخارا حكومتى ثبات قىلسە مرکزىدەكى دوستلىر واسطەسى بلهن اوشبو تەدىلەردىن قوتولماق ممكىن ايكانلىكىنى» آڭلاتدى.

اوشبو تىلغراف مضمونى آغىزدىن آغىز خلق آراسىغە تارقالىب عكس الحركتچىلرنئك روحلەنى سوندردى و اصلاحات طرفدارلىغە يىڭى اميدىلر بىردى. لكن بخارا حكومتى مونئك هم چارەسىنى تاپدى: [469]

«روسييە حكومتى قازالى شەھىيغەچە تۈركىستان ادارەسىنى جنابعالىغە تاپشوردى» كېلى ابلە فرييانە بىر شايىھەنى رسمي آدمىلر واسطەسى بلهن تارقاتىدى. حتى قوشىبىكى آدمىلرى و امير محىملرى بعضى سادە دل سپاھلەردىن ابلە سوداگىرلەردىن سىونجى اسىمى بلهن چاپانلەر هم كىدىلر.

اوشبو شايىھە سايەستىدە عكس الحركت تىكار قوتلاندى.

اما بخارا حكومتى مذكور تىلغرافغە عملى صورتىدە قاندai اش كورسەتىدى؟: مشھور عكس الحركتچى برهان الديننى شهردىن چىقارىب كاگاندەكى اوز چەھارباغىگە يېرلاشدۇرۇپ مونئك اسمىنى «حبس» قويدى.

عكس الحركتچى مفتىلىرىن ملا دوستنى قارشى ولايتىغە قاضى قىلىپ يوبارىپ مونئك اسمىنى «نفى» قويدى. حالبۇكە ملا دوست قارشى قاضى لەغىگە يەنە اون يىل

Милюков¹
Керенский²
3: گاگان

اميرغە صداقت بلەن خدمت قىلغاندن كىيىن ياخشىر، ياخشىسەن دىلەن بخارا حكومتى عكس الحركتچىلرغە جزا بىرامن دىب اجنبى لرنى آلداتىپ حقيقتاً عكس الحركتچى باشلغى بولغان ملا دوستىخە كاتته مکافات بىرىدى.

بخارا حكومتى عكس الحركتى قوزغاتغاندن كىيىن مصنفى بخاراغە رئيس قىلدىغى دىك اصلاحاتغە قارشى لغى اوچون قارشى غە اوزاتلغان مىزايى اوركنجىنى هم بخاراغە چاقىرىپ كىلىتوردى.

مىزايى اوركنجى مشهور و معروف بىر عكس الحركتچى، طبعتاً كوب خونخوار و ئالىم بولدىغى اوستىغە نصر الله قوشىيىكى دن نىچە يىل لىك انتقامىنى آلىپ قوشىيىكى لىك منصبى غە اوزى اىگە بولش، بىنچى مقصىدلەندىن دىلەن. [470]

شونك اوچون اوشبو حريف عكس الحركتچىلرغە: «داد قوشىيىكى قولىندىن دىلەن، جابعالىئڭ هېچ بىراشدىن خېرىلى يوق، هەر بىراشنى نصر الله قوزغاتغان» دىر ايدى. باشقە ياقدىن ياشلىنىڭ نمايندەلىنى كوروب: «اوشبو جنجالى نصر الله قوزغاتدى، اگر قوشىيىكى لىك منصبى مىڭ تابشورولسە اشلىنى بىر كۈنگە توزاتارمن» كېيى وۇدەملەر بىرە ايدى. ذاتاً نصر الله قوشىيىكى ايكى يوزلۇك منحوس سىاستى بلەن هەر ايكى طرفنى هم، اوزىندىن نفترت قىلدۇرغان ايدى:

باشدە اصلاحاتغە بىر آز جىدیراڭ كىرىشىدەن عكس الحركتچىلر آنى مطلقاً اصلاحات طرفدارى ساناماقدە ايدىلر.

صوڭ كونلاردا اصلاحاتغە ساوق قاراب، فتنە قوزغاتغاندن كىيىن آچىقىن آچىق عكس الحركت طرفدارى بولوب چىقىدىغىندا ياشلىنىڭ اميدى بوتون اوشبو ذاتدىن اوزولغان ايدى. منه شول وقتىدە يەنە بىر اوپۇن اوپىنالدى. (تفصىلى كىلەسى بىندە)

بخارا حكومتى چارشنبە كونى ۱۲ آپريل دە ياشلر بلەن ياراشماق چارھىسىگە كىرىشدى. روس اىلىچى خانە مأمورلىنى آراغە قويوب ياشىلدەن ۱۲ نفر و كىل چاقىردى.

یاشلر: بخاراغه کیلگان روس عسکرلرینڭ وکيللىرى، کاگان اجرائىه قومىتەسى، کاگاندەكى اشچى و عسکر نمايندەلرى هم کاگاندەكى تاتار [471] جمعىت خىرييە سنڭ هيئت رياستى بلهن قوشمه بىر مجلس ياساب اوشبو مسئلەنى مذاكرە قىلدىلر. مجلس كوب تارتىشمەدن كىيىن 12 نفر وکيل يوبارشغە قرار بىردى.

پنجىشىبە كونى 13 آپريل ده ايدى. ياشلردىن بىرىسى كىلىپ اوشبو قرارنى بىرلىك معلوم قىلدى:

من، خستەلۇق و ايسىتمە آراسىندا تام عصىت بلهن اوشبو قراراغە قارشى كىلدىم، «بخارا حكومتىنىڭ مقصدى اوشبو اشدن 12 نفر رەھبرلىنى توزاقغە توشوروب مەحو قىلماقدەر» دىدەم.

ياشلر نمايندەسى: «بز عمومى قوشمه جمعىتىڭ اتفاقى ايلە اوشبو قراراغە كىلدىك، ايمدى بىر قارادىن قايتىپ بولمايدى» دىدى.

من: «مادامكە اوشبو قرار اجرا قىلۇر، اولمەككە حاضرلانىپ بارڭى! هم ياراقلانڭى! تاكە اولدورلۇگاندىن بورۇن، دشمنلىكزدىن بىش آلتى نفرنى جەنمە يوبارا آڭىز!» دىدەم.

جمعە كونى 14 آپريل 6 نچى رجب دە بخارا ياشلرندەن: ميرزا محى الدين، ميرزا عصام، ميرزا عبد القادر، فيض الله خواجه، محى الدين مخدوم، ملا شريف و باشقەلر 12 نفردىن عبارت بىر هيئت توبلانىپ قافقازلى و تاتار قارنداشلردىن هم بىر ايکى نفر بولرغە قوشولوب مىلىلر و شولكە رفاقتلىرى بلهن بخاراغە جونادىلر. بخارا و گزالىغە بولرنى ميرزاى اوركىنجى قارشى آلىپ ارکىگە ايلتىپ قوشىيکى حولىسىدە يېرلاشدىرى. [472]

جمعە نمازىندەن كىيىن وکيللىنى رحيم خانى مەھمانخانەغە ايلتىدىلر. اوشبو مەھمانخانەغە قاضى¹ كلان، رئيس، بوتون مفتى لر و بارچە سرکرددەر، هم عكس الحركتچىلرنىڭ وکيللىرى، دربار اھلى حاضر بولدىلر. امير هم، مجلسنىڭ تورىغە كىلىپ اولتوردى.

عكس الحركتچى وکيللىرى هىچ بىر مقدمە سز «بز استە مايمز، بز شريعت استە رمز، بزگە اصلاحات و حریت كىرەك ايماس...» دىب غوغۇغا قىلماقدەه ايدىلر. او زماندەكى مفتى عسکر عارف خان: «بز يىتى يوز يىدىن بىرى مسلمانىز (?)، بز

¹: قاراضى

مسلمانلقدن قايتمايمز» دىب تاوشى يتشكانچە داد دىمەكده ايدى. سركردەلدن تورسونخواجە اوغلى توره خواجە ميللىرغە قاراب: «توره بز قبول قىلمايمز، بىنى آتو قىل» دىب باغرە ايدى.

خلاصە فاجعەلردن كوز يومولسە اوшибو مجلس، بىر مىسىحىكە صحنتەسىنى كوز آلدندە كورساتە ايدى.

ياشىردىن برى اميرغە قاراب: «تقصىر، بولرغە آڭلاتڭىز! اصلاحات فرمانىنى بز چىقاردىكمى ياكە سز؟ سىنڭ فرمانڭىزگە بولر قارشى كىيلدىلرمى، ياكە بز؟» دىدى. امير مجلس دەكى لرغە قاراب: (ياشىرغە اشارت قىلىپ) «بولر ھم، شريعتە موافق بولسون دىدرلىر، بولر ھم منڭ صادق تبعەم» دىدى. شو بلەن اورنى دن توروب اوز خصوصى اوبيغە كىتدى. [473]

اوшибو وقتە مهمانخانە آيوانلىرىنىڭ آستى، تخت میدانى مسجد جامعنىڭ آلدى بوتون بلواچىلر بلەن تولغان ايدى.

بلواچىلر: «اوшибو ۱۲ نفرنى بىنڭ قولمىزغە تاپشورڭ، بولنى پارچە - پارچە قىلايولوك» دىب فرياد قيلا ايدىلر.

قوشىيکى آدملىرى مهمانخانەدە كى آدملىنى تاشقارىغە چىقاردىلر. ميللىر بلەن شولكە ھم قوشىيکى حوليسيغە كىتدى، مهمانخانەدە يالغۇز ياشلىر و كىلىرى قالدىلر. اما تاشقارىدە كىلر: «اوшибو اون ايکى نفرنى اولدورمەك لازم» دىب باغرماقىدە ايدىلر. توره قىل ھودىچى كىلىپ «قوشىيکى حوليسيغە يوروڭلر» دىب و كىلىرنى تكلىف قىلىدی.

وكىلىر: «بو يىرده يېغىلغانلار بىنى اولدورمەك استەيلر، مادامكە بىنى اولدورمە كچىلر، اميرنىڭ اوينىدە اولدورسونلار، بىز تاشقارىغە چىقمايمز» دىدىلر.

ھودىچى: «من متىدى، سزگە هېيج بركىمسە تعرض قيلا آلمايىدر» دىدى.

وكىلىر: «بىنڭ كۈلەم¹ سزگە تولا ايماس، بىنڭ سىزگە امنىتىمز يوقىدر» دىدىلر.

ھودىچى كىتدى، يەنە باشقە بىر مأمور كىلىپ تاشقارى چىقىشىغە تكلىف ايتدى.

وكىلىر اوшибو مأمورغە ھم رد جوابى بىرېب «بىنى ميللىر بلەن [474] شولكە مسئولىتى اوز بويونلىغە آلىپ كىلىتۈرگانلار ايدى، بو يىردىن چىقىشىز ھم آلدەن باشقە

¹: كۈلەم

ممکن ايماس» ديديلر.

عاقبت ميللىر بلهن شولكە بالذات چىقىب يىلغان بلواچىلرنى تارقاتىب ياشلر وکىللرىنى قوشىيکى حوليسىغە آلىپ باردىلر.

نصر الله قوشىيکى: «بز اصلاحاتنى استه مايمز، قىلغان حركتىرمىزدن توبه قىلدك» مضمونىنده بىر خط يازدۇرۇب كىلىپ ياشلر وکىللرىنى اوشبو خطنى امضا قىلىڭلەر دىب طلب قىلدى، وکىللەر اوشبو طلبنى رد قىلدىلر. ميللىر كىلىپ امضا قىلىڭلەر دىب اصرار قىلدى.

وکىللەر: «روس ايلچى خانە سىئىڭ باشلغى ميللىرىنىڭ طلب و اصرارى بويىچە امضا قىلدك» دىب قول قويامز ديديلر. لەن اوشبو شرطنى ميللىر قبول قىلمادى، خط هم امضالانمىاسىن قالدى.

بلواچىلر ساعت بساعت وکىللەر تورغان اويعە هجوم قىلماقچى بولا ايديلر. (بخارا حکومتىنىڭ مقصدى بلواچىلر قولى بلهن ياشلر وکىللرىنى اولدۇرمهك ايدى. زира اگر حکومت نئك شونداق فاسد بىر مقصدى بولماسا ايدى، بلواچىلرنى ارك اىچىكە يول بىرماس ايدى.)

وکىللەر قوشىيکى اوينىدە محبوس و محصور كېيىپ ايديلر، اگر اويدىن چيقا قالسەلر تلف بولشلىرى انىق ايدى. [475]

غروب وقتى بولغاندىن كىيىن حکومت مأمورلىرى بلواچىلرنى اركدىن چىقاردىلر. لەن فتنهچىلر رىكستانىدە وکىللەر چىقىشنى كوتوب تورا ايديلر.

ميللىر، وکىللەرگە: «سزنىڭ آراڭىزدىن روس رعىيەسى بولغان مسلمانلرنى اجراتىب كاگانگە اوزاناتمىز، باشقەلرگۈز، قاچان رىكستان تىنجلانسى چىقارسىزلىر» دىدى.

اوشبو تكلىيفنى نە ياشلر وکىللرى، نە روس رعىيەسى بولغان مسلمانلر قبول قىلمادىلر.

ميللىر وکىللەرنىڭ تلف بولوشلىريغە قناعت حاصل قىلغان ايدى. شونئىڭ اوچون روس رعىيەلىرىنى بولرنىڭ آراسىندىن اجراتىب دوستى و متفقى بولغان بخارا حکومتى مىحتەم بولغان بىر مسئۇلىيەتن قوتقا راماچى ايدى.

صوڭرا ميللىر، وکىللرىنى شول حالغە قويىب اوزى كىتمەكچى بولدى. موڭا قارشى وکىللەر: «سز بىزنى تأمینات بىرىپ اوشبو توزاقغە توشور دىگۈز، ايمدى بىز سزنى كىتمەك كە قويىمايمز، اگر اولدۇرولسىك سز بلهن بىرگە اولدۇرولامز باشقە اش ممکن ايماس،

والسلام» دىدىلر.

كاگاندە حركت

جمعه كونى ساعت بىش بولدى، آلتى بولدى، نهايت كىچقورون بولوب وكىللردن هىچ بر خبر آنمادى. [476]

بو حالدىن كاگاندە كى ياش بخارالىلر، كاگاندە كى اشچى و عسکر نمايندەلىرى تشويسىگە توشدىلر. تىليفون واسطەسى بلهن بخارا حكومتى ايله سوپراسىب وكىللر توغرىستىن هىچ بر آچىق جواب آلامادىلر.

عاقبت بخارا دروازەسى آستىنده يېرلاشغان روس عسکرىگە ماجرانى آڭلاتىب وكىللرنى قوتقارماقنى آندن التماس قىلىدىلر. كاگاندە كى بوتون روس و مسلمان انقلابچىلر ياراقلانىب وكىللرنى قوتقارماق اوچون بخارا يولىغە توشدىلر.

بخارا دروازەسى آستىنده كى روس عسکرى، مىلىيرنى تىليفوننە چاقریب: «فۇرا وكىللرنى قوتقارش چارەلىرى كورولسۇن، اگر وكىللردن بىرانتەلىغە بىران ضررىتىشى، بىنڭ اوقىزنىڭ نشانەسى اول سىن بولورسۇن» دىدىلر.

مىلىير، اوшибو تەھىيدىن كىيىن جىدى تشبىتلر قىلىشىغە مجبور بولدى. نصر الله قوشىكى دىن 15 دقيقە آراسىنە رىيكتستان دن بلواجىلرنى قاولا تاماقنى قطعى بىر اولتوماتوم¹ صورتىنده طلب قىلىدى. اوшибو قطعى طلب دن كىيىن رىيكتستان بلواجىلردىن تازەلاندى.

[477]

و وكىللرنىڭ قوتولوش يوللىرى آچىلدى (اوшибو واقعە ھم آچىق كورساتدىكە ايلچى خانە بلهن بخارا حكومتى متفقاً ياشلىرنى توزاقغە توشورگان اىكانلر.) ميرزاى اوركنجى حكومت تامانىندن وكىللرنى كاگانگە ايلتىب قويىماقغە مأمور بولدى.

ميرزاى اوركنجى «قوشىكى آدملىرى بىزگە رفاقت قىلىماسونلر، زира آلرغە اعتماد يوق» دىب اوшибو سوء قىصدىنى يالغوز نصر الله قوشىكىنىڭ اوستىغە تاشلاپ اوزىنى آفلاماقچى ئىدى. حالبۇكە اوшибو توزاق بوتون حكومت اركانىنىڭ اتفاقى و ايلچى خانەنىڭ اشتراكى بلهن قورولغان اىدى.

¹ УЛЬТИМАТУМ

و الحاصل وکيللر اركدن چيقيب، رىگستاندە حاضرلانغان حکومت عرابەلرigne مينديلر. باشقە براي ييرده ينه براي توزاق حاضرلانغان بولماسون دىب معروف يول بلهن چىقماى، حضرت امام دروازه سىندەن چيقيب كاگان يولىغە توشدىلر. ياراقلانىب بخاراغە باراياتغان كاگان انقلابچىلىرى بلهن يولده اوچراشىب ايسن، امان ساعت 11 لرده كاگانگە كىلدىلر. [478]

نصر الله قوشىكى نئك اوشبو سوء قصدىنى ياشورمەك ممكىن بولمادىغىندە مىللەر «ايىدى نصر الله قوشىكى نى بىكار قىيش لازم بولدى» دىب اوزىنى آقلا ماقدە و هم مىرزاي اوركنجى بلهن دوستلىق يولى آچماقدە ايدى. حالبو كە اوشبو سوء قصد يوقارىدە آيتكانمىزدىك بوتون استبداد اھلى نئك اشتراكى بلهن بولوب ايدى.

[480]¹ [(479)]

- ٢٠ -

نصر الله قوشىكى، مىللەر و شولكەنى بىكار قىيش

جمعە كونى قورولغان توزاق نتيجه سىnde، ياشلر و كاگان انقلابچىلىرى نصر الله قوشىكى داخل بولدىغى حالدە بخارا حکومتنىڭ بوتون اركانىگە نفترت اعلان قىلدىلر. بخارا حکومتى مىللەرنىڭ مشورتى ايلە گويا كە انقلابچىلىرنىڭ حسن توجھلىرىنى قزانماق اوچون نصر الله قوشىكىنى بىكار و آنڭ اورنىغە نظام الدین اوركنجىنى قوشىكى قىلدى. بخارا حکومتى اوشبو حرکتىدە بر اوق بلهن ايکى قوشنى اووردى: بر ياقدن اجنبىلەرنى و مطبوعات عالمىنى «ياشلرغە سوء قصدى اوچون نصر الله قوشىكى بىكار قىلندى» دىب آلداتا، ايكنچى ياقدن، اصلاحاتى طرفدارلۇنى عكس الحركىچىلر آلدندە آچىقىن آچىقىن ثابت بولغان نصر الله قوشىكىنى بىكار قىلىپ عكس الحركىگە يائىڭى بر روح، يائىڭى بر قوت بىرە ايدى. [481] بخارا حکومتى اوشبو حرکتى بلهن باشقە بر كاتته منفعت هم قولغە كىرگۈزدى²: هر

¹ قوليازىمەدە ورقلى رقملىرى كورساتلىگاندە 479 نچى ورق توشوروب قالدرلۇغان.

² ا: كىركىگۈزدى

حالده باشقه مأمورلرندن معتدلراق بولغان نصر اللهنى اش باشندن قاولاپ آنڭ اورنىغە ئالىم، خونخوار، غدار و عكس الحركىنىڭ روحى متابىسىدە بولغان مىززاي اورگنجىنى كىلىتۈرۈپ اصلاحات مسئلهسى نارى تورسون بوتون ياشلىنىڭ حىاتلىرىنى ھم تەھلکەگە قويغان ايدي.

شنبه كونى آقشام 15 نچى آپريل دە كاڭانىڭ عمومى قوشمه مجلسىدە مىللىير بلهن شولكەنڭ ايسكى و ياكى حركىلىرى مذاكرە قىلىنى، بخارا حكومتىڭ اصلاحاتىغا ياشلىغە قارشى اويناغان اويونلريغە بولرنىڭ ھم، اشتراكلىرى ثابت بولدى. شولكەنڭ بخارا قاضى كلانى برهان الديننى ياشلىغە قارشى حركىتكە اونداب يازغان مكتوبلىرى مجلس دە اوقولدى. نتيجه دە مىللىير بلهن شولكەنى قاماماق قرارى قبول قىلىنى. بو احوالنى آڭلاغان شولكە كاڭاندن قاچىب كىتدى. اما مىللىير حبس قىلىيپ روسييەغە اوزادىلدى. لكن بخارا ياشلىرى اوچون بو اشىدىن بىر پوللۇك فايدە كىلمادى. زира ايلچى خانە اشلىرى وقتىيچە مىللىير [482] و شولكەنڭ كولاڭەلرى¹ بولغان «وېدىنسكى» قولىغە تابشورلدى. ايلچى خانە خدمت قىلماق اوچون تاشكىدىن مخصوص مأمورلر كىلىكان بولسلەر ھم، بولدىنە اميد يوق ايدي. زира بولركىزىال گوبورنا طورلر مىزاخانە لرنىدە تىرىيت تابكان نىكاالاىنىڭ صادق بىندەلرى بولوب بخارا اشلىرىنى وېدىنسكى املاسى بلهن يوروتمە كىدە ايديلر.

- ۲۱ -

ولايىلدە اصلاحات فرمانى

بخارادە اصلاحات فرمانى اعلان قىلغان كوندە ولایت حاكملىغە ھم، فرمانىڭ مطبع نسخە سىدىن يوبارلىدى. اما نىمە اشىر قىلماق توغرىسىنە قورغان بىكىلرە آچىق تعليمات، توزۇك دستور العمل بىرلەمەدى.

لكن كرکىدە منتظم بىر ياشىر تشكيلاتى بولىدىغى سىبىلى مرکز ياشلىنىڭ آلداقلىرى تعليمات بويىنچە كرکى حاكمىگە بارىب، امير يوبارگان اصلاحات فرمانىنى اعلان قىلىشىنى طلب قىلدىلر، كرکى بىكى؛ قاضى، رئيس، زكاتچى، باشقە عملدارلر ھم ايل ياشى [483]

¹: كولاڭەلرى، ب: كولاڭەلەر، م: كولەنكەلەر

اولولرینی یيغناق قىلىپ فرماننى رسماً اعلان قىلدى. ياشلر؛ بىك، قاضى و رئيسى نى آلداي سالىپ طنطنه لى بر نمايش قىلىدilar، كركى زندانىنده چوروب ياتغان گناھسز محبوسلرنى آزاد قىيلدردىلر. «حرىت باعچەسى» اسمىنده بىر باعچە آچىپ چايىخانه و آشخانەلر ترتىب بىرىپ خلقنى يىغىب تشویقات قىلا باشلادىلر.

بخارادە قوزغالغان عكس الحركت خبرى ايشيتلەكاندىن كىيىن كركىنڭ قاضى و رئيس، امير عملدارلىرى آنده هم شاو شوكتارىب ياشلرنى قىسا باشلاغان بولسەلر ھم، او يېرددە كى روس عسکرى و روس انقلابچىلىرى حمايمەسى سايەستىدە ياشلرغە اونچە ضرر يىتكۈزا آلمادىلر.

قارشى و شهرسبز كىيىن بخارادەن ياشلرنى قاماماق امرىنى آلدى. [484] بىرمادىلر. شىرآباد حاكمى تامانىن ترمىدە توراتورغان بىكچە فرماننى اعلان قىلغان بولسە هم، بىرگەنلىكىيىن بخارادەن ياشلرنى قاماماق امرىنى آلدى. حصار و آنڭ تىوهەكىنده كى بىكىلر ھم، اصلاحات فرمانىنى آلار، آلماس، ياشلرنى قاماماق و بخاراغە اوزاتماق امرىنى آلدilر.

بخارادە عكس الحركت قوزغالشى ايله برابر، مرکزى حكومت تامانىن بوتون ولايتىراغە «ياشلرنى قاماڭى!» دىب بىر بويروق يوبارلىگان يىدى. او شبو امر، هر بىر ولايتىدە كمال موققىت بلەن اجرا قىلىنى. او وقتى خزار حاكمى بولغان اميرىنىڭ عمكىسى اكرم خان، بوتون قوتى بلەن اشىگە كىرىشدى: خزار آشا اوتاتورغان ھر بىر يولچىنى¹ «سن جىدىد» دىب آلىپ قاماى بىردى. حتى تىمور يول استنسەستىدە² مخصوص مأمورلر قويوب وگان اىچىنده كوزگە كورونگان سمرقندلى و بخارالى مسافىلرنى قامادى. مسافىلر، تىمور يول خدمتكارلىنىڭ ياردىملرى بلەن اوزلىرىنى زوررغە قوتقارا ايدىلر.

ايىكى چارجوى شهرنەدە هم فرمان اعلان قىلىنمادى. فقط ياشلر تامانىن وكىل بولوب چارجويعە بارگان مدرس عبد الرحيم خان بلەن فتح الله خواجه، ياشى چارجويدە فرمانى اوقوب خلقۇغە توشۇنتوردىلر. لكن چارجوى حاكمى محمد يونس و قاضىسى عبد الله خواوجه اوشبو مراسىمە اشتراك قىلمادىلر.

¹: يولچىنى
²: < станция

[485]

- ۲۲ -

بخارا حکومتىڭ اصلاحاتى قارشى جدى تىبىرلىرى

آپريل آخرلىرى روسىيەنڭ موقت حکومتى پريشانلىقغە اوچراغان كونلرى ايدي. موقت حکومت ايکى يوزلك سياست توپۇب روسىيە محتكىشلىرىنى اوزىندىن ممنۇن قىلا آلمادى. وزىرلىرى تىبىلى، ادارەلر تنظىمىي بلهن اشلر بتمادى. عصرلىدن بىرى گرفتار بولوب كىلىدكلىرى قوللقدن قوتولغان روسىيە اشچى و عسکرى بوتون معناسى ايله آزادلۇق تىلامە كىدە، بوتون جهاننى قانغە باتورغان منحوس عمومى محاربەغە قارشى حرکت كورساتمە كىدە ايديلر.

موقت حکومت بولسە آزادلۇق بلهن روحى كوتارلىگان خلق حسىاتىندن استفادە قىلىپ ياخى كوچلر بلهن اوروشكە كىرىشمە كىچى، روسىيە سرمایهدارلىرى و آئرنڭ متفقلرى بولغان ياوروپا جهانگىرلىرىنىڭ كىفلىرىگە قاراب اويناماچى ايدي.

شونك اوچون بخارا مسئلەسى مرکز حکومتىڭ ايسىندىن چىقغان و بخارا طالۇي نىكالاى عەهدىندە كى دىك بوتون تاشكىندىغە باغانلۇغان ايدى. [486]

بخارا حکومتى اوشبو فرصنەن استفادە قىلىپ عكس الحركتىگە ياخشىگىنە رواج بىردى. ملالر تامانىندن سايلانغان و كىللەرنىڭ هر بىرىگە كاتته عمللى، بىوك منصبلى احسان قىلدى. ملە چاپان كىيپ يورگان ملا قطب الديننى صدورلۇق عملى و مفتى لىك منصىيغە مىنگۈزۈپ آڭا كىميخاب چاپانلار، آلتون ابزاللى آتلار بىردى. عباد اللهنى هم مفتى قىلدى. عبد الرؤوف كاروان باشىغە ايشىك آقا باشىلەك، جورە بىكگە توقسابەلۇق عمللىرى احسان بىوردى. باشقە مىدە چويدە عكس الحركتىچىلىرىنى هم، قوروق قويىمادى، هر قايسىلىرىغە حاللىرىغە ياراشا عمللىر و آقچەلر اولا شدى.

بخارا حکومتى حالا هم، اوزىنى اصلاحاتىق طرفدار و خلقنى قارشى كورساتمە كىچى ايدى: آراسىرەدە بخارا واقعەلىرىنى تفتىش اوچون تاشكىندىن كىلاتورغان نماينىدەلر آلدигە، و كىللەرنى آلداي سالىپ مىڭ، ايکى مىڭ آلدانغان خلقنى توپلاپ چىقارا و بولر «بز اصلاحات و حریتىنى استەمايمىز» دىب باغرالرى ايدى. شو بلهن بخارا حکومتى گويا كە اوزىنى آقلار ايدى.

[487]

فتوا و تجدید اسلام

ملازلر تامانندن قطب الدین، ملا خالمراد، عباد الله، مظفر خواجه و شفقت خواجه لرنئك وکيل سايلانغانلقلرى يوقاريده يازلغان ايدي. اوшибو وکيلردن مظفر خواجه بلهن شفقت خواجه اعتدال بلهن حرکت قيليب حکومت کيفيگه کوب اويناما ديلر. اما قطب الدین، ملا خالمراد و عباد الله مخدوم بوتون خلقنىڭ جانينى، ايمان و وجданىنى اوز قوللىغە آلديلر. بولر «اگر جديدلر و جديدلر بلهن مناسبىدە بولغانلر، رسميًّا قيليب قايتا دن ايمان كيلتورما سەلر، خاتونلرى طلاق، قانلىرى حلال و ماللىرى مباح» مضمونىدە بر فتوا يازىب زور و جبر بلهن بوتون مفتىلىرىن مهر باسىرىدىلر. يالغوز تاتار ملا صديق روسىيە رعىيە لىكىن دن استفادە قيليب اوшибو فتواغە مهر باسامادى، وکيلر آڭا تعرض هم قيلا آلماديلر. داملا حاجى اكرام بو احوالنى كوروب قوشىكى نظام الدين اورگنجىگە مكتوب يازىب اوшибو حركىتنئك شريعت يوزه سىدىن درست ايماسلىكىنى آڭلا تدى. حکومت، اوز کيفيگە قارشى بولغان اوшибو مكتوبىنى آلغاندىن كىيىن داملا اكرامنى خزار شهرىغە بدرغە «سورگون» قىلدى. [488]

ملا وکيللىرى و آررغە اييرگە شىگان كاسەلىسلر مذكور فتواغە سويانىب خلقىغە قىلماغان جور و ظلملىرى¹ قالمادى:

كوجەلدە، گىذرلەدە هر بر كىيمىسىنى «سن جىدى» دىپ توتالر، آردىن كوب آقچەلر اوندورغاندىن كىيىن مسجد آلدىغە چىقارىب جماعت آراسىدە كمال رزالىت بلهن بىچارەغە ايمان عرضە قىلالر، هم خاتونىغە ياكىدىن نكاح اوقويلر ايدى.

باي و آبروili راق آدملىغە وکيللىر، ياشورون آدم يوبارىب آنڭ جىدىلك بلهن متهملىكىنى آڭلا تالر. طبىعى اوшибو بىچارە وکيلرنىڭ هر بىرگە قولىدىن كىلگۈنچە رشوه تقدىم قىلىپ، كاتته مجلسلر قورا، وکيللىر و آررغە قاراشلى كاسەلىسلرنى چاقرىب طنطنهلى ضيافت قىلا و شو بلهن اوزىنى آقلار ايدى.

احوال مونداق بولغاندىن كىيىن بخارا ايچىنده اصلاحات سوزىنى آغزغە آلماق نارى تورسون هىچ بر كىيمىسى ايسىگە هم تو شورا آلماس ايدى.

¹: ظلملىرى

[489]

- ۲۳ -

ياشلرنڭ اشلىرى و شوراى اسلام جمعىتى

ياشلر كاگاندە توروپ اصلاحات فرمانىنى عملغە كيلتورش اوچون بر نىچە كون چالشغاندىن كىيىن، بو ياقىنلاردا اوز طلبلىنىڭ حاصل بولما سلىغىيگە قناعت پىدا قىلىدىلر. شونڭ اوچون كىيلەسى كونلرگە حاضرلانا ماقچى بولوب كاگاندە «شوراى اسلام» اسمىندە بر جمعىت ياسادىلر. اوшибو جمعىت آراسىرەدە بىاننامەلر باسدوروب خلقغە تارقاتا و اوز اعضا سىدن بولوب بخارا حكومتىڭ قولىغە توشكان كىمسەلرنى كاگاندە كى روس انقلابچىلىرى واسطەلرى بلهن قوتقارا و بخارادىن مهاجر بولوب چىقغانلرغە هر تورلى ياردىم كورساتا ايدى.

جديد - قدىم مسئله لىرندىن هىچ خېرىلىرى بولما دىغىي حالدە ملاڭلار و كىيللىرى و بخارا حكومتىڭ هېجوملىرىغە اوچراڭان فقير و كىمسەسز مظلوملر، اوшибو حالنى كوروب «شوراى اسلام» جمعىتىغە يازىيلا باشلادىلر. بو سايىدە موقتى بولسە هم، اوزلرىنى ناھىق و وحشيانە تعرضىلاردىن قوتقارا ايدىلر. شونڭ اوچون آز فرستەدە شوراى اسلام اعضاسى خىلى كۆپايدى. [490]

شوراى اسلامنىڭ مرکزى كاگاندە بولوب بخارانڭ اكىر ولايتىلرندە ياشورون شعبەلرى بار ايدى. شوراى اسلام اعضا سارى بخاراغە كرىب چىقالار و بخارا اىچىندە اوپىلرندە ياتا آلالر ايدى. شونڭ اوچون كاگانگە مهاجر بولوب چىقغانلرنڭ كۆپنچىلىرى اوز اوپىلرە قايتىپ كردىلر. فقط هر هفتە جمعە كونى عمومى مجلس اوچون كاگانگە يېغىلار ايدى.

يالغۇز بول سطرلىنى يازغۇچى ۲۵ قاتلا عمليات جراحىي¹ كوروب ۵۲ كون خستەخانەدە ياتىپ بر آز ساغالغاندىن كىيىن بخارادىن بوتون هجرت قىلىپ سمرقندىغە كۈچدەم. منڭ رفique فلاكتىم بولغان حاجى مير بابا ساغالغاندىن صوغۇن اوز اوپىغە كىرىب شوراى اسلامنىڭ عمومى مجلسلىرىغە دوام قىلماقىدە ايدى.

¹: عمليات حراحىي

- ٢٤ -

بخارا حکومتىڭ حركىتلرى

بخارا حکومتى^١ روسىيە موقۇت حکومتى تامانىندن بوتون خاطرجمع بولوب كاگانىن روس عسکرلىنى كورچورمەككە^٢ موفق بولغاندىن كىيىن ١٣٣٥ هجرى شوال آيلرنده يعنى اصلاحات فرمانىندن تام [491] اوچ آى اوتكان چاقىلدە، اصلاحاتنىڭ سوڭ نشانەسى بولغان قاضى كلان ميرزا شريف مخدومنى بىكار قىلىپ مشهور و معلوم عكس الحركىتجى برهان الديننى تكرار قاضى كلان قىلدى. نصر الله قوشىكىنىڭ تىدىرى بىلەن بىر يىل بورون يكە باعگە حاكم قىلىنib امير اطرافنىن قاولانغان مشهور مستبد و معلوم ناموسىز امام قىل ھم بوكۇنلرده بخاراغە كىلكان و اميرنىڭ بوتون اختيارىنى اوز قولىغە آلغان ايدى. امير، غىجدوان تومانىغە سياحت قىلىپ عكس الحركىتجى ياخشى خدمت كورساتگان جلال الدين امين، عبد الله باى بېچە و باشقە بر نىچە ذاتىرغە عمللىر خلعتلى احسان قىلىپ كۆڭلىرىنى كوتاردى. ديمەك، بخارا حکومتى اوز كىفييگە موافق مملكتىنى تىجلاڭىندردى. لەن ملالىنىڭ افراط كارانە حركىتلرى امير و قاضى كلاننىڭ بىر آزىكىفلرىنى اوچوروب تورا ايدى:

ملالىنىڭ وکىللرى (كە حقىقتاً حکومت وکىللرى ايدىلر) خلقىن كوب آقچە اوندوردىلر و اميرىن آرزولىغە موافق عمللىر و احسانلىر تاپدىلر. مونى كورگان ايكنچى درجه دەكى عكس الحركىچىلر [492] قىسانچىق قىلا باشلادىلر. قارى عباد و نذر الله مخدوم كېيى بىر درجه دە عكس الحركىتجى خدمت قىلىپ كاتته وکىللردىك احسان و اعتبار تاپا آلماغان عكس الحركىچىلر غىرت بىلەن اشگە كىرشىدىلر، رشوه آلماغان آدملىرى و توبە قىيلدۇرماغان كىمسەلرى قالمادى، حتى قارى عباد اوزىزىگە اونجە قاراشمادىغى اوچون قاضى كلان برهان الدينىغە ھم يايپىشى. اوшибو باشباشدا قىلىننىڭ آلدaiينى آلماق اوچون قاضى كلان اميرىغە عرض قىلىپ قارى عبادنى بلجوانغە بىدرغە و رفiqueلىنندن بىر ايكى نفرنىڭ مأخذ و نصبلرىنى آلىپ تنبىيە قىلدى. شو بىلەن جىدىلرغا قارشى قوزغالغان عمومى

^١، ب: حکومت

^٢: كورچورمەككە

حركت بر درجه باسلدى. هىچ بر ملا براونى جديد ديمه كىفلىگە توغرى كيلمادى. زира آلرغە بولدى.

لكن بو اش قاضى كلان و بخارا حكومتىڭ كىفلىگە توغرى كيلمادى. حالبو هر وقت اوزىنى ميدانغە آتاتورغان بر توب وحشى عكس الحركتچى كيرهك ايدى. ملالرنىڭ كەموندن بويان اوزىنى ميدانغە آتماقغە هىچ بر ملا جسارت قilmاس ايدى. ملالرنىڭ كوبىنچىسى تنجلانغاندىن كىيىن يالغوز تورت وكىيل بلهن لازم بولدىغى وقت هىچ بر اش قىلىپ بولmas ايدى. شونڭ اوچون قاضى كلان كىچەكە بدرغەگە يوباردىغى¹ قارى عبادغە [493] بلىجوان غە يىتىشماسىن بورون بلىجوان ولايتىڭ رئىسىلك يارلغىنى يوباردى. قارى عبادنىڭ رفيقلرى بولوب مأخذلىرى آلغان كىمسەلرگە هم، اوّلكليرندن كاتتهراق مأخذ و منصبلىرى بىردى. اوшибو سايىده باسلغان عكس الحركتىڭ روحى تكرار و كمال جديت بلهن قوزغالدى.

- ٢٥ -

وكىللرگە و قاضى كلانگە قارشى حركت

ملالرنىڭ وکىللرى استبداد و ظلمى حددن آشوردىلر. هىچ بر ملا بولرنىڭ واسطەچىلغىدىن باشقە بىران منصبىغە يىتىشا آلمaitورغان بولدى. قاضى كلاننىڭ نوختهسى هم، بوتون بولرنىڭ قولىغە توشدى. شونڭ اوچون ملالر آراسىنده وکىللرگە قارشى دشمنق² اوسا باشладى. قاضى كلان هم، وکىللر قولىدىن تارلق چىكمە كده ايدى. زира هر بىر مأخذ، هر بىر منصب بولرنىڭ اختيارنده ايدى. بولرنىڭ راي و فكرلىرى سورالماسىن، قاضى كلان هىچ بر نرسەنى بىران كىمسەگە بىرە آلماس، حتى مرافعە و جنجاللىرنى هم، بولرنىڭ كىفلىگە كورا حل قىلماقغە مجبور ايدى. شونڭ اوچون وکىللرگە قارشى [494] قوز غالا ياتغان حركتىگە قاضى كلان هم ياردىم بىرىپ توردى و اوز اوغلينى بولرغە قارشى تشكيلات ياساماقغە بىوردى.

¹: يوباردىغى

²: دوشمنق

بر قسم ملالر قاضى كلانڭ اوزيگە قارشى قوزغالماقدە ايديلر. زира بو آدمىڭ قاضى كلان بولشىغە امير و دربار اهلىدىن باشقە آدمىر اونچە راضى ايماس ايديلر. اصلاحات بيهانسى بلهن بيكار قىلىنىپ تكرار قاضى كلان بولشى، مصنف كېيى اوшибو منصبىگە كوز تىككىان كاتته ملالرغە هم، يامان تأثير قىلغان ايدى. طبيعى بولر، اوز طرفدارلىرى آرالىنده قاضى كلانڭ قارشى فكر تارقاتماقدە ايديلر.

اوшибو حركتىردن خىبار بولوب تورغان ياشلر، بو «ناراضىلر» آرالىنده فكر تارقاتىپ آز وقتده ياشورون كاتته بر جمعىت وجودغە كىلىتىرىدىلر. لكن اوшибو جمعىتىغە يىغلغانلارنىڭ مدعالرى باشقە، باشقە بولدىيغىندن اشىڭ موققىت سز چىقىشى باشدىن بىلگولى ايدى. شونداق هم بولسە ياشلر «ياتىپ قالغانچە آتىپ قال!» مقالىغە عمل قىلىپ يەنە [495] بر تجربە گە كىرىشىدىلر.

جمعىت، وكىللرگە قارشى حرکت قىلماق اوچون كاتته و كىچك ملالردىن يوزلرچە امضا يىغىدى. قاضى كلان اتبااعندن باشقە بولغان جمعىت اعضاالرى قاضى كلانڭ هم، قارشى امضا يىغا باشلاadiلر. بولنڭ خەت حركتلىرى اوшибو ايدى:

تشكىلاتلىرى مكمل بولدقىن كىيىن حۆكمىتىگە مراجعت قىلىپ وكىللرنى بيكار قىلىرالر، بو اشىگە موفق بولدقىن صوغۇن قاضى كلانڭ هم عزلىنى طلب قىلار ايدى. خلاصە ۱۳۳۶ نىچى يىل ربىع الثانى آينىڭ باشلىرىنە مىڭ نفردىن آرتۇق ناراضىلر گروھى رىيكسitanڭ يىغىلىپ نمايش قىلىدىلر¹، جماعت اسمندىن قوشىيىكى آلدىغە نمايندە يوبارىب وكىللرنىڭ عزلىنى طلب قىلىدىلر. نمايندەر قوشىيىكى گە آيتىدىلر: «مادامكە اوшибو وكىller بىنڭ وكىللرمى اىكالنلر²، بىز بولردىن اوز وکالتىزنى آلدق. بولر، بىنڭ وکالتىز اسمندىن بوتون خلقنى تالادىلر، مأخذ و منصبلىنى غصب قىلىدىلر، خلقغە تەمتىلر قىلىپ رشوهلى [495*]³ آلدىلر، بىز مونداقغە وكىللرنى استەمايمىز، بىزگە وكىل كىرىھك ايماس...»

قوشىيىكى نمايندەلرگە يومشاڭ معاملە قىلىپ آيتىدى: «اوшибو وكىللر ظاهردە اگرچە سزىڭ وكىللرڭ كېيى بولسەلر هم، حقىقتە بولر جنابعالىنىڭ وكىللرى درلر. شونڭ اوچون بولنڭ بيكار قىيش سزىڭ حقىڭ ايماس، بلکە جنابعالىنىڭ اختىارلىرىنە در...»

¹: قىلىدىلر، ب: يوق، م: قىلىدىلر

²: اىكالنلر

³: قوليازىمىدە 495 نىچى رقم اىكى ورقىغە بىر پايتىڭ اوزىدە قويبلغان.

قزىب كىتكان نمايندەردن بر نىچەلىرى «وکىللر البتە بىكار قىلنەلر، لەن بىز بۇگەن بىلەن قناعت قىلمايمىز، بلکە بىز قاضى كلانڭ هم بىكار بولشىنى طلب قىلامىز. بىزگە مونداققە نادان، علمىز، احمق قاضى كلان كىرىھك ايماس...» دىدىيلر. قوشىيىكى، يەنە بولرغە يومشاڭ معاملە قىلىپ اىكى كون مهلت آلدى و «ايىكى كونگەچە جنابعالىغە عرض قىلىپ هر بر مطلبلىرىنى حاصل قىلدرامن» دىب جماعتنى تارقاتىدى. فوراً احوالنى امير، قاضى كلان و دربار اهلىغە آڭلاشتى. [496]

«وکىللر بىكار بولالار، من اوز باشمىگە مستقل قاضى كلانلك قىلارمن» دىب قوانىب اولتۇرغان برهان الدين اوزيگە قارشى قوزغالغان حركىتنى ايشيتىپ هوش باشىدىن اوچدى و «عصيان كارلرغە قارشى قاتتىغ راق تدىير قىلماق كىرىھك» دىب فوراً اميرغە عرض قىلىدى. اوшибو تدىيرده اوزيئىڭ اوغلى و كياوى هم قربان بولالر ايدى. لەن برهان الدين گە كورە مونڭ اهمىتى يوق ايدى. آڭا هر بر نرسەدن، حتى ناموس و ايمان دن هم عزيزراق بر نرسە بار ايدى. او هم «قاضى كلان لىك منصبى» ايدى. قايىسى يول بىلەن بولسە بولسۇن منه شول منصبىنى محافظە قىلماق لازم ايدى.

امير اوшибو واقعەنى تفتىش و حل قىلماق اوچون امام قل بىكىنى قوشىيىكى آلدигە يوباردى. امام قل، وکىللرنى قوشىيىكى آلدигە چاقرېب اوшибو مسئلەنى بىرگەلا شىب مذاكرە قىلىدىلر. وکىللر آيتدىلر: «بۇلر، يالغۇز بىزگە قارشى ايماسلىر، بوتون حكومتىگە قارشى آدمىردرلر. بوكۇن بىزنى بىكار قىلماقچى بولسەلر، ايرته قوشىيىكى، ايندىن جنابعالىنى بىكار قىلماقچى بولولرلر. شونڭ اوچون [497] بولرغە قاتتىغ جزا بىرمەك و باشلىقلرىنى اولدورمەك صلاح دولت عالى در.»

اوшибو مجلسىنىڭ نتيجە سىنە امام قل، بر نىچە آدمىرنىڭ اسلاملىرىنى رويخە قىلىپ آلىپ كىتىدى. كىچقورۇن اميردىن مخصوص سپارش كىلىپ برهان الدين ئىڭ اوغلى عثمان خان بىلەن كىياوى امين جاننى، معزول قاضى كلان ئىكىنى عبىد الغفور مخدوم بىلەن جىانى عبد الوكيلنى، شايخىسى شىخىئىڭ اوغلى هم، حامد مخدوم دىگان بىر معزول رئيسى امير دربارى ستارە مە خاصەغە آلىپ كىتىدىلر. بولردىن اولكى ايكاولرى و كىللگە قارشى بولوب قالامارلى هم و كىللرگە، هم قاضىكلانگە قارشى ايدىلر.

درباردە بولرنىڭ بوتون كىيملىرى ايكىلرندەن صوغورولوب سلەلرى بىلەن قوللىرى آرقەلىرىغە باغلانىب، سوارە آدمىرنىڭ كىتىگە مىنگۈزۈلوب آياقلرى آتنىڭ فارنى آستىدىن

چیلبور بلهن محکم باغلانیب، ایکاولری چارجویغه، ایکاولری قارشیغه و ایکاولری نور آتاغه اوزادلدلر - بدرغه قیلندیلر.

موی سفید مدرسلردن حاجی عبدالکریم، وکیللر و قاضی کلانگه [498] قارشیلغى اوچون کرمینه گە سورلدى. اوшибو گناھ اوچون يەنە بر نیچە مدرسلر منصبىن توشورلدىلر و بر مفتى هم بیکار قیلندى. شو بلهن قوزغالغان اختلال و عصيان بوتۇن باسلىدی. آند بلهن عهد و پیمان قىلغان مېڭلەرچە كىيمىسىلر جىم بولوب ناتاقلىينى چىقارمازىلر.

اوшибو واقعەدن ایکى سر، هر بر كىيمىسى گە يەنە بر قاتلا معلوم بولدى: بىرىسى: وکیللر حقيقةً ملالىنىڭ وکیللرى بولماين اميرىنىڭ و حکومتىنى ياساب چىقارغان وکیللرى ایكانلر.

ایكىنچىسى: اگر حکومت استەسە ملالىنىڭ اختلاللىرىنى باسا آلا ایكان. اصلاحاتىق قارشى قوزغالغان عكس الحركت، حکومتىنى اوز خواهشى و امرى بلهن قوزغالدىيغى اوچون باسلماغان ایكان.

[499]

- ۲۶ -

اوكتابر انقلابى و بخارا حکومتى

بخارا حکومتى اوكتابر انقلابىنden صوغون روسىيە مملکتنىدە واقع بولغان عكس الحركت و اختلاللىردىن استفادە قىلىپ شورالر حکومتىنى ھىچ تانا مادى. روسىردىن ويدىنسكى كېنىكالايدىن ميراث قالغان ذاتلر بلهن معاملە قىلا، بولرنىڭ كىڭاشلىرىگە قولاق سالا، بولرنى اوز خدمتىيغە آلىپ حمایت قىلا ايدى.

بخارا حکومتى اوكتابر انقلابىنden صوغون اوزىزىي مستقل سانادى، لەن اوшибو استقلالدىن مدنى صورتىدە استفادە قىلىپ مملکتنى آباد و تعمير قىلىشگە كىرشىمادى. آنڭ تىلەك و آرزوسى اوшибو استقلالدىن ایکى نرسە ايدى:

برنچىسى: هەر چە بادا باد موندىن ايللىك يىل بوروندەكى احواللىرنى ياكى فاجعە و

فاسادر بلهن تىركوزمهك.

ايكنچىسى: بوتون ياشلر و ياش فكلىلىرنى محو و نابود قىلماق ايدى.
بخارا حكومتى ئنه شول آرزولىرغە يتىشىمەك [500] اوچون حركت قىلا باشلادى.
نظام الدين اوركنجى قوشىكى لىك منصىغە اولتوروپ كمال دهشت بلهن «آس!»
«باس!» «كيس!» قانونى ايله اجرای حكم ايتى بىرىدى. قوشىكى آدملىرى ولايتلرغە،
تومانلرغە كىنت و قىلاقلرغە چىقار، قوللىرغە توشكان كيمسەلرنى «بو اوغرى، بو بدگشت،
بو اىغاڭ!» دىب توتوب قاضىخانە و مىرىشب خانەلدە قول و آياقلارغە كوندە بويونلرغە
كىشەن اوروب قاماتدرالر. بو بىچارەلرنڭ مالدار و ملکدارلرى بار و يوقلىرىنى قاضى،
مىرىشب و قوشىكى آدملىرغە صرف قىلغاندىن كىيىن قوتولالر، آقچەسز و كيمسەزلىرى قول
آياقلرى باغانلىب بخاراغە اوزاتىلالر. بولر بخارا اركنىڭ ايچندە كى آبخانەلرغە قامالىب
قوشىكى امرى بلهن ساناق سز «قىين» تاياغى آستىنە فلاكت و مصىبتىر بلهن اوشبو
دنىادن اوتالر. بر نىچە كوندان صوڭرە بولرنڭ اولوكلرى كوتەك عرابەغە يوكلانىب شهردىن
چىقارىلىب [501] براڭ چوقورغە آتىلەلر ايدى...

مهنە بۇ، استقلال علامتى، حىشمت نىشانەسى و مداخل يولى!...

اوшибو آس! بىس! لر آراسىنە حقيقىتاً خونخوار اوغىريلر، غدار يول باسارلر ھم قولغە
توشاڭلار ايدى. لكن بولرغە براڭ زيان و زحمت ايرشماس، بر ايکى كون قاماقدە ياتگاندىن
كىيىن قوشىكى نڭ آرزوسيغە موافق و عدهلر بىرىپ جنابعالىنىڭ صادق مأمورلىرى قاتارىغە
كىرالر، آق دستان، شاهى و ادرس چاپانلر بلهن سرافاز بولوب نوڭر بولاڭلار ايدى.

بخارا مأمورلىنىڭ ھر بىرسى وحشى، ھر قايىسىسى قان خور ايدىلر. لكن بولرنڭ
آراسىنە وحشىلەك و خونخوارلەك يۈزەستىن مىرزاى اوركنجى يوقارى براورون توتا ايدى.
بو آدم اگر براڭ كون آدم اورمەسە و قان توكمەسە ديوانە بولار ايدى. بخارادە قوشىكى
بولغانىدىن كىيىن، بالخاصە اوكتابر انقلابىندن صوغون اوشبو صفتىنى كمال آزادلىق بلهن اش
بيورا آلدى. [502]

ميرزاى اوركنجى يەنە مذكور صفتى خواهشى بلهن ھر وقت اوغىريلرنى اوز
اطرافىغە يىغا، بولر واسطەسى بلهن خونخورلۇقغە رواج بىرە ايدى. قوشىكى بولغانىدىن
صوغون اوز تىوهە كىينى و امير نوڭلرىنى بوتون اوغىريلر بلهن تولدىرىدى و كيمسەسز، آقچەسز
بىچارەلرنى ياكە ياراماس كىيسە بىرلرنى اوغرى دىب اولدوردى. اوشبو سياست سايەسەنە

امير محرم لرى، قوشىكى آدملىرى، قاضى، رئيس و ميرشيلر مىليونلرچە آقچە توپلا دىلر. اوكتابر انقلابىن صوغون بخارا حکومتى شورالى روسىيەنى يالغۇز تانىمادى ايماس، بلکە قولىدىن كىلگۈنچە شورالىر حکومتىگە دىشمنلىق قىلىپ توردى. بوتون روسىيە و بخارانى قوللۇقى سالغان روس عكىس الانقلابچىلىرى و نيكالالى بىندەلرې ياردەم و مناسبت كورساتىدى. شورالىر حکومتىگە فارشى بولغان [503] روس افيتسىرلىرى¹ و روس قازاقلىرى هميشە بخارا حکومتىن حمايت و ياردەم كوروب توردىلر.

بخارا حکومتى اوكتابر انقلابىن كىيىن اوزىگە قوت توپلاماچى بولدى. اوшибو قوتىڭ بر قىسمىنى يوقارىدە يازدىغمىزدىك اوغرىلىر تشكىل قىلالر ايدى. باشقە بر قىسمىنى كوبكارى اصولى بلهن يىلغۇان ايل نوكرىلەن حاضرلادى. اميرنىڭ دربارنە ستارە مە خاصە چهارباغنە كوننە كوبكارى بولا، موننە يىلغۇان چواندازلىر² اميرنىڭ نوكرلىرى حساب قىلەلر، كوبكارىگە غىرت و شجاعت كورساتىكان چواندازلىر² امير تامانىندن عمللىر و نشانلىر بلهن سرفراز بولالار ايدى.

باشقە بر اصول بلهن منتظم عسکر توپلاماچ ھم ممکن ايدى. فقط بخارا حکومتى ايىكى لىكى بوتون معناسى بلهن وجودغە كىلتۈرمە كىچى بولوب اوшибو قاعدهنى التزام قىلدى. [504]

بخارا حکومتى اوكتابر انقلابىن صوغون ياشلرغە ھم اوغرىلىر واسطەسى³ بلهن مقابىلت قىلماچى بولدى. چنانچە عبد الخليل بىك و حسين خواجه اسلاملى شوراي اسلام اعصالرىنى سوزنگىران گىذرندە شريف اسلاملى بر ياشنىڭ حولى سىنە ياشورون سورتىدە اوغرىلىرنى يوبارىب بوجىدوروب اولدردى. شريفى ھم، اوшибو جنایتىغە متهم قىلىپ قامادى، صوڭرە بوجىدوروب اولدردى.

عبد الخليل بىك امير دربارنەن يىتىشكەن بىكىت بولوب سپاهى زادەلر آرالىندا ياخشىكىنە فىكر تارقاتماقدە ايدى.

حسين خواجه ايىسە اميرنىڭ سوارى سربازلىرى (قاۋاڙلىز) آراسىنە بولوب عسکرلرغە فىكر تارقاتا ايدى.

¹ офицер

²: چاب اندازلىر، ب: چاغ اندازلىر، م: چاۋاندازلاز

³: واسطە

امير اوغريلرى بركىچە اسحاق آغداروف اسملى [505] بىر ياشنىڭ اوبيغە تعرض قىلغان بولسەلر ھم، مذكور اسحاق اوبيغە يوقلغىندن آولرى بارآلمادى.

بخارا حکومتى ياشلىغە شونداققە ياشورون تعرض قىلاياتغانىدىك آچىق دن آچىق ھم تعرض قىلا باشلادى: شوراي اسلام اعضاسى بولغان بىر نىچە كىمسەنى تورلى بەهانەلر بلهن قامادى. چنانچە احد بىك و غلام اسملى آدمىرنى بىر بەهانە تاپىپ نىچە وقت زنداندە ياتقۇزدى.

- ۲۷ -

اوكتابر انقلابى و بخارا ياشلىرى

اوكتابر انقلابىنىن صوڭگە بخارا ياشلىنىڭ حاللىرى نهايت درجه ده آغرا لاشدى. بخارا حکومتى كاگاندە كى شورالى ادارە سىنەن بوتون مناسبت و رابطە سىنى اوزگان ايدى. شونىڭ اوچون ياشلىنى [506] بولاياتغان هجوم و تعرضلىرىن مەحافظە قىلاتورغان بىران اورون قالماغان ايدى. دىكابر و يانوار آيلىندە اوшибۇ آغىرلۇقلۇر شىتلەندى. بخارا حکومتى ياشلىنى سوء قىصد بلهن اولدورا، آچىق دن آچىق حبسىھ آلا، اوшибۇ توغرىلىرىن بولغان ناراضىلىقلۇرغە استەھزا بلهن جواب قايتارا ايدى.

بخارا حکومتى بىرکۈن او وقت ياشلىرى جمعىتىنىڭ رئيسى بولغان ميرزا عبد الواحدىنى قولغە آلماقچى بولدى. لەن اوшибۇ تعرض بخارا واجزىنىدە واقع بولدىيى اوچون، ميرزا عبد الواحد تىمۇر يۈل اشچىلىنىڭ حمايەسى سايە سىنە قوتولدى.

بخارا حکومتى بوتون گىدر و محلە لىرغە ياشلىرى بلهن قطۇع مناسبت قىلماق اوچون امر بىردى.

بارا بارا كاگاندە ھم امنىت بىتدى. بىرکۈن كاگاندىن اوتاياتغان عكس الحركتچى قازاقلر، او بىردىكى اشچىلىنىڭ ياراقلىنى توبلاپ آلدىلر. بخارا حکومتىنىن انعاملى، احسانلىكىردىلر. بخارا حکومتى بولرغە بىرندىلر، قويىلر و اونلار بلهن ياردىم قىلدى. [507] اوшибۇ واقعەدە ياشلىنىڭ مرکزى ادارە اعضالىرى تەھلىكەدە قالىب ايدىلر. بىر يۈلەنى تاپىپ بعضلىرى كاتته قورغانغە، بعضلىرى سىمرقندۇغە قاچىب قوتولدىلر. سىمرقندۇدە قازاقلىنىڭ

یاراقلری آلغاندن کیین تکرار کاگانگە کوچدیلر.

حال بو درجه گە کیلکاندن کیین یاشلر آرالرنده ایکى فکر توشدى. بىنچىسى: بخارادەكى املاك و اسپاپلىرىنى بوتون تاشلاپ توركستانغە هجرت قىلماق و بخارا مسئله سنى مناسب بر فرصتىدە موقف قويماقدن عبارت ايدى. اىكىنچى فکر: هر نىمە بولسە بولسون کاگاندە تورماق و بخارا اىته كىنى قولدن بيرمه مەك ايدى.

ايكنچى فکر ايگەلرېنىڭ دليللىرى بو ايدى: «بخارا و سورالر آرالرنده تورغان^۱ دشمنق عاقبت قىلىچ بلەن حل قىلنور. بخارا اصلاحاتنىڭ و ياش بخارالىلرنىڭ طالعىرى ھم، اوشال وقت حل بولور. مادام كە بىزنىڭ طالعىز سورالر طالعىغە باغلق در، شورا اداره سىئىن ئاتى کاگاندە بار بولدقچە بىز ھم، کاگاندن قىمiliلا مايمىز.»

بخارا حکومتى یاشلرغە تعرض قىلىپ توردىغى حالدە [508] غير رسمي صورتىدە مراجعت ھم قىلىپ كوردى. اوшибو مراجعتىدە يالغان ھم بولسە یاشلرنىڭ ماللىرى و جانلىرى امنىتىندن براڭ شرط اراغە كىلتۈردى. فقط «ياشلر، ھىچ بى شرطىسى و قىدسز جنابعالىنىڭ لطف و مرحىتلەريغە سىغىنېيپ (?) بخاراغە كوچوب كرسۇنلر» دىدى. اگر بخارا حکومتى «ياشلرنىڭ مال و جانلىرى امنىت دە در» دىسە ايدى ھم، بخارا یاشلىرى آراسىندن موڭا ايناناتورغان براڭ سادەدل تاپلماس ايدى. حالبو كە مذكور مراجعتىدە كى «جنابعالىنىڭ لطف و مرحىتلەريغە سىغىنسۇنلر» دىگان سوز «اوژلىرىنى قوى كېي قصاب قولىغە تابشۇرسۇنلر» دىكان سوزدن باشقە بر نرسە يوق ايدى. شونداق ھم بولسە یاشلر اوшибو مراجعتى جوابىز قالدرما دىلر. مراجعتىدە بولغان اميرنىڭ آدمىغە بىر مكتوب يازىپ امير بلەن ياراشماق اوچۇن مشھور عكس الحركتچىلرنىڭ جزا و تىبىھلىرىنى، اصلاحات فرمانىنىڭ عملگە كىلىشىنى شرط قويدىلر.

مەنە شول چاقىلدە قالسوف واقعەسى يوز بىرېب بخارا انقلابنىڭ تارىخىنده باشقە فصللىر آچىلدى.

¹: توراغان

[509]

- ٢٨ -

بعض ملاحظات

اميرئىڭ اصلاحات فرمانى مناسبتى ايله قىلغان نمايش ڏاٽاً حاضرلانيب تورغان عكس الحركىنىڭ تىز قوزغالشىغە سبب بولدى. او ز اورنىغە تفصىل قىلغانمىزدىك اگر ياشلر نمايش قىلماسەلر ھم او فرمان عمل غە قويولماس ايدى. لكن او وقت هركىمنىڭ خاطرىغە كىلە ايديكە ياشلر نمايش قىلىپ عكس الحركىنىڭ قوزغالشىغە بر درجه او زلىنى مسئول قىلىدiler. اگر نمايش قىلناسە ايدى، بوتون مسئولىت بخارا حکومتىگە يوكلانا ايدى. بو سطىلرنى يازغۇچى ھم او شبو فكرده ايدم. لكن وقوعات مونىڭ عكسينى كورساتدى. او وقت قىلغان نمايش ياشلر اوچون تصادفى بر خير و صلاح بولوب چىقىدى. زира اگر نمايش مناسبتى بلهن بىردىن عكس الحركى قوزغالىپ بخارا حکومتىنىڭ نقابى يوزىندن توشماسە ايدى، ياشلر بخارادىن قاچماسلر ايدى. سوڭره بخارا حکومتى مناسب بىر فرصتىدە بوتون ياشلرنىڭ رەبىرلىنى قولغە آلىپ اولدورا و او ز ظلم و وحشائينىڭ تارىخىگە يەنە بر باب آرتىدا ايدى.

مهنە شونىڭ اوچون «خطاي تارىخي» دىب ياد قىلىدигىم او تارىخى نمايشنى «تصادفى خېرىت!» دىب ياد قىلماقغە مجبورمن.

اوچنچى¹ بولاكىڭ تمامى

¹: اوچنچى

بخارا انقلابىنىڭ تارىخى

تۇرتىچى بولاك

(م. ۱۹۲۰-۱۹۱۸ هـ. ۱۳۳۶-۱۳۳۸)

باشلاننمەد ھ برايکى سوز

يازشىنى متىسى بولدىغىم بخارا انقلاب تارىخىنىڭ اىڭ مسئولىتلى، اىڭ مشكل بىر اورنىغە كىلدىم. حاضر يازشىنى باشلاياتغانم تورتىچى بولاكىدە بىان قىلنه تورغان واقعەلرنىڭ اىڭ مهمى «فالسوف واقعەسى» در. حالبۇكە اوشبو واقعەنڭ قاندای بولوب باشلانشى، ياش بخارالى لر بلهن فالسوف آراسىنده قانداققە عەدнامە و مذاكرە بولغانلغى، اوشبو واقعەدە مهم راق سبب ياش بخارالىلرمى، ياكە فالسوف مى ايدى؟ و شونىڭ كېي تارىخ يوزەستىن مەم بولغان كوب نقطەلر مڭا قارانغو دور. زىرا ۱۹۱۷ نچى يىل واقعەستىن صوڭىرى من سمرقندىغە كۆچكالنىكىدىن كاگان دە¹ بولغان واقعەلردىن تمامًا خبرسىز قالدىم. صوڭىرىدىن اوشبو واقعەنڭ اسبابى و تۈزۈلش يوللىرىغە دائىر² مختلف كىمسەلردىن معلومات آلغان بولسەم ھم، آلغان معلومات لىريم خصوصى بولوب رسمي بىران سىندىغە سويانغان ايماس ايدى.

شونىڭ اوچون اوشبو واقعەنڭ اسباب و علتلىرىغە دايىر يازە تورغان نرسەلرم، آلغان معلوماتىمغا اوز محاكمە و قىاساتلرم قوشولغان نرسەلردىن عبارتدر. حاضر من شول قدرغە اكتفا قىلەمن، [512] يىنە آچىق راق، يىنە تفصىلىلى راق معلومات بىرمەك، اشكە بالذات مباشرت قىلغان لرنىڭ وظيفەلرى در.

اوشبو واقعەنڭ باشلاننمەسىدىن خبرسىز قالغان بولسەم ھم، بو مناسبت بلهن توراغان فاجعەلردىن، بخارا حكومتىنىڭ قتل عاملىرىنى، ياشلىنىڭ اوچراغان فلاكت و مصىبتلىرىنىن بر درجه معلوماتىم بار در.

شونىڭ اوچون بو توغرىلردىن ممكىن قدر تفصىلىلى راق معلومات بىرىشنى و عده قىلامن.

ص. عينى

¹: كاگان دە

²: دائىر

[513]

- ١ -

قالسوف واقعهسىنڭ سېبلرى

تاريخرىمنىڭ اوچنچى بولاكىنىڭ كىينىكى فصللىرنده بىان قىلدىغىمىزدىك اوكتابر انقلابىن صوغۇن بخارا حكومتى باشقە يوللرغە يوروپا و باشقە هوالرغە اوينىيا باشلادى. شورالر حكومتىنىڭ آغر و تەھلکەلك چاغىنده آنى تانيمادى، حتى آنڭ دشمن لريغە كولار يوز كورساتىب توردى.

اوшибو وقتىلدە شورالر حكومتى توركىستان اولكەسىنده يالغۇز تاشكىند و سمرقندىدە قورولغان، خوقىند اوز باشىكە مختارىت اعلان قىلغان، يتى سو ھم اوز باشىكە كېيى بىر حالدە ايدى. مونداق وقتىدە بخارا حكومتىنىڭ آزگەنە دشمنلىغى كوب واقعهلىرغە سېب بولشى احتمال ايدى. شونڭ اوچون بولسە كىرك، قالسوف خوقىند واقعهسىنڭ آرقەسىنده بخارا مسئلەسىنى ھم حل قىلماقچى بولدى. كاگانگە¹ كىلىپ شورالر اشچىلىرىنىڭ ياراقلىرىنى آلغان و بخارا حكومتىدىن ياردىم كوركان قازاقلر واقعهسى ھم بخارا مسئلەسىنى تيزراق ميدانغە قويوش غە سېب بولغان بولسە كىرەك.

ياش بخارالى لر بولسەلر، ھر بر اشكە حاضر و ھر بر واقعەغە طيار ايدىلر. شونڭ اوچون ياشلىر قالسوف بلەن تيزكىلىشىدىلر. و بخارا مسئلەسىنى ميدانغە قويماقچى بولدىلر. [514] ياشلىرىن موققىتلى چىقىشى نامعلوم بولغان بو اشكە كىرىشمەكىنى استەمەگانلار، تاشكىند و سمرقندىغە هجرت قىلدىلر.

ياشلىر او وقت بخارا دەقان و سربازلريغە ھم آلدانغان ايدىلر: بولرگمان قىلا ايدىلر كە حكومتىڭ جور و ظلملىرى جان لريغە تىكىكان دەقان و سربازلر، بىزنىڭ آزگەنە حركتىز بلەن بىزگە قوشولورلر، اوزلىرىنىڭ منفعتلىرى اوچون طلب قىلغان طبلرىيمىزنىڭ بارلىقغە چىقىشىغە ياردىم بىرارلر.

حالبو كە دەقانلار و سربازلر قىمىللايا آلمايترغان بر حالدە ظلم زنجىرى آستىغە ايدىلر. مونڭ اوستىغە خاين ملالر و شريعە فروش ايشانلر، دەقانلر آراسىنده ياخشىكە تشویقات يورو توب آرنى ياشلىرغە قارشو قوزغا تاقان، شريعە اسمندىن ھر بر اشغە حاضر

¹: كاگانگە

قیلغان ایدیلر. مونڭ مقابلنده ياشلر تامانندن چىقارلغان بىانماھلر و قىلغان تشويقاتلر هىچ براڭىرساتا آلماغان ایدى.

هر نىمه بولسە ياشلر بو بىرلىنى اوپلامەدىلر. وقتسىز و تەھلکەلى براوونغە كىرىشدىلر.

اوшибو واقعە موفقيتىزىلك بلهن بتكاندن كىيىن، برا قسم خلق بتون مسئوليتنى ياشلرغە آتدىلر. منڭ فكريمچە مسئوليتنىڭ كاتته اولوشى قالسوجە توشادر، زира قوت و ياراق آنڭ قولنده ايدى. اگر او استەممەسە، [515] ياشلر هىچ براش قىلا آلماس ايدىلر. اما ياشلرنىڭ مسئوليلىرى¹ اوшибو نقطەلدە در: اوز كوچلىرىنى و اميرنىڭ كوچىنى اوچامادىلر. قالسوجە كيلوركان آزگە برقۇتغە اشانىب، نمايندەلرى تامانندن اهالى حاضر دىب بىرلغان يالغان معلوماتغە آلدانىب اوшибو تەھلکەلى اوپونغە كىرىشدىلر.

حالبو كە بخارالى بولغان ياشلرغە بخارا خلقىنىڭ احوال روحىيەسى، اوزلرىنىڭ او وقتده كى نفوذ و اعتبارلىرى، علمانڭ خلقنى قاندای آلداغانلقلرى ايگەسىدىن اىپى كەچە معلوم بولسە كىرىدەك ايدى.

لكن بو بىرلىرى اوپلانمادى، نتيجەدە كوب گناھسىز قانلر توکولدى. ۱۹۱۸ نچى يل فيورال باشلندە بخارا ياشلندىن بىرى سمرقندە من بلهن كورشى و «هر نىمه بولسە بولسون، استبداد دىوييغە برجوم قىلسەك قاندای بولور؟» دىب فكىمنى سورادى.

من: «قوتكىزنى اوچاماسدىن قىلغان هجوم الېتە موفقيتلى چىمىس» دىدم.
او كىishi: «بىزنىڭ جانمىزگە تىكدى، حكومتىڭ ئىلىملى چىدايا آلمايىتۇرغان بىر درجه گە يىتىدى، مونداققە يورگاندىن «ياتىب قالغانچە آتىب قال» مئلچە هەرچە بادا باد برجوم قىلماق [516] و سانلى بىر صورتىدە شەھىد بولماق ياخشى راق در» دىدى.

من: «اوшибو فكر و نظرىيەڭ اوشهل وقت درست بولار ايدى كە سىز آرقەداشلىڭ بلهن برگە هجوم قىلسەڭ، مظفر بولماغان تقدىردى شەھىدىك شرفىغە يىتىشىسىڭز و خسارت شول هجوم قىلغانلار، دايىرىسىغە منحصر قالسە. حالبو كە اش مونداق بولماس. بخارا حكومتى و حشانىتىدە مىلى دىندا يوق بىر حكومتىدەر. سىزنىڭ هجومكىز آزگەن موفقيتىزىللىقغە اوچراسە، اوшибو وحشى حكومت بخارانىڭ اىچىنە بىر قصابخانە آچار، بوش يىردى كوب گناھسىز آدمىڭ قانىغە كىرىشور. احتمال يەن سىز بىر فاجعەدن ساغ و سلامت قوتولورسز،

¹: مسئوليلىرى

لکن کوب گناهسزلىر قربان بولورلر. شونڭ اوچۇن مکمل حاضرلاشماسىدۇن بورۇن هجوم قىلىشنى، من ھىچ مصلحت كورمايمىن. مکمل حاضرلاشغاندىن كىيىن بىرىيالاتورغان قربانلىرى يېرىيگە بولور. قربانلىرى عادتاً قربان بايرامىغە ايلانور.»

من مدعامىنى شونداققە منطقى دليل لر بلەن اثبات قىلغاندىن كىيىن، صحبتداشم اشنى كولكىو و ظرافتىغە حمل قىلدى «بىزگە ھم حاضر اونداققە فكر و خيال يوق، فقط بىر آرزو يولىچە اوшибو نرسەلرنى سوپىلادم» دىدى. [517] و بو جملە بلەن حاضرلانغان هجوم پلانىنى مندن ياشورمكچى بولدى.

خلاصە كلام: قالسوف و ياش بخارالىلرنئك اتفاقلرى بلەن ۱۹۱۸ نىچى يىل مارت واقعەسى باشلاندى.

- ٢ -

قالسوف واقعەسى

قالسوف خوقىند و سمرقىند واقعەلرینى بتكۈزگاندىن كىيىن عشقآبادغە بارىب قايتىدى، يول اوستىنده وگان ايچىنده ياشلر بلەن كوروشوب بخارا مسئلەسىنى مىدانغە قويوش فكىيگە كىلدى. ياشلىرنئك او وقتىدە كى رئيسى: «فِيضُ اللَّهِ خَواجَهُ» مسکودن قايتىشلى تاشكىننده توشوب قالسوف بلەن كوروشوب اشنىڭ مقدىماتىنى حاضرلاغان ايدى. قالسوف كاگانگە كىلەكىننە قطعى قرارلىر قبول قىلىدى. اوшибو قرارلىرغە كورا قالسوف بخارا ياشلىرىنىڭ اسمىندۇن بخارا حكومتىگە بىر طلبنامە بىرە، اوшибو طلبنامەغە كۆچ بىرمەك اوچۇن بىر مقدار قوت كاگانگە حاضر قىلا ايدى.

مجلسىنىڭ ظن و تخمينىغە كورە امير او روشنىن باش تارتىب طلبنامەنى قبول قىلا و قان توکولمەسىدۇن بخارا اصلاحاتى بارلۇقى چىقا ايدى. شونڭ اوچۇن آزغۇن بىر قوتە سوپىانىب طلبنامە بىرلەدى. [518]

يەنه شونڭ اوچۇن كاگانگە يېغىلغان ياشلر اوز عائىلەلرینى و قىمتلى نرسەلرینى چىقارشىغە لزوم كورمادىلر. بعضى لر اشنىڭ و خامىتى آڭلاڭان بولسەلر ھم، عايىلەلرینى و نرسەلرینى چىقارشىگە فرصت تاپمادىلر. «فِيضُ اللَّهِ خَواجَهُ» و باشقە بىر نىچە ذاتلر

عایله‌لرینی چیقارغان بولسه‌لر هم، قیمتلى اشیالرندن بران نرسه چیقارغان ایماس ایدیلر. ایشیدکمزگه کوره قالسوف نڭ كاڭانگه توپلاغان قوتى آلتى - يتى يوز نفردن آرتوق ایماس ایدى. مونڭ هم كوبىسى تعلیم كورماڭان، او بىردىن، بو بىردىن يېغىب قوللارىغە ياراق بىرلگان كىمسەلر ایدى. قالسوف ياشلىرىڭ اوزلىرىنى ياراقلاندرا ماقچى ایدى. لەن ياراق آزلوغىن بولرغە هم بىتارلۇك ياراق اولا شىمادى.

تىمور يولغە قاراول قويولماغان، بخارا توفراوغىندا اوتاتورغان تىمور يول استنسەلرندە كى خدمتكارلرنىڭ محافظەسى تامىن قىلنىماغان ایدى.

مه نە شول حالدە فيورال آيىڭ آخرندە مذكور طلبناهم ياشلىر اسمىندن بخارا حكومتىگە بىرلدى. امير طلبناهمى آغاىندىن كىيىن «نظام الدين اوركنجى»نى قوشىبىكى لىك منصبىندن بىكار قىلىپ آنڭ اورنىغە «عثمان بك»نى تعىين قىلدى. امير بو اش بىلەن ياشلىنى بر آز فرىب بىردى. [519] ياشلىر نظام الدين كې مشھور مستبدنىڭ بىكار قىلىشىندىن اوز طلبلىرىنىڭ بارلۇقغە¹ چىقىشىغە اميدوار بولدىلر. لەن امير نظام الديننى توشوروب اوروش حاضرلۇغىكە كىرىشدى. و نظام الدين نڭ قاتتىغۇ قولنىدىن اوشبو حاضرلۇقغە ياخشى گەنە استفادە قىلدى.

امير بتون ولايت و تومان لرغە امر تارقاتىب خلقنى غزاغە اوندادى. تىمور يول بولىرنە كى ولايت، تومان و قشلاقلىرغە امر يوبارىب اش باشلانغان كوندە تىمور يولنى بوزشلىرىنى بىوردى.

جىمعە كونى برنچى مارت دە بخارادە غزاغە حاضرلەنش جىدilaشى، قشلاقلىرى دەن چاقرلۇغان خلق و ايل نوکىرلەر بخاراغە يېغىلدىلر.

انقلاب عسکرييڭ تفتىش چىلىرى هم بخارا دروازەسى آستارىغە چە تفتىش قىلىپ يولە ايدىلر. شنبە كونى ياشلىر و قالسوف امير قاندای جواب قايتارور دىب تورغان وقتلىرنە بخارانڭ سرباز و توپخانەسى شهردىن چىقىب بخارا واڭزىلەنە حاضرلەندىلر. صوڭ پەۋىزد² بخارادە كى بر قسم روس و روس تبعەلرینى آلىپ كاڭانگە قايتىدى. قالسوف قوتى هم، اوروشكە حاضرلانيپ چىقدى. برنچى محاربەدە بخارا سرکرەلرندن شمس، قالسوف توپى نڭ اوقي بىلەن تلف بولدى. توپچىلەر توبخانە آتلارىنى اولدوروب قاچدىلر.

¹ ا، ب: يارلۇق، م: بارلۇقا

² поезд

بو واقعەدە ايکى توب قالسوف قولىغە توشدى. [520]

يىكىشىبە كونى امير صلح طلب قىلىپ حاجى ذكرىا و امام قل¹ آستنده بىر هىئت كاگانگە يوباردى. وکيل لر امير بلەن صلح توغرىسىگە سويلاشمەك اوچۇن بخاراگە نمايندەلر يوبارشىنى قالسوفدن التماس قىلدىلر.

قالسوف 21 كشى دن عبارت بىر هىئت يوباردى. ياشلر بخارا حكومتىنىڭ اوشبو فرييغە شونچە آلدانغان ايدىلر كە حتى هىئت بلەن برگە فيض الله خواجه هم بارماقچى بولوب ايدى. اميرنىڭ نمايندەسى امام قل اوشبو فكىنى تقويه قىلدىغىندين شېھەلانىب فيض الله خواجه يوبارلمائى قالدى.

اوشبو هىئت بخاراگە بارىب اميرنىڭ اركىكە كىركان همان بىر اويغە قامالدىلر. رىكستاندە تورغان تورغان هىئتنىڭ قاراوللىرى، امير سربازلىرى تامانندە آتىلىپ اولدورولدىلر. بىر ايکى كشى آفتامابىل² بلەن قاچغان ايدى. بولر هم بخارا دروازەستنە قولۇغە توشوب تلف بولدىلر. يالغوز ايکى يا اوچ كشى آت بلەن قاچىپ قوتولدى.

اركىڭ اىچىگە قاماڭغان نمايندەلر، ياراقلىق بولدقلىرى اوچۇن اوزلىرىنى بىر درجه مدافع قىلىپ توردىلر. عاقبت امير آدملىرى بولرنىڭ اوستلىرغە اوينى يىقىب تلف قىلدىلر. امير تامانندىن³ كاگانكە وکيل بولوب بارغان حاجى ذكرىا هم اولدورولدى. حاجى ذكرياغانه امام قل دشمن ايدى. شوننىڭ اوچۇن «ياشلر بلەن ياشورون سويلاددى» دىب تهمت قىلدى [521] و اميرنىڭ اطرافنىن اوز رقىنى يوقالتماقغە موفق بولدى.

بو وقت بخارا توفراجىندىن اوتا تورغان تيمور يول هر ييردىن بوزولغان، كاگاننىڭ مناسبىي چارجوى و سمرقىندىن بوتون اوزولغان ايدى. شول حال بلەن اوچ كون اوروش دوام قىلدى. بو اوروشلر اوروشىن آرتىراق اوپۇنچاقغە اوخشار ايدى.

انقلاب قوشۇنى كوندوز شىر بىن بلەن كاگان آراسىغە بارىب اوروشا، كىچقورون كاگانكە كىلىپ يېرلاشە ايدى. امير قوشۇنى و غزا طىلىرى هم كوندوز شهردىن چىقىب اوروشالار، كىچقورون شهرگە كىرىپ دروازەنى بىرىتىپ ياتالىر ايدى.

اوروش وقتىندە ياشلر شهر بوزولماسون و تىج خلق تشويش چىكماسونلر دىب

¹: امام قول

²: Автомобиль

³: ب: تامانندان

بخارانڭ اىچىكە توب آتدىرمادىلر. بو حالدىن استفادە قىلىپ ملاڭ خلق آراسىنە خرافات تارقاتا باشلادىلر:

گوياكە: حضرت بھاء الدين توب اوقلرىنى قوللىرى بلهن اليب، بالشويكلر¹ تامانىغە قايتارىپ آتاياتغان ايمش، بو حالنى كوب پاك اعتقاد مؤمنلر اوزكۈزلىرى بلهن كوركان ايمشلر...

اوروش تلفاتى

اوروش ميدانىنە انقلاب قوشۇنۇغە كوزگە كورونارلۇك ضرر يىتمادى. امما بخارا غزا طلبىرنىن اولگانلارنىڭ سانى اوچ يوزدن تورت يوزغەچە تخمين قىلينا و بر شونچە مجرۇح ھم بار ايدى. [522]

اوچىچى كوندە قالسوفنىڭ اوقي و آذوقەسى آزايىب قالدى. 5 نىچى مارت سەشنبە كونى كىچقورۇن قالسوف كاگان دن قاچماق فكىيگە توشدى. بو كىچە كاگانىدە كى و امير آبادىدە كى بوتون و گانلىرى حاضرلاپ، كاگانىدە كى انقلاب عسکرى، ياش بخاراللىر، روس رعىيەلىرى و گانلىرىگە يېرلاشىپ سمرقندىغە قاراب جونادىلر. حالبىكە كويوك مزار توغرىلىرنىن تىمور يول بوتون بوزولغان ايدى. شوننىڭ اوچون سىكىن - سىكىن تىمور يولى توزاتىپ و گانلىرنىڭ يوروتماقغە مجبور ايدىلر.

چارشنبە كونى ايرته بلهن اميرنىڭ آتلىق عسکرى كىلىپ كاگاننى اشغال قىلدى. غزا طلبىر، ايل نوکرلىر تىمور يولى بويلاپ قالسوفنىڭ آرقەسندىن چىقدىلر. لەن پەۋىزىددە² توب و مىلتق اوقلرى تىكمائىرۇغان بىر مسافەدە اوزاق توروب هجوم قىلىشغە جسارت قىلا آلماس ايدىلر.

قىزىل تىپە واقعەلىرى و متاركە

بخاراغە اوروش باشلانغان بلهن بىر وقتده قىزىل تىپە بلهن كاگان آراسىنە كى تىمور يول بوزولوب قىزىل تىپە استنسەسى غزا طلبىر و ايل نوکرلىر بلهن محاصرەغە آلغان ايدى. او يىرده كى تىمور يول و زاود³ اشچىلىرى ياراقلانىپ ايكى كون اوزلرىنى مدافعه قىلىدىلر،

¹ большевик

² ا، ب: پەۋىزىدەن

³ завод

عاقبت سوسلزکدن و آذوقه سزلزکدن قورقوب بیر په ویزد حاضرلا ب سمرقندغه قاراب کوچدیلر. [523] کرمینه بلنه قیزیل تیپه آراسنده کی یول بوزولغان ایدی. شونئک اوچون قیزیل تیپه دن قاچغانلر هم تیمور یولنی تو زاتیب یورویا ایدیلر.

قیزیل تیپه ده کی اشچیلر کوچکاندن کیین غزا طلب لک اسمی بلنه قوتورغان خلق استنسه و زاوده هجوم قیلدیلر. مسلمان بولدوقلری اوچون روسler بلنه قوشلوب قاچمای مسلمان لرنئک حمایتیغه سیغینغان زاوودنئک تاجیک و پرسیان خدمتکارلرینی وحشیانه بر صورتده اولدوروب زاوودنئک حوضیغه تاشلا دیلر. زاوودده کی مال و نرسه لرنی بوتون تالا غاندن کیین زاوده اوت اوروب کویدر دیلر، تیمور یول عمارت لرینی بوزدیلر.

اوшибو غزا طلب لر اولجه اوستیغه اوروشوب بر براولرینی هم، ياخشی گنه اولدور دیلر. قیزیل تیپه غه زورغه یتشکان قالسوف اوшибو حالتی کوروب نیمه اش قیلیشنی بلماسدن آبدراب قالدی¹. بو اثناهه امیر یا شلنی مکتاپشور صکره سن بلنه صلح قیلامن دیب قالسوفنی قیسا باشладی.

لکن بو وقت کرمینه نی کیلیب اشغال قیلغان عسکرنئک تفتیشچی فرقه سی قیزیل تیپه غه یتشدی. اوшибو واقعه دن قالسوف و یا شلر تکرار قوت تاپدیلر. [524] کرمینه واقعه سینی ایشیتکان امیر، بیردن یوم مشاب قالدی. هر نیمه قیلیب قالسوف بلنه متارکه قیلش چاره لریغه کرشدی و بو اشگه موفق بولوب قالسوفنی قیزیل تیپه دن او زاتدی.

خطرچی و کرمینه واقعه لری

بخاراغه اوروش باشلانغاندن صوکره قالسوف تاشکن دن قوت طلب قیلغان ایدی. اوшибو قوت زیره بولاغکه کیلکانده بخارانئک کوب بیرلرنده تیمور یول بوزولغان ایدی. بو قوت نئک بر قسمی تیمور یولنی توza، توza کرمینه گه قاراب حرکت قیلدی. بر قسمی میر موضعی و خطرچی قورغانی اشغال ایتدی. خلق قاچغان، قشلاق لرکشی سز ایدی. طبیعی عسکر او زیگه کیره کلی نرسه لرنی زحمت سیز، اوروش سیز ییغیب آلدی. لکن حقیقی تالان عسکرنئک آرقه سندن باشلاندی. شونداق کوننی خدادن تیلا ب یورغان او باشلر² بوتون خلق مالینی تالادیلر.

¹ م: باشی قاتب قالدی

² آ: آباشلر

خطرچیگه بارگان عسکرگه امیرنڭ نوکىرى بىر آز قارشۇلۇق كورساتكىان بولسىلەر ھم، باشلىقلەندىن بىرى آتىلىپ اولگان بلهن ھمهسى قاچدى. بىكىنڭ مال و نقدى عسکرلەر، خلقنىڭ بار و يوغى او باشلىرغە اولجە توشدى. خطرچى بىيگى آستانە قل قوشىيگى عسکر زىرى بولاغ استنسەسىگە توشكان [525] پللەدە مىرده ايدى. شو يىردىن توروب توغرى خطرچى گە كىلىپ هېيج تورماسدەن بخارا تامانىغە قاچىب كىتدى.

كرمینەغە قاراب باراياتغان عسکر، بىر ايکى كون يول توزاتش بلهن سرگىدان¹ بولوب يولىدە كى قىلاق و كىيىتلەرنى اشغال قىلىپ نهايت كرمینە گە يتىشدى. كرمینەدە امیرنڭ تاغاسى حاكم و آنده ياخشى گنه قوت ھم حاضر قىلغان ايدى. او بىرده ايل نوکر و غزا طلب لىردىن باشقە ايکى مىڭ نفر نظاملى سرباز و اوچ تورتتە² ايسكى توب بار ايدى. كرمینە بىكى سرباز، ايل نوکر و غزا طلب لىرنى توپلاپ چىقارىب بىر آز ھاي ھوي قىلدى. ايسكى توب لىردىن بىر ايکى قاتلا آتىردى. قارشو بارغان اىكى يۈز نفر منتظم عسکر بلهن 50 نفر سمرقندلى كوكىلى لر بولىنى تارقاتىب قورغانغە باسىب كىردىلر. بىك و بىر نىچە آدملىرى اسىر توشدى، روسىيەدن كىلىپ كرمینەدە مسافر طرىقىنچە تورغان امیرنڭ عمكىسى ھم مجروهاً اسىر بولدى.

كرمینە خزىنەسى بخارانڭ ايكنچى درجه خزىنەلەندىن حساب قىلىنە ايدى. عبد الاحددىن قالغان قىمتلى نرسەلر او بىرده كوب ايدى، بولىنڭ ھمهسى عسکرغا اولجە بولدى. خطرچى دە بولىيغى دىك بىرده ھم عسکر، خصوصى كىمسەلەنڭ مالىنى كوب تالامادى، لەن خصوصى كىمسەلر، غزا طلب بولوب كىلكانلار، او باشلىر ھر بىر نرسەنى تالادىلر.

[526]

قاراکول و چارجوی واقعەلرى

بخارادە اوروش باشلانىمىسىن بىر كون بورون كاگاندە كى يەودى لر و بعضى روسلىرى گويا كە تىنج بىر دىب قاراکول استنسەسىغە بارىپ او بىرده يەودى ليۋىنڭ زاودىغە يېلاشكان ايدىلر. اميرىن بويروق بارغاندىن كىيىن پىكىن و قاراکول غزا طلبلىرى و ايل نوکىرى مراد پالواننىڭ قول آستىندا يېغىلىپ تىمور يولنى بوزشىگە كىرىشدىلر. قزغان خلق

¹ ا، ب: سرگىدان

² ا، ب: تورتتە، م: تورت دانە

زاودغه هجوم قیلیب او ییرده کی بوتون روس و یهودیلرنى وحشیانه بر صورتده اولدوردیلر. ایکى کوندن کیین چارجوی تامانندن¹ بوزولغان يوللرنى توزاتیب بر فرقه عسکر قاراکولغه یتیشیب کیلدی، بو ھم مقابله بالمثلنى هیچ آیامادی، شو قدر که قاراکولدە کی آدمىرنئک کوپیسى قاچغان ایدی. شونئک اوچون جان ضری کوب بولمادی، فقط مال تالاندى.

بخارا اوروشنتک عرفه سنده امیر تامانندن چارجوی بیگی محمد یونس غە يولنى بوزماق و اوروشكە حاضرلانماق توغریلرندە تعليمات بیریلیب ایدی. لکن محمد یونس اوшибو حرکتنى موافق تاپمادى، «اگر بز اشکە کیرشىسەك، منتظم عسکر، و منتظم ياراق قارشى سنده بوتون چارجوی خلقى تار و مار بولور» دىدى. شونئک اوچون چارجويدە کى روسلىر بلەن مصالحە قىلدى. [527] اوшибو مصالحە بويىنچە چارجوی خلقى و امیرنئک نوکرلىرى تیمور يولغە تىكماسلىر و روسلىرغە تعرض قىلماسلر، موڭا مقابل چارجوی دەکى روس عسکرى ھم خلقغە و بىكلەگە تجاوز قىلماسلر ایدى. اوшибو واقعە اميرغە آڭلاتلدى، امیر محمد یونس دن شىھەلائىب چارجوی اوستىغە نظام الدين اوركنجىنى يوباردى.

لکن نظام الدين چارجویغە يتىشماسىن بورۇن محمد یونس نئک مصالحەسى بوزولدى: آنئک باغلاغان عەھدىنى چارجوی قاضىسى و باشقە عملدارلر، خوشلامادىلر. تیمور يولغە هجوم قىلدىلر، بر دانە ايسکى توپنى اوقلاب ديوانە باغى (ياڭى چارجوی) گە قاراب آتدىلر. بو حالنى كورگان چارجوی دەکى آزگەنە عسکر قورغانغە هجوم قىلدى، ايسکى چارجوی و بىكلەك قورغانىنى توپغە توتدى. بو حالنى كورگان بوتون غزاطلىلر، ايل نوکرلر، بىك و قاضى، چارجوی غە یتىشىب كىلگان نظام الدين «سقىر» تامانىغە قاراب قاچدىلر. او یيردهن دريادن اوتوپ اورتە چۈل بلەن بخاراغە یتىشىدىلر.

چارجوی کويدى، ياندى، تالاندى والسلام...

امیر محمد یونسنى مذكور معاھدەسى اوچون تاياق بلەن اورا، اورا اولدوردى.

¹: تامانندان

[528]

باشقه ولايتلرده

بخارا تيمور يولى اميرآباددن «ترمذ» عهچه، «فارشى» دن شهرسېزگەچه بوزولدى، طبىعى يولدهكى تيمور يول خدمتكارلرى تلف بولدىلر. آمو دريا بويندەكى روسلىنىڭ بر قسمى كركى و ترمذ كىريپىستارىغۇ¹ سىغندىلر، بر قىسىمىرى دريادن اوتوب افغانستانغا التجا قىلىلر. افغانستان حکومتى بولرغە شايىان تېرىك انسانىت كورسەتدى. بخارا تامانى تنجلانگونچە بولرنىڭ حىاتلىرىنى ماحفظه قىلىپ، معىشتىرىنى تأمين ايتدى.

قالسوف واقعەسىندىن توراگان ضرر و فاجعەلر

قالسوف اورشنى حاضرلەك سز باشلاغانى سىبلى بخارا توفراڭنەكى بوتون تيمور يوللىر بوزولدى، تيمور و چوب كېبى² اسبابلىر نابود بولدى. سو ماشىنەلرى³ و سو يوللىرى يير بلەن يىكسان قىلىندى. بىر نىچە زاود كويىدى. بولىدىن هم آرتقراق فاجعە بو ايدى كە وحشى خلق قوللىرىغە توشگان اشچىلرگە وحشيانە معاملە قىلىلر. بولرنىڭ اولوكلىرىنى كورگان قالسوف عسکرى بخارادن قايتىاتغاندە تيمور يولغە يقىن⁴ بولغان قىلاقلىرىنى تالادى. [529] قولغە توشگان بىچارە خلقنى آياماسدن اولدوردى. كىم بىلور احتمال تيمور يولنى بوزغانلار، وحشيانە حركتىر قىلغانلر قاچىپ كىتكانلردر. لakin بولرغە بىريلاتورغان جزا گناھسىزلىكلىرى محتمل بولغان آدم لرغە بىرلدى.

- ۳ -

قالسوف واقعەسى مناسبى ايله بخارا حکومتىنىڭ وحشانىتى

اوшибو فصلنى يازش مڭا جودە قىين. بخارا حکومتى ذاتاً مثلى حاضركى زماندە كورنمايتورغان بىر درجه دە وحشى و ئالم ايدى. ايمدى قالسوف واقعەسى مناسبى ايله وحشانىتىنى بىرگە يوز آرتىردى، گناھسز خلقنى، مظلوم بىچارەلرنى شول درجه دە

¹ крепость

² ا: بى

³ машина

⁴ : يقىن

وحشی لک بلەن اولدوردى کيم: منڭ دردلى و حىرىتلى كوكلۇم گنه ايماس، دنياده کى هر بىر تاش يوركلى كىمسەلر ھم او واقعەلنىڭ قاندای فاجعەل لک ايىكىنى بىلسەلر طاقت قىلا آلمالىر. مەنە من اوшибو دەشتلى لوحەلرنى كۆزىم آلدندە كېلىتۈرۈپ اوقوچىلرغە معلومات بىرسەم كىرك.

مونى ھم، اوقوچىلنىڭ ايسلىيگە توشوروب اوتمانكە: اوшибو فاجعەلر توغرىسىنەدە اعتىال دن چىقىب قاتىغۇن قلم، آچقىغۇن سوزلۈر قوللانىماغانمۇ طرفىگىلىك خواهشى بلەن [530] ايماسدور.

اگر بخارا حكومتىيگە قىلىج اويناتغان ياشلىرنى امير توتوب بتون اولدورسە ايدى، البتە مونى طبىعى بىر نرسە بىلەر ايىم. در واقعە مونداي بولمادى، مجاهد ياشلىرنىڭ ماللىرىنى تالاماقدان¹، آلرنى كافر دىيمە كەن باشقە هىچ بىراش قىلا آلمادى، لەن اوبيده تنجىگە اولتۇرغان گناھىزكىمسەلرنى دنيادە كورونماگان بىر وحشانىت بلەن اولدوردى. هەر نە ايسە حكايىتنى باشلايىلوك:

قالسوف بلەن اوروش باشلاغان كوندن باشلاپ بخارادە وحشىلىك ميدانى آچىلىدى. ملاڭلار بتون ياشلىرغە فىكرداش بولغانلىرنى اولدوروشغە فتوا چىقاردىلر. اوшибو فتووا وحشيانە بىر صورتىدە تطبيق ايتىلە باشلادى. امير آدملىرى، ايل نوڭرلۇ قوشىبىگى و قاضى آدملىرى و غزاطلبلىرى هەرىيىردىدە اىيڭىنide كامزولى بار آدمىنى اوروب اولدورا بىردىلر. بخارا وڭزالىدە عبد الله اسلاملى بخش الله خاننىڭ اوغلۇ و باشقە بىر نىچە كىشىلەر وحشيانە بىر صورتىدە اولدورولوب گاودەلرى پارچە، پارچە قىلىندى. تاتار ملا نظام ثابتىنىڭ اوبي باسىلىپ خاتون بالالرى بلەن اولدورولدى. ميرزا محى الديننىڭ چهاربايغى باسىلىپ آنده كى چال باغبان بلەن خاتونى اولدورولدى و چاربايغ كويىدۇرولدى. «فيض الله» خواجهنىڭ اوبي باسىلىپ، خدمتكارلىكدىن² باشقە گناھلىرى بولماغان آنده كى بىش كشى اولدورولدىلر. [531]

اوшибو فاجعە هەر بىر يىردى نمایان ايىدى. هەر يىردى ساققاڭىلى بىر آز قىرقىلغان، ياكە كىيمى كالتەراق آدملىرى اولدورولا بىردىلر. بخارادە تورغۇچى بىر نىچە تاتارلىر، روسلرغە قاچار اوچون يول يوق ايىدى، بولرنىڭ قولغە توشكانلىرى اولدورولدى. بخارادە نىچە يىل دن

¹: تالاماقدان

²: خدمتگارلىكدىن

بىرى خدمت قىلىپ كىلىكان خاتون بر دوقتور اولدورولدى. اوركنج سرايندە تورغۇچى قافقازلىلر حکومت آدمىرى تامانندەن اولدورولدىلر.

قالسۇف كاڭاندن قىزىل تىپەگە كوچكىاندن كىيىن اوشبو قصابخانە بر انتظام غە سالنى: مونىن بويان كوچەگە آدم اولدوروش منع قىلنى. هر بر جىدىد قولغە تووشىسىمېرىنىڭ اركىكە كىلىتۈرۈلشى بىورولدى. ارك اىچىنده ملالىردىن عبارت بر هيئەت محاكمە قورولدى، بو هيئىتىڭ اعضاسى: قطب الدين، جونبۇل، ملا دوست، مفتى عسکر و باشقە كىله جوممانلار¹ بولوب رئىسى: مفتى عباد الله مخدوم ايدى. اوشبو هيئىتگە عمومى تعليمات و دستور العمل بىرگۈچى قاضى كلان برهان الدين بلهن رئيس مصنف ايدى. عباد الله مجلسىت تۈرىگە اولتۇرغان تىزەسى اوستىغە بر قىلىج اىكىي يانىدە اىكىي تاپانچە قويولغان ايدى. ملالر، سپاھلر و غزا طلبلىر هر كىمنى جىدىد دىب توتسەلر اوشبو هيئىتگە كىلىتۈرۈپ روبرو قىلالر، عباد الله مخدوم بىچارە مظلومنى بر اىكى آغىز سوکكىاندن صوغۇن بر اشارت قىلا، شو بلهن اوشبو مظلومنىڭ حكم كىشى (اعدام حكمى) مەرلانغان بولا، فوراً حوليچەغە ايلتىب اولدورولا ايدى. [532]

كاڭاندن قارى غلام، ميرزا شمس و آنڭ اوغلۇ مهدى قولغە توشدى. قارى غلام امير واقعەنويىسلېكىيگە متەم لائىپ ياشلر تامانندەن قاماڭانغان بر ذات ايدى. ياشلر كاڭاندن كوچكىاندن كىيىن طبىعى اوشبو آدم امير آدملىرىنىڭ قولىغە توشدى. ميرزا شمس و آنڭ اوغلۇ ايسە كاڭانگە تورغۇچى بر آدم بولوب ياشلر بلهن هىچ مناسىتلىرى يوق ايدى. شونىڭ اوچۇن ياشلر بلهن قاچماينىن كاڭانگە قالىپ ايدىلر. منه شولر كاڭاندن كىلىتۈرۈلوب وحشانىت بلهن اولدورولدىلر.

يەودىلەرن يعقوب كاڭاندن² توتولدى. بو ھم ياشلر بلهن مناسبىتىدە ايماس ايدى. آتاسى ابراهام و بر اينسى بلهن اولدورولدىلر.

اميرنىڭ اوز آدمى بولوب اوروش باشلانغان چاقدە كاڭاندن بخاراغە قاراب بهاء الدين يولى بلهن قاچغان ميرزا مصطفى قلى اوچ آدمى بلهن بىرگە اولدورولدى. اوشبو اولدوروشلرغە اميرنىڭ و دربار اھلىنىڭ شخصى خصومتلىرى ھم ياخشى گەنە اشلادى. چنانچە عبد الشكور باى بلهن حاجى نعمت اميرنىڭ شخصى خصومتى بلهن

¹ م: كەللە جۇمانلار، د: كاللاچۇنбон

²: كاڭاندن

اولدورولدیلر. حاجی نعمت امیرنئک آدمی بولا توروب قیزینی امیرغه تارتق قیلماپین عبد الشکور بای نئک اوغلیغه بیریب ایدی. ینه باشقه بر خاتون اوچون هم امیر بلنه حاجی نعمت نئک آرالری بوزولغان ایدی. [533] شوئنگ اوچون امیر بو ایکاوینی اولدوروب حاجی نعمتنئک خاتونینی اوزی آلدی. حاجی ذکریا، میرزا نعیم، عطا خواجه دربار اهلی نئک خصوصتلری بلنه اولدورولدیلر. لطف الله بای و آنئک اوغلی قاضی کلاننئک مخصوص خصوصمتی بلنه شهید قیلندرلر.

اولکى اوچ تورت کون آراسنده کوب آدلر، بیچاق و قیلیج بلنه اولدورولدیلر. صوڭره بوغماق اصولى چىقارلدى. آباخانه لردن برىئنگ اسمى رىگخانه ایدی. منه شوندە كىركۈزۈپ مظلومنئک بويىنگە كەنەب اپى¹ سالىب تارتىب بوغوب عذاب و عقوبىتلر بلنه اولدورا ايدىلر.

اون كونندن كىيىن امام قلنئک بر جيانىغە جىديد دىب يايىشكانى اوچون عباد الله قصاب خانەدن قوولدى. موندن صوڭره سلاخلىنى بالذات قاضى كلان برهان الدين، رئيس مصنف، مفتى قطب الدين، مفتى ملا خالماردلر ادارە قىلدىلر.

اون بىش كون آراسنده ساناق سزكىمسەلر اولدورولدیلر. بولرنئک اسامى جدوللىرى منئق قولومده بولمادىغى دىك بولرنئک واقعه لىپىن تفصىلاً يازىب اوتمەك هم منئق اقتدارم خارجىنە در. لكن اسلاملى موندن بورۇن كتابمىزنىڭ بر نىچە اورنىدە ذكر قىلغان، ياكە باشقە خصوصىن بىران امتيازى بولغان كىيمىسەلرنئك يالغۇز اسلاملىنىڭە ذكر قىلېب اوتامىز:

[534]

حامد خواجه مهرى: قالسوف واقعه سىيغە قوشۇلمائين بخارا اىچنده قالغان. حاجى عبد الستار هم شونداق. ميرزا شاه فايز، ميرزا احمد، معزول بر رئيس ملا وفا. مدرس حاجى سراج الدين، بوكىمسە اوшибو سطرلرنئك يازغۇچىنىڭ بر توغۇگان براذرى در. بوكىسى بخارا اىچنده بولوب قالسوف واقعه سى باشلانغاندىن صوغۇن بخارا حكومتى نئك احوال روھىيەسى بىلدىكىنەن بر نىچە كون بخارانئك اىچنده ياشورونگان، صوڭره تومانغە چىقىب اوز اوبيي گە بارماپين شافرکام تومانى، دەنەوەكىندي، محلە بالا قىشلاغىيگە تاغالرمنىزىكى گە باركان. موندن خبىدار بولغان غىجدواو مىرىشى كىل سلطان اسلاملى حاجى لطيف ديوان بيکى نئك براذرى بلنه، غىجدوانلى عبد الله باي بچە بارىب باسيب آلغان و بخاراغە

¹: اپى

يوبارگان. بخاراڭ ئاپسى كلانى، رئيسى و بر نىچە مفتى لرنڭ اتفاقلىرى بلهن يامان گاھكارلر قاتاريغە سانالىب بوغوب اولدورولغان.

میرزا رحمت، اسماعيل خواجه، غوربونلى ملا شريف، نظام الدين ثابتىنىڭ باقى و محمود اسمىلى ايکى اوغلۇ، ميرخان ابو نصر اوغلۇ، میرزا ساچاق، مير صديق، عجدوانلى محمد عظيم هم عوض بىك، يواجينلۇك شاكر، قارى نور الله، فضل الدين مخدومنىڭ اينسى برهان جان، نصر الله قوشىيگىنىڭ كاتته اوغلۇ، قاراکوللى سليمان خواجه، بخارالى فتح الله خواجه [535] اوшибو فاجعەنڭ مشهور قربان لرندن ايدىلر.

ولايەت و تومانلىرىدە احوال

تومانلىرىدە هم اوшибو فاجعەلر حكم سورمكىدە ايدى. چنانچە غجدوان تومانندە بىر نىچە اوى تالاندى. بىر نىچە بىچارەلر جىدىللىك تهمتى بلهن اولدورولدىلر. بىر نىچە كىمسەلر آياق و بويونلىرىغە كىشەن، قوللىرىغە كوندە اورولوب بخاراغە اوزاتلىدىلر، عذابلر و عقوبىتلر بلهن اولدورولدىلر. وغاىنzedە قىزىل تىپەدن چىقىب بخاراغە بارياڭغان «عبد الرحمن» اولدورولگان ايدى.

اوروش باشلانغان بلهن برابر، قاضى كلان برهان الدين و قوشىيگى عثمان بىك قارشى حاكمىكە خط يازىب قاضى میرزا شريفنى قاماتىب آنڭ جيانى عبد الوكيلنى اولدورتوردىلر. خزار ولايتىغە خط يازىب ٧٠ ياشار مفتى داملا اكرامنى قاماتىب آنڭ اوغلۇ عبد الرحمن مخدومنى شهيد قىيلرىدىلر. بولىدىن باشقە هم، قارشى و خزاردە كوب كىمسەلر اولدورلدىلر.

اوروش باشلانغاندىن صوغون امير اوز عمكىسى خزار حاكمى اكرم خاننى شهرسېزگە حاكم قىيلىپ يوباردى. اوшибو خونخوار قول آستنده شهرسېزدە هم بىر قصاخانه آچىلىدى. او يىرده كينە كىن ئىنگىنىڭ مشهور و معروف ايرلىرندىن اسلام قىل توقسابە، حاجى ميرزا يونس مير آخر، حاجى عادل باى، ميرزا يونس، نظام الدين مخدوم و او يىرنىڭ سابق حاكمىنىڭ اوغلۇ نصرة الله بىك، هم مسافرلردىن [536] ايللىك نفرغەچە آدم و حشانىت بلهن اكرم خان ئىنگىنىڭ حاكمى بلهن اولدورلدىلر.

كىرمىنەدە¹ امير مخصوص امر يوبارىب آنده محبوس تورغان نصر الله قوشىيگىنى

¹: كىرمىنەدە

بوتون قارنداش و آدملىرى بلهن اولدورتوردى. او وقتىدە كرمىنهنىڭ حاكمى بولغان اميرنىڭ تاغاسى اوز اختيارى بلهن ھم كوب كيمىسى لرنى اولدوردى و ماللىرىنى تالادى. حکومت طرفندن مخصوص بويروق بلهن ميرزا عمر كركى گە يوبارلدى. بو آدم آندە بارىپ زكاتچى بخارى بىك، امينانەچى¹ و برهان الدين نئك آدمى ميرزا نور الله بلهن برگەلاشىپ كركى حاكمى ميرزا زين العابدين نى اوغوللىرى و اون سكز آدمى بلهن اولدوردىلر.

جنجال² باشلاناماسدن بورون كركى ياشلىرىنىڭ رئيسى قارى يولداش باشقە بر نىچە توركمىن ياشلىرى بلهن كاگانگە كىلىپ ايدى. كركىدە قالغان باشقە ياشلىرىنىڭ ھم كوپىسى اولدورلىدىلر، بعضىلىرى روسلىر آراسىنده قاچىپ قوتولدىلر.

ترمىد، كىلييف، سراي كمر، شيرآباد، حصار و باشقە ولايتىرددە ھم اوشبو فاجعه حکم سورمكىدە ايدى.

شهيد و قاچقىنلرنىڭ عايىلەلرى

شهيد قىلغانلرنىڭ بوتون مال و مملکىلرى حکومت تامانىدىن مصادره قىلىپ خاتون، بالالرى كوچە گە آتلدىلر. [537] و اينچىن بخارادن قاچغانلرنىڭ ھم بوتون نرسەلرى مصادره قىلىنى. بولرنىڭ خاتون بالالرىنىڭ حالى نهايت درجهدە مشكل ايدى. منقول نرسەلرىنى حکومت تاشىكىان، حولى لىرىنى براوغە ساتغان ياكە بخشش قىلىپ بىرگان، بىچارە خاتونلرى كيمىسى سىز، آچ، يالانفاچ، بر نىچە ياش بالالر آرقەلرنىدە كوچەلدە يورا ايدىلر. حکومتنىڭ قورقوشىدىن هېيج كىيم بولرغە كولار يوز كورساتا آلماس و ياردەم قىلا آلماس ايدى. حکومتدارلىرغە بارسلر، «كافر بچە! جىدىد! حرامزادە!» دىب اوروب قاولايلر ايدى. اما بولرنىڭ كوز آلدىرنىدە حکومت آدملىرى ياكە شريعت ايگەسى بولغان ملالر بولرنىڭ اويلرنىدە گويا كە آتالىرىنىن قالغان ميراث كېيىپ بىلەپ هېيج بىر وجدان عذابى چىكماسىدىن اولتۇرالر ايدى. چنانچە ميرزا مصطفى قىل اولدورولغاندىن صوغۇن آنڭ خاتونى بر نىچە ياش بالا بلهن تمام كوچە گە قالدى. آنڭ حولىسىغە بوتون شريعتنىڭ ايگەسى بولغان قطب الدين كىف و صفا سورمكىدە ايدى.

¹ ا، ب: اميناچى، م: ئەمينانەچى، د: аминоначай

² ا، ب: جانجال

احوال تنجانگاندن کیین

احوال بوتون تنجانگاندن کیین هم بخارا فاجعه‌لری تنجانمادی. ۱۹۱۸ نچی يل مارت آیندن باشلاپ ۱۹۲۰ نچی يل سینتابر آییغه‌چه يعني بخاراده بیوک انقلاب بولغانغه‌چه قصابلق و فاجعه دوام قيلدي. [538]

احوال تنجانگاندن کیین امير مخصوص آدم يوباریب، قالسوف واقعه‌ستدن بورون حاكمک اسمی بلهن بدرغه قيليب يوباردکی حاجی دادخواه و میرزا صهبا بینى بو ئىكى پير روشن ضميرنى بر نیچه آدملى بلهن شهید قيلدردى. بو خدمتنى ادا قيليب كىلەكان دوران بىك اسملی كيمسه ايدي.

۱۹۱۸ نچی يل رمضان آينده معزول رئيس عبد الصمد خواجه بلهن معزول قاضى سيد جان، بلجوان ولايتحه بدرغه قيلندىلر. اوچ آى زنداندە عذاب چىككىاندن کیین بوغلوب اولدورولدىلر.

ولايتىرده بولسون بخارانڭ اىچنده بولسون برا آدمى قاماماق اوچون بركشىڭ «مهنه شول كيمسه جديد» دىيشى كافى ايدي. شو بلهن اول آدم قامالا، مال و ملكى مصادره قىلنه، صوڭره آنى اولدوروش بىر نرسه ايماس ايدي.

درىبار اهلiden امام قل، حاجى لطيف و بولرغه كاسهلىيس لىك قىلاتورغان قارشى بىك، يوسف باى، و عثمان عطار كوب آدمى قاماتدىلر، كوب اوپلارنى تالاتىرىدىلر، طبىعى اوزلرىنىڭ مردار قازان لرى هم ياخشىگە قايىنادى. اما واقعه‌نويسىلر، قوشىيگى شاگردىپىشەلرى، قاضى و رئيس ملازملىنىڭ خلقغە قىلغان ظلم و تعرضلىرى ساناقسىز ايدي. [539]

قاضى كلان برهان الدين، رئيس مصنف، قوشىيگى عثمان بىك و ميرزا اوركنجى فقط آدم اولدوروشدن لىت الالر ايدي.

قارشى و شهرسىز قصابخانه‌لرى هم ۱۹۲۰ نچى يل سينتابر آيیغه‌چه دوام قيلدى. قارشىدە اميرنىڭ تاغاسى، شهرسىزدە اميرنىڭ عمكىسى قولغە توشكان شىھەلى مسافىرلىنى جىديد دىب اولدوروپ توردىلر. چنانچە قارشى حاكمى اميرنىڭ تاغاسى ۱۹۱۹ نچى يل آپريل باشندە قارشى مضافاتىden اوتاباتغان سمرقندلى مفتى محمود خواجه و آنڭ رفiqueلىرى: مردانقل و محمد قوللرنى وحشيانه بىر صورتىدە اولدورودى. آتسىز، نام و نشان سز كىتكان شهيدلىنىڭ سانى يوق ايدي.

اوшибو فصلنى قانچە اوژون قىلماق ممکن ايدى. فقط موندن آرتوق فاجعه يازش اوچون منڭ تامورلىمده طاقت و قوت قالمادى.

- ٤ -

قالسوف واقعەسندن صوغون ياشلرنئىڭ حالى

قالسوف بلهن ياشلر بوزولغان تىمور يولنى توزاتىب 11 كون يولده اورناب 1918 نىچى يىل 17 نىچى مارتىدە سمرقندغە يىتىدىلر. اوшибو وقت روس عسکرى تامانىندن خطرچى، ضيا الدين، مير، كرمىنە، قاراكول، قىزىل تىپە، چارجوى اشغال آستنده ايدى. [540] هر نىمە بولسىه بىر نىچە كوندىن صوغون قىزىل تىپە عهىنامەسى اسمى بلهن آتالغان بر سلحنامە توركستان جمهورىتى و بخارا حكومتى آرالىنده يازىلىپ امضا قىلندى.

ياشلرنئىڭ بعضى لرى فرغانە تامانىغە كېتىدىلر، بعضىلىرى سمرقندده قالدىلر. اما اكتىرىت بلهن مرکز ادارە تاشكىنگە كوچدى. آنده ياش بخارالىلر جمعىتى اسمى بلهن بىر جمعىت آچىب اشگە كىرىشىدىلر. لكن احوال ياشلرغە كوب ناماساعد ايدى. 1918 نىچى يىل توركستان نئىڭ قحطلىك يىلى بولوب وطن و بوتون مال ملكلەرندىن آيرلغان ياشلرغە غربت و مسافرت يورتلرغە آچلىق و قحطلىق بلهن كورەشمەك كوب قىين بولدى. اسلامەككە اش يوق، بىمە كە نان يوق توركستان حكومتى تامانىندن بىريلا تورغان نرسە بولرنئىڭ احتىاج لىريغە يىشىماس ايدى. اوшибو قىينلىق اوكتابر آى لرى غەچە دوام قىلدى.

اوшибو يىتى آى توركستاندە وبا بولوب بخارا ياشلرندىن ھم بىر نىچە قربان آلدى. فضل الدين مخدوم، مدرس حاجى رافع، مدرس عبد القادر مخدوم بىر جملەدن ايدىلر. اوكتابر آينىن ياشلرنئىڭ اشلىرى ياخشىلانا باشلادى. خستەلکلەرنىن قوتلوب ھر قايىسى لرى بر اشنىڭ باشىنى توتدىلىر. بعضىلىرى قورصلرده اوقوب معلم بولدىلر، بعضى لرى دائمى مكتىبلەرde اوقوش اوچون كىرىدىلر، بعضىلىرى شورا ادارەلرندىن [541] خدمت آلدىلر، بعضىلىرى قىزىل عسکرلەر كە يازلىدىلر. خلاصە ھر قايىسى لرى بر اشنىڭ باشنى توتوپ ھم اوز معىشتىرىنى تأمين قىلدىلر. ھم كىلاسى كونلار اوچون حاضرلانا باشلادىلر.

امير قامانندن ياشلرنى تعقىب

بخارا حكومتى بخارا مملكتىنده كى ياشلرنى اولدورگان بلهن قاندن تويمادى: قالسوف بلهن صلح باغلاغاندىن كىيىن توركستاندە مهاجر بولغان ياشلرنى بالخاصه بولرنڭ باشلىقلرىنى آق تىرور¹ (ياشورون جلا) لر واسطەسى بلهن اولدورماقچى بولدى، بو توغرىدە كوب آلتۇنلر صرف ايتدى. بخارا حكومتى تامانندن بر ياشورون هيئت اوشبو خدمت اوچون مَرْوُغَه باردى، آنده ميرزا محي الدين تورا ايدى. ميرزا محي الدين قالسوفنىڭ وقتىز حركتىنى خوشلاماسدىن اوروشدىن بىر كون بورون مروغە كىتىب ايتدى.

جلادلر هيئتى قانچە اورناسەلر ھم، حسن تكه حمايەسى سايەسەدە ميرزا محي الدينىڭ ضرر يتکوزا آلمادىلر. ميرزا محي الدين مرونى اوزى اوچون تھلکەلى اورون بىلېپ قاسپى دىڭىزى آشا روسىيەغە كىتىمە كچى بولدى. كراسناباد و كزالىغە توشاياتكان چاقدە تاپانچە بلهن اورولدى. اوچ قولاق چىككەدن تىكىب ايدى. شونداق ھم بولسە براڭ آى طبابتىن كىيىن توزالدى و مسکوكە بارىب اولتوردى. [542]

بخارا حكومتى تامانندن ياشورون جلادلر سمرقندىغە كىلېپ فيض الله خواجهنى تعقىب قىلا باشلادىلر. فيض الله خواجه مونى آڭلاپ تىزگە تاشكىندىغە كوجىدى. جلادلر تاشكىندىگە² بارگان بولسەلر ھم، انده اشلىرى بار آلمادى و تاشكىند خلقىدىن اولرىغە يولداش تاپا آلمادىلر. شونڭ اوچون تىكار سمرقندىغە قايتىب توزاقلىرىنى شول يېرده قوردىلر. فيض الله خواجه و ميرزا عبد الواحد اسملرىغە ساختە تىلغراف يوبارىب بولرنى سمرقندىغە چاقىدىلر. مقصىدلرى بولرنى سمرقندىغە كيلتۈرۈپ و گزال بلهن شهر آراسىدە ياكە قوناتورغان متىللرىنده تلف قىلماق ايدى. لكن سمرقندىغە تىلغراف بىرېپ تفتىش قىلغان دن كىيىن مذكور تىلغرافلىنىڭ ساختە لىكلرى معلوم بولدى.

اوшибو نىت اوچون كاتته قورغاندە ھم بىر ياشورون ادارە آچىلغان ايدى. ۱۹۱۸ نچى يىل رمضان آيندە كاتته قورغانلىق ملا تورسون تاشكىندىگە² بارىب ياشلر بلهن آراالاشىب ميرزا

¹ teppop

²: تاشگىندىگە

عثمان، قاسم¹ مخدوم و آنک جیانی شریف جانی کاتته قورغانغه کیلتوردی. قاسم² مخدوم بلهن شریف سوء قصدنی آڭلاپ سمرقندغه قاچدیلر. اما میرزا عثمان آنده قالدى. و ياشورون هيئت تامانندن بخارا حدوديغه ياقين بر اوروونده امير اوغريلريتڭ قولىغه باغلانيت بيرلدى. اوغريلر میرزا عثمانى اميرغه ايلتىب تاپشوردىلر، طبىعى امير اولدوردى. ياشورون جلادلرنئك وكىللرى اورنبورغىدە هم تورا و تاشكىنده كى [543] امير قونسولى مير بابادن تعليمات آلىب اشلای ايدىلر. فيض الله خواجه اورنبورغ آشا مسکوگە باريايانغان ده جلادلر تامانندن تعقيب قىلىنى. لكن جلادلر فيض الله خواجهنى تانيا آلمايىن فيض الله خواجه گمان قىلىب آنک عملك بچەسىنى اولدوردىلر و فيض الله خواجهنى اولدوردىك دىب امير قونسولى مير بابادن مكافات آلىلر.

- ٦ -

افغان كوڭلى لرى و شىربېچەلر

قالسوف واقعه سىندن كىيىن اميرنئك بىنچى اشى عسکر توپلاماق بولدى. بوكونلرده امير توپلاغان عسکرنئك مهم قىمى ايكى دسته بولوب بىنچىسى افغان كوڭلىلىرى، ايكنچىسى اوغريلىردىن يېغىلغان «شىربېچەلر» دستهسى ايدى.

افغان كوڭلى لرىنىڭ كۆپىسى افغانستان دن قاچىب كىلىپ بخارا مملكتىنде يورگان سرسى لردىن عبارت ايدى، بولرنئك بىر قىمى اوروش چاغنده كوڭلى بولوب خدمتغە كىرىپ اميردىن كوب حرمت كوردىلر، بولر كورگان حرمت و نعمتىڭ آوازهسى بلهن باشقەلرى هم يېغىلدىلر. حتى افغانستان دن دىكىيىن كوب كىشى قاچىب كىلىپ اوشبو دستەغە قوشولدىلر.

افغان كوڭلى لرىنىڭ دستەلرى مستقل بولوب باشلىقلرى [544] هم اوزلرندىن² ايدى، بولر بارا، بارا خودسرانە حركتى بوتون چىكىن آشوردىلر: استەگان حولىلىرغە، خوشلاغان باغلىغە كىرىپ اولتۇرالار، استەگان آدم لرىنى جىدید دىب اورا و حكومتىگە تاپشورالار،

¹ ا، ب: قاسىيم

² اوزلرى ندن

حکومتدن هم تیله گان هر بر نرسه لرینی آلالر ایدی. بولر خلقنڭ بالالریغه هم تعرض قىلا باشلادىلر. كوزلىيگە چيرايىك كورونكان هر بر بالانى اوروب آلالر و اوزلرى بلەن يوروشكە مجبور ايتەلر ايدى.

بر وقت افغانلر بلەن شىريچەلرنڭ آزالرى بوزولدى. افغانلر تمام بىر عصيان حالىغە كىيلدiler. امير افغانلر تامانىنى رعایه قىلىپ شىربىچەلر دستەسىنى كرمىنەگە اوزاتدى. مونى كورگان افغانلر بورونكىدىن هم آرتقراق تعدى و تجاوزغە كىرشىدىلر، اوزلرىغە آزگەنە خلافق كورساتگان آدمىي ياراق بلەن قورقوتدىلر. حتى اولدورولكان كىمسەلرى هم بولدى. چنانچە چاى فروش حاجى رحمتىڭ بىر آدمىي اوروب اولدوردىلر. عاقبت بخارا خلقىنىڭ بوتون جانىغە تىكىدى. هر يىرده افغانلر قولىدىن شكait قىلا باشلادىلر. بخارا حکومتى بوتون كون افغانلر مسئلەسى بلەن مشغول بولدىغى حالدە موڭا هىچ بىر چارە تاپالماس و اوزى بىرگان ياراق لرنى بولرنىڭ قولىدىن آلالماس ايدى.

1918 نېچى يىل سىنتابر آيلىندە بخارا حکومتى بلەن توركستان [545] جمهورىتى تامانىدىن كاڭاندە توراتورغان رىزدىنت¹ آراسىدە ياخشى گنه دوستلىق مناسبتى بار ايدى. امير افغان كوكىلى لرى توغرىسىنە رىزدىنتغە مراجعت قىلىدى، اگر افغانلر بخارادن چىقارىلسەلر كاڭاندە آلرنىڭ قولىدىن ياراق لرنى آلىپ بىرشنى اوتاندى.

عاقبت افغانلر ياراقلى حال لرنىدە بخارادن اوزاتلىدىلر، شورالر و كىلى بولرنى كاڭاندە ياراق سزاندۇرۇپ ياراق لرنى بخارا حکومتىگە تابشوردى. افغانلر افغانستان حدودىغە اوزاتلىدىلر. شو بلەن افغان كوكىلىرى مسئلەسى بتىدى.

شىربىچەلر دستەسىغە مشھور اوغرىلىر يىغىلگان ايدىلر. اوшибو دستەغە كира آلماق اوچون قاندای اوغرىلىقلر قىلىپ قانچە كارنامەلر كورساتكаниنى دليللر و شاهدلر بلەن اثبات قىلىش لازم ايدى. هركىيم قانچە اوغرىلىق قىلغان بولسى اوشانچە يوقارى مرتبە تاپار ايدى. بر بخارا اوغرىلىرى گنه ايماس؛ سمرقندىڭ هم مشھور اوغرىلىرى اوшибو دستەغە يىغىلدىلر و بخارا حکومتىدىن اولوغ درجه لر تاپدىلر.

شىربىچەلر بخارا اىچنده امير بىرگان ياراق لر بلەن اوز خونخوارلىق و غدارلىقلرىغە دوا م قىلغانلىرى دىك كرمىنەگە كوچكاندىن صوغون هم اسکى ايشلىرىنى اشلائى بىردىلر. [546] حتى كرمىنەدە منظم دستە بولوب چىقىب يوللىرىنى باسىدىلر. بولرنىڭ بىر قىسىمىرى موڭا هم

¹ резидент

قناعت قىلماين ياراقلنى آلىب بوتون قاچىپ كىتدىلر. قالغانلىرى سىنتابر انقلابىندا صوڭرە قشلاق لرغە تارقالىب باسمەچىلىككە كىرىشدىلر. بعضى لرى اميرغە قوشولوب حصار تامانىغە كىتدىلر.

- ٧ -

ياشلىڭ سىاسى حركتلىرى

ياشلىرى 1918 نىچى يىدە تاشكىنده مرکز قومىتەلرینى ترتىب كە سالغاندىن كىيىن سمرقىنده هم اوز شعبەلرینى آچدىلر. سمرقىن شعبەسىڭ خبر آلشى بلهن بخارا حكومتىگە قارشى قوزغالش حركتلىرىنىڭ قوتلاندىغى بىلندى. شونىڭ اوچون بخارا حدودىغە ياقىزراق دىب 1919 نىچى يىدە كاتته قورغاندە هم بر شعبە آچىپ اشگە كىرىشدىلر. موندىن صوغۇن كاگان، چارجوى، كركى دە هم شعبەلر آچىلدى.

بوسايدە بخارادە حركت تكرار قىزىپ كىتدى. ظلم كورگانلار آراسىرەدە قاچىپ چىقىپ ياشلىرغە قوشولا بىردىلر. اميرنىڭ كىيىن كى جىر و ظلم لرى بخارادە يڭى انقلابچىلر توراتدى¹. بخارا اىچىنده ياشورون جمعىتلر پىدا بولوب غىرت بلهن اشگە كىرىشدىلر. كاگان واسطەسى ايلە مرکز قومىتە بلهن [547] سوپىلاشىپ تعلیمات آلدىلر.

1919 نىچى يىل كركى شوراسى بلهن بخارا حكومتىنىڭ آرالرى بوزولدى. كركى دە كى قىزىل عسکرلر بىك، قاضى و باشقە بخارا حكومتدارلرینى اسir قىلىپ آلدىلر. طبىعى كركى دە كى ياشلى شعبەسى بو فرصنىن استفادە قىلىپ ياخشى گە اشلادىلر. امير كركىنى قوتقارىب آلماق اوچون تركمانلرنى يىغىپ كركىكە قارشى اورشدرگان بولسە هم، هېيج بر اش قىلا آلمادى.

اصل كركى واقعەسى مونداق باشلانىب ايدى: او كونىلرده چارجويىگە ياقىنلاشغان انكليس قوماندانى اسمندىن كركى بىكى او يىرده كى شوراغە اولتوماتوم بىرېپ كركىنى تاپشورڭىز دىب طلب قىلىدى. منه شوندىن صوغۇن اش قىزىپ كىتدى. كركى بىر نىچە وقت شورالى ادارەستىدە توردقىن كىيىن مسلمانلار قىسىمى صلحًا تكرار

¹ م: توغرىدى

بخارا حکومتی گه تاپشورلدى. لکن کرکى ياشلى آزادانه اشلاشكە دوام قىلدىلر.
بخارا ياشلى ۱۹۱۹ نچى يىل آخرلىرى و ۲۰ نچى يىل باشلارنده يەنە جىدیراقدىشىڭ
كىرىشدىلر. مونڭ اوچۇن عشقآبادده حربى و سىياسى قورص آچىپ شوندە بارىب اوقوب
حاضرلاندىلر.

بخارا ياشلى بخارا انقلابى يولىغە اشلاقدىلرى كېيى توركستاننىڭ عمومى انقلابى
 يولىغە ھم اشلادىلر. يىتى سو، عشقآباد و فرغانە فرونتلىرىغا^۱ قىزىل عسکر بولوب باردىلر.
خىوه انقلابىگە بارىب ياردىم بىردىلر.

[548]

- ۸ -

بخارا حکومتىنىڭ خارجى و داخلى سىاستى

بخارا حکومتى روسىيە حکومت مستبدەسى دورنندە خارجى هىچ بىر دولت بلهن
رابطە قىلماققە حقى يوق ايدى و داخلى اشلىنندە كاغذ و عەهدنامە گە كورە مستقل بولسە
ھم، اش و عملگە كىلكاندە ھر بىر نرسەنى روسىيە ايمپراطوريئىڭ كىفييگە قاراب يوروتمە گە
مجبور ايدى. اهالىيغە جىر و ئىلم قىلماق، خلقنى جهالت قارانغولغاندە ساخلاماق،
ايىكىللىكىنى محافظە قىلماق كېيى يالغوز بخارا رعىيەسىيغە عايد بولوب مملكتىنىڭ
خراپلىيگە سبب بولاتورغان ھر بىر نرسە گە تام معناسى بلهن² مستقل ايدى. فيورال³
انقلابىنى صوغۇن بىر درجه دە اوزىنى مستقل ساناب اوكتىابر انقلابى نتيجە سىنە خارجاً و
داخلاً تمام مستقل بولدى. لکن اوشبو استقلالنىڭ ھر ايکى سىنەن ھم درست
فايدەلەنمادى، بلکە سوء استعمال ايتدى.

اوزىنىڭ آزادلۇيىگە بىر درجه دە سبب بولغان شورا حکومتى گە ھر وقت ايکى يوزلى
سياست توتوب توردىيى حالدە عشقآبادده⁴ باش كوتارگان نىكالاى بىندهلىرى و انكليس

¹ фронт

² بله

³ فيورال

⁴ ا، ب: عشقبىادده

وکیل لری بلن هر وقت دوستانه و صمیمی مناسبت توتدی. عشق آبادچیلر مرو و اوچ حاجی گه کیلگان چاقلرده امیرنئٹ رسمی نماینده‌لری هر وقت آکرنئٹ آرالرندی یوردی. او بیرده کی تورکمن یاشرلری و یکی فکرلی لرگه قارشو اغوا آنده بولندی. [549]

اوшибو سیاست بوتون تورکستانی بالخاصه بخارانی ینه ایسکی قوللوق، ایسکی اسارتلرغه قایتارماقدن عبارت ایدی. مشهور انگلیس دشمنی و تورکیه نماینده‌سی «کاظم بیک» افغانستاندن قایتشلی بخاراغه کیریب امیر و آنث ارکان حکومتی بلن کورشدی. توکان سیاستنئٹ شرق^۱ و عالم اسلام منفعیتیغه مخالف ایدکینی آڭلاتتدی. سورالر حکومتی بلن دوستانه مناسبته بولوب انگلیس لرغه قارشو جدّی حرکت قیلیشغه اوندادی. کاظم بیکنئٹ سوزیغه قولاق سالماق ناری تورسون «بو ھم جدید ایکان» دیب آنث حقیغه نامناسب حرکتلرده بولندی. اوزی حقنده سوء قصد سیزگان کاظم بیک اوшибو حشرات اویه‌سندن تیز چیقیب تاشکندگه کیتدى.

بخارا حکومتی قالسوف واقعه‌سندن کیین شهید حبیب الله خان عهندنده افغانستانغه بر هیئت یوباریب اوز دوستلیغنى اظهار قیلغان ایدی.

افغانستانده تبدیل حکومت بولوب افغان دولتی خارجی استقلالینی اعلان قیلغاندن کیین بخارا و تورکستانگه فوق العاده سفارت هیئتی یوباردي. بخارا حکومتی اوшибو سفارتغه ظاهری و رسمی صورتده احترام کورساتدیکی حالدہ چین کوڭل بلن دوستانه مناسبت توتمادیغى صوڭرەدن معلوم بولدى: [550]

افغان دولت عليه‌سینئٹ روسیه سورالر حکومتی بلن مناسبتى کورروب خلق آراسنده هر وقت «افغانلر ھم جدید ایمشلر و بالشويك بولمشلر» دیب آوازملر چیقاریب توردى.

افغانستان سفارتی تاشکندده دائمی ایلچی خانه آچیب اوز بایراغینی کوتارگاندن کیین، بخاراده‌کی ایلچی خانه‌سنده ھم بايراق کوتارمه‌ک استه‌دی. بخارا حکومتی اویالماین اوшибو اشگه مخالفت کورساتدی: «ملاللر بايراق کوتارشگه راضی ایماسلر» دیب ممانعت قىلدى.

اوшибو حرکت بخارا بلن افغانستان آرالرینئٹ بوزولشىگه کافی ایدی. لکن افغان سفیرنئٹ تمکین و وقاری و ھم افغانستاننئٹ محکم توتدیغى شرق سیاستی سایه‌سنده

^۱: «ق» حرفیده نقطه‌سی یوق، ب: شر

اميرنک اوшибو حركتى افغانستان تامانندن هضم ايتدى. افغانستان حکومتى اوزىنى بىلماسلككە سالىب بخارا حکومتىكە صميمى دوستقلقلر كورساتىب امير حکومتىنک حسن توجهينى قزانغاندىك بولدى.

لكن همان بخارا حکومتى افغان دولتى بلهن صميمى دوست ايماس ايدى. زира: اگر صميمى دوست بولغان بولسە ايدى، افغانستان بلهن حرب حالتىدە تورغان انكليسلردن اوز رابطەسىنى تمام كىسمەكى لازم ايدى. حالبوکە انكليسلر عشقآباد [551] جبهەسندن قاچغاندن كيىن هم، مشهدده كى¹ انكليس وکيلى بلهن سياسى مناسبت توتدىغى و ميرزا صفر قول آستنده مشهدغە فوق العاده هيئت يوباردىكى، قولغە توشكان مكتوبلىر بلهن ثابت بولدى.

بخارا حکومتىنک باشقە خارجى سياستى انكليس وکيلى بولغان خان جنيد و فرغانە باسمەچىلىرى بلهن دوستانە رابطە قىلماق و خيوه شورالر جمهورىتىغە دشمنق كورسەتمەك كېيىن نرسەلدەن عبارت ايدى.

بخارا حکومتى داخلى ايشلرنده نهايت درجهده يامان بر سياست توتدى، جاھل حاكمىر، غدار سپاهىلر، نادان و رشوهخور قاضىلر و شريعتفروش ملاللرنى خلقنىڭ بوتون مال و جانىغە حاكم مطلق قىلدى. ظلمدن ناراضىلىق قىلغان بىچارەلرنى و حکومتىڭ فساد و اخلاقسزلىقلرىغە قارشى سوز سويلاكان مظلوملرنى «جديد، بالشويك» دىب قامادى، اوردى، اولدوردى. اوزكىف و صفاسىنى خاطرجمعانە سورمەك اوچون خلقنىڭ جديىد - قدىم دىب اىكى بولاڭكە بولدى، آزگەنە كيفىگە قارشى كيلكانلرنى جديىد دىب انسان طاقت قيلا آلمايتورغان جزالرغە اوچراتدى. منصب طلب ملاللر بلهن حکومتىڭ ايشىكىنندن نان بىدرگان كىمسەلرنىڭ باريسى گويا كە قدىملەكى قورويتورغان آدم ايمشلىر، بولرنىڭ ھر بريسينىڭ [552] آراسنده بولغان رسمي و خصوصى مخابرهلرنده مطلقاً جديىد - قدىم مسئلهسى بار ايدى. اوшибو سطرلرنى يازماسدن بورون بر نىچە رسمي و خصوصى مكتوبلىرنى كوزدن كىچوردىك، ھر بريىنده اوшибو مسئلهغە اوچرادك. بر ئەنچايىن آدم بىر دربار اھلىغە خط قىلغاندە البتە بر اىكى آدمىنى مفسد جديىد دىب كورساتىب اوزىنى معتمد بىر آدم سانا ماچى بولغان.

حکومتىڭ كىچيك مأمورلىرى و واقعەنويسلرى اوшибو تفرقە جويانە سياستىن استفادە

¹: مشهدده كى

قیلیب قانچه مال توپلاغانلر، رشوه آلغانلر، رشوه بیرماگان ياكه بран مناسبت چیقاریب اوزلریغه بран هدیه تقديم قیلماغان کیمسه لرنی «جديد» آتاب باشیغه بلا قوبتورغانلر. طبیعی مظلوم و جاهل خلقنئک تاپکان چارهسی رشوه در. شو بلەن عمومی رشوه يولى آچیلغان، بخارادە کی خلقنئک هر برى رشوه بیرگوچى، يا رشوه آلغوچى، ياكه توغرى کیلکاندە هر ايکى سى بولوب قالغان.

1919 نېچى يىلده بخارا حکومتىنىڭ ياشورون مأمورلىرى كوزگە كوروناتورگان کیمسه لرنی جدید دىب رويخط قیلغان. اغلب احتمالغە كوره اعدام جدولى بولغان اوшибو رويخطده يازلغانلرغە يەنە اوزلرى ياشورون صورتده احوالنى آڭلاتىب آلالدىقلرنچە رشوه آلغانلر، امام قل، قارشى بىك و ميرزا عثمان كېيىتى رشوه خورلرغە¹ التجا قىلدوروب آلرغە [553] دە كاتته بر منبع واردات آچىب بيرگانلر. نتيجه دە رشوه بیرماگان ياكه بىرە آلماغان، ياكه هر حالدە مذكور كاتتهلرغە بран خصومتى بولغانلرنى قاما تماقچى بولوب بولىدىن 22 نفرىنى قولغە آلغانلر، بعضىلىرىنى نور آتاغە، بعضىلىرىنى قارشى غە باشقە بر ايکى نفرىنى يەنە اوذاق راق يېرلرغە بدرغە قیلیب يوبارگانلر. بو حالدە بوتون خلق قوزغالغان «يا بوتون محبوسلر قويا يېرسونلر، ياكه بىزنىڭ همه مزنى هم آليب قاماڭىز و يورتمىزدىن قاولاڭىز» دىب حکومتىگە مراجعت قىلغانلر. اوшибو غوغانڭ² تائىرىي بلەن رويخطده کى لرنىڭ قالاماسى قاما ماغان، بدرغە گە يوبارلگان لرنىڭ هم كوبىسى فوراً آزاد قىلنغان.

خلاصە امير عالم نئٹ صوڭ اوچ يىللك دور حکومتىنە تمام احوال شول مىزاندە
ایدى.

عسکرى سیاست

بخارا حکومتى صوڭ يىللرده عسکر توپلاماقغە كىرشىب سرباز و ايل نوكىرلرنى كويپايتوردى. ايل نوكىر، طلبكار بولغان کیمسه لردىن عبارت بولوب بول آتلق و غيرمنتظم بر تودە ايدىلر.

سرباز بولسە تقسيم و قرعە اصولى بلەن آلمايىن، گذر قشلاق و كىنترلرغە هر نىچە

¹: روشە خورلرغە

², ب: غوغانڭ

وقتده «فلان مقدار عسکر توپلاپ بیرگز!» [554] دىب توپلاپ آنه ايدى. اوشبو امر موجبنچە آنه تورغان عسکرنى خلق ساتىب آلېب بىرە ايدى. بىر عسکر مىڭا اون مىڭ صومغە راضى بولسە آرادەكى ارباب آقساقاللر و حکومت مأمورلىرى يوز مىڭ صوم قىلىپ خلقىن تىرىپ آلا ايدىلر. بو سايىدە خلقىن مىليون لرچە مصارف چىقىدىغى حالدە عسکرى صفحە بىر سورى كور، كر، چولاق، اوغرى، قولىدىن اش كىلمايتورغان چال، قاررى هنوز بلاغتگە يتماڭان ياش بالا لركىرە ايدىلر.

شول طريقة قىلغان سفربرىلك كىينىكى ايكى يىل ايچىنده بىش قاتلا بولدىغى حالدە حکومت عسکردن يالچىمادى، بىچارە خلق جول و جهازىنى ساتىب عسکر آلېب بىرمىكىن هىچ بىر فايدە كورمادى.

آلق، سالق سياستى

ذاتاً بخارا حکومتىنىڭ آلق، سالقى معىن بىر قانونغە سويانىماغان بولوب املاكدار و قاضىلنىڭ انصاف(؟) لىبغە تاپشۇرولغان ايدى.

حکومت ئىلىمنىن شكايت قىلماق جىدىللىك سانالىقدىن كىين ئاظالم قاضىلى، غدار املاكدارلى، انصافسىز حاكمىل قوللىرىنىن كىلگۈنچە خلقىن ئۆل قىلا باشلادىلر. دربار اهلى نىڭ حددن آرتۇق رشوه و هىديه آڭشىرى، عسکرى و باشقە فوق العادە [555] مصارف كوياب، حکومتىڭ بولىنى قاضى و حاكمىلدىن توپلاپ آڭشى هىچ بىر حدود بلمايتورغان حاكم و قاضىلرغە كاتته يوللىر آچىب بىردى. بولر حکومتگە و دربار اھلىغە بىرەدرگان نرسەلرنى بىرگە اون قىلىپ خلقىن توپلاپ آلا لر ايدى.

بو يازدىقلەرنىڭ اوستىغە حکومت اربابنىڭ اخلاقسىزلىغى و فحشياتغە چومغانلىغىنى ضم قىلسەك، داخلى سياستىڭ قاندای حاللرگە اوچراغانلىغى اوز - اوزىندىن معلوم بولادر. معلومدر كە بخارا ارباب حکومتىنىڭ شەھوتپىستانە خواهشلىرى باشقە مدنى مملكتىلدەكى دىك عموم خانەلر واسطەسى بلهن ادا قىلمايىن يەنە شول بىچارە خلقنىڭ معصوم قىز و اوغوللىرى اوستىغە يوكلانادور. مەنە بو اش بخارا حکومتىنىڭ داخلى سياستىنىڭ اىڭ اقبح و مردار نقطەلرندىن ايدى.

يوقارى دە قىقە قىلىپ يازىب اوتدىغىمىز احوالنىڭ بارىسى ياشلىر منفعتىغە بولوب بخارا انقلابىغە كاتته بىر يول آچىب بىردى.

- ٩ -

ياشلرنئك صوڭ حركىتلرى (1920 نچى يىدە)

[556]

بخارا حکومتىئىڭ خارجى و داخلى سياستى چىقىلماس كوچەلرگە كىريپ كىيدىكى نسبتىدە ياشلرنئك انقلاب كارانە حركىتلىرى جىدىلاشدى: ياشلر 1920 نچى يىنئك اوليلىن باشلاپ جىدى حركىتلىرى كىرىشدىلر. و بخارانئك خارجى و داخلى سياستىنىن استفادە قىلماق يوللىرىنى تاپدىلر.

ياشلرنئك خارجى سياستلىرى بوتون جهان گىرلرغە قارشى بولدىيغى اوچون بولر بوتون جهان مظلوم لرندن بالخاصە روس محتتكشىلرندن ياردىم كورمكىدە ايدىلر. روسىيە ايمپراطوري قول آستىنىن تصادفى بر صورتىدە قوتولغان بخارا محتكشلىرى يەنه باشقە بر ايمپراطورلۇنىڭ قوللىق حمايەسىيغە كىرىمەك استەماس ايدىلر.

شرق و اسلام سياستى هم شونى تقاضا قىلا ايدى. شونئىڭ اوچون ياشلرنئك خارجى سياستلىرىنى بخارا فقير فقرالرى هم خوش قبول قىلا ايدىلر. ياشلرنئك داخلى سياست اوچون توغان يوللىرى بوتون عدالت، مساوات و خلقنىڭ كۈپچىلگىنى تشکيل قىلغان فقير فقرالرنئك [557] فايىدەلىرىنى كوزگە توتماق بولدىيغى سېبلى، بخارانئك بوتون بىچارە خلقى موڭا طالب ايدى.

فقط بىچارە خلقىغە اوشبو نرسەلرنى آڭلاتماق اشى قالىب ايدى. ياشلر 1920 نچى يىل دن باشلاپ تبلیغات و تشویقات اشىگە كىرىشدىلر. معلوم در كە بخارا حکومتى قاممونىستىلق¹ و بالشويكلەرنى آلماسنى كېيىپ كورساتىپ خلقنى ياشلردن نفترت قىلدۇ ماقچى ايدى.

حالبو كە تاشكىنده كى بخارا ياشلرنئك مرکز قومىتەلرى «بخارا قاممونىستلىرى» عنوانى بلەن يورا ايدى. شونئىڭ اوچون فرقەغە بىطرف قالغان بخارا ياشلىرى «بخارا انقلابچىلرى» عنوانى آستىنده بىر فرقە توزۇب بولر ھم اوز حسابلرندە تشویقات و ترغىبات قىلا باشلادىلر. بو سايىدە بخارا ياشلرنئك مقصىدلەر خلقنىڭ احوال روھىيەسىيغە كورە بىر سياست توتوش [558] بولدىيغى بخارا خلقىغە معلوم بولوب ياشلرغە كولار يوز

¹ КОММУНИСТ

كورساتا باشلاديلر. بخارا مظلوملرى، بخارا سربازلىرى گروه، گروه بولوب بخارادن قاچىب، اوшибو اىكى قومىته‌غە (ھركىم اوز استەگانىچە) يازىلا بيردىلر.

ياشلىنىڭ نشرىياتى

بخارا ياشلىرى ذاتاً آراسىرەدە بىران بىياناتماه چىقارىب تورە ايدىلر. ۱۹۲۰ نچى يىدە هر اىكى قومىته تامانىندن هر زمان بىياناتماه و خطاباتماھلەر چىقارىلىپ بخارا مملكتىنە تارقاتىلا باشلادى.

قاممونىستلر فرقەسى «تاڭ» اسمىندە بىر ژورنال چىقارغان بولسىلر ھم بخارا مسئۇلەستىن آزراتق بىت قىلىدىغى سىبلى «تاڭ»نى باغلاب آڭ اورنىغە «قوتولوش» اسمىندە بىر غازىيەت چىقاردىلر. [559]

اما «بخارا انقلابچىلىرى» قومىته‌سى «قوتولوش» دن بورون «اوچقۇن» اسمىندە بىر غازىيەت چىقارمىقدە ايدى. اوшибو اىكى غازىيەت آرەسىرەدە چىقارلغان خطاباتماھلەر بىلەن بىر كە بخارا مملكتىنە تارقالىپ بىتون فقير خلقنى قوزغاتدىغى دىك، تۈركىستان افكار عمومىيەسىنى ھم ياشلىرى تامانىغە آغداردى.

خصوصاً «قوتولوش» انقلابى فارسى شعرلىرى بىلەن بخاراغە آتش پارەلر ساچراتدى. «اوچقۇن» ھم اوز نوبىتىنە بعضى بىر آلانكەل توراتدى.¹

ياشورون نمايندەلر و جمعىتلر

ياشلىرى سمرقند، كاتته قورغان، كاگان، [560] كىركى، چارجوى و مروكى شەھىلدە هر اىكى قومىته اسمىندە شعبەلر آچدىقلرى كې بخارا اىچىنده ھم ياشورون جمعىتلىنى كۈپايتوردىلر.

۱۹۲۰ نچى يىل آپريل آخىرىنىڭ بخارادە كى ياشورون بىر جمعىتىڭ رئىسى عبد الله خواجه شىبەھ بىلەن بخارا حکومتىنىڭ قولىغە توشوب عذاپلر، عقوبىتلر اىچىنده شەھىد بولدى. رئىس معاونى ھم قولوغە توشكان بولسىدە ايسان قوتولوب قاچىب چىقىشىغە موفق بولدى. شونىڭ ايلە برابر ياشورون جمعىتلىرى ياخشى اشلادىلر. آزراتق شىبەھنى جلب قىلغان اعضالىرى قاچىب چىقا بىردىلر. ياشورون نمايندەلر ۱۹۲۰ نچى يىدە بخارا مملكتىنىڭ ھر

¹ م: تاشلادى

کوشه‌ستنده قدم باسديلر. ترمذ^۱، شيرآباد و سراي کمرلرغه چه باريپ کيلديلر و خلقعه فكر بيريپ فكر آلديلر. [561]

شهرساز و خطرچى كبي حدود بويلننده ياشورون نماينده‌لر غزيته و خطاب نامه‌لر تارقاتالر، صوڭره حكومت آدملىنىڭ شاشىب اويان بويان يوگورشلىنى تماشا قىلىپ يورا ايديلر.

چارجوى ده ياشورون نماينده‌لر حكومت آدملىرى بلهن بر نىچە قاتلا بوغاز غوغازغە كىلىپ ياقالاشدىلر و خصملىنى جەنمغە يوباركان دن صوغون يەنە قاچىپ قوتولدىلر. مەنە اوшибو حال ۱۹۲۰ نىچى يىل آوغوست آخرلرغە چە دواام قىلىپ ۲۹ نىچى آوغوستىدە بخارانڭ معلوم انقلاب كىرى باشلانىب برنچى سىتابىرددە منغىت اميرلىنىڭ تقرىباً ۱۷۰ يىللە حكومت متغلبانەلرى و امير عالم خاننىڭ (قمرى حساب ايلە)* [562] توقۇز يىل اون بر آى اون برکون^۳ و بر ساعتلق خونریزانە سلطنتى تمام بولوب فاجعه تارixinىڭ قانلى صحىفەسىغە يازلدى.

- ۱۰ -

ياش بخارالى لرغە صنفيت و مليت جھتنىن بىر قاراش

بىر مملكتىدە انقلاب واقع بولسە، او انقلابغە كىملىر و قايىسى صنف خلق و قاندai ملتغە منسوب كيمسەلر رهبرلەك قىلغانلىقلرىنى بىلمەك اهمىتلى نقطەلردن در. شونىڭ اوچون بىز بخارا انقلابىغە رهبرلىق قىلغان «ياش بخارالىلر» نئك صنفى و ملئى جھتلرنىن بىر آز معلومات بيريپ اوتمەكى لازم⁴ بىلەمزا:

^۱ ا، ب: تيرمىز

* امير عالم ۱۳۲۹ [ا، ب: ۱۳۳۹] هجرى ۷ محرم ساعت ايكىدە بخارا اركىكە كىرىپ ايدى ۱۹۱۰ نىچى م. ۲۴ دىكابر ايسكى حساب). ۱۳۳۸ نىچى هجرى ۱۸ ذى الحجه چەھارشنبە كونى ساعت اوچدە تاج و تختنى تاشلاپ قاچدى (۱۹۲۰ نىچى م. برنچى سىتابىر يائى حساب ايلە).

³ ا، ب: توقۇز يىل اون برکون، م: توقۇز يىل ثون بر ئاي ئون برکون

⁴ ا، ب: لازىم

ياش بخارالى لر عموميت اعتبارى ايله فقير صنفتندن بولوب هر تورلى كسب وكار ايگەلرندن يغيلغان ذاتلردرلر. آرالرندن سوداگر عائله سندن¹ يتشكان بر ايکى ذات بولسەلر ھم، [563] بولر ياشلكلرندن بيرى اوز راحت و آسودەلکلرینى برباد قىليب فداكارانه و قهرمانانه بر صورتىدە انقلاب يولىغە خدمت قىليب بوتون انقلابچىرنىڭ اعتمادلرینى جلب قىلغان كىمسەلردرلر.

مليت جهتنىن قاراغاندە: اوزبەكلر، تاجيكلر، توركمىنلر، عربلر، ايرانىلر، خواجهلر، يهودىلر كېيى بخارا يېرىلى لرندن بولغان بارچە ملتىرنىڭ نمونه و نمايندەلرینى ياشلر آرالرندن كورەمنز.

بخارادە توروپ بخارالىلر بلهن قوشولوب كىتكان تاتارلر ھم انقلاب يولىغە برابر خدمت قىيدىلر.

بخارا ياشلرندە توركستاندە مثل كورونماگان يەنه بر حال دقتلىنى جلب ايتمه كده در:

معلوم در كە بخارا ياشلى بىرنچى مرتبىدە حكومت و علماغە قارشى قوزغالدىلر. [564] حتى علماغە قارشى قوزغالش تأريخلىرى حكومتگە قوزغالش لرندن بر آز بورون راق در. شونىڭ ايله برابر بخارا ياشلى آراسىنده ملا و ملازادەلر مهم بىر سان تشکيل قىلالر. مثلاً تأريخمىزنىڭ ۲ نىچى بولاكنىدە معلومات يېرىب اوتدىكىمز «ياشورون جمعىت» ۲۸ اعضاغا مالىك بولدىغى حالدە ۱۴ نفرى ملا و ملازادەلردن بولوب شولىدۇن ۳ نفرى مدرس ايدى.

قالسوف واقعه سندن كىيىن توركستانگە هجرت قىلغانلر آرالرندە ۱۲ نفر ملا و ملازادە بولوب آرالرندن اوچ نفرى مدرس ايدى. غربتىدە وفات قىلغانلر اوون نفر بولوب بىشاوى ملا ايدى.

۱۹۱۸ نىچى يىلde امير تامانىندن اولدورلگانلر² آراسىنده يى نفر ملا و ملازادە بولوب، بولنىڭ آراسىنده ايکى نفر قاضى، ايکى نفر مدرس [565] و بر نفر معزول رئيس بار ايدى. داملا اكرام كېيى آتاقلى بىر ملا، قاضى شريف جان كېيى بخارادە قاضى كلان بولغان ذات قاماقدە ايدىلر.

¹: عائلە سندن

²: اولدورلگانلر

يەنە بىر حال: ياش بخارالىلر توركستانگە هجرت قىلغاندە بعضىلىرىنىڭ خاتونلرى، قىزلىرى، سىيڭلىرى و آپالرى بىرگە هجرت قىلدىلر. اوچ يىل لىك غربت و فلاكتنى بىرگە اوتكازدىلر. نتىجەدە تمام بىر انقلابچى خاتون، قىزلىرى تودەسى بولوب بخاراغە كىردىلر. موندىن باشقە امير تمانىندىن اولدورولغان ياشلىرىنىڭ آنانلىرى، قىزلىرى، سىيڭلىرى و خاتونلرى اوچ يىل توپراق يالاب انتقام كونلىرىنى كوزلا دىلر و بخارادە انقلاب كېير بولغان همان اوزلرىنى ميدانغە آتدىلر. شۇنىڭ اوچون انقلابدىن كىيىن بخارادە بولا ياتغان مىتىنگىزدە يىغىننىڭ مهم بىر قىسىمىنى خاتون قىزلىر تشكىيل ايتىمە كىدە درلر. بو حال ھم توركستاندە كورونما گان بىر نرسە در. [566]

اوшибو حالتىڭ بارىسىندىن بىز بىر نتىجە چىقارامز: بخارا انقلابى بخارادە كى بارچە ملتلىرىنىڭ اشتراكى بىلەن خاتون قىزلىرى ھم داخل بولدىغى حالدە وجودغە كىلگان علمى، اجتماعى، سياسى، اقتصادى و عمومى بىر انقلابىدر. موندا قە انقلابنىڭ موقىيت بىلەن پايدار بولشى مأمولدر.

[567]

خاقمه

بخارا انقلابىنىڭ تارىخى يازماق منڭ بويىنومغە يوكلانىپ ايدى. اوشبو وظيفە منڭ اقتدارم دن خارج بولسە هم، طاقتم يىگانچە مىحت قىلىپ بتکۈزدەم.

بخارا انقلابىنىڭ برنچى بولاكىنده يازلغان نرسەلر معين بركتاب ياكە منبع دن آلتىماين (زىرا بو توغرىيىدە مرتب بركتابنى بوكونگەچە كورگان ايماس من) يىللرچە قىلغان مختلف مطالعاتم و تىقىشاتىمنىڭ بىر خلاصەسىدەر.

ايىكىنچى و اوچنچى بولاكىدە كى معلومات ايسە كويىسىيگە اوزم بالذات مباشرت قىلىپ اوزكۈزم بىلەن كورگان ياكە كورگان كىي انىق بلدكم نرسەلردىن عبارتدر.

تورتچى بولاك معلوماتى ايسە مقدمەسىندە¹ سوپىلاغانىم دىك موئۇق كىمىسىلردىن ايشيتىپ اوز محاكمە منڭ علاوهسى ايلە يازلغان نرسەلردىر. [568]

اما بخارا انقلابىنىڭ بالفعل واقع بولغان كونلۇندا يوز بىر كان حالىردىن حالا من تمامًا خبرسزمن، هم اول واقعەلرنىڭ يازشى اوچون بىر آز فرصت لازم در، تاكە تارىخى حادىھلر قاتارىغە اوتسوپلەر.

ذاتاً هر بىر واقعە تارىخ صحىفەلرigne كىچمەك اوچون كوب فرصت استەيدىر. مع ذلك بوتون خاطرلەرنىڭ يوقالىپ كىتمەسون دىب بىر مجموعە ايچىگە توبلادم. اگر كىلاسى زمان صاحب قلملىرى و مؤرخلىرى اوشبو صحىفەلەرنى جزئىيچە بولسەدە استفادە قىلسەلر من اوزمىنى بختىار سانايمىن.

مونى هم ايسىكە توشوروب اوتمەك لازم در كە مؤرخلىكىنچەك مەهم شرطلىرندن بىرى احوالنى بىطرفانە يازىپ بىطرفانە محاكمە يوروتمەكدر. در واقعە من بىطرف بولمادىغۇم حالىدە اوشبو صحىفەلرنى يازاتكان چاغىمە دەن ئەتكىنەن داخلىندا [569] (فاجعەلرنىڭ شەرت تأثيرىندىن تامورلىم بوزولوب نزاحت قلمىيە دەن چىتىگە چىقىپ بعضى شەرتلى سوزىلر استعمالىندىن باشقە) بىلىپ توروب و قىصدًا يالغان بىر نرسەنى يازمايدىم. و وجدانمۇغە مخالف محاكمە يوروتمادىم. شوننىڭ اوچون: «بىطرفانە يازدەم» دىب اوزم دعوا قىلا آلامن و منى ياخشى تانىتۇرغان بىرادىلەم هم اوشبو دعوانىنى تصدقىق قىلۇرلار دىب حسن ظەن بار. لكن

¹: مقدمەسىندە

باشقه‌لر هیج بر وقت منی بیطرف ساناماسلر. شونڭ اوچون بعض توغریلرده شبهه و شک وارد خاطرلری بولغان اوقوچىلردن التماس قىilar ايدم كە مشكوك مسئله‌لرده اوز گمانلىيگە بناء حكم قىلماسدن كوزكە¹ كوروناتورغان منبع‌لردن تفصيلات استهسلر ايدي. [570]

اوшибوكتابنى يازاتكان چاغىمده ينه بىر مشكل حالغه اوچرادم كە آنى ھم بوتون اوقوچىلغە عرض قىلىپ اوتمە كم لازم در:

اساساً متىڭ آلغان تربىيە ادبىيەم فارسى تىلندە و فارسى ادبىياتىن بولوب ۲۸ ياشكە كىرکۈنچە اوزبەكچە و توركچە ادبىياتى بىلەن شغلانغان ايماس ايدم. موندىن بويان غزيتە، ژورنال و يائىرى كتابلىنىڭ مطالعەسى سايىھىنە افادە مىرام قىلا آلاتورغان بىر درجه‌دە توركچەنى اورگاندۇم. لەن كتاب يازماق اوچون اوшибو قدر كفایە قىلماس ايدى. تمام قواعد و لهجه‌دن خىردار بولوش لازم ايدى. شونڭ اوچون افادە مىرامغە خىلل يتكۈزمادىكى حالدە جملەلر بوزوق، قواعد رعایە قىلىنماغان و سوزلر ناھمۇار بولوب چىقىدى. [571] مەنە شول خصوصىدە بوتون اوقوچىلىنىڭ عفولىيىنى اتانامن.

١٣٣٩ هجرى ۱۳ ربىعى ميلادى ۲۳ مارت ۱۹۲۱ * سمرقند: ص. عينى

تمام

¹: گوزكە

شخصی ناملر کورساتکچى

امیر عبد الاحد ..... ,54 ,53 ,38 ,31 ,27 ,22 ,18 ..... ,114 ,113 ,111 ,110 ,103–100 ,80 ,78 ,57

261 ,149 ,140 ,117

امیر مظفر ..... ,54 ,52 ,31 ,30 ,27 ,24 ,22 ,18 ..... ,113 ,111 ,71

امیر نصر الله ..... 22–20 ,18 ,17

امین جان مخدوم میر ضیاء الدين اوغلى ..... ,50 ..... ,162 ,133 ,119 ,74 ,54

اوليا قل بيك ..... 194 ,166 ,165 ,108

ایشمحمد ملا ..... 65 ,48 ,44

ب

بابا بیلک یاساول باشى ..... 211 ,209 ,115

بدر الدين (قاضى) ..... 195 ,72 ,56–54

برهان الدين ..... ,74 ,72 ,71 ,62 ,61 ,58–55 ..... ,143–140 ,135 ,102–100 ,82–79 ,77 ,75

,175–172 ,165 ,158 ,154 ,150 ,148 ,145 ..... ,243 ,240 ,235 ,228 ,216 ,195 ,194

269–265

برهان شرف 87

بقا خواجه (قاضى) ..... ,77 ,75 ,63 ,56 ,55 ,51 ..... ,204 ,142 ,141 ,126 ,95

بورى باي ..... 133 ,86 ,61 ,60 ,37 ,33

بهبودى ← محمود خواجه بهبودى

پ

پارسا خواجه حسن خواجه اوغلى ..... ,117 ,87

162 ,158 ,133

پالین (Пален К.К.) 97

آ

آستانه قل قوشىگى ..... ,72 ,68 ,61 ,59–56 ,51 ..... ,261 ,192 ,81 ,79 ,75

ا

ابو منصور ماتريدى 14

احمد جان مخدوم «حمدى» ..... ,50 ,42 ,41 ,39 ..... ,218 ,162 ,157 ,122 ,118 ,117 ,86 ,74 ,71 ,51

احمدكمال ..... 162 ,117 ,87

احمد مخدوم «دانش» 30–27

احمد نعيم ..... 221 ,216

استراموف (Остроумов Н.П.) 133

اسحاق آغداروف 247

اسلام قل توقسابه ..... 267 ,161 ,148 ,137

اسماويل بيك غصپرانسکى ..... ,54 ,51 ,38 ,37 ..... ,139 ,124

اسماويل صدرى ..... 162 ,137

اسماويل قاري 101

اکرام مخدوم قاضى بدر الدين اوغلى ..... 154 ,74 ..

اکرم خان ..... 267 ,236

اماں قل ..... ,164 ,145 ,141 ,114 ,112 ,104 ..... ,278 ,269 ,266 ,258 ,243 ,240 ,165

امیر تیمور 38

امیر حیدر ..... 20 ,18

امیر عالم ..... ,109–114 ,103 ,102 ,100 ,80 ..... ,189 ,187 ,164 ,149 ,141 ,140 ,125 ,117

,282 ,278 ,201 ,193

<p>246 ..... حسین خواجہ</p> <p>117 ..... حکیم جان مخدوم</p> <p>191 ..... حلیم عشوری</p> <p>..... ← حمدی ← احمد جان مخدوم</p> <p>130 , 129 ..... حیدر خواجہ میر بدلف</p> <p>خ</p> <p>277 ..... خان جنید</p> <p>68 , 42 , 38 ..... خلید بورناشوف</p> <p>د</p> <p>, 62 , 60–58 , 52 , 49 , 48 , 31 ..... داملا اکرام</p> <p>, 238 , 128–126 , 98 , 86 , 73 , 72 , 66 , 65 , 63 ..... , 283 , 267</p> <p>20 ..... داملا حاجی بای</p> <p>31 ..... داملا عوض</p> <p>21 ..... داملا فضل</p> <p>..... ← احمد مخدوم</p> <p>62 ..... دانیال خواجہ صدور (مفتش)</p> <p>97 ..... دژیدزار (Джиджихия A.)</p> <p>ر</p> <p>21 ..... رحمن بیردی مخدوم رئیس</p> <p>55 , 54 ..... رشید قاضی (عبد الرشید ابراهیم)</p> <p>س</p> <p>226 , 210 ..... سلطان خواجہ فراش باشی</p> <p>102 , 40 ..... سلطان عبد الحمید</p> <p>163 , 117 , 87 ..... سلیم جان</p> <p>267 , 137 ..... سلیمان خواجہ</p> <p>269 , 162 , 150 , 87 , 41 ..... سید جان مخدوم</p> <p>ش</p> <p>, 87 , 41 , 30 ..... شریف جان مخدوم «ضیاء»</p>	<p>ت</p> <p>194 ..... تورہ خواجہ صدور</p> <p>231 , 211 , 206 , 194 ..... تورہ قل هودیچی</p> <p>ج</p> <p>240 , 227 ..... جلال الدین امین</p> <p>265 , 198 , 195 ..... جونبول مخدوم</p> <p>ح</p> <p>138 ..... حاجی جورہ قل</p> <p>269 , 216 , 157 , 87 ..... حاجی دادخواہ</p> <p>266 , 258 , 166 ..... حاجی ذکریا</p> <p>, 162 , 139 , 87 ..... حاجی سراج الدین مدرس</p> <p>266 , 163 ..... , 162 , 157 , 133 , 117 , 41 ..... حاجی عبد الستار</p> <p>266 , 163 ..... حاجی عبد الله چایفروش</p> <p>160 ..... حاجی عبد المجید</p> <p>269 , 266 , 205 ..... حاجی لطیف دیوان بیکی</p> <p>124 ..... حاجی معین افندي</p> <p>, 221 , 209 , 198 , 197 , 194 ..... حاجی میر بابا</p> <p>239 , 224 ..... , 117 , 87 ..... حاجی همراه یولداش اوغلی</p> <p>162 , 158 , 133 ..... حامد خواجہ «مهری»</p> <p>, 50 , 42 , 39 , 38 ..... , 162 , 139 , 136 , 135 , 122 , 118 , 117 , 86 , 51</p> <p>266 , 163 ..... حامد مخدوم</p> <p>243 ..... حبیب اللہ خان</p> <p>276 ..... حبیب اللہ مخدوم</p> <p>130 ..... حسین ابراهیموف</p>
--	---

- 236, 225
عبد الرسول 224, 221, 216, 209
عبد الرؤف فطرت 143, 124–122, 101
عبد الرؤف کاروان باشی 237, 196, 195, 58
عبد الصمد خواجه 180, 178, 150, 86
عبد العزیز افندي 122
عبد الغفور مخدوم 243
عبد الفتاح جان 138
عبد القادر شکوری 60, 51, 39
عبد القادر مخدوم مدرس 270, 124, 101, 86
عبد القیوم عبد الشکور اوغلی 41
عبد الله بای بچه 266, 240, 227
عبد الله خان 15
عبد الله خواجه 281
عبد الله خواجه (قاضی) 236, 178
عبد النصیر مخدوم 162, 133, 119
عبد الوکیل 267, 243
عثمان بیک 269, 267, 257
عثمان خان 243, 182
عثمان خواجه پولات خواجه اوغلی 38, 182, 145, 143, 139, 135, 100, 86, 51, 50
عطاء خواجه پولات خواجه اوغلی 101, 221, 198, 197, 194, 143
عظام مخدوم مصنف ← مصنف 18
عماد مخدوم جونبول 191
عنایت الله خان 31, 30
عنیسی مخدوم 31, 30
عینی ← صدر الدین عینی ..... , 198, 185, 180, 178, 173, 162, 102
شرف مخدوم «معتصم» 30
شفقت الله خواجه 238, 200
شکوری ← عبد القادر شکوری ..... , 150, 145, 144 ..... (Шульга Н.)
شولکه 187, 181, 171, 170, 165, 158, 156–153
ص 235, 234, 232–230, 223, 219
صادق عشور اوغلی 122
صدر الدين (قاضی) 24
صدر الدين عینی 211, 162, 117, 86, 50
صدر ضیاء ← شریف جان مخدوم 163, 162
صوفی عبد الرحیم 221
ض 221, 216, 161
ضیاء الدين مخدوم 161
ظ 41
ظریف جان قاصی شریف جان اوغلی 161
ظهور الدين فتح الدين زاده 122
ع 122
عالیم جان الادرسی 200, 198, 195
عبد الله مخدوم (مفتی) 265, 238, 212, 211
عبد الحکیم مخدوم عابد اوغلی 139, 133
عبد الخلیل بك 246
عبد الرحمن سعیدی 101, 50, 43, 42, 37
عبد الرحمن مخدوم 267, 49
عبد الرحیم حاجی عبد الستار اوغلی 118, 41
عبد الرحیم خان مدرس 221, 197

- غ
- غیاث مخدوم اعلم ,72 ,67 ,65 ,61 ,58 .....
128 ,127 ,99 ,98 ,75
- غیاث مخدوم حسنى 134 ,130 .....
- ف
- فتح الله خواجہ 267 ,236 ,218 .....
- فضل الدین مخدوم ,139 ,138 ,133 ,117 .....
270 ,267 ,193–191 ,163 ,162 ,159
- فطرت ← عبد الرؤوف فطرت
- فیض الله خواجہ ,201 ,191 ,170 ,135 .....
272 ,271 ,264 ,258 ,256 ,230
- ق
- قارشی بیک 278 ,269 .....
- قاری برهان 37 ,33 .....
- قاری عباد 241 ,240 ,196 ,195 .....
- قاری عبد المجید «ذوفون» 31 ,30 .....
- قاری غلام 265 ,189 .....
- قاری هاشم (هاشم شایق) ,139 ,137 ,122 .....
163 ,162
- قاری یولداش پولات اوغلی 268 ,136 .....
- قاضی ابو سعید 20 .....
- قاضی حیدر بک 191 ,185 .....
- فالسوف ,248 ,163 ..... (Колесов Ф.И.)
283 ,276 ,272–269 ,266–263 ,260–253
- قطب الدين 268 ,266 ,265 ,238 ,200 ,195 .....
- قوراپاتکین (Куропаткин А.Н.) 179 .....
- كورصاوی 20 .....
- قولجانوف (Кульжанов) 219 ,218 .....
- قیام الدین (رئیس) 95 .....
- ك
- کاظم بیک 276 .....
- ل
- لاعوفیت (Логофет Д.Н.) 97 .....
- لطیف خواجہ 135 .....
- لیوی 261 ,129 ,128 .....
- م
- محمد امین سید جان مخدوم اوغلی 41 .....
- محمد شریف «ضیاء» ← شریف جان مخدوم 91 .....
- محمد عبده 267 ,225 ,137 .....
- محمد عظیم 17 .....
- محمد علی خان 102 .....
- محمد علی شاہ 139 ,137 .....
- محمد موسی 163 ,162 ,122 ,117 .....
- محمد نظر مخدوم 44 .....
- محمد یونس بی 262 ,236 ,164 ,104 .....
- محمود خواجہ بھودی ,185 ,161 ,124 .....
269 ,191 ,189
- محمود عرب 204 ,202 ,199 .....
- محی الدین مخدوم قاضی عبد الحکیم اوغلی 230 ,218 ,162 ,157 ,138 ,133 ,119 .....
- مدرس حاجی رافع 270 ,163 ,162 ,117 .....
- مرجانی 21 .....
- مصنف ,219 ,216 ,178 ,145 ,128 ,127 .....
- مظفر خواجہ 238 ,200 .....
- مظہر مخدوم برهان اوغلی ,117 ,101 ,86 .....
- 163 ,162 ,122

- میرزا احمد بیک 155–153
- میرزا اسماعیل عطار ..... 136 , 86
- میرزا پولات ..... 117 , 87
- میرزا جلال یوسف زاده 129
- میرزا حبیب یوسف اوغلی 136
- میرزا سراج حکیم ..... 133 , 128 , 101
- میرزا شاه فایز ..... 266 , 86
- میرزا صفر 277
- میرزا صهبا بی ..... 269 , 216 , 157 , 87 , 62 , 61
- میرزا عبد القادر میرزا محی الدین اوغلی ..... 43 , 230 , 162 , 133 , 119 , 91 , 86 , 50
- میرزا عبد الواحد منظم ..... 57 , 52–48 , 42–38 , 117 , 101 , 86 , 74 , 71 , 70 , 67 , 63 , 60 , 59 , 193–191 , 162 , 157 , 139 , 137 , 133 , 124
- میرزا عثمان ..... 278 , 272
- میرزا عزت الله امین اوغلی ..... 133 , 117 , 86 , 191 , 162 , 158 , 139
- میرزا عصام میرزا محی الدین اوغلی ..... 86 , 230 , 133
- میرزا عظیم «سامی» ..... 31 , 30
- میرزا محی الدین منصور اوغلی ..... 43 , 38 , 33 , 192 , 172 , 162 , 130 , 128 , 86
- میرزا مصطفی قلی بوری بای اوغلی ..... 60 , 268 , 133 , 86
- میرزا نذر الله ..... 163 , 162 , 139 , 133 , 117
- میرزا یوسف ..... 161 , 138
- میرزای اورگنجی ← نظام الدین اورگنجی ..... 171 , 170 , 150
- میلییر (Міллєр А.Я.) ..... 219 , 218 , 193–191 , 187 , 181 , 177 , 176
- میلیقوف (Мілюков П.Н.) ..... 235–230 , 228 , 223
- مقیم الدین بیک ..... 123 , 122 , 101
- مکمل الدین مخدوم برهان اوغلی ..... 102 , 86 , 139 , 136 , 121 , 117
- ملا ابراهیم سید کمال اوغلی 39
- ملا آزاد ..... 164 , 104
- ملا جوره بای ..... 54 , 40 , 37
- ملا خالمراد ..... 200 , 195 , 72–70 , 62 , 61 , 59
- ملا خدایپردى ..... 266 , 238 , 204
- ملا دوست (مفتی) ..... 265 , 229 , 228
- ملا شریف ..... 267 , 230
- ملا شریف «ساعت» ..... 31 , 30
- ملا صدیق 238
- ملا عبد الرزاق مفتی ..... 72 , 67 , 61 , 59 , 58
- ملا عبد الرسول زاکون ..... 142 , 62 , 61 , 58
- ملا عبد الرؤوف (مدرس) ..... 62 , 61 , 58
- ملا فیضی مفتی ..... 72 , 66
- ملا قطب الدین ..... 237 , 195
- ملا قمر ..... 72 , 70 , 68 , 62 , 61 , 58 , 57 , 48
- ملا میرخان ..... 86 , 37
- ملا وفا ..... 266 , 139 , 136
- منظم ← میرزا عبد الواحد 15
- مولوی صدر الدین ..... 16 , 15
- مولوی میرزا جان 21
- مؤمن خواجه 272
- مهربی ← حامد خواجه ..... 267 , 136
- میر بابا (تاشکنده‌کی امیر قونسولی) ..... 133 , 86 , 38 , 33
- میرخان ابو نصر اوغلی ..... 216 , 210
- میرزا ابو الفیاض ..... 266 , 216 , 210 , 102

نیکالای (Николай), 218, 179, 171–169 ..... (Николай), 275, 246, 244, 237, 235	ن
ویدینسکی (Введенский П.П.), 170, 150 .... (Введенский П.П.), 244, 235, 171	و
ولیمان (Вельман), 160, 159, 153, 152 ..... (Вельман)	
هاشم شایق ← قاری هاشم	ه
یحیی خواجہ, 31, 30	ک
یوسف بائی, 269, 196, 195	
نذر اللہ مخدوم ..... (قوشیگی), 61, 59–56, 51	
نصر اللہ بی (قوشیگی), 112, 106, 104, 100, 98, 95, 94, 81, 79, 158, 156, 146, 141, 139, 129, 117–114, 185, 180–178, 176, 172, 171, 166–164, 218, 211, 210, 205, 198, 196, 192, 187, 267, 240, 235–232, 229	
نظام الدین اور گنجی, 157, 104, 101, 79	
نظام مخدوم, 161, 138	
نقشبند خان سلطان خان, 230, 229, 176–174, 172, 165, 164, 158, 269, 262, 257, 245, 238, 235–233	
نظام ثابتی, 86, 66, 65, 50, 42, 38, 37	
نقشبند خان سلطان خان, 195, 74	
نذر اللہ مخدوم ..... (قوشیگی), 267, 264	

جغرافی ناملر کورساتکچى

ب

- بازار گل گذرى 191
 باعچه سراي 139, 51
 باکو 138, 129
 بایسون 21
 بخارا ..... ,48–46, ,44–37, ,35, ,33–17, ,15, ,13, ,11, ,84–79, ,74, ,72–64, ,62–57, ,55, ,53–50, ,118, ,115, ,113, ,112, ,110–108, ,106, ,104–86, ,137–133, ,131–127, ,124–122, ,120, ,166–161, ,159–156, ,154–147, ,144–140, ,189–186, ,183–178, ,176, ,173, ,171–169, ,230–227, ,222–212, ,208–206, ,198, ,195, 285–253, ,249–244, ,241–239, ,237–232
 بلجوان ..... 269, ,241, ,240, ,150, ,110
 بهاء الدين ..... 265, ,259, ,73

پ

- پاي آستانه گذرى 136
 پوستين دوزان گذرى ..... 195, ,37
 پيتربورغ ..... 103, ,96
 پيتيرغراد ..... 192, ,170
 پيرمست ..... 194, ,37
 پيشكوه 128
 پيكت ..... 261, ,227

ت

- татар محله 76
 تاتارستان ..... 41, ,21

آ

- آوروپا ..... ,169, ,134, ,103, ,101, ,54, ,21, ,20, ,13, ,237, ,213, ,189, ,185
 آيم سرايى 38
 ارك ..... ,104, ,103, ,100, ,98, ,82, ,80, ,76, ,75, ,56, ,210, ,207, ,205, ,197, ,193, ,185, ,163, ,113, ,259, ,258, ,245, ,234, ,232, ,230, ,221, ,216, 282, ,265
 استانبول ..... ,101, ,96, ,91, ,51, ,43, ,32, ,30, ,28, ,143, ,138, ,136, ,135, ,130, ,124–121, ,118, 209, ,164, ,163
 افشار محله 76
 افغانستان ..... 277, ,276, ,273, ,272, ,263
 اميرآباد ..... 263, ,259
 انديجان 109
 اوچ حاجى 276
 اورتا آسيا ..... 179, ,97
 اورونبورغ ..... 272, ,161, ,50
 اوغلان دروازهسى 189
 اوفا 161
 ايران ..... 123, ,101, ,32
 ايشان املا گذرى 77
 ايشان املا مدرسهسى 77
 ايشان پير گذرى 196

خیرآباد باغی ..... 103 خیوه ..... 277 , 275 , 43 د درواز ..... 110 , 107 دروازه سلاخ خانه گذری ..... 41 دستورخانچی گذری ..... 159 دیوان بیگی خانه قاهی ..... 197 , 196 , 193 , 66 دیوانه باغ ..... 262 , 24 ر روسیه ..... , 50 , 48 , 46 , 44 , 40 , 37 , 32 , 31 , 28 , 92–90 , 87 , 84 , 82 , 70–68 , 57 , 56 , 54 , 155 , 142 , 138 , 131 , 116 , 110 , 104 , 101–95 , 189–187 , 186 , 182 , 171–169 , 158 , 156 , 246 , 244 , 240 , 238 , 237 , 235 , 228 , 199 , 280 , 276 , 275 , 271 , 261 ریگستان ..... , 205 , 197 , 189 , 139 , 92 , 76 , 75 ریگستان ..... , 258 , 242 , 234–232 , 221 , 220 , 216 ز زرگران میدانی ..... 190 زیره بولاغ ..... 261 , 260 س سیبری ..... 227 , 222 , 221 ستاره مه خاصه ..... 246 , 243 , 141 سرای کمر ..... 282 , 268 سمرقند ..... , 102 , 99 , 80 , 59 , 54 , 51 , 39 , 38 , 20 , 191 , 189 , 185 , 170 , 161 , 137 , 130 , 124 , 256–253 , 247 , 239 , 236 , 222 , 219 , 218 , 286 , 281 , 274–269 , 261–258 سمرقند دروازه‌سی ..... 74 سوزنگران گذری 246	تاشکند ..... , 102 , 98 , 82 , 74 , 72 , 70 , 61 , 59 , 235 , 218 , 179 , 163 , 138 , 137 , 133 , 124 , 280 , 276 , 274 , 272–270 , 260 , 256 , 254 , 237 ترمذ ..... 282 , 268 , 263 , 236 , 108 تورکستان ..... , 130 , 122 , 74 , 69 , 54 , 17 , 15 , 11 , 273 , 271 , 270 , 254 , 248 , 228 , 142 , 131 , 284 , 283 , 281 , 276 , 275 تورکیه ..... 276 , 156 , 136 , 84 , 46 , 43 , 40 تونتار ..... 65 , 48 , 44 ج جوی زر گذری ..... 77 جویبار مدرسه‌سی ..... 78 , 77 چ چارجوی ..... , 161 , 141 , 140 , 110 , 101 , 79 , 24 , 270 , 262 , 261 , 258 , 244 , 236 , 180 , 178 , 282 , 281 , 274 ح حجاز ..... 122 , 31 حصار ..... 274 , 268 , 236 , 166 , 165 , 110 , 107 حضرت امام دروازه‌سی ..... 234 حوض ارباب گذری ..... 135 حولی پایان ..... 197 خ خزار ..... 267 , 238 , 236 , 49 خطرچی ..... 282 , 270 , 261 , 260 خوجدن ..... 20 خوقند ..... 256 , 254 , 54 , 17 خیابان گذری ..... , 139 , 137 , 136 , 113 , 79–77 , 202 , 199 , 197 , 194 , 193 خیابان رسته‌سی ..... 194 , 77 خیابان مدرسه‌سی 77

<p style="text-align: center;">ش</p> <p>278 ,269 ,267 ..... قارشى سرايى 75 ..... قازاقستان 171 ..... قازالى 228 ..... قازان 48 ,37 ,21 ..... قاسىم شيخ مزارى 103 ..... قاواله دروازهسى 222 ..... قىزىل تىپە 270 ,267 ,265 ,260 ,259 ..... کاتته قورغان 281 ,274 ,271 ,247 ,99 ..... کاگان ,193 ,191 ,185 ,169 ,163 ,128 ,80 ..... کارستان ,228 ,226 ,224 ,223 ,219-216 ,201 ,200 ..... کراسنوباد ,253 ,248 ,247 ,240 ,239 ,235-232 ,230 ..... کرکى 281 ,274 ,273 ,268 ,265 ,261 ,259-256 ,254 ..... کرکى 271 ..... کوكىلداش مدرسهسى ,235 ,220 ,218 ,208 ,161 ,138 ,136 ..... کوكىلداش مدرسهسى 281 ,274 ,268 ,263 ,236 ..... کوكىلداش مدرسهسى ,244 ,140 ,113 ,103 ,101 ,90 ,80 ,78 ..... کوكىلداش مدرسهسى 273 ,270 ,267 ,261 ,260 ..... کوكىلداش مدرسهسى ,190 ,159 ,78 ,76 ,44 ..... کوكىلداش مدرسهسى 202 ,196 ..... کوكىلداش مدرسهسى 110 ,107 ..... کولاب 268 ..... کيليف <p style="text-align: center;">ص</p> <p>193 ..... صرافان طاقي <p style="text-align: center;">ض</p> <p>270 ..... ضبا الدين <p style="text-align: center;">ع</p> <p>79 ..... عربان (قشلاق) 277-275 ,256 ..... عشق آباد 42 ..... عطار مدرسهسى <p style="text-align: center;">غ</p> <p>193 ..... غازيان گذرى ,177 ,173 ,161 ,155 ,140 ,137 ,21 ..... غجدوان 267 ,266 ,240 ,227 ,216 ,215 ,194 ,178 ..... غوربون 267 ..... غولجە 122 ..... غولجە <p style="text-align: center;">ف</p> <p>277 ,275 ,270 ,109 ,108 ,74 ,17 ..... فرغانه <p style="text-align: center;">ق</p> <p>110 ,109 ,107 ..... قاراتىكىن ,262 ,261 ,194 ,161 ,154 ,137 ,128 ..... قاراكول 270 ,267 ..... قاراشى ,263 ,244 ,236 ,229 ,228 ,127 ,71 ..... قاراشى</p> </p></p></p></p></p></p>	<p style="text-align: center;">ش</p> <p>266 ,137 ..... شافرکام 182 ,74 ..... شايىخسى گذرى ,138 ,137 ,124 ,109 ,79 ,56 ,17 ..... شهر سبز 282 ,269 ,267 ,263 ,236 ,161 ,148 ..... شيرآباد 15 ..... شيراز 258 ,141 ..... شيرىدىن چارباغى <p style="text-align: center;">ص</p> <p>193 ..... صرافان طاقي <p style="text-align: center;">ض</p> <p>270 ..... ضبا الدين <p style="text-align: center;">ع</p> <p>79 ..... عربان (قشلاق) 277-275 ,256 ..... عشق آباد 42 ..... عطار مدرسهسى <p style="text-align: center;">غ</p> <p>193 ..... غازيان گذرى ,177 ,173 ,161 ,155 ,140 ,137 ,21 ..... غجدوان 267 ,266 ,240 ,227 ,216 ,215 ,194 ,178 ..... غوربون 267 ..... غولجە 122 ..... غولجە <p style="text-align: center;">ف</p> <p>277 ,275 ,270 ,109 ,108 ,74 ,17 ..... فرغانه <p style="text-align: center;">ق</p> <p>110 ,109 ,107 ..... قاراتىكىن ,262 ,261 ,194 ,161 ,154 ,137 ,128 ..... قاراكول 270 ,267 ..... قاراشى ,263 ,244 ,236 ,229 ,228 ,127 ,71 ..... قاراشى</p> </p></p></p></p></p></p>
--	--

و	م
178 ,161 ,137 ,21 ..... وابکند	139 ,136 ,135 ..... مارکش گذری
76 ..... وزیرآباد	266 ..... محلہ بالا
267 ,137 ..... وغانزه	281 ,276 ,271 ,25 ..... مرو
ه	272 ,271 ,256 ,217 ,165 ,112 ..... مسکو
32 ..... هندوستان	277 ..... مشهد
ي	32 ..... مصر
45 ,32 ..... یاپون	270 ..... میر
110 ,96 ,93 ,57 ..... یالطہ	76 ,29 ..... میر عرب مدرسہ سی
267 ..... یاواجین	ن
یاوروپا ← آوروپا	78 ,77 ..... نقیب مدرسہ سی
275 ,254 ..... بی سو	203 ..... نمانگان
240 ,165 ..... یکہباغ	278 ,244 ..... نور آتا
	193 ..... نوغای سرائی

خلق و قبیله‌لر کورساتکچى

,157–155 ,153–149 ,144–142 ,136 ,131
,198 ,181 ,179 ,171 ,169 ,165 ,161 ,159
,230 ,227–225 ,223–221 ,219–217 ,200
,259 ,257 ,246 ,244 ,239 ,236 ,233 ,232
                         280 ,270 ,268 ,264–260
روسچە ..... 222 ,177 ,136 ,135 ,124 ,116

ع

عرب ..... 283 ,193

ف

فارسی ..... ,123 ,102 ,83 ,53 ,43 ,41 ,32 ,28
,223 ,222 ,187 ,186 ,132 ,129 ,127 ,124
                         286 ,281

ق

قاوقازلى ..... 265 ,230 ,193

ك

کينهکس ..... 267 ,137 ,17

م

مانغیت ..... 31 ,17

ى

يهودى ..... ,193 ,174 ,172 ,130 ,128 ,99 ,79
                         283 ,265 ,261

ا

افغان ..... 277 ,276 ,273 ,272
انگليس 277–274
اوپىك ..... 283 ,193 ,186 ,130 ,15
اوپىكچە ..... 286 ,124
ایرانلى ..... 194 ,193 ,182 ,86 ,82 ,81 ,78–71
ایرانى ..... 283 ,178 ,174 ,172 ,79

پ

پرسیان ..... 260 ,193 ,78 ,75

ت

تاتار ..... ,54 ,47 ,43 ,42 ,40 ,38 ,37 ,32 ,21 ,20
,136 ,122 ,117 ,102–100 ,86 ,70–67 ,57
                         283 ,264 ,238 ,230 ,226 ,193 ,160 ,137
تاتارچە 43
تاجيك ..... 283 ,260 ,193 ,86 ,82 ,78 ,74 ,43
تورك ..... 86 ,42 ,32
توركچە ..... 286 ,188 ,186 ,130
تورکمن ..... ,268 ,220 ,209 ,208 ,78 ,41 ,24
                         283 ,276 ,274

ر

روس ..... ,94 ,93 ,86 ,82–80 ,72 ,69–67 ,45 ,32
,129 ,127 ,123 ,119 ,112 ,109 ,103 ,99 ,97

كتاب، دورى نشر و جمعيات و كورسات كچى

ج

32 ..... چهره‌نما (غزيته)

ح

16 ..... حاشية قطبی (كتاب)
 32 ..... حبل المتن (غزيته)
 16 ..... حكمت العین (كتاب)

ر

124 ..... رهبر نجات (كتاب)
 روس ايلچى خانهسى ,99 ,80 ,79 ,72 ,70–68 .....
 ,144–142 ,136 ,133–128 ,114 ,104 ,100
 ,170 ,169 ,165 ,159 ,154 ,153 ,151 ,150
 ,219–217 ,198 ,189 ,185 ,181–178 ,176
 276 ,235 ,233 ,232 ,229 ,228 ,223 ,222

س

124 ..... سياح هندى (كتاب)
 39 ,32 ..... سياحتنامه ابراهيم بيك (كتاب)
 124 ..... سيحه (كتاب)
 13 ..... سير نبي (كتاب)

ش

16 ..... شرح عقاید نسفی (كتاب)
 16 ..... شرح ملا (كتاب)
 42 ..... شورا (مجله)
 247 ,246 ,239 ,217 ..... «شوراي اسلام»

آ

161 ,49 ..... آيینه (مجله)

ا

55 ..... الفت (غزيته)
 281 ..... اوچقون (غزيته)
 ايلچى خانه ← روس ايلچى خانهسى

ب

138 ,134 ,131–128 ..... بخاراي شريف (غزيته)
 161 ,139 ,138 ..... «بركت شركتى»

پ

32 ..... پوروش (غزيته)

ت

281 ..... تاڭ (مجله)
 13 ..... تراجم احوال سلف (كتاب)
 117 ..... «تربيه اطفال»
 50 ,43 ..... ترتيل القرآن (كتاب)
 87 ,37 ,32 ..... ترجمان (غزيته)
 138 ,131 ,130 ,128 ..... توران (غزيته)
 270 ..... توركستان جمهوريتى
 133 ..... توركستان ولايتىڭ گزىتى (غزيته)
 16 ..... تهذيب (كتاب)
 102 ,43 ..... تهذيب الصياغ (كتاب)

<p>ص</p> <p>صراط مستقیم (مجله) ..... 101 , 43</p> <p>ض</p> <p>ضروریات دینیه (کتاب) ..... 43</p> <p>ط</p> <p>طبقات (کتاب) ..... 13</p> <p>ع</p> <p>عاشه (کتاب) ..... 124</p> <p>ق</p> <p>قوتولوش (غزیته) ..... 281</p> <p>م</p> <p>مسلمانان دار الراحت (کتاب) ..... 124</p>	<p>«معرفت کتبخانه‌سی» ..... 156 , 139 , 138 , 124 ..... 161</p> <p>ملا جلال (کتاب) ..... 16</p> <p>ملا نصر الدین (مجله) ..... 70</p> <p>مناظره (کتاب) ..... 124 , 123</p> <p>ن</p> <p>نوادر الواقع (کتاب) ..... 39 , 30 , 28</p> <p>و</p> <p>وقت (غزیته) ..... 96 , 94 , 92 , 91 , 89-87 ..... 42 , 50</p> <p>ی</p> <p>یاش بخاراللیر ..... 233 , 228 , 225 , 224 , 86 , 84 ..... 284-282 , 270 , 259 , 256 , 254 , 253 , 248</p>
--	---

